

Heiki Pärdi

FESTI TALUMAJA LUGU

Ehituskunst
ja elu
1840–1940

On väidetud, et kõige paremini kajastab ühiskonnas toimunud psühholoogilisi muutusi elamu areng. Seda kinnitab ka Eesti talumaja areng alates 19. sajandi keskpaigast, mil Eesti hakkas kujunema traditsioonilisest keskaegsest talurahvamaast moodsaks läänelikuks ühiskonnaks koos kõigi sellest tulenevate muutustega elulaadis ja mõtteviisis.

19. sajandi keskpaiku hakkas sajandeid rehemajades elanud Eesti talurahvas neist loobuma. Uues kapitalistlikus maailmas sai talud päriseks ostnud peremeeste unistuseks linnasakste moodi elamu. Kõigepealt Mulgimaal ja mujal Lõuna-Eestis kerkis rida uusi moodsaid talumaju, mis väliselt meenutasidki väikesi mõisahooneid või linnamaju. Põhja- ja Lääne-Eestis elati siiski veel pikki aastaid vanades rehemajades, mida aja jooksul pidevalt uuendati.

Esimene arhitektimaja Eesti talus ehitati juba 1913 Mulgimaal Puisil. 1920.–1930. aastail ehitati meie taludesse rohkesti moodsaid elumaju arhitektide või ehitusinsneride kavandite järgi. Eesti riik andis tuhandeile uustalunikele pikaajalist ehituslaenu, kuid nõudis, et maja tuleb ehitada projekti järgi.

Muutus ka taluelamu ruumikasutus: ühest ühisest poolavalikust paljuotstarbelisest rehetoast, kus terve suur talupere pool aastat koos elas, hargnes elu nüüd paljudesse eri privaatsustasemega ruumidesse.

Heiki Pärdi

EESTI TALUMAJA LUGU

Ehituskunst ja elu
1840-1940

Raamatu valmimist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Fotod ja plaanid Eesti Vabaõhumuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Ajaloomuuseumi, Eesti Arhitektuurimuuseumi, Viljandi Muuseumi, Virumaa Muuseumite, Muhu Muuseumi, Eesti Põllumajandusmuuseumi, Eesti Filmiarhiivi, Eesti Ajalooarhiivi, Riigiarhiivi ning T. Grep'i, T. Pae, G. Rausi, A. Jõgi, T. Sillajõe, A. Heina, J. Vali, L. Aasma ja H. Pärdi kogudest.

Toimetanud Mari Karlson
Kujundanud Andres Tali

Esikaanel talu Harju-Jaani kihelkonnas H. Tiidemanni foto 1890. aastatest (Eesti Ajaloomuuseum).
Tagakaanel ülal Adavere mõisniku E. J. von Vietinghoffi kavandatud rehemaja vaade ja põhiplaan (Eesti Ajalooarhiiv).
Fragment käsitsimaalitud tapeedist Nurga talus Annikvere külas Haljala vallas (Heiki Pärdi foto).

© Heiki Pärdi

© Tänapäev, 2012

ISBN 978-9949-27-267-9

www.tnp.ee

Trükitud AS Pakett trükikojas

Sissejuhatus 11

1. osa. Rehemaja - põline, paindlik,
püsiv 24

Palmse erilised rehemajad 28

Tõstamaa kivist rehemajad 33

Mulgi ja Muhu arengud 34

Rehemaja - inimeste elupaik 40

Rehemaja kohandamine moodsa aja
nõuetele 50

Kõetavad rehekambrid 51

Kööök rehemajas 53

Rehemaja arendamine 1920-1940 55

2. osa. Uue aja moodsad majad 62

Halliste taluhäärberid - uue elulaadi
sümbolid 86

Lahemaa uusaegsed taluelamud. Palmse
eksperiment ja Kuusalu-Kolga uue-
moelised talumajad 110

Kuusalumaja hakati ehitama projekti järgi 132

Lagle ja Hälli - riiklikud näidistalud 156

Esinduslikke ja edevaid 160

Rannakülade kaptenimajad 166

Avalikkuse abil taluelamuid arendamas 173

Asunikud, uudisasundused ja ehitus-
tegevuse riiklik suunamine
1920-1940 188

Asunduskomisjon ja Asundusamet 196

Lätita läbi ei saa 198

Uue taluelamu ruumid, sisustus ja elu-
korraldus 205

Magamistavad 220

Elumajad ja ehituslikud sanitaarnormid 223

Kord ja puhtus 226

Kõige pisemad "koduloomad" 234

Uued ruumid, uued tavad 235

Murrang kodukultuuris 237

Lõpetuseks 241

Allikad ja kirjandus 244

Sisukord

Euroopas 18. sajandi lõpus alanud ühiskonna moderniseerumine tõi kaasa väga suuri sotsiaalseid, poliitilisi ja kultuurilisi muutusi. Veelgi rohkem muutusid inimeste arusaamad, hoiakud ja suhtumised, käitumine ja vaimulaad. Seni valitsenud seisusliku kuuluvuse asemel hakkas esiplaanile kerkima inimene kui isiksus. Perekonna ja kodu tähtsus majandusüksusena hakkas vähenema, sest töö ja tootmine nihkus kodust välja. Seevastu eraelu koondus üha rohkem koju, mis muutus ühtlasi "suure maailma" suhtes järjest suletumaks. Kodust kujunes kindel pelgupaik võõraste eest, kus sai olla omaette.

On väidetud, et kõige paremini kajastab ühiskonnas toimunud psühholoogilisi muutusi elamu areng (Aries & Duby 1989: 6). Seda kinnitab ka Eesti talumaja areng alates 19. sajandi keskpaigast. See oli aeg, mil Eesti arenes traditsioonilisest keskaegsest talurahvamaast moodsaks läänelikuks ühiskonnaks koos kõigi sellest tulenevate muutustega elulaadis ja mõtteviisis.

Varem olid ühe katuse all ühes majas elavad inimesed moodustanud

ühe pere, ehkki nad kõik polnud vere-sugulased. Tolleaegne suurpere oli eeskätt majanduslik üksus, kus inimene ei olnud mitte indiviid, vaid pere liige. Inimesed ei peitnud ennast oma maja nelja seina vahele, igapäevaelu kulges avalikult, tänav oli elumaja loomulik jätk ning kõiki tähtsamaid elusündmusi (pulmi, matuseid jms) tähistati koos kogukonnaga¹.

Uusajal hakkasid pered üksteisest üha enam eralduma. Sama toimus ka ühe pere sees, kus eri abielupaarid oma lastega ning üksikud eemaldusid üksteisest aina rohkem. Seda protsessi peegeldab selgesti elamu ruumijaotuse ja sisemise elukorralduse areng. Perekond hakkas oma igapäevaelu võõraste eest varjama: majadele muretseti lukud, ustele koputid, uksekellad, hiljem hakati külaskäike aegsasti kokku leppima, veelgi hiljem – telefoni teel ette teatama. Uus linlik-kodanlik elulaad lõhkus järk-järgult senise tervikkuse (Kon 1981: 121-130).

Talupojaühiskonnas puudus avaliku ja privaatse vahel selge piir. Toonased majadki olid sisemiselt liigendamata:

Sissejuhatus

1. Eesti külas peeti majade avatust "omadele" päris loomulikuks: "Kui oma kodukülalt või ka naaberkülalt vahest nagu jutuaajamiseks külla tuldi, siis ukse peale koputamise kommet ei olnud. Tuldi lihtsalt sisse ja üteldi "tere". Aga kui keegi uksele koputas, siis isa ütles: "See on nüüd kaugelt külaline, koputab uksele," meenutab üks kirjasaatja 1920. aastate kohta (KV 746: 416 Kadrina). 20. sajandi algul oli see tavaks veel isegi Tallinna agulites: naabri poole sisse astumiseks polnud tarvis täita mingeid rituaale – koputada, anda kella, ette teatada, helistada vmt (vt KV 745: 227-228 Tallinn).

need ei olnud jagatud mitmeteks eri otstarbega ruumideks nagu me tänapäeval oleme harjunud. Sootuks puudusid moodsa inimese jaoks eriti tähtsad, eraldatust ja üksiolemist võimaldavad privaatruumid või -alad. Sellise elamisviisi puhul kulges ja toimus kõik teiste silme all – polnud võimalusi intiimseks eraeluks või lihtsalt eraldumiseks. Eri soost inimesed, lapsed ja täiskasvanud, tuumperekonnad ja teised perre kuuluvad inimesed elasid läbisegi koos. Maja seinad eraldasid kodu küll välisilmast ning pereliikmeid võõrastest, aga seespool ei olnud iga inimese jaoks "oma" ruumi. Majades ei olnud ka elektrit, veevärki, kanalisatsiooni, keskkütet, WCd ega muid praegu nii tavalisi asju. Tollased eluasemed erinesid tänapäeva õdusaist ja mugavaist elamuist nagu öö ja päev, sest neis puudus kõik see, mis meie meelest kuulub lahutamatuks iga kodu juurde: valgus, soojus, puhtus, mugavus, privaatsus.

Raamatus tuleb juttu peamiselt päris-eesti taludest, sest setu, rannarootsi ja peipsivene taluelamute areng väärib eraldi käsitlemist.

19. sajandi keskpaiku hakkas sajandeid rehemajades elanud Eesti talurahvas neist loobuma. Uues kapitalistlikus ühiskonnas muutus uueks ideaaliks linna moodi elamu. Ent vae- semas Põhja- ja Lääne-Eestis elati ja oldi veel pikki aastaid vanas rehemajas, mida aja jooksul pidevalt uuendati.

Esimesi katseid Eesti talumaju parendada tehti juba 18.-19. sajandi vahetusel. Talurahva algelised ja ebatervislikud

elutingimused tekitasid Euroopa valgustusideedest innustunud humanistlikes haritlastes (P. E. Wilde ja G. F. Parrot) ning mõisnikes (K. A. C. Bruiningk) nõrdimust. Esimese asjana tahtsid nad eluruumid suitsust vabaks saada. Selleks tuli varustada majad korstnatega ning teha mitmeid teisi uuendusi. Üritusest teavitati isegi Vene tsaar Aleksander I, kes suhtus sellesse pooldavalt, ent siiski sumbus mõtte enne tegudeni jõudmist. Peapõhjus oli selles, et ei talupojad ega mõisnikudki ei tahtnud tegelikult loobuda rehemajadest ega korstnaid ehitada.

Palju tulemuslikumalt edenes taluelamute uuendamine Virumaal asuva Palmse mõisa omanikel. 1840. aastail laskis Carl Magnus von der Pahlen ehitada oma talupoegadele kümmekond nn algbalti tüüpi moodsat korstnaga kivimaja.

Kohe varsti pärast seda asus mõisahärra Carl Magnus koos poja Alexanderiga rehemaju uuendama. Mõis ehitas Ilumäele, Tõugule, Uudekülla (nüüd Uusküla) ja Võhmale kümmekond omapärast korstnaga rehielamut, neist enamik üleni paekivist. Uutmoodi taluelamuid hakati ehitama ka naabruses Kolga mõisas. Nende barokse ilmega täis- või poolkelpkatusega ning ühe keskse korstnaga palkmajade ruumijao- tuses oli eeskujul võetud rehemajadest.

Põhjalikult muutis Eesti maaelu 19. saj teisel poolel kapitalism. Kõige tähtsam osa selles muutumises oli talude väljaostmine mõisnike käest, mis Lõuna-Eestis saavutas haripunkti 1860.-1870. aastail ning Põhja-Eestis paarkümmend aastat hiljem. Seoses talude päris- seksostmisega maad krunditi: senised

Rehemajade ehitamine C. M. von der Pahleni 1840. aastail ehitatud majadega algas Eesti taluelamute moderniseerimine. Palmse talumaja. ERM, 1912.

pisikesed tükid ja siilud liideti kokku suuremateks väljadeks. See lihtsustas maa harimist ja vähendas majapidamise üldkulusid. Maade kokkuajamine muutis oluliselt külamaastikku, eriti Põhja-Eestis ja mujal põliste tihe-külade alal, kus hulk talusid pidid külast välja kolima. Lisaks asustuspildile mõjutas kruntimine ka talu hoonesust. Enamasti ei peetud mõttekaks uues asukohas vanu hooneid taas üles ehitada, vaid rajati kogu talu uuesti. Näidati, kui olid tekkinud majanduslikud ja sotsiaalsed eeldused, algaski talumajade hoogne ajakohastamine ning uute ehitamine. Rehemajadele

ehitati üha rohkem külge elukambreid. Uutmoodi, linlikult sisustatud tubades hakati elama hoopis teisiti kui nõrgises rehetoas.

Suur samm korstnata rehemajade moderniseerimisel oli 1850. aastail leitud iselaadne kambrite suitsuvaba kütmise moodus. Nimelt juhiti kuum suits reheahjust või pliidist soemüüri kaudu kambritesse, mis said niiviisi soojaks, ilma et suits oleks tuppa pääsenud. Veerandsaja aasta pärast olivat selliselt köetavad kambrid olnud peaaegu kõigis Lõuna-Eesti taludes. Teine, vanem viis kambrite kütmiseks oli lasta kuuma õhku reheahju keriselt

Uuema kinnise kerisega reheahju keriseuks. Jüri-Jaagu talu, Mõega küla, Muhu (praegu Eesti Vabaõhumuuseumis). H. Pärdi, 2012.

otse kambrisse. See sai võimalikuks siis, kui hakati ehitama kinnise kerisega reheahje.

Kerisepealsest ruumist tehti auk läbi ahjumüüri kambrisse, mis pärast kütmise lõppu avati ning kuum õhk voolas sealtkaudu kambrisse.

1860.-1880. aastail hakati kõigepealt Mulgimaal ja siis mujal Lõuna-Eestis ehitama moodsaid taluelamud, mis erinesid rehemajadest väga palju. Nende eeskujuks olid mõisahooned, vallamajad, koolimajad, kiriklad ja väiksemad linnaelamud. Mulgid said kindlasti innustust ka naabreilt Põhja-Lätist, kus talumehed olid lahkelamuid ehitanud juba mitukümmend aastat. Lätlaste toredaid ja puhtaid talumaju tõi eestlastele suureks eeskujuks J. W. Jannsen oma ajalehes Perno Postimees. Vanemad taluhäärberid, mida leidub kõige rohkem Mulgimaal lõunaosas Halliste, Karksi ja Helme

kihelkonnas, ei erine üksteisest kuigi palju. Valdavalt on need lihtsad, suhteliselt pikad, madalad, kõrge poolkelpkatusega ning kahe korstnaga palkmajad, kuid neid ehitati ka tellistest. Mulgimaal oli varasemate häärberite hulgas arvukalt ka ühe keskse korstnaga alg- ehk põlisbalti tüüpi maju, millest enamik on hävinud. See elamutüüp on Baltimaade kõrval tuntud kogu põhjapoolses Lääne-Euroopas Inglismaast Põhja-Saksamaani. Valdav enamik palkelamuid oli väljast rõhtlaudadega vooderdatud, kuid tehti ka tellisvoodriga või valgeks krohvitud seintega maju.

Tavaliselt olid Lõuna-Eesti uue taluelamu ühes otsas ruumid talupere ning teises otsas teenijarahva jaoks. Enamik ruume oligi talupere käsutuses, tööpere, s.t teenijarahvas, elas suures peretoas, mille juures oli mõnikord ka

oma köök ja sahvri. Oma eluruume püüdis talupere sisustada moodsaimal ja parimal tasemel. Õlivärvidega värvitud lagede ja põrandatega tubades leidsid kallist pehmet mööblit: kappe, laudu, toole, puhveteid, kummuteid jmt. Eriliselt hoolitseti esindusruumi – suurema külaliste- ehk võõrastetoa – sisustamise eest. Juba nimi “saal”, nagu öeldi selle ruumi kohta Mulgimaal ja mitmel pool mujalgi, viitab erilisele staatusele. Siia ehitati uhkeim ahi, siia paigutati kõige peenem pehme tislerimööbli kompleks, siia sätiti lillepostamendid, seintele riputati pilte, kindlasti olid maas põrandariided. Ka pererahva teiste ruumide

kütmiseks tehti värvitud pottkividest või kahhelkividest uhked karniisid ja muude ehistega kaunistet ahjud.

Tööpere eluruumid erinesid pere-mehe omadest eelkõige tagasihoidlikuma viimistluse ja lihtsama sisustuse poolest: tahutud palgist seinad olid paljad või krohvitud/lubjatud, laudpõrandad olid värvimata, ruumi küttis suur lihtne telliskiviahi, mööbliks oli omatehtud suur perelaud, sängid ja pingid.

Eriti palju muutus Eesti maaarhitektuur 20. sajandil. Esmajoones Mulgimaal arenes vahetult enne Esimest maailmasõda elamuarhitektuur hoopis

Mõisimaa talu koosmajas (1913) on elamu ja kõik avapiirded tellistest, hobusetall maakivist. Rõue küla, Rapla khk. H. Pärdi, 2006.

Saaremaa ehitusmeistri A. Saare kavandatud A. Üksti maja (1908) Leisis on Muhu mürseppade meistriteos. A. Roose, 1912. T. Grepi kogu.

uuele tasemele. Seni olid uhked ja jõukad talumehed kõigele vaatamata leppinud kodukootud arhitektuuriga. Nii nagu külas ikka, otsustas maja plaani ja muu ehitusse puutuva üle ehitusmeister, võttes arvesse peremehe soove. Vanemad, esimese põlve Mulgi häärberid olid sellepärast välimuselt alalhoidlikud ja omavahel üpris sarnased. Kuid uued noored peremehed olid esivanematest haritumad ja avarama maailmapildiga. Nad muutusid nõudlikumaks nii majade välisilme kui siseplaneeringu ja elutingimuste suhtes.

Puidu kõrval kasutati üha rohkem tellist, maakivi ja paasi. Veel suurema hooga kui elamuid uuendati taludes

majandushooneid. Karjakasvatuse tähtsuse tõus sundis talumehi põhjalikult uuendama loomalautu ja hobuse-talle. Sageli on tahutud maakivist laudad, tallid, kuivatid ja aidad välimuse poolest elamuist suurejoonelisemad ja mõjuvamad. Neid hooneid ilmestati tellistest või paekivist nurkade, usteakende silluste ja raamistuste ning muude detailidega.

Taluhoonete väljanägemine ja suurus muutus üha enam peremehe au- ja uhkuseasjaks. Sajandivahetuse paiku hakati elamule juurde ehitama klaasverandasid ehk palkoneid, mis muutusid kiiresti tolleaegsel Liivi- ja Eestimaal maamajade peaaegu kohustuslikuks

osaks. 20. sajandi algul toimus talumajade juures veel üks tähtis muutus: senised maalähedased-madalad majad hakkasid pürgima ülespoole – eluruumina võeti kasutusele ka pööning. Nii ilmusid sirgetele talukatustele ärklid ja uugid, ent väga sageli jäi ärklikorruse väljaehitamine "pärastiseks". Täiskahekorruselisi elamuid ehitati Eesti taludes üliharva – praegu on neid teada kümne ringis.

Sel ajal hakkas muutuma ka elumajade sisemine struktuur, sest uute elamute avarus võimaldas põhjalikult muuta ruumide kasutamise põhimõtteid ning otstarvet. Ühe suure rehetoa asemel jagati uus elamu mitmeks eri

otstarbega ruumiks (köök, söögituba, sahvri, vannituba, magamistuba, võõrastetuba ehk saal, puhvetituba, pere-mehe töötuba-kabinet), mis andis üsikuile pereliikmeile varasemast suurema privaatsuse. Suurtalu häärbereis leidis juba 20. sajandi algul ruume, mida ei ole paljudes kortereis-elamuis isegi nüüd, sada aastat hiljem: vannituba, WC, kabinet, mitu magamistuba, puhvetituba jmt.

Samal ajal on moodsate taluelamute sisekujundus enne 1910. aastaid üpris tume maa, sest säilinud on sellest ainult pudemeid, ka fotosid leidub väga napilt.

Peipsi vene vanausulise ehitusmeistri Aleksander Dudkini kodumaja (1911) Varnjas. H. Pärdi, 2008.

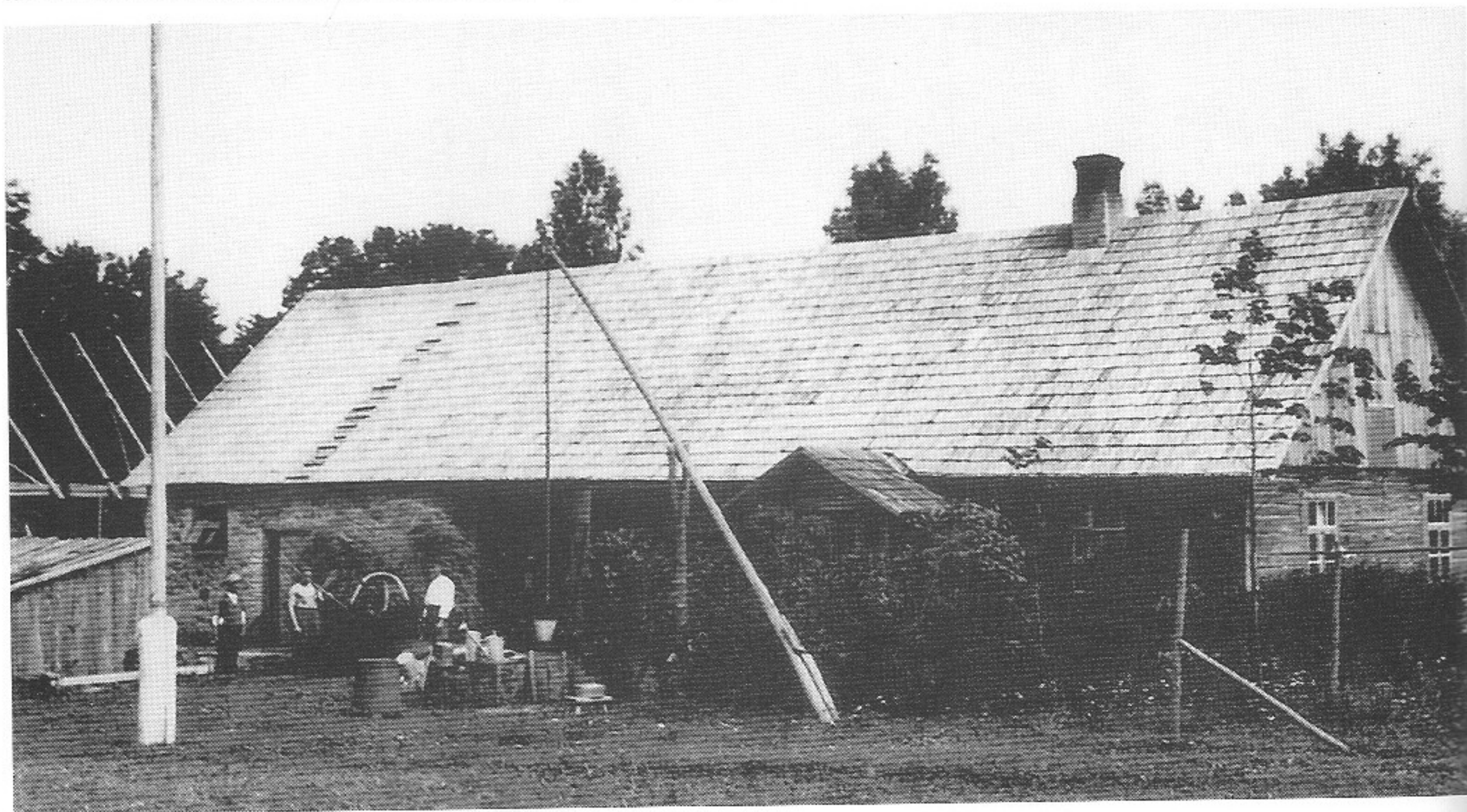
2. Selle ehitamist juhtis samast ligidalt, Triigist pärit Aleksander Saar (*1860), kuid müüritöö tegid muhulased. Pärast Kaarma Seminari lõpetamist läks A. Saar Riiga ehitust õppima ning naasis 9 aasta pärast ehitusmeistrina. Teadaolevalt ehitas ta muuhulgas 1880ndate lõpus Hiiumaal kaks õigeuskirikut (tõenäoliselt üks Kuri ja teine Kuriste) koos sinna juurde kuuluvate koolide, köstri- ja preestrimajadega. Leisis ehitas ta lisaks Üksti majale samas laadis kohe veel ka A. Sassi värvivabriku hoone.

20. sajandi esimese poole maaarhitektuuri on päris sügava jälje jätnud kaks paikkondlikku kivehitustiili – üks kujunes välja Muhu saarel, teine Peipsiveere vene külades. Nii muhulased kui peipsivenelased ehitasid palju ka mujal Eestis, sest ehitustöö oli nende tähtsamaid tulundusalasid. Muhu stiili iseloomustab tumeda maakivi oskuslik ühendamine heleda dolomiidi või paekiviga ning avapiirete ja nurkade kvaaderladu, mis andis hoonetele paeluva ja värvika välimuse. Selle parimad näited asuvad kodusaarel: "suurel maal" nähtu ja õpitu on talukeldrite, -aitade, -sepi-kodade ja -õuekööride juures loovalt ühendatud kohaliku traditsiooniga. Hinnatud müürseppadena eitasid Muhu mehed palju majandushooneid

(viinavabrikuid, sepikodasid jmt) Lääne- ja Põhja-Eesti mõisates, kuid ka Ruhnu uue kiriku (1912), Hiiumaal a/s "Viscosa" kunstiivabrike (1910–1913), Saaremaal Tornimäe, Läänemaal Kõmsi ja Lihula õigeusu kirikud jpm.

Muhu stiilis kivist (talu)elumaja parima näitena väärib mainimist Saaremaal Leisis 1908 ehitatud kaupmees Anton Üksti maja². Historitsistliku, kivist viilkatusega maja müürid on väljast vooderdatud tumeda maakiviga, katuseräästa alune vöö on laotud malelauakujuliselt tumeda ja heleda kiviga. Nurgaketid ja avapiirded on valgest saetud dolomiidist. Esikülge ilmestab punasest tellisest viiluväljaga katuseärkel, kust avaneb uks lahtisele rõdule. Kõikide viiluväljade ülaosas on ehispennid ja kaarekujulised ehissõled, ärkliviilu

Tavaliselt olid asunikutalu elamud ja muudki hooned väga lihtsad ja tagasihoidlikud. Väljametsa talu Raikküla vallas. 1932. H. Pärdi kogu.

1993. aastal ehitati hulk talumaju arhitekt Edgar Velbri kavandatud kõrge kelpkatusega elamute järgi. Koidu-Mardi talu Vodja külas Peetri vallas. H. Pärli, 2008.

ülaosas on mustri- ja ruudujaotusega kaaraken. Maja esimesel korrusel oli kauplus, teisel korrusel omaniku eluruumid. Sarnases stiilis on ehitatud ka maja taga asuv kaubaait. Praegu asub siin Leisi vallamaja, hoonet on üksjagu ümber ehitatud: katusel on kivi asendatud profiilplekiga, muudetud on rõdupiirdeid ja peasissekäiku, veel rohkem on ümber ehitatud hoone sisemus. (Vt foto lk 16.)

Peipsiveere vene külaarhitektuur eristub väga selgelt muust Eestist. 19. saj lõpul arenes siin välja oma ehitusstiil, mis kõige paremini kajastub tellishoonetes. Peipsivene külade hoonestus koosneb valdavalt koosmajadest, kus majandusruumid on ehitet L- või

T-kujuliselt elumajaga ühise katuse alla. Eraldi ehitati ainult saun.

Vene müürsepad e murnikud keskendusid 19.-20. saj vahetusel majandushoonete (laudad, tallid, kuivatid, aidad) ehitamisele taludes, ent päris palju ka mõisates ja linnades. Kuulsaimad müürsepad pärinesid Kolkja, Kasepää ja Varnja küla vanausuliste seast, ent tuntud olid ka Mustvee kandi mehed. Nende tegevuspiirkond ulatus kaugele läände – umbes Tallinna-Rapla-Pärnu jooneni.

Üks Peipsivene müürsepakunsti suurepäraseid näiteid on Sämi-Taga külas (Viru-Nigula) asuva Kingvitise talu elamu (selle kohta vt lähemalt lk 162).

Mihkli talu koosmaja (ehit 1920ndatel) Nautse külas Muhus meenutab väliselt rehielamut. H. Pärdi, 2007.

Väga hoogsalt hakkas maaarhitektuur arenema ka uues Eesti riigis: 1920.–1930. aastail ehitati mitukümend tuhat uut talu, sadu ja sadu uusi moodsaid koolimaju, rahvamaju, raudteehooneid, meiereisid ja muid avalikke hooneid. Ehitustegevuses suurenes riigi osa, mida eelkõige tingis vajadus abistada kümneid tuhandeid asunikke, kel enamasti puudusid vajalikud oskused. 1920.–1930. aastate ulatuslik asunikutalude rajamine sarnaneb praegusele massilisele uusasumite ehitamisele lagedaile põldudele.

1920. aastail loodi ehitustalitus Asunikkude, Riigirentnikkude ja Talupidajate Põllumajandusliidu juurde, mis 1932. aastal korraldati ümber Põllutöökoja ehitustalituseks. Arhitektidest projekteerisid taluhooneid kõige rohkem õde-venda Erika Nõva ja August Volberg ning Edgar Velbri. Talumaju kavandasid ka Nikolai Kusmin, Alar Kotli, Anton Soans, Johannes Ilmas, Arnold Väli, August Esop, Jaagup Linnakivi jpt.

Valdav osa taluhooneid ehitati siiski endiselt ilma projektita, sest õppinud arhitekte oli vähe, ehitajaid aga väga palju. Eeskuju võeti alevi- ja linnamajadest, samuti mõjutas tollaseid maaehitisi raudteearhitektuur, eriti kitsarööpmeliste teedele rajatud jaamahooned. Paljud alevimajad olid arhitektuurilt üllatavalt vanamoodsad, kuid samas ka pretensioonikad. Enamik neist ehitati tehnikute ja inseneride jooniste järgi, kes pidid täitma tellijate tihti võhiklikke ja auahneid soove.

1929. aastal hakkas Põllutööministeeriumi juurde loodud Asunduskomisjon (1935. aastast Asundusamet) kavandama riigi tagavaramaadele ja soodesse uudismaa-asundusi (Lepplaane, Pillapalu, Peressaare jmt). Üldse

loodi sel moel ligi 4000 uudismaa-talundit, millest umbes pooled ehitasid omanikud ise. 1930. aastail hakkas jõukust kogunud riik ise hooneid püstitama, sest nii oli otstarbekam.

Nii endistele mõisamaadele loodud asunikutaludes kui ka uudismaa-asundustes kujunes põhiliseks hoonevormiks koosmaja, kus elamuga ühe katuse alla paigutati laut ja tall ning panipaigad (kuur, ait). Päris palju koosmaju ehitati 1920. aastail ka vanataludes, eriti Muhumaal, samuti Saaremaal, Läänemaal, Harjumaal, Järvamaal ning mujalgi³.

1940 tõmmati kriips peale kogu Eesti senisele arengule ning lõpp tehti ka taludele ja talurahvakultuurile.

3. Hea näide on Nautse küla Mihkli talu 1920. aastail ehitatud peamaja, kus algselt olid ühe katuse all lisaks väga suurele elamule ka kuivati ja laut. Elamuosas paiknesid peale üliavara köögi (48 m²) ja suurtoa (42 m²) veel 4 tuba. Hiljem, 1980ndail, kui talu oli müüdud Ehituse Teadusliku Uurimise Instituudile, koristas viimane kõik hooned ning ehitas peahoones asuvad kuivati- ja laudaruumid ümber puhketubadeks.

1.
osa

Rehemaja –
põline,
paindlik,
püsiv

Talurahva põline peavari – rehemaja – on pälvinud nii teadlaste kui ka laiemal avalikkuse tähelepanu juba ammu. Eelkõige rehemaja kui ehitist ja sellega seonduvat on etnoloogid ja arhitektuuriloolased uurinud päris põhjalikult, kuid ebaselget on siin veel küllaga. Üks suur küsimus on, millist osa on selle ainulaadse majatüübi arengus etendanud mõisnikud. Üpris vähe teame ka sellest, kuidas neid maju kasutati, kuidas inimesed seal elasid. Rehemaja kui elamu kohta on sihipäraselt teateid kogutud väga napilt, peamiselt saab toetuda mälestustele ja muule seda-laadi teabele.

On põhjust veidi lähemalt peatuda selle ürgse hoone arengul viimase 150 aasta jooksul. Rehemaja on olnud tähelepanuväärselt paindlik, käies kaasas meie talurahva elus ja kultuuris toimunud väga suurte muutustega.

Keisri käsul keelas kindralkuberner Paulucci 1816 Liivimaa kubermangus ning 1819 ka Eestimaa kubermangus ära uute rehemajade ehitamise. 12 aasta jooksul tuli kõik talumajad rehest lahku viia. Samal ajal õhutati

olemasolevaile rehemajadele ehitama uusi köetavaid kambreid. Kaks aastat hiljem oli selge, et üritus kipub nurjuma. Nüüd ei leitud midagi tõhusamat, kui ähvardati uued ehitatavad rehemajad lausa maha kiskuda. See jäi siiski ainult jutuks. Uusi rehemaju lasksid kuni 20. sajandi alguseni oma renditaludesse ehitada isegi mõisnikud, rääkimata talumeestest, kes tegid seda kuni Teise maailmasõjani.

Muide, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed⁴ lubas välja panna preemia (100 rbl) neile Liivimaa eesti talupoegadele, kes ehitavad oma rehemajale kaks köetavat, suitsuvaba ja akendega valgustatud kambrit. Lätis Põhja-Vidzeme külades ei olevat sellal enam elatud suitsustes rehetubades, vaid köetavais kambreis. Hoopis vähem olla sääraseid maju olnud Eestis.

1815 avaldati sotsieteedi ajakirjas ühe Mazsalaca kihelkonna korstnata, ent soekambritega rehemaja joonised. Selle oli üle mõõtnud ja paberile pannud Adavere mõisa omanik kreisikohunik E. J. von Vietinghoff. Maja pälvib tähelepanu mitme asja pärast: esiteks

4. Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed (saksa keeles *Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*) tegutses aastail 1792.–1941. Andis välja ajakirju *Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft* (1825–1863) ja *Baltische Wochenschrift* (1863–1915).

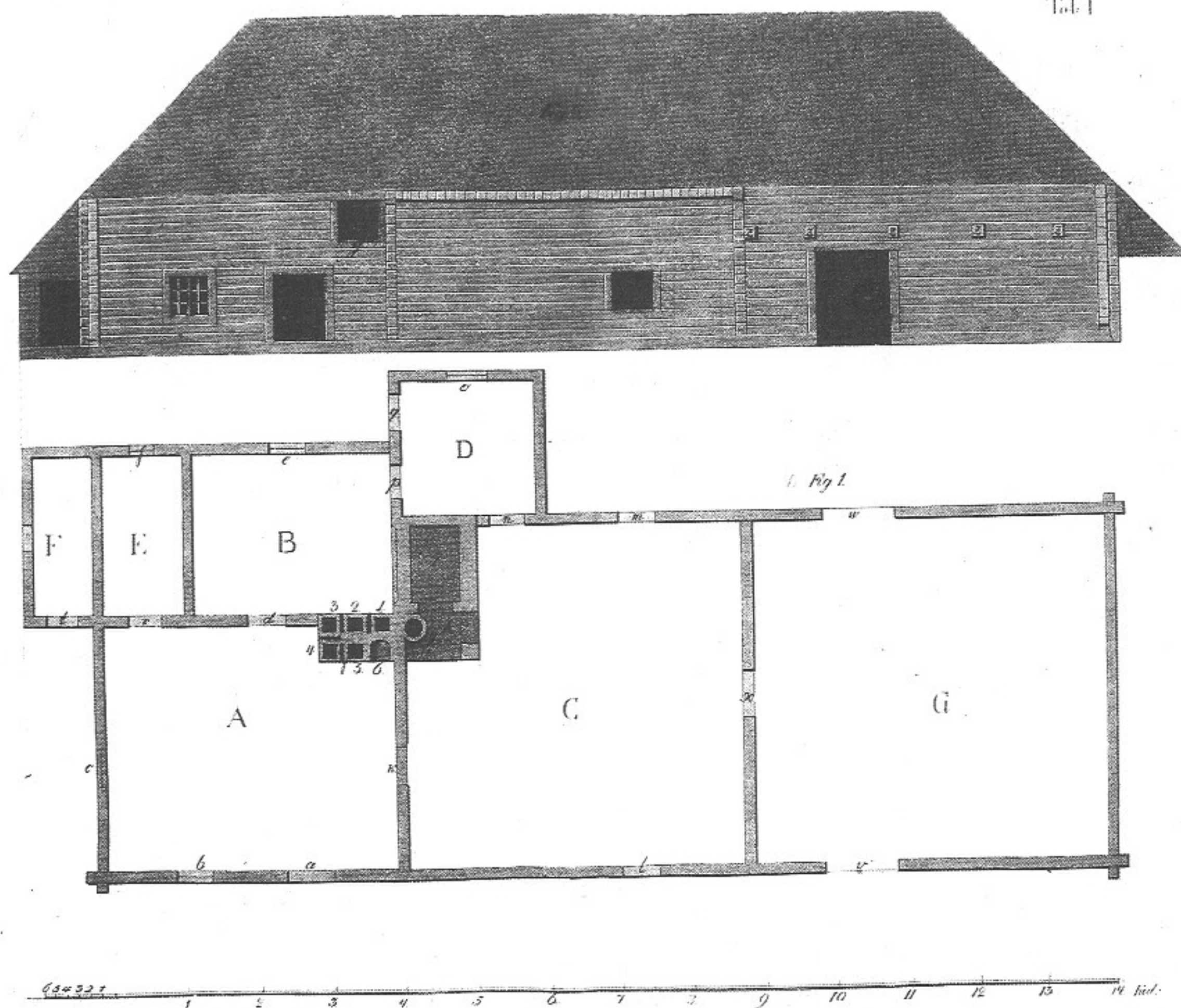

olid siin eraldi ruumid tööperere - pere-tuba (A) ja talupere tuba (B); rehetoa taga, väljaastes oli külm kamber (D) ning vasakus otsas kaks sahvrit (E, F). Elutube soojendas kuue lõõriga (1-6) kahhelahi (f), mida köeti rehetoad (C) sissemüüritud paja (g) alt. Reheahju (i) suu ees oli tõmbi püramiidi kujuline umbes kahe sülla (4,26 m) kõrgune suitsukumm (h). Nii nagu meie levinumal Põhja-Eesti tüüpi rehemajal, oli selle maja rehetoad kõrgem lagi kui rehealusel (G) ja kambritel.

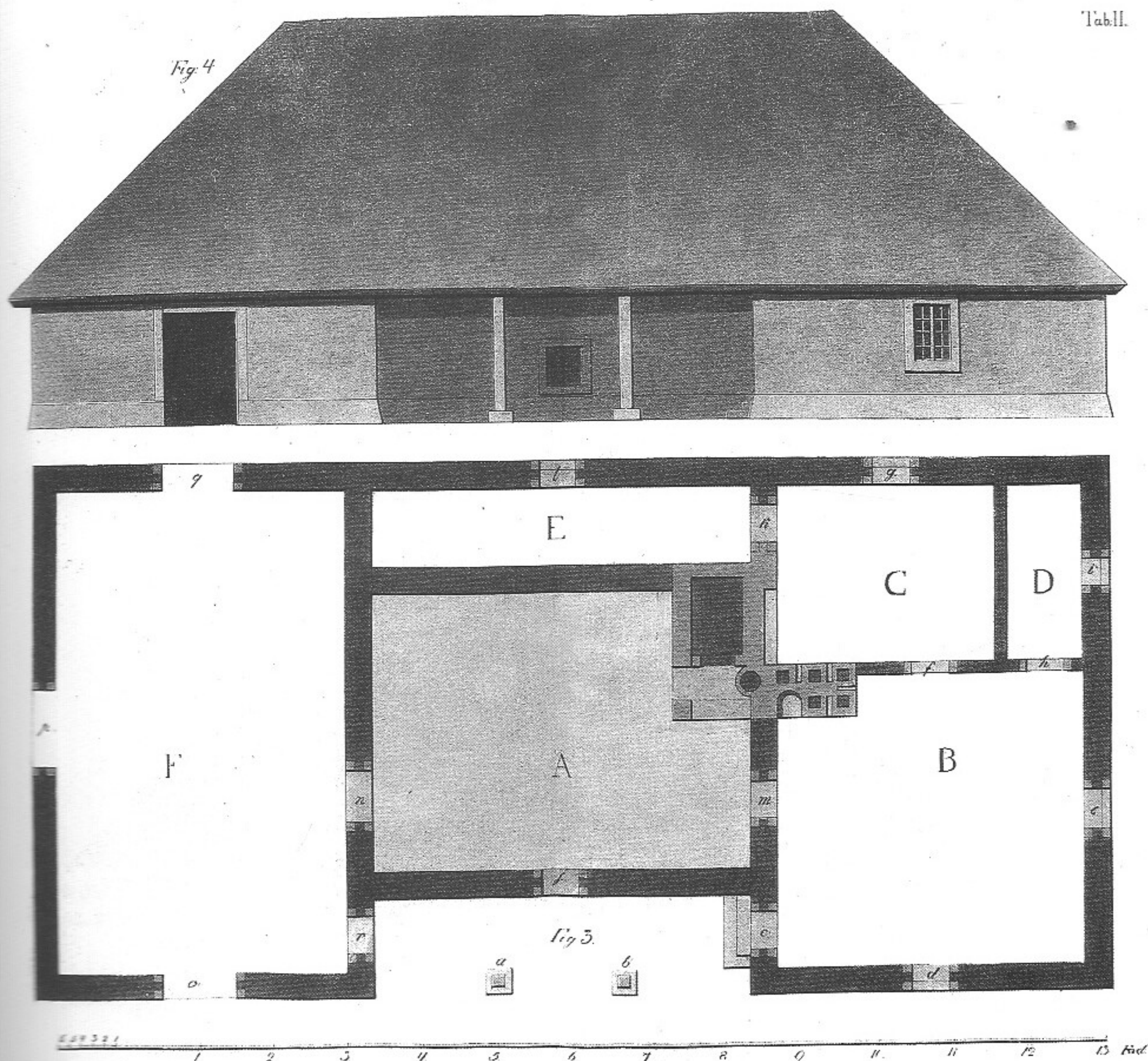
Lisaks Läti rehemaja plaanile esitas Vietinghoff ka enda koostatud

korstnata savist rehemaja kavandi. Põhja-Eesti tüüpi sümmeetrilise põhiplaani maja keskel on kahele puupostile toetuva ulualuse taga ruudukujulise põhiplaani rehetuba. Rehealusel (F) on suuruselt võrdne maja teises otsas paiknevate eluruumidega (suurem elutuba - B, selle taga paiknev peremehe tuba - C ja sahvrit - D). Teine sahvrit (E), kuhu pääseb peremehe toast, asub rehetoad (A) taga. Tavapärase ruudukujulise põhiplaani rehetuppa sai nii rehealusest kui ka elutoast. Maja küttesüsteem on samasugune nagu eelkirjeldatud Läti rehemajal.

Rehemaja põhiplaani ja vaade. 1815 Põhja-Läti. Mazsalaca kihelkond. EAA 1185. 1. 37. 29-32.

Adavere mõisniku kreisikohtuniku E. J. von Vietinghoffi kavandatud (1815) rehemaja vaade ja põhiplaan. EAA 1185. 1. 37. 29-32.

Tollases talumajade uuendamise kampaanias oli üks põhilisi teemasid korsten. Ühed leidsid, et suitsuvabad eluruumid on tervislikumad ja ainsana kaasaegse inimese väärilised, teised seevastu rõhusid traditsioonile ja palju väiksemale küttekulule (säästlik eluviis!).

Kogu tollase taluelamu uuendamise algatas Hellenurme, Päidla ja Vorbuse

mõisa omanik Karl Axel Christer Bruiningk (1782-1848), kes oli ühtlasi Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonna-kohtunik. 1813 avaldas ta anonüümse kirjutise, milles kirjeldas valgustusajastule iseloomuliku humanistliku paato-sega muistset suitsust rehielamut kui uude ajastusse täiesti sobimatut ning tegi rea ettepanekuid talurahva elamis-tingimuste parendamiseks. Põhiline

Palmse erilised rehemajad

5. Tooma, Pearn ja Kivikatku olevat tehtud ühe plaani järgi, kaasa arvatud hilisem, põhihoonega L-kujuliselt liituv uute elutubadega puust juurdeehitis.
6. Põisma ja Ilumäe Jürirahva majad olid algselt väga sarnased, ent nüüd on mõlemad ümber ehitatud. Jürirahva rehemaja rehetuba ja kambrid tehti juba 1920 ümber loomapidamise tarbeks, Põisma maja kohandati 1980. aastail suvekoduks, kuid reheahi oli siin juba varem välja lõhutud ja lagi alla lastud.

oli vabastada eluruumid suitsust ning muuta need valgemaks ja puhtamaks. Selleks tuleks taludes hakata ehitama korstnaga ja suuremate akendega rehest eraldi elumaju, kus peaks olema paar sooja elutuba, külm kamber, väike köök ja esik (Ueber 1813).

Avaliku arutelu käigus jõuti järeldusele, et vaatamata kõigile oma puudustele (suurimaks neist oli rehetoa

pimedus) vastab rehemaja kõige paremini siinsetele loodusoludele ja talumajapidamise vajadustele ning vääri oleks see ülepeakaela lahkelamuga asendada. Sellepärast leiti, et kindlasti tuleb eelistada vana rehemaja arendamist. Edaspidi tehti rehemaja parendamiskatseid mitmel pool, põhimõttelisemad ja tulemuslikumad olid need 1850–1870 Palmse mõisas Virumaal.

Nagu jutuks oli, hakkas Palmse mõisa omanik Magnus von der Pahlen kõruti moodsaate taluelamute ehitamisega kaasajastama ka Eesti põlist rehielamut. Võib ainult oletada, miks ta uut moodi lahkelamute rajamise kõrval nüüd ka rehemajade moderniseerimist alustas. Ilmselt oli peapõhjus selles, et talumehed eelistasid siis eraldi elamuile enamasti siiski rehemaju, sest need sobisid tollase eluviisiga paremini. 1850–1870 lasi Pahlen ümberkaudseisse küladesse Võhmale, Ilumäele, Uudekülla, Tõugule, Võsuperre ja Palmseesse ehitada umbes paarkümmend uut moodi rehemaja. Ilmselt vanim sedalaadi rehemajadest asub Ojaäärsel, mille esiseinas on kivi raiutud "1855 A" ning uusim Põismal, kus korstnajala sisse on raiutud aastaarv 1870.

Kõige tähtsam uuendus nende juures oli omapärane võimsa korstnaga reheahi. Teine uudis oli see, et osa uusi rehemaju tehti üleni paekivist. Säärased ehitati Uudekülas (praegu Uusküla) Toomal ja Jaanil (varemeis), Ilumäel Jürirahva ja Kivikatku talus⁵ (põles maha 1970ndail), Tõugu külas Jürirahval (varemeis), Võhma külas Pearnal, Võsuperes Ojaäärsel

(põhjalikult ümber ehitatud 1970. aastail) ja Palmse Põismal. Kolmes talus – Uudeküla Pitkal ja Prassi-Jaagupil (lammutatud 1960ndatel) ning Tõugu Hansurahval – olid rehetuba ja kambrid tavakohaselt tehtud rõhtpalkidest ning rehealune paekivist.

Palmse moderniseeritud rehemajad sarnanesid põhiplaani üksteisega, kuid ei olnud täpselt ühesugused. Näiteks Uudeküla Prassi-Jaagupil, Ilumäe Jürirahval, Palmse Põismal⁶ ja Tõugu Hansurahval oli rehetoa ees Põhja-Eesti rehemajadele iseloomulik lah-tine ulualune, kuid teistel see puudus. Mõnes talus oli kelder maja all (Põismal, Ojaäärsel), Toomal on see maja tagaküljele ehitatud väljaastes, oli ka mitmeid muid väiksemaid erinevusi.

Paraku ei saa midagi kindlat väita majade algse ruumijaotuse kohta, sest aja jooksul on neid kõiki vähem või rohkem ümber ehitatud.

Toomal, Pitkal ja Pearnal on rehetuba nii eest kui tagant ümbritsetud kahekordse seinaga. Sama plaani järgi näib olnuvat tehtud ka Jaani talu maja Uudekülas. Esiküljel oli kahe seina vahel ühte kätt väike esik, kust üks uks viib rehetuppa ja teine suukambrisse ning teist kätt sahver. Algselt on kõigil

Palmse-tüüpi kivist rehemajadest on väliselt kõige ehedamana säilinud Põisma oma (1870). Siin on ainsana alles ka võimas paekivist korstnapits. H. Pärdi, 2012.

siinseil rehetubadel olnud paeplaatidest põrand. Ahi ulatus vastu rehetoa tagaseina, mille taga oli rehealuse poole avatud aganik. Toomal ja Pearnal oli aganiku kõrval pisike kamber, kuhu pääses nii rehetoad kui tagakambrist. Tõugu Hansurahval on ahjutagune kamber muudetud hiljem köögiks – siia oli tehtud pliit ning vahepeal oli välissein väljapoole nihutatud⁷. Pearnal on sama koha peale tehtud hiljem uks, kust pääseb puidust juurdeehitisse.

Kõigis majades oli kaks kambrit – esiküljel suur ja taga väiksem. Toomal ja Pearnal pääseb suurde eeskambrisse nii esikust kui ka rehetoad. Põismal oli

suures kambris kitsas tellisahi, mille esine oli 1,5 × 1,5 m ulatuses laotud servitellistest, ülejäänud põrand oli laudadest. Väikeses kambris ei olevat algselt küttekollet olnud, alles 1920.–1930. aastail tehti sinna väike plekkahi.

Välismõõtudel on kõnesolevad rehemajad üpris ühesuurused: pikkus kõikus 26,5 ja 29,5 meetri ning laius 10,2 ja 12 meetri vahel⁸. Suhteliselt rohkem erinesid suuruse poolest üksteisest rehetoad: kõige väiksem (36,2 m²) erines suurimast (72 m²) kaks korda. Kõige suuremad eluruumid olid Ojaäärse ja Põismal. Koos kahe esiku ja kahe sahvriga (ees ja taga) oli Ojaäärse

7. 1990ndate algul väljaaste lammutati ning algne tagasein taastati.
8. Ojaäärse – 28 × 12 m, Põisma – 29 × 11,7 m, Jürirahva – 28,5 × 11 m, Hansurahva – 29,5 × 10,6 m, Pearnal – 28,5 × 10,8 m, Tooma – 26,5 × 10,2 m, Pitka – 26,6 × 10,6 m.

rehetoa suurus 94,5 m² ning kahe kambri pindala oli kokku 63 m², rehealune hõlmas 120,75 m². Põismal oli rehetuba (ilmselt olid selle hulka samuti arvatud nii esikud kui ka sahvrid) väiksem – 68,3 m², toa enda suurus oli pigem alla 60 m². Kambrid olid veidi suuremad kui Ojaäärsel – 68,3 m² (ning rehealune tublisti avaram – 143 m². Teistes majades kõikus suurkambri pindala 30 m² ümber, väikesel 13,5 ja 21,9 m² vahel⁹. Avaramate rehetubade-kambritega hoonetel olid rehealused selle võrra väiksemad.

Ainsana on omalaadne, Palmse-tüüpi reheahi säilinud Hansurahva talus Tõugu külas. Võimsa, leekummi kohal asuva, ülasuunas sujuvalt aheneva korstnaga kogukas ahi on laotud

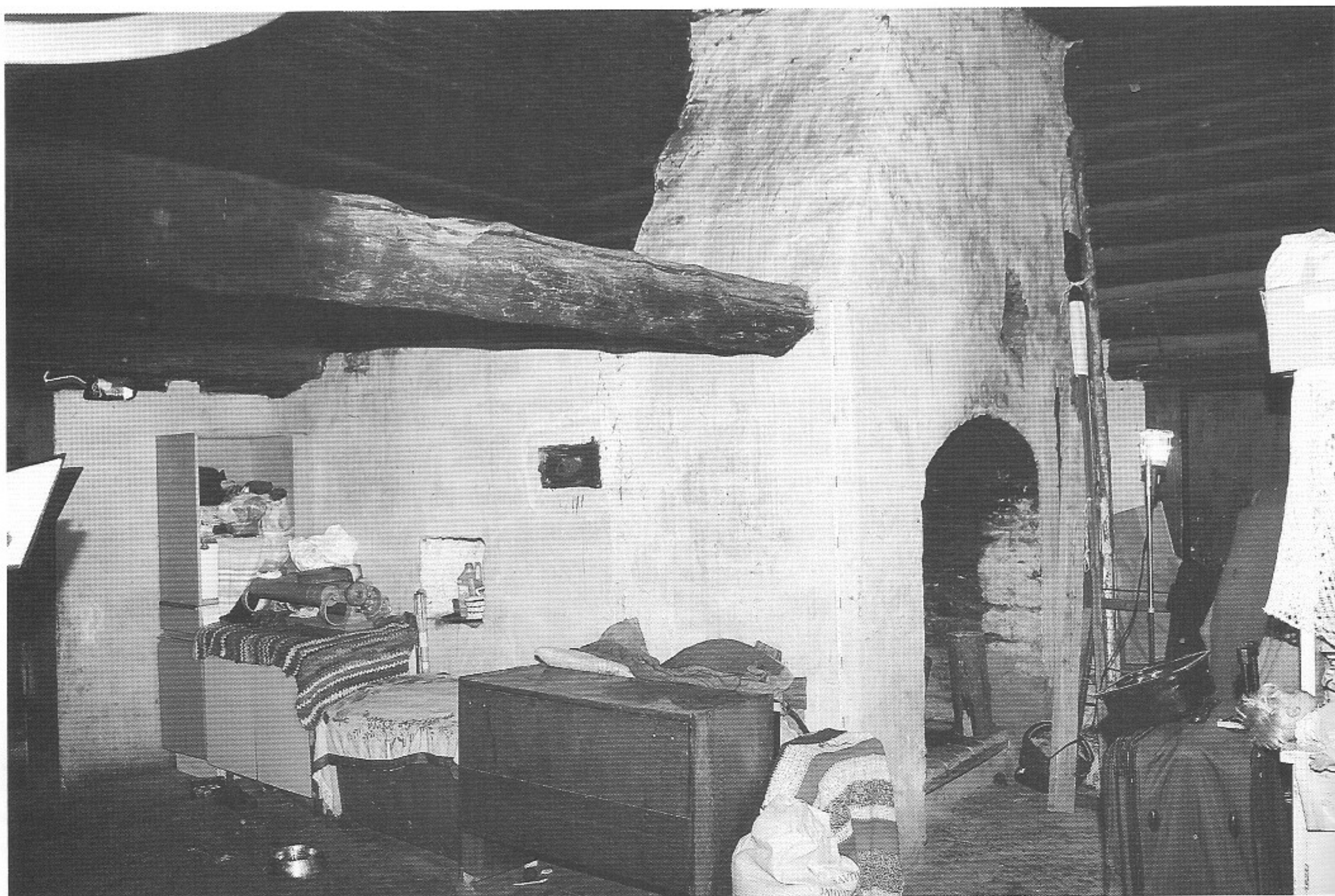
paekivist, väljast valgeks krohvitud. Kaks aampalki, millele toetuvad parrid, on otsapidi müüritud ahjukere sisse. Kinnise kerisega ahjul on kumer lagi, ka leeava on ülalt kumer, ahjusuud ümbritseb ümmargune metallvõru. Korstnajas on kaks suitsulõõri: vasakpoolne ahju, parempoolne lee ning hiljem lisatud pliidi ja kambriahju suitsu ärajuhtimiseks. Korstna esiküljel, leeava kohal on kahe poolviltu asetseva siibriga orv – üks ahju-, teine leelõõri sulgemiseks. Ahjusuu kohal on metallist keriseuks. Ahju tulepesa võlvid on laotud S-katusekividest, mis on põletatud tõenäoliselt Palmse mõisa oma tellisetehases. Ahju tagaküljel väikeses kambris on umbes 70 cm kõrgune soepink ning selle kohal pealt kumer orv.

9. Hansurahval oli suure kambri pindala 30,4 m², väikesel 21,9 m², Pearnal vastavalt 30,8 m² ja 18 m², Jürirahval 32,7 m² ja 19,7 m² ning Toomal 29 m² ja 13,5 m².

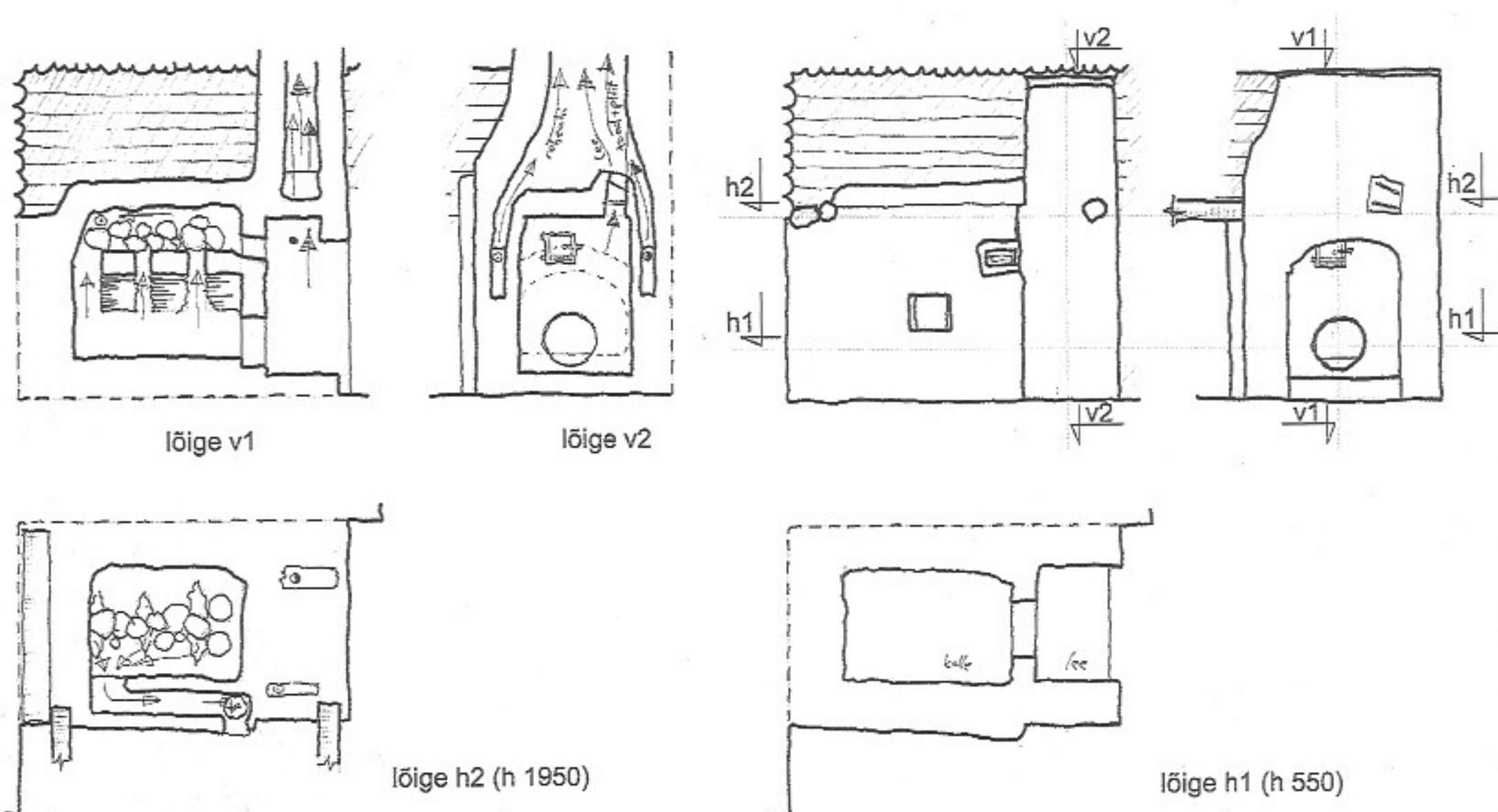
Tõugu küla Hansurahva rehemajas on ainsana säilinud Palmse-tüüpi reheahi. H. Pärdi, 2011.

Hansurahva võimsa korstnaga ainulaadne reheahi on siiani täiesti töökorras. H. Pärdi, 2011.

Hansurahva reheahju lõiked (2). EVM. J. Metslang, 2011.

1880–1908 ehitas Tõstamaa mõis Tõhela kandi külades paarkümmend omalaadset kivist rehemaja, kõige rohkem (8) oli neid Alu külas. (Vt Hang 2000, 2002, 2004, 2006.) Mõisnik Wilhelm Staël von Holstein olevat öelnud, et ta ei ehita enam ühtki puidust renditalumaja, sest neid tuleb iga 10 aasta tagant uuesti teha, kivimaja peab aga kauem vastu. Peremehed pidid kivid kohale vedama ja andma ehituseks raha, mõisas koostati ehitusplaan ning mõis ehitas majad ka valmis. Need kivimajad olid vanadest rehemajadest kõrgemad ning rehetoad maja keskel olid puidust. Nii rehealune kui

kambrid ehitati maakivist, kuid kambreisse tehti sisse tellisvooder – 10 cm vahe kiviseina ja voodri vahel täideti saepuruga, et tõrjuda niiskust ja hoida paremini soojust. Majadel oli tavaliselt kolm kambrit (suurkamber ja kaks piskest kambrit). Tõhela kandi rehemaju iseloomustavad järgmised eripärad:

1. Üleni maakivist välisseintega hoone kambritele tehti õhuvahega tellisvooder, rehetuba oli tavaliselt palکیدest;

2. Reheahju taha on hiljem ehitatud saun (“ahju perssetagune saun”) või tarega viljakuivati või mõlemad.

3. Rehetoas on veepump.

Tõstamaa kivist rehemajad

Üks Tõstamaa-tüüpi rehemaju on säilinud Alu külas Põlde talus. Tõstamaa. H. Pärdi, 2011.

10. Põleng puhkes suvel, kui enamus külarahvast oli olnud kaugel Virunal heina tegemas, seepärast hävis külas 19 hoonet (Hang 2002: 14).

4. Hoone esiküljel on pisike kolmnurkne siseesik, kust ühelt poolt pääseb rehetuppa, teise ukse kaudu eeskambrisse.

5. Enamik rehetube on aja jooksul muudetud köögiks. Leelaste külas olid kõigis pärast 1914. aasta tulekahju¹⁰ ehitatud rehemajades eraldi köögid ja sahvrid.

6. Nurkmist väikest kambrit kasutati sahvrina.

Sissehitatud sauna või kuivatiga rehemaju on Tõhela kandis kokku olnud üle 30.

Kambrite kütmiseks oli üpris levinud moodus reheahju tagaküljel olevast luugiga suletavast avast kuuma õhku sisse lasta.

Viimane rehemaja Leelaste külas (ja tõenäoliselt üldse Tõstamaal) ehitati

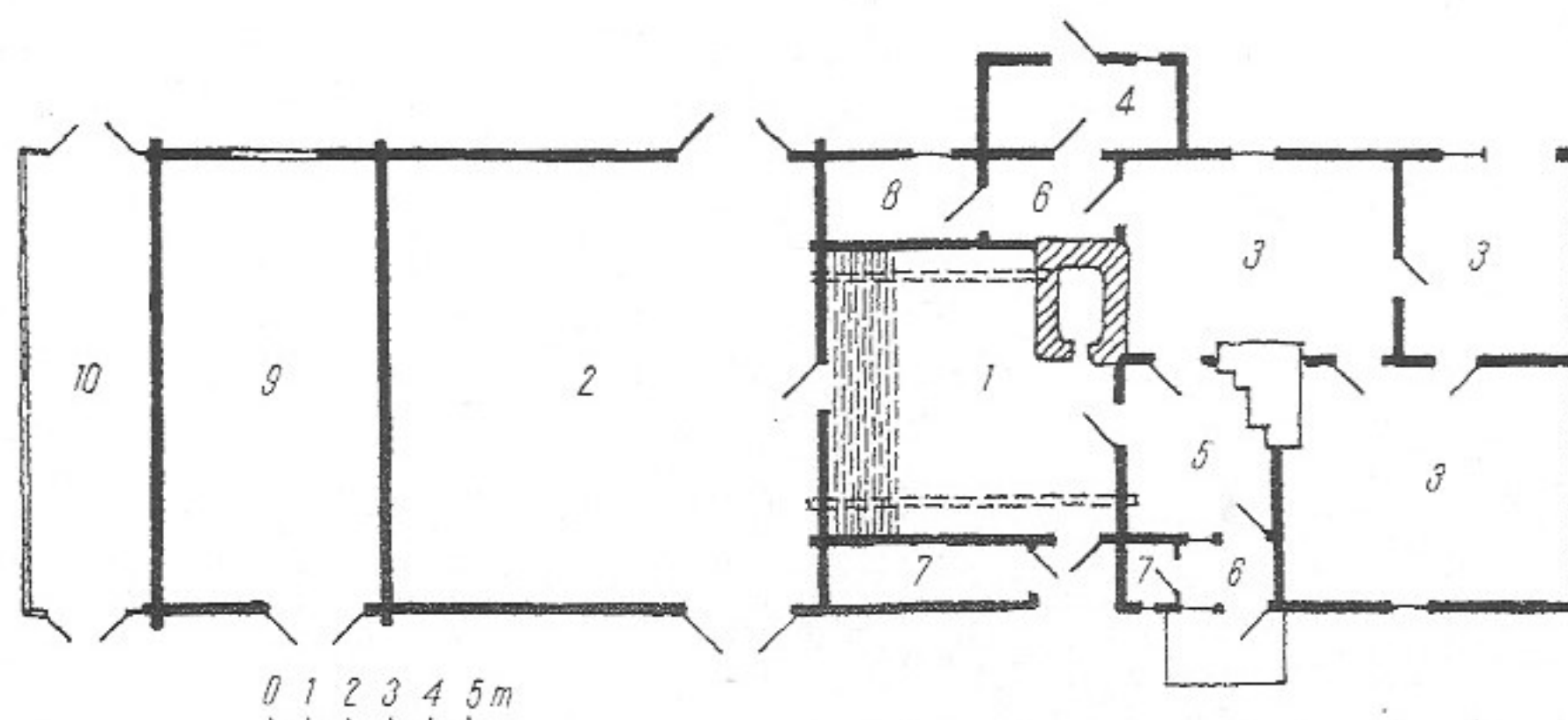
Oltre talus 1939, see põles 1968. aastal maani maha. Peremees Voldemar Karjel oli olnud vallavanem. Maja ehitasid ehitusmeistri juhtimisel kolm saarlast. Hoonel oli kivist rehealune ja tall. Kambriots oli palkidest, seal oli 5 tuba: tagaküljes saal, selle kõrval suurtuba e söögituba, eesküljes sulastetuba, vanaperemehe tuba ja peremehe-perenaise magamistuba. Rehe-toa taga oli köök ja sahver, köögi all valubetonist toidukelder (3,5 × 5,2 × 2 m). Köögi kõrval oli vannituba 180-liitrise veeboileriga, mille torud käisid pliidi alt läbi. Vannitoas oli käsipump, millega suruti vesi pööningupaaki. Maja plaani aitas koostada peremehe vend Lembit, kelle plaani järgi ehitati majale siinkandis esimene viie lõõriga betoonkorsten.

Mulgi ja Muhu arengud

Vaatamata 19. sajandi teisel poolel Mulgimaal valitsenud hoiakule, et taluperemehel sobib elada ainult häärberis, leidis siin siiski üksjagu neid, kes sellega kaasa ei läinud. Need mehed talitasid säästlikumalt, viies uue aja nõudmistega vastavusse vanad rehemajad. Rehealuse ja rehetoa ühe katuse

alla ehitati sageli avarad moodsad elamud, mis ei suuruselt ruumide arvult ega otstarbalt ei erinenud häärberist kuigi palju.

Mulgimaa esindusliku elamuga rehemajade hulgas on üks tähelepanuväärsemaid Lopa-Lauri talus Atika külas Abja ligidal. Põhja-Eesti tüüpi kõrge

Lopa-Lauri rehemaja põhiplaan. K. Tihase, 2007.

Lopa-Lauri rehemaja oli Mulgi vanale arhitektuurile tüüpilise kõrge kelpkatusega kogukas hoone. EVM. V. Fuchs, 1962.

Klassitsistliku eeskojaga rehemaja Tohvre-Miku talus Mulgimaal Tarvastus. EVM. G. Troska, 1962.

Koguva küla Vanatoa rehemaja kiviosa (1910), kus asusid rehetuba, rehealune ja laut, on üks Muhu müürseppade meistriteoseid. Oma 45,5 meetriga on hoone ilmselt üks pikemaid talumaju terves Eestis. H. Pärdi, 2007.

ja kitsa rehetoaaga, mõjusa välimusega maja (mõõdud $39,9 \times 11,6$ m, põhja pindala 463 m^2), mille seinad toetuvad servitellistest vööga maakivisoklile. Hoonel oli kõrge laastust täiskelpkatust, kambriosa ja rehetoa välisseinad on vooderdatud rõhtlaudisega. Väliselt oli Lopa-Lauri rehemaja väga traditsiooniline ja Mulgimaale iseloomulik. Majas oli väga suur ja väga kõrge (pindala 54 m^2 , kõrgus $4,4$ m) rehetuba. Selle otsas asuva väga avara elamuosa (181 m^2) kõige suurem ruum (45 m^2) oli peretuba, rehetoa kõrval paiknes väheldane köök (16 m^2), esikud esi- ja tagaküljel ja kaks sahvrit rehetoa ees ja taga. Keskmises, samuti väga avaras (37 m^2) ruumis köögi taga oli pererahva söögituba, kuhu olid paigutatud ka vanaperenaise ja laste voodid. Tööpere sõi küll eraldi, kuid söögid olid taluperega samad ning

ka söödi ühel ajal. Tagumises väiksemas kambris (21 m^2) oli peremehe-perenaise magamistuba. Ahjutaguses väikeses kambris (8 m^2), kuhu pääses ka maja tagaküljelt, oli kaks voodit ja laud ning ka väike pliidiga ahi.

Olgu märgitud, et 20. sajandi alguses ehitati rehemajadele juurde väga palju nii kinnisi kui ka lahtisi trepikodasid ning klaaspalkoneid-verandasid. Lellu talus (Halliste khk) tehti rehemaja aiapoolsele küljele suur ja uhke klaasveranda ning Tohvre-Miku rehemaja ette (Tarvastu khk) täitsa ehe klassistlik sammastega lahtine trepikoda.

Üle Eesti on rehemajad kõige paremini ajale vastu pannud Muhus. 1971 oli seal 876 taluelamust tervelt 695 ehk 80% rehemajad või nendesarnased koosmajad (Saron 2000: 105). Pilt ei ole oluliselt muutunud ka tänapäeval,

sest uusi maju on ehitatud suhteliselt vähe ning vanad taluhooned on olnud suvekodu otsijate hulgas väga hinnas.

Muhus leidub päris arvukalt väga suuri rehemaju: näiteks Koguva küla Käsperi rehemaja mõõdud on $42,5 \times 8,3$ m, pindala 353 m^2 , kuid Vanatoa maja on veelgi suurem – $45,5 \times 10,6$ m, põhja pindala 483 m^2 . Vanatoa majas oli neli elutuba (vastavalt 30 m^2 , $12,6 \text{ m}^2$, $19,7 \text{ m}^2$ ja $17,0 \text{ m}^2$), köök (u 25 m^2), veranda (5 m^2), kaks koda ($21,4$ ja 11 m^2) ja sahver ($12,5 \text{ m}^2$) ning rehetuba ($59,6 \text{ m}^2$). Eluruumide pindala koos rehetoaga on kokku ligi 214 m^2 . Algselt 1887 valminud maja ehitati põhjalikult ümber 1910¹¹. Siis laoti mustast maakivist ja valgest dolomiidist uus rehetuba,

rehealune ja laut – Muhu kiviehituskunsti suurepärase näide.

Rehemajade suurem kaasajastamine algas Muhus 19. ja 20. sajandi vahetusel, kui palkidest kambriotsi hakati väljast laudadega vooderdama ja värvima. Siinjuures oli väga oluline küttesüsteemi arendamine. Selle suurepärase näide on Jüri-Jaagu talu rehemaja Mõega külast, mis nüüd asub Eesti Vabaõhumuuseumis. 1880ndate lõpus ehitatud maja suurema tagakambri – pere töö- ja magamistoa, ahjutaguste pisikeste kambrite – magamisruumide ning eelkõige rehetoa kütmiseks oli siia ehitatud kinnise kerisega paekivist ahi, selle küljes pliit koos mitme orvaga soemüüriaga.

11. Hoonet on ka hiljem korduvalt ümber ehitatud. Väheke muudeti 1950. aastail, kui seal oli Tormipoja kolhoosi kontor, põhjalikult tehti seda 1973, kui taluhooned olid kirjastuse Valgus puhkekoduks. 1990ndail pärast talu tagastamist pärijaile ehitati hooned taaskord põhjalikult ümber ja kohandati turismitaluks.

Muhus Mõega küla Jüri-Jaagu talu rehemajas oli reheahju kõrval omapärane paljude orvadega soemüüriaga pliit, mis küttis ära kõik peamised eluruumid. H. Pärdi, 2012.

Vana rehetoa ja kambrite külge ehitati 1939 uus moodne avar kõrge katusega rehealune ja laut. Mihkli talu Paenase küla. Muhu. H. Pärdi, 2007.
Täta rehemaja Karksis sai praeguse välimuse 1928. H. Pärdi, 2003.

Tähelepanu väärib 1930ndatel Muhus ja Ida-Saaremaal ette võetud vanade rehemajade uuendamine rehealuse-lauda poolsest otsast. Selle tulemusena leidub sealkandis üpris palju rehemaju, kus vanapärane kambriosa on hulga madalam kui moodne rehealune-laut-küün.

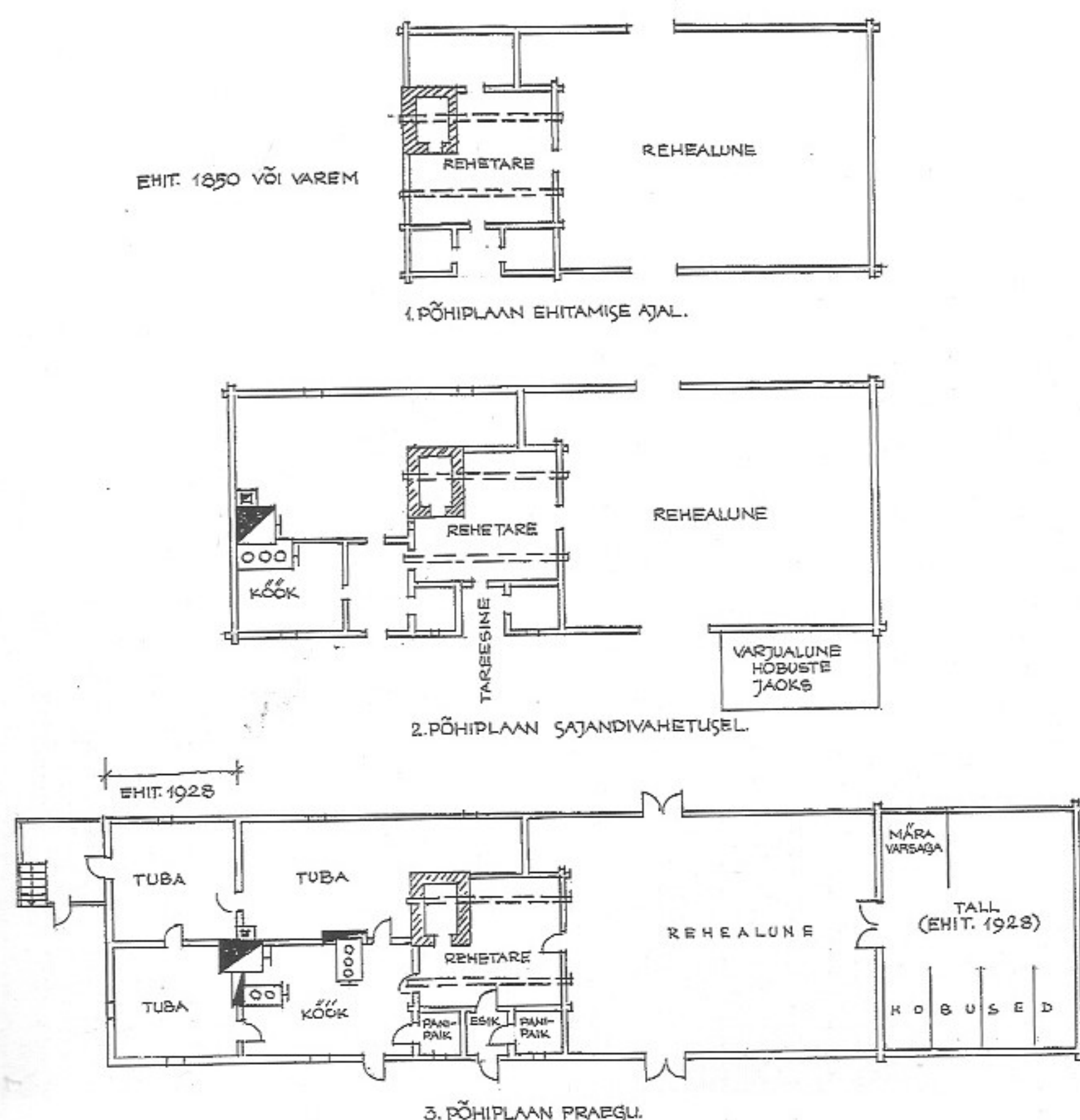
Väga hea pildi rehemajade ehituslikust arengust Mulgimaal ning tegelikult ka paljudes teistes Eesti paikades saab Tätta talust Karksi-Nuia lähedal¹².

Metsakülas asuva talu rehemaja ehitati algsel kujul 1850.-1860. aastail. Tegemist oli Põhja-Eesti tüüpi rehemajaga, kus oli kaks peamist ruumi: suitsuahjuga köetav rehetuba ja külm rehealune ning rehetoa ees paiknevad

väikesed panipaigad (sahvrid) ning selle taga aganik. 19. sajandi lõpus ehitati majale korsten ning rehetoa otsa suur köetav elukamber ning esiküljele pliidiga köök. Selle ja rehetoa vahele jäi esik, kust pääses nii rehetuppa, kambrisse, sahvrisse kui ka õue. Kolmas arengujärk lisandus 1928, kui kööki laiendati nii esiku arvelt kui ka tagaseina nihutamisega kambri poole. Kööki tehti veel teine, soemüüriga pliit. Veel olulisem oli kahe otsakambri lisandumine, millest tagumine oli küteta suvetuba ning selle kõrvale ehitati kahekordne veranda. Üks klaasverandaga ühendatud tuba ehitati välja ka mansardkorrusele. Hoone teise otsa ehitati korralik hobusetall.

12. Talu hooned võeti 1998 ehitismälestisena riikliku muinsuskaitse alla.

Tätta rehemaja põhiplaani ajalooline areng 1850-1928. ERM. L. Lepp, 1980.

Rehemaja – inimeste elupaik

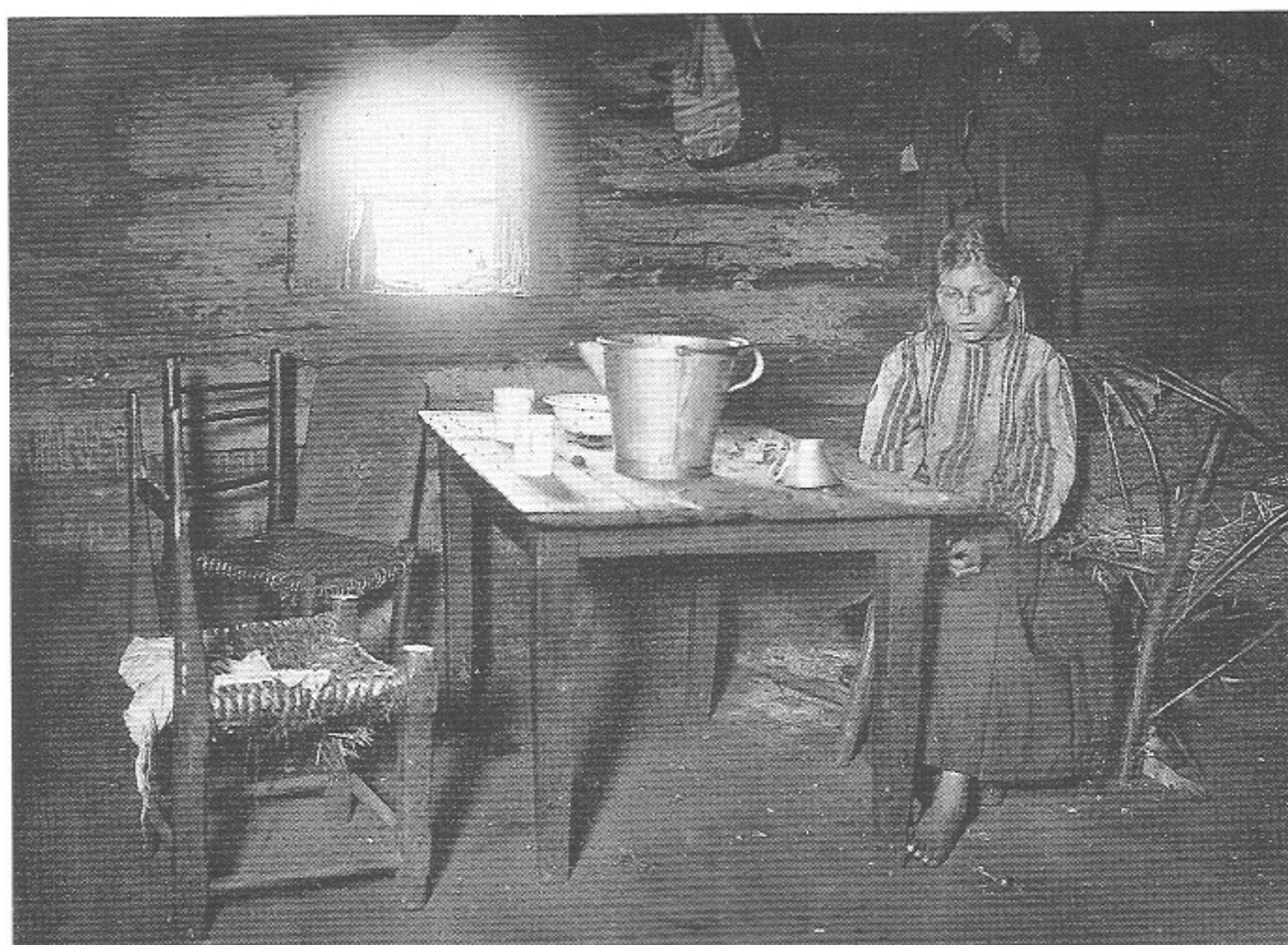
13. Mihkel Martna oli sotsialist, asutas oma mõttekaaslastega Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei ning sai hiljem selle pahempoolse tiiva juhiks.

Läbi aja on rehemaja olnud kõige muu kõrval – või kõigepealt – inimeste elupaik. Selles suures hoones sobis aastaringi elamiseks ainult rehetuba – ainus köetav ruum. Lisaks pidi see taluelus täitma veel kõikvõimalikke muid ülesandeid. Osalt just selle tõttu ei pööratud 19. sajandi keskpaigani elumugavustele rehetuas peaaegu üldse tähelepanu. Tähelepanupuudus väljendus ülinapis ja lihtsas sisustuses, viimistlemata seintelagedes-põrandas, peaaegu olematus valgustuses ning lõpuks suitsuahjus, mis oli küll tõhus ja otstarbekas, aga ebamugav. Kuidas nägid, mäletasid ja kirjeldasid seda inimesed, kes seal 19.–20. sajandi vahetuse paiku ise olid elanud? Ajakirjanik ja poliitik Mihkel Martna¹³ kirjutas 1914 sellest nõnda:

“Nagu tähendatud, oli rehetuba pere elu- ja töötuba. Kolm kuni neli söngi oli siin seinte ääres, ja enamiste olivad need “kahe inimese” söngid; lapsi topiti, kui neid rohkesti oli, kolm ja enamgi ühte

söngi. Söngid olivad kahesugused, “uhkemad” – nelja samba ning hõõveldud laudotstega, lihtsamad – ainult kahe sambaga. Sambale oli ümargune teivas otsapidi oherdiaugu sisse kinnitatud, kuna teine teibaots niisamasuguse oherdiaugu sisse taoti, mis paraja koha peale seinapalgi sisse oli puuritud. Nõnda oli söngi teling valmis. Nüüd pandi põhjalauad pikuti teivaste peale, äärelaud serviti ette ja rukkiõled aluseks söngi. Õlgede tüükad raiuti kirvega ühetasaseks ja suruti otsad vastu äärelauda, et see – lahtine nagu ta oli – eest ära ei vajuks. Õlgede ladvad suruti vastu seina, nii et õlepead üles kooldusivad ja ümarguse joone sünnitasivad, nii et seina pool magaja tahtmata teise otsa vastu vajus. Pea-aluseks seati ümargune õlevihk, paremal korral aganatega täidetud kott. Katteks võeti kuub või kasukas, sest vaipasid selleks veel ei tarvitatud. Palakas – lina, kuigi sellesarnast külje alla oleks võetud, oleks sedamaid, kui magaja ennast liigutas, kokku rullinud. Aga – see

Elu vaese talu rehemajas Läänemaal Lihulas 1913. ERM, Fr. Kohtitzky.

oli "sakste viis", talupoegadel ei olnud sarnast tarvis ...

Kõik magajad ei mahtunud sängidesse ära. Sest mõnes "peres" asus mitu leibkonda: lesed sugulased, vanad sugulased, peavarjuta vanad abielupaarid jne. kõik need asusivad "kodukondsetena" taludes, s.o kõik ühes rehetoas. Vanad inimesed, kes sooja armastasivad, magasivad heameelega "ahjupael", "ahjupeal" ja "parsil". Seal ei olnud neil muud külje all, kui mõni viljakott, või muud sellesarnast.

Ühtlasi oli suur rehetuba ka karjaköögi. Lehmade "sööm", sigade "söök" jne valmistati siin, see jäi seisma, hapnes ja käärus siin kuni lõpuni. Sigade nuumamise aegu tossasivad mitu seasöögi toobrit kõrvuti põrandal. Hobuste "rokk" löödi siin valmis jne. Kanad, kus neid oli, asusivad harilikult inimestega seltsis, kuke laulu ja kanade kaagutamist oli iga silmapilk kuulda. Pörsastele, tallekestele ja vasikatele anti hea meelega toanurgas, sängi all jne ruumi. Oli külm käre, siis kogus sooja-ihaldajate loomade pere ajuti nõnda suureks, et igakord enam arugi ei saanud, kas ruum peajasjalikult inimeste või elajate päralt on!

Mõeldagu, missugust õhku niisuguses ruumis tuli hingata! Mõeldagu aga ka, missugune see kõlbline õhkkond pidi olema, kus sedaviisi koos asuti! Kellegil polnud paigakest, kus omaette üks oleks võinud olla, mis inimese elutarvidus on. Keegi ei saanud kellegiga sõnakest nelja silma all vahetada, kõik kuulsivad kõike. Ei saanud vanemad abielulised üksinda olla, ei oma lapsi üksinda õpetada ega juhatada. Vanad ja noored, mehed ja naised, lapsed ja täiealised – kõik alati koos, segi kõigi oma suguliste ihade ja muude kehalikkude vajadustega ...

[---] see üleüldine ruum ühtlasi ka üleüldiseks töö-, söögi- ja keeduruumiks oli. Reed-rattad ja kõik tarbeasjad valmistati

siin hakatusest kuni lõpuni. Vahest oli laastuhunik nagu kuhelas keset tuba. Juhtus, et kaks kuni kolm meest toas raiusivad. Reed ja vankrid ehitati siin valmis, ainult raudada viidi nad sepa juurde. Adrad, äkkepakud ja -pulgad raiuti ja teritati siin. Nõndasama tehti siin kogu kiutöö hakatusest kuni lõpuni. Kogu talv vurisesivad siin naisterahvaste vokid; kevadepoole, kui lõngad kedratud, toodi kangasteljed-kangaspuud sisse ja perenaine või keegi teine naisterahvas hakkas kangaid kuduma. Aspeldamine, kerimine, käärimine, vilakraasimine, lõngade, kangaste ja pesu pesemine – kõik tehti selles toas. Tapeti loomi, siis sündis see enamiste siin – laste ja kõige pere silma all. Ah, kudas ma mõnikord lammaste saatuse üle nutsin, kui elavad juures ootasivad, kuni tapmise järg nende kätte tuli! Ja vanemad ei hoidnud lapsi selle verise vaatemängu juurest mitte eemale. Neil ei olnud aimu, kui halvaste, kui kahjulikult see laste iseloomu peale võis mõjuda! Olivad loomad tapetud, siis pandi toored nahad siiasamasse kuivama."

(Martna 1914: 28-33)

"Magadisasemeks sai rätsep kas ölekubu põrandale, või kui ruum lubas, mahutati ta kellegi mehe või poisikese kõrvale sängi. Kahekesi sängis magamine oli üleüldiseks pruugiks, ka rätsepa kodus, nii et tal selle vastu midagi ütelda ei olnud."

(Martna 1914: 82)

Martna kirjutas mitmest tänapäeva-inimese jaoks mõistetamatust ja "hirmsast" üksikasjast, mis tollal ei olnud lihtsalt harilikud, vaid ka ainuvõimalikud. Milliseid ülesandeid ei täitnud ja mida kõike ei tehtud omaaegses rehetoas – see oli nii elu-, söögi-, võõraste- kui ka magamistuba, see oli nii karjaköök kui ka lihtsalt köök, kudemis-ketramis- või puutöökoda, isegi

tapamaja ja sepapaja. Siin tehti kõike alates roka keetmisest sigadele kuni lambatapmise ja hobuserautamiseni!

Näeme sedagi, kui palju erinesid praegusest tollased magamistavad – koos, ühes ruumis ja ühel asemel ei maganud mitte ainult abielupaarid, vaid ka lapsed. Veelgi enam – kui mõni võõras tallu ööbima jäi, pandi temagi vajadusel kellegagi aset jagama. Tänapäeva mõistes voodipesu tollal polnudki. Jne, jne.

Umbes samast ajast pärinevad ka Eesti vana rahvakultuuri ja taluehitiste ühe parema tundja etnoloog Gustav Ränga (1902–1998) mälestused:

“See oli pikk hoone, millest aga peaaegu poole võttis oma alla rehala, kuhu veeti põllult vili ja kus toimus suur osa rehetöid. Rehalast viis uks rehetuppa, kus viljavihud kõrgel lae all partel kuivatati ja siis teradest puhtaks rabati. Peale reheaja sai see tuba pereelu keskuseks, mille kõrval, hoone teise otsa oli ajajooksul tekkinud veel paar elukambrit. Niisugune oli üldjoontes meie elumaja elu, mille olu oma ainulaadsuses nõuab pisut lähemat tutvustamist.

Elumaja kõrvalülesanded on jätnud oma jäljed paratamatult ka elutuppa. Kuigi rehetööd toa endale nõudsid ainult suhteliselt lühikeseks ajaks, tähendas see ometi pereelu järjekindluse katkestamist kord aastas. Igal hilissuvel valgus pere oma magamiskohtadega laiali aitadesse, küünidesse ja lakkadesse. Enne, kui tuba hilissügisel uuesti elukeskuseks muutus, tuli see puhastada tolmust ja tahmast, mida rehtede ajal oli sadestunud seinapalkidele, taladele ja partele. Et tuba kunagi oli mõeldud eeskätt rehe kuivatamiseks ja rabamiseks, sellest räägib ta robustne ehitusviis ja sisustus: tahumata seina- ja laepalgid, tugevatel taladel edasi-tagasi

lükatavad reheparred viljavihkude kuivatamiseks, mis talvekski ümberrühmitult lae alla jäid, ja lõpuks suur, massiivne kiviahi, mis suure osa põrandapinda oma alla võttis. Toal olid peaaegu jalakõrgused raudkivist seinaalused ja looduslikest paelahmakaist põrand, laotud otse maapinnale.

Hügieenilises mõttes olid rehetool küll omad kindlad voorused. Ruum oli üsna kõrge, keskmiselt 3,5 meetrit, ja sai vähemalt suitsutoa ajastul iga päev kord põhjalikult tuulutada, kui ahju köeti või ahju ees lahtisel leel sööki keedeti. Meil oli küll juba korsten katusel, kuid niipalju saime ometi suitsutoast maiku, et teadsime, kuidas seal elati. Vähemalt õlleveed soojendati ja humalad keedeti ikka ahju ees lahtisel tulel ja siis täitus tuba alguses maast laeni suitsuga. Niipea aga, kui tuba soojenes, kerkis suitsuparras üle parte lae alla, nii et toas võis vabalt liikuda ja hingata¹⁴. Kummalisel kombel lasti ka ahju küttes esimene sõõm suitsu ikka tuppa ja alles siis avati talle tee korstnasse. Vana harjumus nõudis oma tribuuti! Seletuseks öeldi, et muidu ei lähe seinad soojaks. See oli muidugi eelarvamus, mis mõnes peres peletas mõtted korstnalt üldse. Enda vabanduseks öeldi ainult: “Ega me ometi varestele kütma hakka!”

Tuba oli ehitatud küll jämedaist vaiku uhkavaist männipalkidest paksu samblakihiga vahel, mille tõttu see oleks pidanud olema eriti soojapidav. Kuid selle eelise sõid muud puudused: mullapinnale laotud paepõrand, kivist ja sauest kokkumätsitud seinaalused, logisevad ukсед, ühekordsed aknad ja paksuseinaline ahi, mida harva köeti. Soojematel aegadel oli seal tõepoolest kodune õhkkond, kuid talvel, kui väljas paukus pakane või puhusid viined põhja- või idatuuled, härmatas või higistas seal kõik – põrand, seinaalused, aknad, ukсед. Täisealised ja suuremad lapsed, kes

14. Seda on hea meelde jätta, siis saab ka selgeks, et rehemajad polnud kütmise ajal üldsegi mitte kogu aeg maast laeni suitsu täis

olid soojalt riides ja viibised palju väljas, olid nende puuduste vastu rohkem kaitstud kui sülelapsed või põdurad raugad. Väikelapsed roomasid tihti poolpaljalt mööda rõsket kivipõrandat segamini kanade-kukkedega, keda külmakartusest toas hoiti. Haiged ses atmosfääris ei tahtnud sugugi paraneda. [---]

Kuid vana rehetoorahvas oli elujuurteni karastunud ja pidas vastu, välja arvatud muidugi need kõige väetamad, keda vikatimees oli juba lapseas välja rapsinud. [---] Rehetoa kõrvale oli juba vanaisa aegu tekkinud paar kambrit, mis eluruumi küll tunduvalt laiendasid, kuid siiski asja palju ei parandanud. Toaga võrreldes olid kambritel küll suuremad aknad, kuid mis neist abi, kui need olid ühekordsed ja ruumides puudus õige küte. Esikamber, samasuguse kivipõrandaga nagu tubagi, oli hoopis kütteta ja sai pisut sooja õhku ainult ukse kaudu toast. Kuigi see ruum talveajal oli rohkem käsikambriks, kus seisis taaritõrs koos mõne õllevaadiga, leidus seal ometi koht ka ühele süngile, harilikult ümmardaja jaoks. Tagakamber, perevanemate ja laste magamiskoht, võis uhkustada juba laudpõrandaga, kuid see oli laotud otse maapinnale, mis lauad pikkamööda kopitama pani. Soojenduseks olid seal ainult toast tulevad pliidiõõrid, mis hommikupoole ööd jahtusid.

Neid puudusi püüdis isa parandada hoopis uute kambrite ehitamisega, mida ta alustas just enne Esimest maailmasõda. Sõjaoludes kambriid küll pikkamööda valmisid, kuid ei toonud ometi suuremat parandust elamuoludesse. Ehitustehnika ei suutnud uute nõudmistega sammu pidada. Põrand kergitati maapinnast kõrgemale, isegi kelder tehti alla, kuid isaisade viisi kokkumätsitud seinad ühes isoleerimata põranda ja suurte akendega tõid külma majja, nii et jahedate öödega

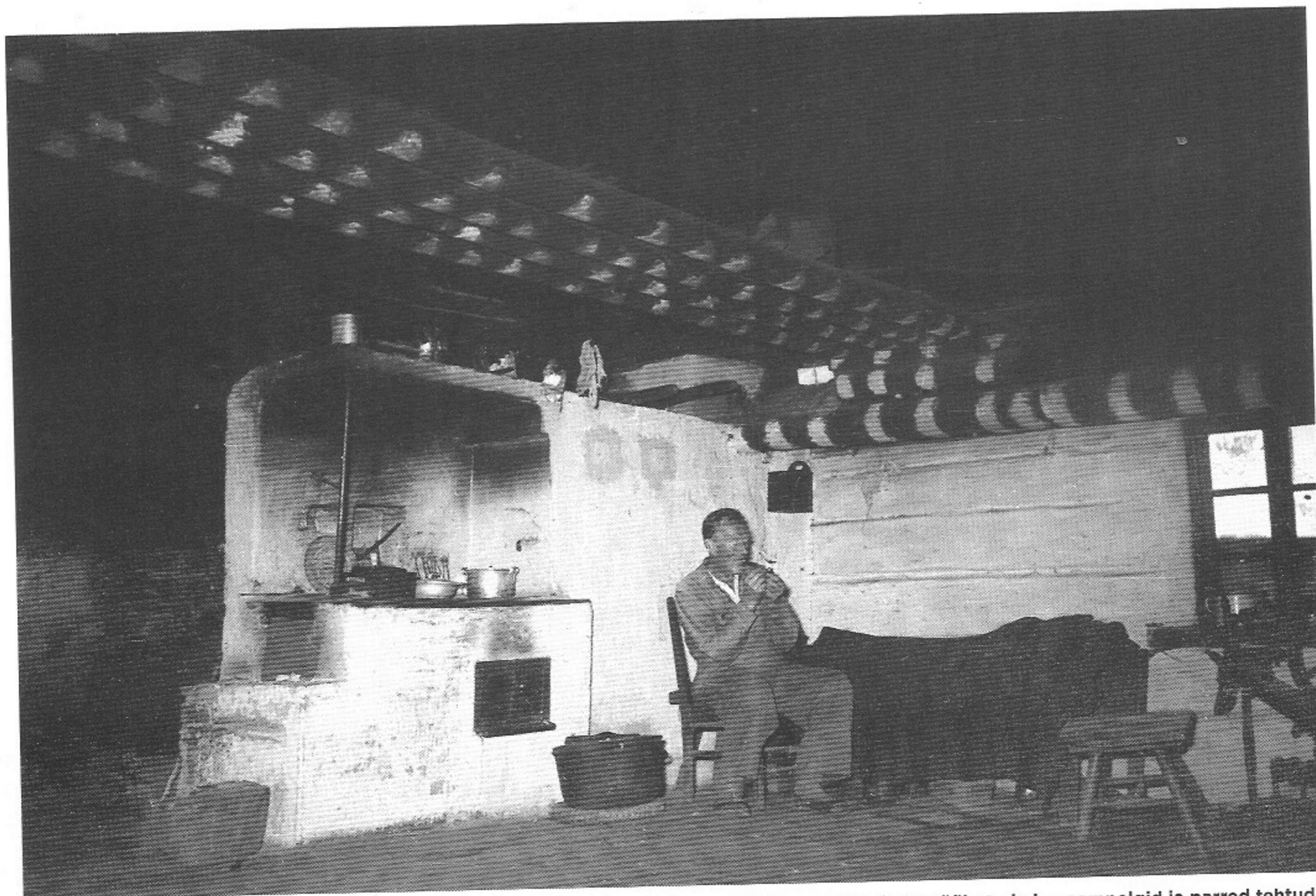
vesi kööginurgas pangis kirmetas. Vanal rehetoa elanikul ei torganud meeldegi, et kambrites peaks olema ka ahi, arvati, et pliidist köögis üksi aitab.

[---] Hoopis suurem põhjus on mul tagantjärele imestada, et ma noormehe põlves Tartus elades ei leidnud ühtainustki sooja tuba, kuigi ma tihti korterit vahetasin. Mõnikord oli isegi härmatis nurgas.¹⁵ Rohkem hämmastust kui meie toonane eluase ise, võiks tänapäeva hooldusühiskonna inspektoreis äratada selle "ülerahvastus". Tuba oli tehtud mitte üksnes oleskeluks, vaid tõeliseks eluasemeks kõige ürgsemas mõttes, kohaks, kus kogu pere ühes majulistega talveajal asus ja kuhu kõik inimliku tegevuse otsad kokku jooksid. Seal valmistasid söögid ja kinnitati keha, seal istus kogu pere õhtuti koos ja tegi oma käsitöid, seal oli lapsehäll ja voodid magamiseks.

Tagantjärele ainult imestad, mida see ülimalt poolesaja ruutmeetri ulatuv põrandapind kõik suutis mahutada. Sest pinnast võttis suure osa oma alla vägev ahjumürakas ühes kaminataolise keedukoldega suu ees. Ligikaudu sama suure ala päris pere söögilaud, meie "rend", kahe pika pingi vahel. Mööda seinääri toa päramises osas seisis süngid, meil tavaliselt kolm, kaks nuketi üksteise vastu toanurgas, kolmas ahju otsa ja loaseina vahelises kurus. Kahes esimeses magasid täiskasvanud lapsed, sulane või mõni majuline, viimases, seal poolpimedas kurus, tavaliselt vanaisa. Kui süngidest üksi ei jätkunud, magas mõni mees veel lauataagusel seinapingil. Kõige selle vahele pidid mahtuma veel naiste vokit, kangaste loomise ajal ka viipsipuud ja leivaseadmise aegadel kõhukas, tüsedast puutüvest õõnestatud leivaküna, meie "leivalõime", küljega vastu ahjumüüri. Varakevadel, kui tuppa ilmusid kangaspuud, teljed, tuli mõni süng toast välja nihutada, kambrisse või aita viia.

15. See väike märkus viitab väga suurele erinevusele tolleaegsete ja tänapäeva-inimeste arusaamades elumugavuste ja elamis-
harjumuste suhtes.

Kuke-Peetri talu rehetuba, ahju ees kivist kummiga pliit. Seinal ja pliit koos ahjuküljega on valgeks vööbatud ning aampalgid ja parred tehtud valgetriibuliseks. Kaarma. EVM. K. Tihase, 1961.

Ruumilõik ahjukolde ja toa esiseina vahel moodustas toa majandusnurga kitsamas mõttes. Seal leidis aset kõik, mis ühel või teisel viisil oli seotud söögivalmistamisega – keetmise ja küpsetamisega. Kui kadus keetmine ahjukoldel, leidis seal oma koha moodsam abinõu – pliit. Ahju vastasseinas, välisukse kõrval oli kirvevarn paari terariistaga, selle all pink veepangedega ja kõige all põrandal õlgedest punutud katlakrants, mille peale tõsteti kuum leeme-või pudrupada jahtuma. Sellesama seina ääres, väikese koldeakna all, leidis ruumi veel nelinurkne raiekivist anum, meie “kivesi” või “kivestu”, mis pidi vastu

võtma toidujäänused ja nõudepesu veed seasöögi jätkuks. See Kaarma kiviraiujate kätetöö tuli varustada raudkaanega, millel mõni külaline võis isegi istet võtta.

Hämar majandusnurk ei piirdunud aga kaugeltki ainult põrandapinnaga, vaid ulatus isegi kõrgele lae alla, kus jooksis paar tugevat, tahmunud tala pikuti üle ahju ühest toa külgsseinast teise. Need olid meie “piiruõrred”, saanud nime piiruhalgudest, mis nende peal aastaringi kuivasid, enne kui neist kisti saledaid piirge toa pimedate nurkade valgustamiseks. Kõhnavõitu lambituli ei ulatunud igale poole, nii et lisaks tuli mõnikord võtta põlev piirg.

Laste esimeseks tööks oli just tulenäitamine põleva piiruga, kui seda nõudis töö või toiming kusagil hämaras toanurgas. [---]

Piiruhalgude kõrval jäi seal õrtel üleval lae all ruumi veel küllalt lihatagavara, mis meil peaaegu alati kuivatati ja suitsutati. Pikkadele pahladele lükituna rippusid seal õrte vahel talve läbi seasingid, lambakoodid, terved hanekered ja ploomirasva rullid, oodates ainult suitsu, mis neile ahju suust või koldest tõusis. [---]

Õhtused tööd ja toimetused nn ülalistungise ajal jagunesid toa kitsas ruumis niiviisi, et kõik raskemad puutööd, mis nõudsid saagi ja kirvest, tehti ahjukoldees, piiruõrte all, kus alati oli varuks raske raiepakk. Seal lendasid laastud, seal raiuti valmis adravandad, äkkepulgad, rattapöiad ja kodarad, reepakud, tünnide ja õlleankrute lauad. Tegijaks oli meil alati isa ise, kui tal polnud just käsil lastekingade tegemine ja parandamine või laisaksjäänud seinakellade turgutamine keset tuba, partelt rippuva lambi all, kus harilikult vurasid naispere vokid ja kähisesid villakraasid. Selles ringis leidis omale koha ka vanaisa, kes on minu mälus püsinud alalise nõõripunujana tulevasteks ohjadeks ja köiteks. Vahele mahtus veel lapsi, kooliealised – raamatute ja tahvlite-krihvlitega.

Talupere oma lastekarja ja ümmardajatega oli isegi suur küllalt ühe toa jaoks, kuid hea tahtmise juures mahtus sinna veel majulisi /kortrivaimu/ ja juhuslikke öömajalisigi. Need kortrivaimud olid tõepoolest nagu majavaimud: elasid nii heamehepoolest, kellel polnud pererahva vastu mingeid kindlaid kohustusi, kuid abistasid vajaduse korral. Hoidsid vahel lapsi ja tulid abiks kiirete tööde ajal. Kortrivaimul oli süng ja väike söögilaud selle päitsis.” (Ränk 1995: 88-94).

Tänapäevase inimese jaoks oli endisaegse rehetoa-elu üks võõrastavamaid külgi

see, et talvel pidi talupere tihti elama otseses mõttes külge külje kõrval loomadega. Rehealused ja laudad, loomade talvised varjupaigad, muutusid kõva pakasega väga külmaks. Noored ja nõrgemad loomad toodi rehetarresooja, et üle elada kõige karmim aeg. Vähe sellest – kui vaja, toodi tuppa ka hobune. Taluinimese meelest ei olnud loomadega ühes ruumis elamises midagi imelikku. Loomad olid talupoja jaoks peaaegu samasugused pere liikmed nagu inimesedki. Nende eest tuli isegi rohkem hoolt kanda, sest loomad ei suuda ju enda eest ise hoolitseda.

“Kui lehm vassika tõi, see tuba toodi, pandi tuba “kurusse” [ruum ahju tagakülje ja seina vahel. H. P.], lauad või vana uks ede. Lambad toodi pisikeste sündind talledega seltsis tuba. Lammas oli paelaga seina või asema jala külges kinni, tall lahti. Oli koa seda, kus emis oli talve põrsastega seltsis toas. Laudadest lattedest aid või mõni vana uks oli ees. Teibad olid paranda sihes püsti, latid laua kallsid seal vahel, väätidega oli kinni seutud. Vahet vana emis löi aja laiali, kõik tuba põrsud täis. [---] Kanad olid toas lahti, asema jalguotsis käisid munel. Nurkas oli pisike penn, pisike ömargune kaigas, ööse magasid seal peal. [---] Obusi rautati talve kange külmaga ikka toas. Rihal oli püme, öues külm. Obu toodi tuba, üks pidas oheleikust kinni, teised löid rauad alla. Mõne obusega oli see äda, äi tulnd tuba, kas sa tee, mis sa tahad aga öle ukse äi tule [---]

Pisikesed loomad nee olid ega talve toas. Sündind vassikad ja lambad talledega, kui sündis, ikka tuba ja tuba. See oli kohe see moed siis egas poolis. Vahet pole nii külm olndgi aga vassikad toodi ikka tuba. Sündind märg vassikas ikka tuba. Vassikas pandi kuruse, kuhu suule tehti aid ede, kas laua tükkidest või oli pandi

16. Omalt poolt lisab mälestuste kirjapanija Aadu Toomes-salu: "Lamba nägin talledega inimeste elutoas veel viimati 1958. aasta talvel Laimjalas, Nõmme külas, Nõmme talus (endine kehva asunikutalu). Lammast oli rihmaga voodi jala külges kinni, talled lahti. Sõnnik oli põrandal, heinad olid korviga sõnnikul lambale söödaks. Samas talus ja samal talvel nägin ka veel viimati vasika inimeste elutoas. Üks oli nurkas aedas, isikliku lehma oma. Teine põrandal puuris, kolhoosi lehma oma." (KV 116: 574 Põide).

vana uks ede. Teibad paranda sisse maha, kangiga auk maha ja teivas sisse, vitsad teivaste ümber. [---] Vassikas oli kurus nii kaua kui äe tapeti, nelja nädaliseks peeti siis läks noa alla. [---] Lammast see oli toas paela jupiga sein külges või asema jala külges. Talled olid lahti, kargasid parandad kaudu, vahest olid asemal ja kus juhatus. Kolde ees käisid soojas. Nii kaua olid toas, kui talled suuremaks said, ilm pehmemaks läks. [---] Loomad olid toas ikka kurus ja taga seinal, rihaltse vastus nurkas. Esi seinal oli oma elamine ja olemine, seal oli oma sööma rend ja asjad, supikatel ja veeroand," rääkis Villem Nõgu (*1879) Ridala külast Saaremaalt. (KV 116: 564-566, 572-574 Põide)¹⁶

"Reheahju kütmise ajaks, kui tuba suitsu täis, viidi Saaremaal lapsed ja vana-inimesed sauna: vanasti oli lambalaudaks saun. Rehetoa ahju kööti, tuba oli parandast laeni suitsu täis, uks lahti, õues kange pakane külm. Lapsed ja vanad väätimad nee viidi küti ajaks sauna lammaste sega sooja. Nii kaua kut suits toas oli, olid saunas lammaste seas. Vanad olid lammaste sööma latsis eina purude peal pitkali, lapsed mänkisid talledega. Talve kange külmaga kööti ahju ega päe. Lapsed ja vanad väätid olid ega päe korra saunas lammaste seas. Lambad olid oasta õmber saunas, sui muidugi ööseti üksi, päeva olid karjamal. Siis, kui sauna tehti, aeti lambad vajase [sauna esikusse, H. P.], rataste kartsad [vankriredelid, H. P.] pandi ede. Möni viis omal tükkis tuba, pinkidest istendest tehti aid. Sõnnikule pandi puhtad öled või sassed peale, mis nii kena oli, sõnnik oli alt soe. Olid inimesed saunas käind, aeti lambad jälle sisse, kohe sooja sauna. Neid kohti on paergus veel kus lambad saunas on. Lambalauta pole olemas. Noorem rahvas pole seda sõnnikusauna änam sallind, et irmus kange sõnniku ving olla.

Lammastele tehti siis koa oma ede laudad." (KV 116: 694-695 Põide)

Pakasega, kui väikesi lapsi õue ei lubatud, olid loomad toas neile koguni seltsiks ja mängukaaslasteks.

"Talvel oli pilt teine, sest elanikke oli toas siis palju rohkem, keda külm ajanud vanaema sooja tuppa otsima ulualust. Kõige suurema üüriruumi toas oli saanud lammast tallega, ta asus otsekohe vanaema aseme otsas, aseme ja rehalse sein vahel, pulkadest tehtud aias. Asemealune oli jaotatud pooleks kahe perekonna vahel. Ühe poole peal pesitsesid kukk kanaga ja teise poole peal elas põrsas [---]. Ma jäin oma mänguseltsilistega üksi. Igavust ei olnud karta, sest olime sellega juba harjunud ja päevakord oli enam-vähem teada.

Kõigepealt, kui päike tuppa hakkas paistma, läksime kuke-kanaga ahju alla auke laabitsema ja tuhnitsema. Ahju alla vastu põrandat olime kolmekesi nokitسنud suure sügava augu. Päeval tuhnitsesid kukk kanaga selle äärel lahtise liiva sees ja öösel hoidsin mina seal oma karja. [---] Oli see töö tehtud, siis lasksin põrsa aseme alt sekka. Algas sõgesiku mäng. [---] Lõbu läks alles siis lahti, kui talle ka võre tagant välja tõstsin. Selle olin nimelt poksima õpetanud. Ja kui võitlus lahti läks, siis jäime meie temale kõik alla. [---] Kui etendus möödaks oli, jagasime lauale jäetud kartulid, silgud ja leiva sõbralikult igale oma teenuse eest." (Soar 1975: 16, 23-24)

Need kirjeldused toovad selgesti esile suuri erinevusi muistse rehemaja ja moodsa elamu vahel. Eluasemena ei olnud rehemaja ilmselt mitte kõige mugavam, kuid kõigile oma puudustele vaatamata rahuldas ta taluinimeste eluvajadusi siiski väga hästi.

Eelnevaid lugusid on huvitav kõrvutada 1990. aastail kirjutatud lapsepõlvemälestustega elust rehemajas

1920.-1930. aastail. Siit leiab huvitavaid üksikasju, muuhulgas ka seda, mis oli rehemaja-elus vahepeal muutunud ning mis jäänud endiseks.

Milla Jaksi (1925) kirjeldus Halliste jõe äärse Riisa küla talumaja sisustusest (Kodu ja pere I, KV 748):

"Sügisel koondus elu majja. Ruumikas rehetuba oli köögiks, töö- ja eluruumiks. Aken oli lõunaseinas. Akna all, otsaga akna poole oli söögilaud. Kui seista laua otsas näoga akna suunas, siis vasakul kõige aknapoolsemal kohal istus vanaperemees Mart – tema kõrval kasutiitred Maria, Senni, siis perenaine Helmi ja tema kõrval ka esiklaps Milla.

Parempoolne laua äär oli "meeste pool". Akna all oli esimene noorperemees Tõnis, siis aastasulane Anton, tema kõrval karjapoiss ja suvetüdruk Anni ning vanatädi Miina kui juhtus meil toiduajal olema [---]

Elumaja rehetuba oli hästi ruumikas. Sinna mahtus aknaäärsesse lõunaseina veel puutööpink (treipink) kõigi vajalike lisanditega [---]

Suures rehetoas oli tsementpõrand, kambrites aga värvitud laudpõrandad. Rehetoa seinad olid valgeks lubjatud. Ja seda lupjamist tehti kindlasti kord aastas enne mardipäeva. Mardipäev oli nagu omamoodi pühapäev meie kodus. Selle tingis muidugi vanaperemehe nimi Mart. Kui ta elas, peeti meil igal aastal mardipidu. Mardipäeva pidu oli noortel rehetoas ja vanaonu Mardi külalistele tagakambris.

Tagakamber õligi vanaonu ehk vanaperemehe [jutustaja isa oli vana Mardi kasupoeg, H. P.] elutuba, sinna ei läinud lapsed ega teenijad ilma loata. Kui vanaonu Mardile tuli külla mõni külamees, siis see kutsuti kohe tagakambrisse [---]

Elumaja, mis asus õue lõunaservas, oli ehitatud 1887. a. Tolle aja mõiste

järgi juba pisut moodsama lahendusega, meil oli "verandaga esiuks" ja lihtne tagauks, mis võimaldas tuua puid tuppa, viia välja mittevajalikke majatarbeid, tööriistu.

Maja põhjaküljel vastu teed oli siis esiuks. Seda kasutati esialgselt ainult vanaperemees Mardi ja tema külaliste puhul. Hiljem hakkasid ka teised sealt käima.

Rehetuba oli pere üldine elamise ja töötegemise paik.

Eeskambris, mis oli pooleks jagatud, magasid sulased ja tüdrukud.

Rehetoa taganurgas oli veel üks väike tuba. Seal elas karjapoiss või suveteenija.

Teisel korrusel oli peremehe ja perenaise tuba.

Keskelkamber oli suure lahtikäiva laua, puhveti jmt.

Eeskamber (pooleks jagatud) oli "puhas tuba", seal oli ka telefon. [---]

Pererahva toas (2. korrusel) oli isal kirjutamise laud ja väike riiul, seal hoidis ta kalendrit ja muid kirjatarbeks vajaminevaid asju.

Kaks voodit (kõrvuti), mõlema kõrval väike öölaud. Isapoolsel laual olid ajalehed, laualamp lugemiseks. Emapoolsel laual äratuskell, tilluke öölamp, joogikarahvin ja klaas."

Helmi Hillermaa (1927) Malleopardi talu, Kabila küla, Suure-Jaani vald:

"Õhtuti oli kogu pere koos peretoas (eestoas). Sügisõhtuil väljast tulles koguneti tihti rehetuppa küdeva ahju ette. Säälrääkis Saaremaa Sass (sulane) igasuguseid tondi- ja rehepapijutte.

Suvel oli talupere suur: 2 sulast, 2 tüdrukut, karjane, peale selle veel oma pere (6-7 inimest). [---]

Eestoas asetses akna all veel puutööpink, kus mehed sügis- ja talveõhtutel kogu aja midagi meisterdasid. Siin kääriti ja kooti ka kangast. [---]

Eestoa nurgas seisis veel taarinõu. Eestoas olid voodid teenijate jaoks. Talvel ei olnud rohkem teenijaid kui Sass Saaremaalt oma Naadaga. Talvel oli eestoas kiik laste jaoks.

Tagatoa põrandad olid värvitud, aga eestoas oli valge laudpõrand.

Emal ja isal oli oma tuba, ja ka onul, kes pärast isa surma peremeheks oli. [---]

Pehmet mööblit ja raadiot meil ei olnud. Ega olnud neid ka kogu külas. Raadiod tulid eesti aja lõpus."

Hilja-Lisette Peep (1911), Paistaku talu, Ellamaa küla, Kullamaa:

"Suvisel ajal elati enamasti õuel ja rihal (rehe all). Ilusate ilmadega söödi õues kastani all ja vihmaga oli söögilaud rihal. Elumajas (enne minu kooliiga) oli

eeskamber ja sahver, tagakamber ja rehetuba, mis külgnes rehealuse ja ladu-aganikuga. See elumaja oli ilma korstnata ja suits lasti välja uksest. Sooja sai eeskamber ukse kaudu rehetoast ja tagakamber sai sooja otse reheahju seinast ja luugist, mis tehti peale kütmist lahti. Kambritesse suitsu ei lastud.

Eeskambris oli 2 akent ja uks otse õue. Akende all olid lauad: ühe akna all oli puhas söögilaud, mille peal söödi pühade ajal ja teine laud teise akna all, mis oli isa õe, s.t tädi "ilulaud" vaasi, küünlajalgade ja peegliiga. Eeskambris magas ka tädi: riidekapi taga oli tema voodi ja voodi ees öökapp.

Tagakamber oli väike ruum suure riidekapi, abieluvoodi, lastevoodi ja aknaaluse lauaga.

Magamistuba Anduvälja talu rehetoas Kallaste külas. Muhu 1930ndatel. EFA.

Rehetuba oli sügistalvel kõigi pereliikmete elamisruum. Seinte ääres olid voodid sulasele, karjapoisile (kasulapsele), suilisele ja vanale Marile. Akna all oli suur söögilaud pinkidega ja akna kõrval toidukapp. Suure reheahju (ka leivaahi) vastu oli leivategemise küna. Ahju tagust eraldas võre ja selle taga olid pulgad kanade jaoks, keda kange külмага (25–30 kraadi) laudast tuppa toodi, et külm neid ära ei võtaks. Rehetoas oli ka 3–4 tooli, mis olid ketrustöödeks vajalikud. Rehetoa ees oli toalaiune koda, kus hoiti hobuseriistu [---]

Omapärase elamuse andis peeruvalgus, mida vana Mari põletas sügiseti enne "päris tule" üles võtmist ja mille valgelt ta oma vokiga "takku nokutas". Peerg pandi peeru jala külge kinni ja kui üks meetripikkune peerg ära põles, süüdati kohe teine. Kui taheti suuremat valgust saada, siis pandi kaks peergu kõrvuti põlema. Peeru vihk lebas peeru jala juures maas, kust oli neid hea võtta. Peeruks kasutati umbes 2 cm laiust ja üle meetri pikkust siledat okaspuu lõiku. Tõrvakas ei tohtinud olla, see andis liiga palju suitsu ja põles liiga ruttu ära.

Pere muu rahvas lõpetas sel ajal välis- töid ja loomade talitamist. Ahju suu ees koogu otsas podises sel ajal toidupada. Kui välistööd olid lõpetatud ja pere sööma asus, siis pandi ka lamp põlema. [---]

Eeskuju oma kodu sisustamisel ja üldse käitumisel andsid arsti, pastori, kaupmeeste ja ka sugulaste linnakodud. Paremini ja puhtamalt hoiti tagumist kambrit (seda juba uues elumajas, mis ehitati 1918. a), muidu hoiti puhas ka eeskamber. Eeskambris oli tsementpõrand ja lauad-toolid, kuhu paluti istuda külalistel. Tagumise kambri põrand oli laudadest ja kaetud põrandariietega. Seal oli ka puhas laud, mis oli alati linaga kaetud, laual piibel, lauluraamat ja vaas lilledega. Tagakambris olid toolid ja kresla (sarapuuust

põimitud sohva). See kaeti villase tekiga, et oleks pehmem istuda. Toas oli ka haruldaste esemete kast, mille peal oli kirju tekk ja sellel võis ka istuda. Selles kastis hoiti väärtesemeid: hõbeaurahad, mis isa oli näitusel hobuste eest saanud, talukaart, väärtpaberid, tähtsad mälestusesemed.

Tagumine kamber oli nagu pühadus, sinna tohtisid minna ainult isa, ema ja lapsed. Niisama ei lubatud lapsi "läbi ukse vurtsida". Uks eeskambri ja tagakambri vahel oli õrnalt suletud. Eriti auväärne külaline viidi tagakambrisse ja pereisa pakkus talle seal isegi einet. Muu pere sõi ühises lauas eeskambris. Ei söödud samal ajal, vaid külalisele anti varem süüa. [---]

Pühade puhul (jõulud, lihavõtted) oli liikumine üldiselt vabam, siis võisid kõik küllakutsutud külalised ka tagakambrisse minna, kuid mehed hoidsid sellest siiski eemale. Tagakambris oli riidekapp, kus pererahvas riideid hoidis. Pühapäevariided olid ka kapi taha laua külge löödud nagidesse riputatud. Tädil oli oma riidekapp ja öökapi. Sulasemehel oli oma voodi ja väike kapp. Vanal Maril oli oma voodi ja suur seinariiu eesriidega, kus ta hoidis oma asju. Karjapoisil oli oma voodi. Pingid-toolid olid kõikide kasutada.

Kui ehitati uus maja [tegelikult ümberehitus, H. P.], siis söödi eeskambris ja laua ääres olid toolid – pingid jäid rehetuppa. Rehetuppa ehitati pliit praeahjuga ja rehetoas oli kaks akent: üks õue poole ja teine küla poole [---]

Kui oli sugulasi Tallinnast jõuluks külla tulnud, siis toodi heinad eeskambrisse ja laoti kirjud villased tekid heintele. Sinna siis mehed istusid ja olid ka röntsakil (küljeli) õllekann ees ja puhusid mõnusat juttu. Ööseks tehti heintele korralikud magamisasemed valgete linade, patjade ja tekkidega. ... külalistele kaeti alati laud valge linaga (180)."

Rehemaja kohandamine moodsa aja nõuetele

Selgub, et mõnekümne aastaga elu rehemajas väga palju muutunud ei olnud – majadele olid ehitatud verandad, rehetoa, seinad lubjati valgeks, peremehe-perenaise magamistuba eraldus üha rohkem muudest ruumidest, siin-seal olid katusekorrusele tehtud suvetoad, mõnes talus oli telefon.

Nagu eelpool jutuks, tehti esimesed katsed Eesti talumaju parendada 19. sajandi alguskümnenendil. Ürituse eestvedaja K. A. C. Bruiningi ideede kritiseerijad, kelle hulgas oli ka edumeelseid haritlasi, leidsid, et lähtekoht, nagu vormiksid majad inimesi, on väär. Selle tõestuseks toodi saksa soost linnaalamrahva ja mõisateenijate elamuid. Hoolimata laudpõrandaist, korstnaist ja klaasakendest valitsenud seal tihti hullem räpasus kui talumajades. Asi ei olnud rahvuses, vaid seisuses, sest alamkihil puuduvat puhtusemeel. Olude parandamist ei saavat alustada elamuist, põhjused on talurahva viletsas majandusolukorras ja kehvast hariduses. Avaliku arutelu käigus jõuti järeldusele, et paremate elamistingimuste loomiseks ei ole jõukohane ehitada hulgi päris uusi ja moodsaid elamuid. Selle asemel on õigem keskenduda kohalikele loodusoludele ja majanduslikele vajadustele suurepärast vastava rehemaja täiustamisele.

Vanu maju hakati hoogsamalt ajakohastama ning uusi ehitama 19. sajandi kolmandal veerandil. Üha rohkem hakati rehemajadele külge ehitama elukambreid. Põhja-Eesti tüüpi rehemajadesse ehitati sellal otsakambrite kõrval sageli veel üks omalaadne lisaruum – väike kitsas tuba reheahju

Nii nagu ennegi olid rehetoad poolavalikud paljuotstarbelised ruumid, kus nüüd tihti elasid taluteenijad, kus endiselt tehti mitmesuguseid tubaseid talutöid ja mida mõnes kohas ürgsel moel valgustati peerutulega. Rehetuba oli koht, kus ka moodsal ajal endisaegset elu elati.

taha. Neis linlikult sisustatud ruumides hakati elama hoopis teisiti kui rehetoa. Sellele vaatamata kulges põhiosa talupoja argielust siiski vanamoodi. Peamiselt ainult pühapäeviti ja pühade ajal kasutatavad kambrid kehastasid taluinimeste jaoks elu pidulikumat poolt.

1872. aastal Mulgimaal sündinud Mari Raamot meenutab: *“Tagaahjukamber oli igas talus. Mõnel pool kutsuti seda pikaks ehk külmaks kambriks. Kuna tare [rehetuba, H. P.] ehitati tavaliselt kitsam kui maja kummaski otsas asuvad eluruumid ja rehealune, siis jäi maja tagumisel küljel sirgjoones ehitatud välisseina ja tare seina vahele kitsas ruum. Rehealuse-poolses otsas kasutati osa sellest ruumist mõnel pool aganikuks, kambritepoolses otsas aga erilise toa ehituseks. Sinna tuppa ulatus reeglipäraselt suure tareahju sein, sellest ka nimetus tagaahjukamber. Seal hoiti alal paremaid asju ja rahakopikat, kel ta olemas oli. See kamber oli meile üldiselt aukartustäratav ruum talus, kuhu meie igal ajal sisse ei pääsenud. Ka tagakambrisse ei tohtinud meie igal ajal minna. See oli meil väga puhas. Valge liiv oli põrandal, valged omaheegeldatud eesriided akende ees ja ilus ja väljaõmmeldud lina laual, mille peal suvel pidid alati olema lilled vaasis ja talvel männioksad.”*

(Raamot 1962: 43-44)

Esialgu olid rehetoa otsa ehitatud kambrid kütteta, seetõttu sai neid eluruumina kasutada ainult soojal ajal, muidu oli need lihtsalt külmad panipaigad. Ajapikku hakati mõtlema ka nende aastaringsele kasutamisele elutoana. Lõuna-Eestis leiutati 19. sajandi keskpaiku iselaadne moodus kambrite suitsuta kütmiseks korstnata rehemajas. Kuum suits läks reheahjust soemüüri lõõride kaudu kambritesse, mis niiviisi said soojaks köetud, kuid jäid suitsust puhtaks. Suits juhiti kambri alt välja.

Paarkümmend aasta hiljem olevat M. Weske sõnul olnud selliselt köetavaid kambreid peaaegu kõigis Lõuna-Eesti taludes. *“Veel mõne aastakümne eest elasid eesti talupojad talvel rehetubades, kust ahjust ja koldest tulev suits vabalt läbi käis ja päev läbi lahti seisva ukse kaudu välja läks. Väikesed kambrid nende tubade kõrval olid ilma ahjuta ja nende väikesed aknad ilma klaasita. Seetõttu võis neis elada ainult suvel. Koos suurema jõukusega on kambereid hakatud ehitama avaramaks ning varustama klaasakende ja ahjudega. Kambriahje köetakse rehetoaast. Suits läheb neist ahjudest kas rehetuppa või juhatakse välja läbi lõõri, mis ulatub kambri alt väljapoole seina ja koosneb neljast seina äärde püsti pandud lauast. Peaaegu kõigil Liivimaa eesti osa talupoegadel on nüüd niisugused suitsuvabad soojad elutoad.”* (Weske 1876: 5)

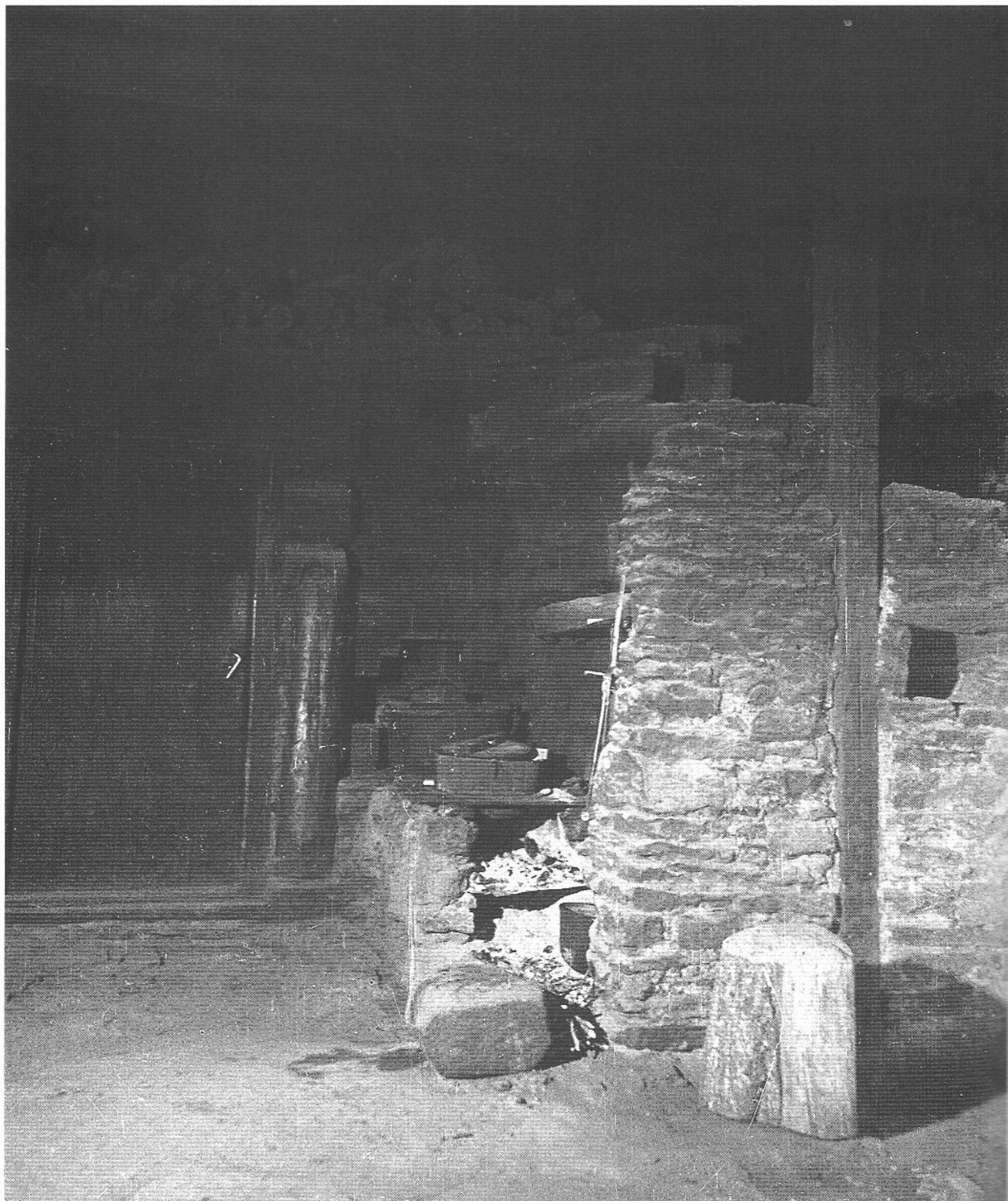
Lõuna-Eestist levis taoline küttesüsteem jõudsalt ka mujale ning 1881 kasutati seda kõige rohkem hoopis Järvamaal – enam kui pooltes majades.

Edaspidi ehitati rehemajadesse juba uut tüüpi küttekolded – soemüüridega

ahjud ja pliidad lihtsustasid kambrite kütmist. Nüüd hakkas ka pereelu rehetarest tasapisi kambreisse kanduma. Rehetuba jäi majandusruumiks, kus kuivatati vilja, keedeti loomadele süüa, tehti majapidamistöid jmt. Sageli ei ühendatudki vana reheahju korstnaga, sest talumehed jäid kindlaks oma veendumusele, et korstnata suitsuahi on vilja kuivatamiseks parim. Paljudes taludes täitis rehetare kõõgi otstarvet, söögitegemiseks ehitati reheahju ette korstnaga ühendatud pliit. Väiksemates taludes kujunes kõõgiks eeskamber, kuhu selleks otstarbeks tehti pliit, suuremates taludes ehitati eraldi kõõk rehetoa ja kambrite vahele.

Samas selgub, et ega esialgu ei raatsitud neid kambreid väga palju kütta nagu meenutab Heinrich Prants (1858–1932): *“Tol ajal elati meie pool [Vastseliina khk] alles üldiselt suitsutubades. Korstnaga majad hakkasid alles ilmuma, harva, nagu argset. Tohkri talugi oli mu esimestel eluaastatel ehitatud uus elumaja, kuid ikkagi rehetoaoline. Selle kõrval asetses aga suur kaheosaline kamber omaette ahju ja korstnaga. Kambri seati suurem osa isale treialitoaks, tagumine väike osa jäeti “puhtakse kambriks”. Kui isa töötuba tarvitas, köeti kambrit tarbe järgi ja säääl oli soe. Kui isa aga vananemisel treialitöö lõpetas, ei raatsitud kambrit enam kütta, vaid see jäi “külmaks toaks”. Ainult suvel võidi seda täiel määral kasutada, mida tehtigi, sest rehetuba jäi suveks tühjaks, kuni rehepeks algas. Keetmine ja muu talitus, ka söömine, toimus suvisel ajal toast eemal asetsevas “kojas.”* (Prants 2010: 50)

Korstnata rehemajas juhiti pliidi suits seinas oleva ava (rāpnaugu) kaudu rehealusesse. Tõnumaa talu, Rabivere küla, Hageri vald. EVM. J. Suurmets 1960.

Kõök rehemajas

Laialdasemalt hakati rehemajadesse kõöke ehitama 19. sajandi teisel poolel. Kõige varem (juba 19. sajandi algul) alustati sellega Hiiumaal, Mulgimaal, Lääne-Võrumaal ja Tartumaal (Peterson 1972: 88). Siiski polnud $\frac{2}{3}$ rehemajades eraldi kõöke. (Peterson 1972: 60).

Köögi eelkäijaks võib pidada pliiti, mida rehemajadesse hakati hulgaliselt ehitama 1880. aastail ehk põhiliselt samal ajal, kui ka kõögid hakkasid laiemalt levima. Esimesed algelised pliidid ehk pajamüürid (kinnispadadega müüri sees) ehitati Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel suitsuahju ette. Nende kütmisel soojenes tavaliselt kambriseina ehitatud truup, mis niiviisi soojendas kambrit (Habicht 1961: 47). Samasuguseid pliite tehti ka mujal nagu kinnitab Hageris aastal 1960 tehtud ülesvõte.

Paljudes taludes täitis kõögi otstarvet rehetuba, kuhu söögitegemiseks ehitati reheahju ette korstnaga ühendatud pliit. Kõige rohkem leidis rehetoa-kööke Pärnu- ja Järvamaal, kus üle 40% rehetubadest täitis ka

köögi aset. Päris palju (umbes 25%) oli sääraseid ka Harju- ja Läänemaal, natuke vähem (umbes 20%) oli kõöke rehetoa Viljandi-, Saare- ja Valga-Võrumaal, hoopis vähe Tartumaal (8%) ning veelgi vähem (alla 5%) Virumaal (Peterson 1972b: 62). Väiksemates taludes kujundati kõögiks eeskamber, kuhu selleks otstarbeks tehti pliit, suuremates taludes ehitati eraldi kõök rehetoa ja kambrite vahele.

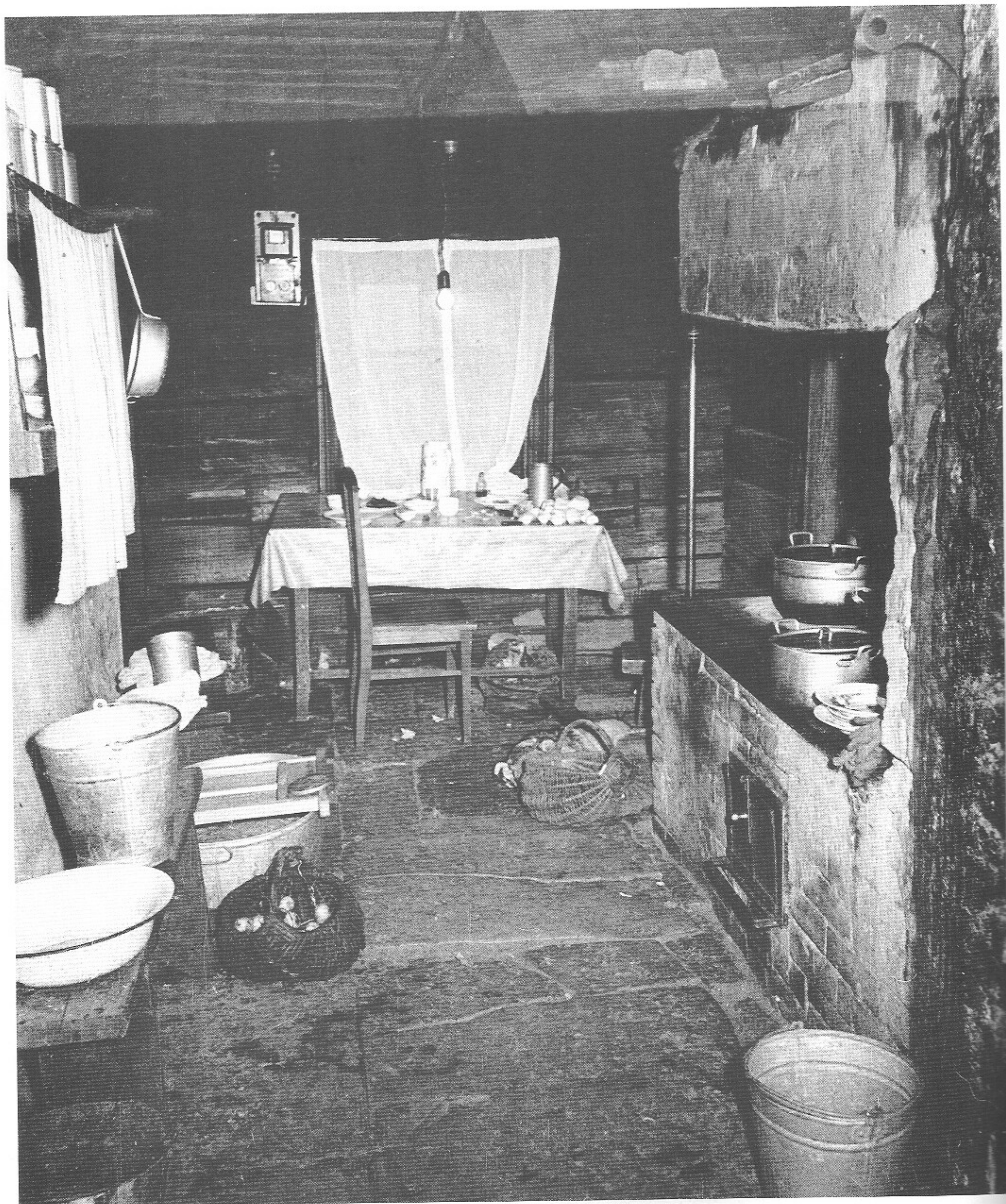
Muide, üheski 1850.-1870. aastail Palmses ehitatud moodsas rehemajas eraldi kõöki ei olnud, ehkki veidi varasemas taluelamuis olid need siin olemas. Palmse rehemajades oli otse lee kohal olevas suures korstnas üks lõõr leesuitsu väljajuhtimiseks (vt foto ja joonis lk 32). See tähendab, et toitu valmistati siin endiselt vana tava järgi ahjuleel.

19. sajandi esimesel poolel leidis eraldi kõögiga rehemaju kõige enam Tartu- ja Viljandimaal – vastavalt 39% ja 33%, suhteliselt palju oli neid ka Mulgimaal (Halliste, Karksis) ning naabruses

Karjama talu elumaja (1911) kõögipõrand on laotud lapiti tellistest. Kareda küla Peetri khk. H. Pärdi, 2011.

Põiki läbi rehemaja ulatuv köök oli eriti omane Virumaale. Kutsari talu Koila küla. Viru-Nigula. EVM. F. Toms, 1960.

Saardes ja Häädemeestel Samas Saaremaal puudusid need ent sel ajal peaaegu täielikult (2%). Sajandi lõpuks leidis eraldi köögiga rehielamuid kõige rohkem Tartumaal (55%), veidi vähem kui pooltes rehemajades (47%) oli neid Virumaal. Kõige kiiremini arenes kodukultuur tollal Saaremaal, kus 50 aastaga oli köökide arv kasvanud peaaegu 20 korda (41%). Kõige vähem leidis 20. sajandi hakul eraldi köökidega rehemaju (20 %) Harju- ja Järvamaal (Peterson 1972: 63-65, tabelid). Köök asetses enamasti rehetoa ja kambrite vahel maja esiküljel pooles ulatuses maja laiusest. Virumaal ning Edela-Eestis (Saardes ja Häädemeestel) ulatus köök tavaliselt läbi terve maja, mujal esines erinevaid variante.

Rehemaju on täiendatud, ümber ehitatud ja parendatud kogu nende pika ajaloo vältel. 20. sajandi alguskümnetel tehti seda ehk rohkem kui kunagi varem ning nüüd löid selles kaasa ka arhitektid.

1928 esitas A. Volberg väljaande "Maaehituse" esimeses osas ühe uutmoodi rehemaja projekti (koosehituse tüüp II): "Töötuba on ehitatud ülalt liiglaega [kõrgus 4,5 m], nii et teda saab kasutada vilja, linade või tarbepuude kuivatamiseks. Rehetoa ahi on tehtud nii, et rehe kuivatamiseks ei lasta tupp suutsu, vaid kuuma õhku keriselt. Nii püsib rehetuba võrdlemisi puhas ja korras. Muidu on peretuba terve pere töötoaks, sest ta on ruumikas ja valge. Sahver on peretoa kõrval ja eraldatud viimasest liigseinaga. Sahvri kõrval on pere söögilaua koht. Peretuba on ühtlasi ka köögiks ja söögi- toaks" (Maaehituse 1928: 20).

Kagu-Eestis tehti köök tavaliselt maja esiküljele, rehetoa või eeskambri ette.

Päris tihti ehitati pliit kambrisse, ja kujundati kambrist niimoodi köök. Näiteks Mulgimaal tehti 19. sajandi teisel poolel pliite kambreisse 5 korda sagedamini kui rehetuppa (Peterson 1972: 81).

Köögipõrandad tehti nii tsaariaegsete põlistalude esinduslikes elamuis kui ka 1920.-1930. aastate tagasihoidlikes asunikumajades väga sageli mõnest vähenõudlikust ja vastupidavast materjalist. Varasemal ajal oli selleks enamasti kas paekivi või tellis. Tavaliselt kasutati selleks harilikke ehitustelliseid, mis laoti põrandaks nii lapiti kui ka serviti moodustades mõnikord omalaadseid mustreid.¹⁷ 20. sajandil hakati rohkem betooni kasutama.

Üldmõõtmeilt (36,5 m × 9,4 m) on hoonest keskmisest rehemajast pigem suurem kui väiksem. Ehitise kogupindalast hõlmavad elamu ja laut enam-vähem võrdse osa – elamu 14 × 9,4 m ning laut koos sõnnikuhoidla ja puukuuriga 15,2 × 9,4 m. Põlisrehemajast eristab seda eelkõige palju pisem rehealune (7 × 9,4 m). Erinevusi on muidki: kõigepealt korstnaga kerisahi, mille küljes on pliit. Teiseks välisilme: toapoolse otsa katuseviil on pööratud esiküljele, siin on ka saemustrilise lipprinnatisega lahtine ulualune – rõdu. Kolmandaks aknad: osa neist asetsevad paarikaupa ning elutoa aknad on ajastu malli järgides nurgeti koos. Maja põhikorrusel on lisaks köök-töö-rehetoaale kolm elutuba ning kaks tuba ülakorrusel. Praegu ei ole teada, kas selle projekti järgi mõni maja kusagil ka valmis ehitati. 20. sajandi alguses hakati ka rehemajades

17. 1840. aastail tehti Palmse mõisas kivist taluelamuis köögipõrandad oma telliste- tehases põletatud plaatidest suurusega 30 × 30 cm. Mõnes kohas (näiteks 1890ndatel Alt-Kopli talu elumaja köögis Vasula külas Tartu ligikal) tehti tellis- või betoonpõrandasse vee äravooluks solgiava poole kaldu madalad rennid.

Rehemaja arendamine 1920-1940

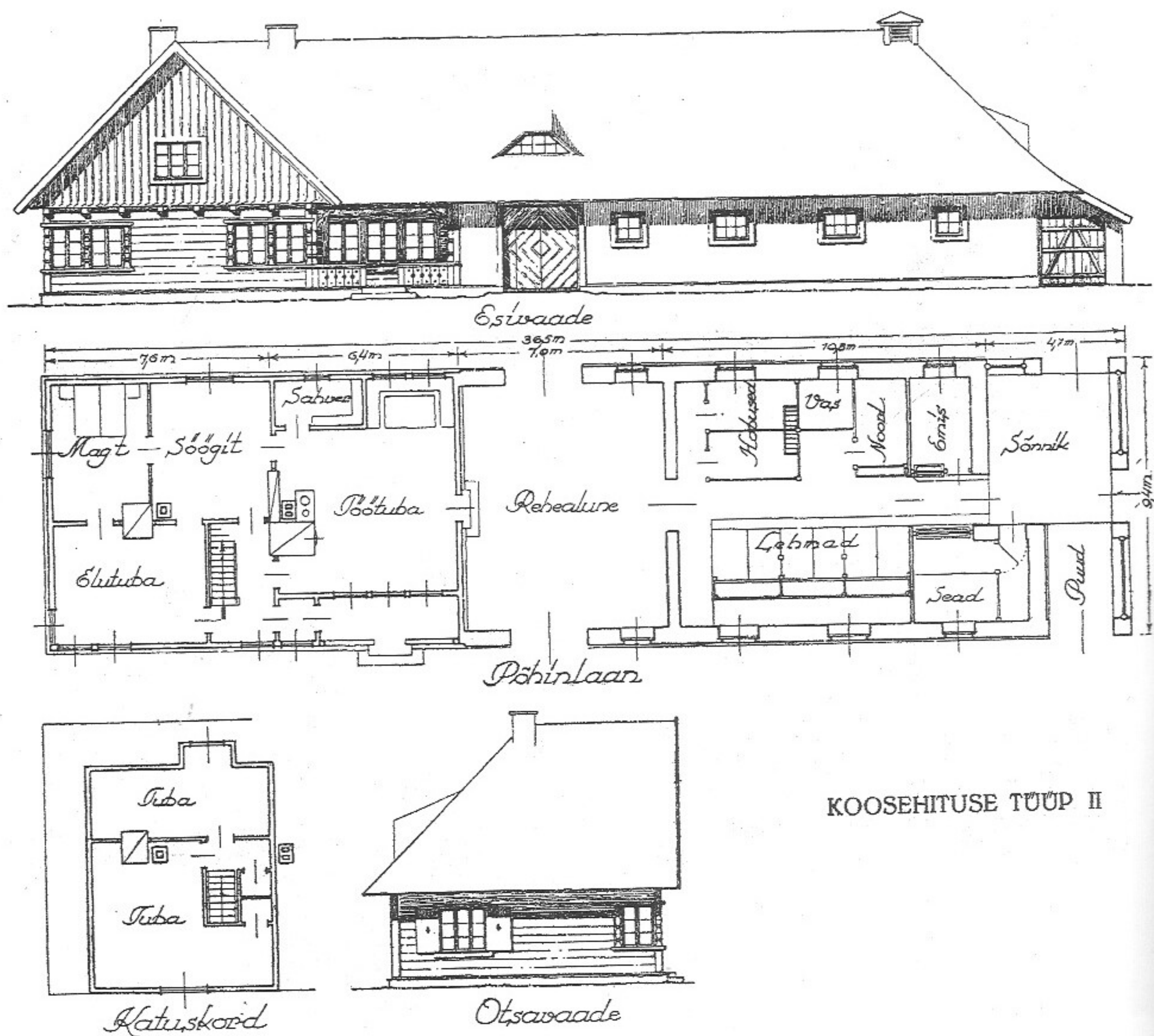

laiendama eluruumi katusekorrusele ning selleks ehitati katustele uuke, ärkleid, rõdusid jmt.

Mitmeotstarbelise rehemaja-laadse hoone jätkuv populaarsuse põhjus peitus võrdselt nii selle praktilisuses kui ka tugevas traditsioonis. Rehemaja-traditsiooni erilist jõudu tõestab see, et 1935 plaaniti Võiduküla (Timmkanali) sooasundusse Häädemeestel ehitada

Asundusametis tehtud tüüpprojekti järgi kolm ja Lõpplaane asundusse neli rehemaja-laadset koosehitist. Ehedast rehemajast eristas neid põhiliselt rehetoa ja rehealuse palju väiksemad mõõdud ja moodsam välisilme, aga oli ühist ka. Vähemalt nime poolest olid rehetoad ja -alused majades küll olemas, aga nende otstarve oli palju muutunud. Selle nimega tähistati võrdlemisi avarat

Vana rehemaja eeskujul projekteeris A. Volberg uutmoodi koosmaja, mis arvestas ühelt poolt uue aja nõudeid ning teisalt ka traditsioonilise taluelu iseärasusi. Äratrükk raamatust "Maaehitisi I", 1928.

kööki, kus asus pliidiga kokku ehitatud suur (leiva)ahi.

Vanale rehielamule sarnaneb Lepplaanes A. Grimmi maja¹⁸. Sel viilkatusesega, väljast püstlaudisega vooderdatud hoonel on väikeseruudulised aknad - rehetool üheksa ruuduga, tubadel kuueruudulised. Rehealuse ja lauda aknad paiknevad kõrgemal ning on väiksemad paarisneljased, välisuk-sel on rombikujuline vooder. Majaesiselt lahtiselt rõdult pääseb väikesest kojast klaasukse kaudu avarasse elutuppa ning sealt edasi vasakule poole suurde (40 m²) rehetuppa-kööki. Selles vana rehemaja-tava järgi muudest ruumi-dest rohkem kui meetri jagu kõrgema laega toas asub suur ahi, selle ees kolme auguga pliit. Rehetoa esiküljel on madalama laega ruumiosa - nn liigtuba. Rehetoa taga asub pikk kitsas sahv-er ja väike tuba. Rehealusepoolses seinas paikneb kaks päris suurt sisseehitatud kappi. Avara rehealuse otsas on vähel-dane laut, kuhu pääseb nii rehealusest kui ka laia otsaukse kaudu.

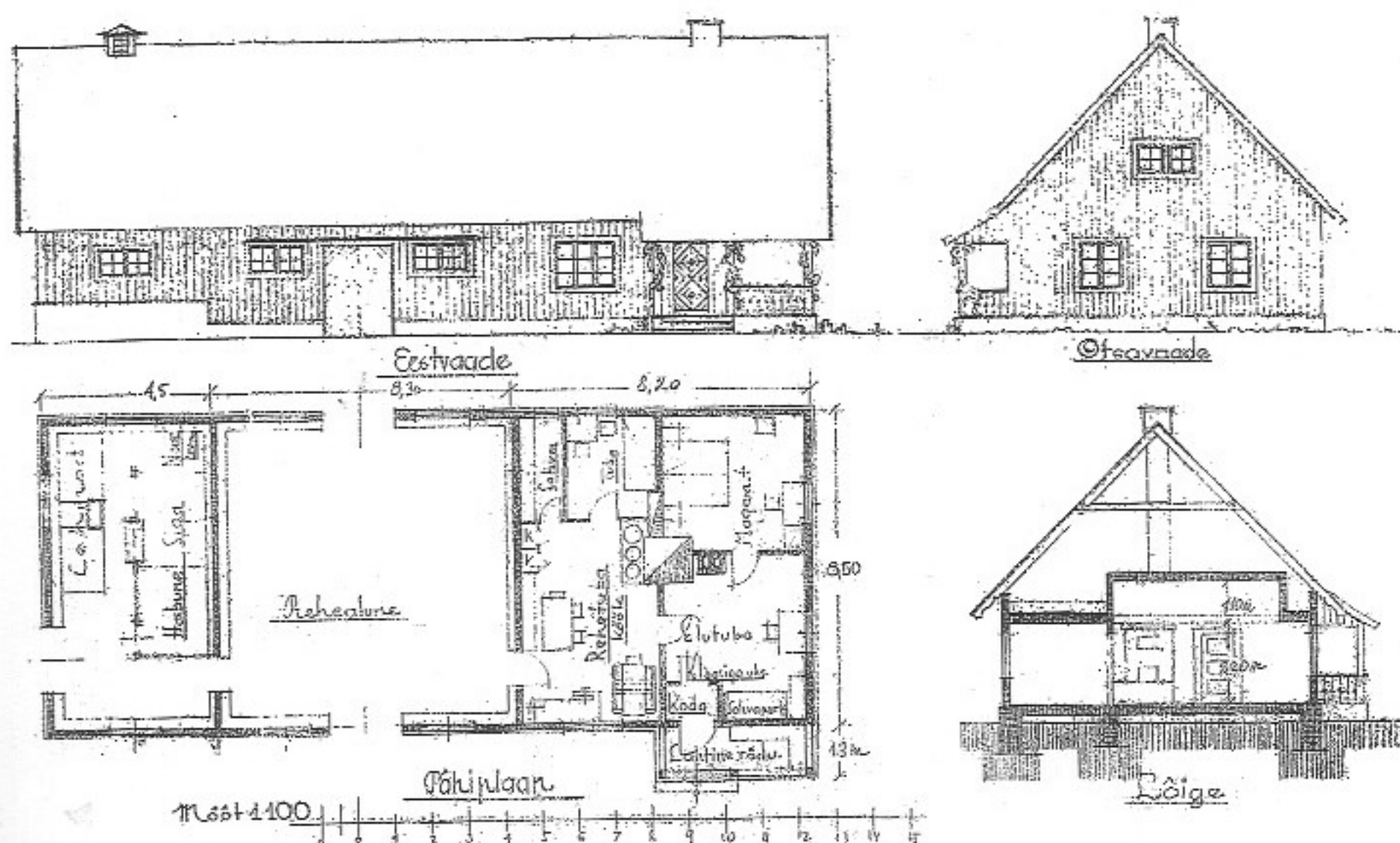
Teise peamise maaehitusasutuse, Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi ehitas 1936 endale uue rehielamu ka Undiaugu vanatalu peremees Leibak Tännassilma külas Särevere (praegu Türi) vallas. Siingi oli suure ahjuga rehetuba muundunud väikeseks toaks köögi ja rehealuse vahel. Tähelepanu väärib tõik, et nagu vanades rehemajades, oli rehetuba siingi igast küljest ümbritsetud teiste ruumidega, nii et päikesevalgus siia ei paistnud.

Muidugi ei ehitatud rehemaju tol-lal reeglina enam vilja kuivatamiseks. Need avarad mitmeks otstarbeks sobi-likud hooned olid taluinimestele kõige omasemad, sest taolistes majades oli ju põlvest põlve elatud.

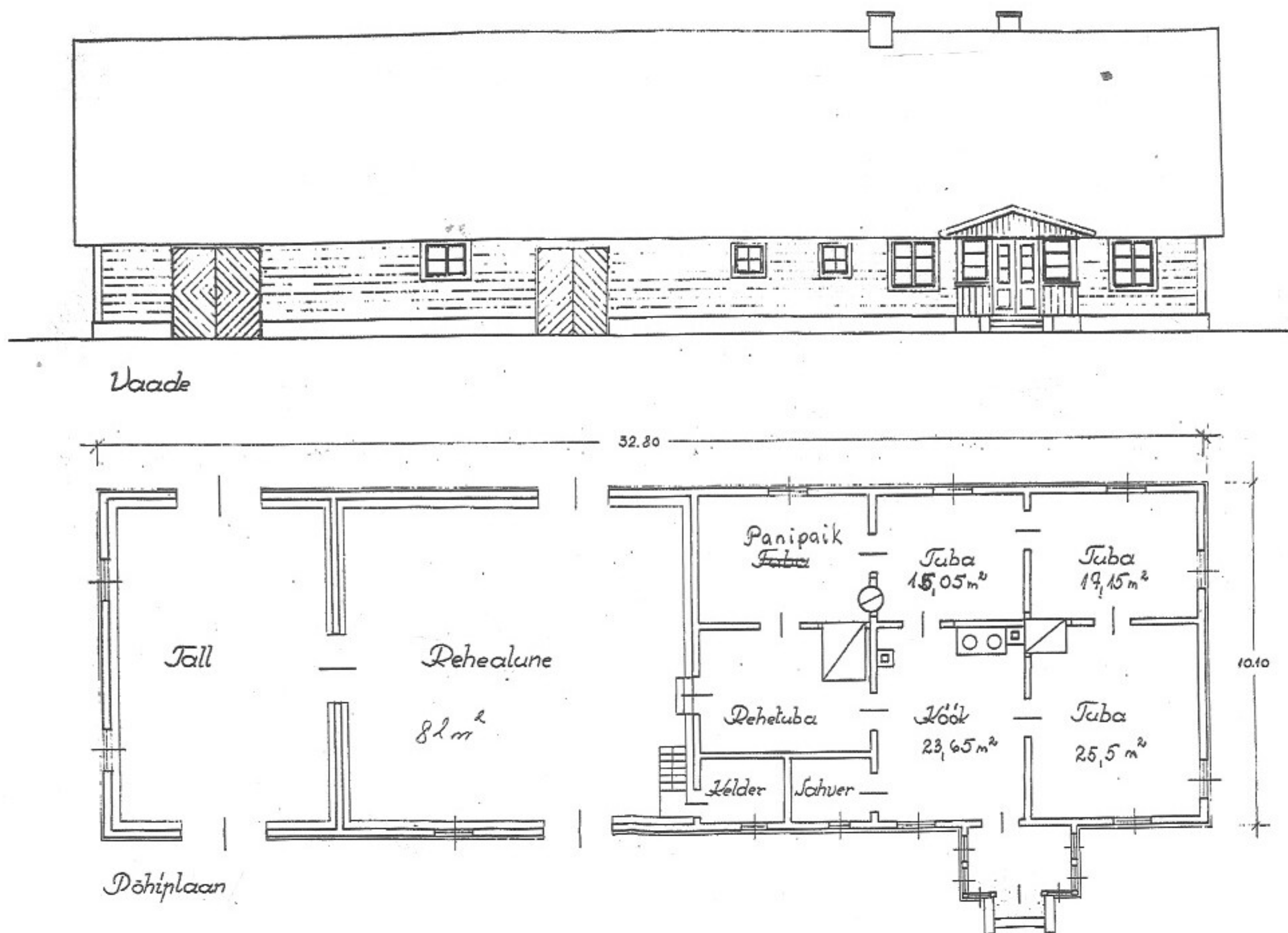
Ent siiski kinnitavad korstnaga rehetubade nõgised palklaed, et vähe-malt aeg-ajalt köeti neid ahje suletud siibriga. See tähendab, et suits lasti tuppa nagu vanasti ning kõige tõe-näolisemalt tehti seda viljakuivatamise aegu. Pole saladus, et üks põhjus, miks talumehed omal ajal korstnate vastu

18. Hoone kavandis Asundusameti arhitekt J. Ilmas 1935.

A. Grimmi maja kavand. Lepplaane uusasundus. Pärnumaa. J. Ilmas, 1935. ERA 1650.3.1072.

Särevere/Türi valla Tănassilma küla Undiaugu rehemaja põhiplaan 1936. Põllutöökoja Ehitustalitus.

Mõnes talus kuivatati ka moodsal masinaajastul vilja rehetas: selleks paigutati viljakuivatustare reheahju (ehit 1926) peale. Luuka talu, Mõisaaseme küla, Rapla khk. H. Pärdi, 2012.

sõdisid, oli nende kindel veendumus, et õige vilja saab ainult suitsust läbi lastes. Seni, kuni vilja kuivatati rehetas partel vihkudena, talitati ilmselt kõikjal Eestis korstnaga rehetasjades samamoodi.

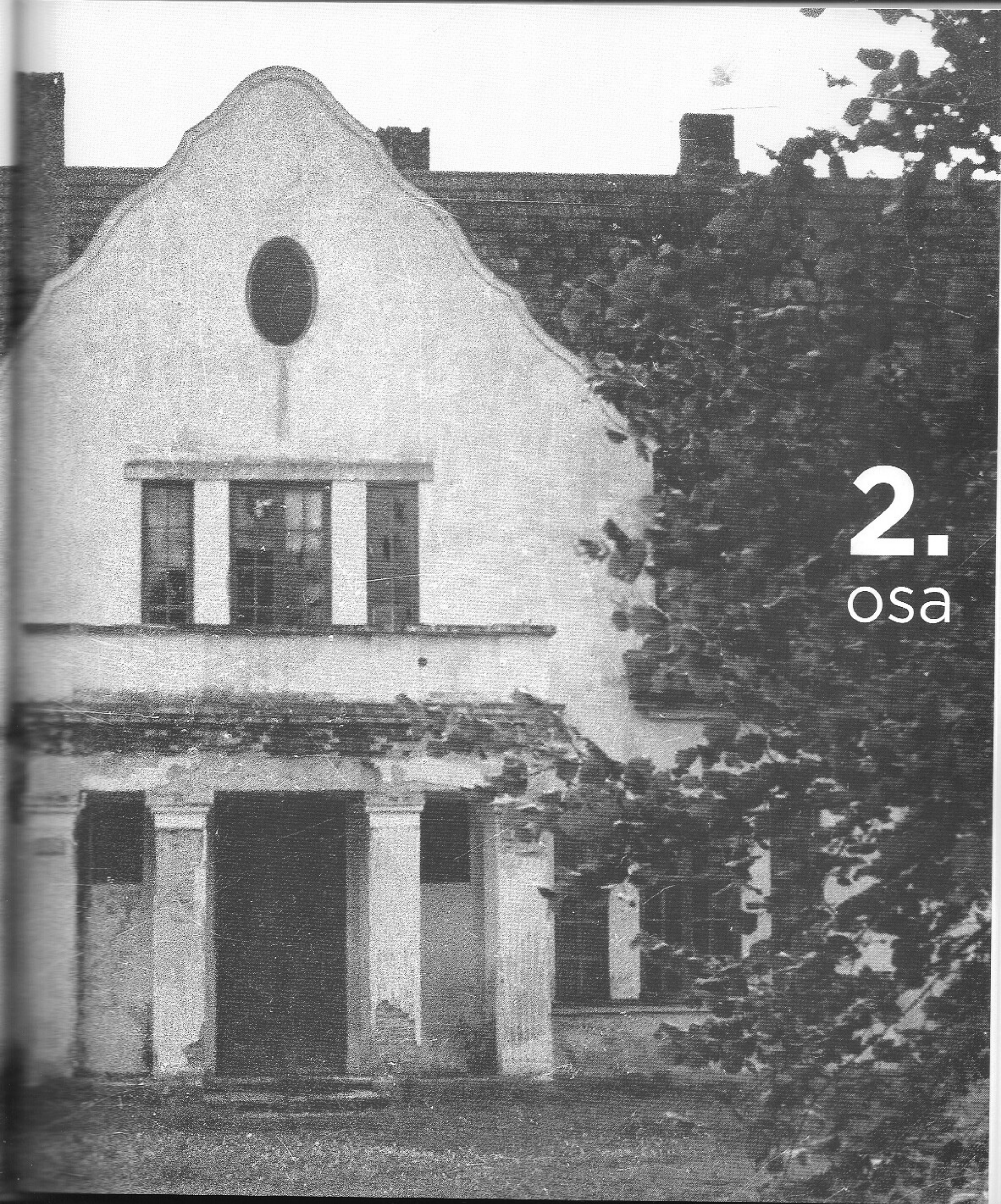
Ent vilja kuivatati rehetas ka teisiti kui säärasel muistsel moel. Reheteksumasinate ajastul ei järelkuivatatud

vilja enam mitte vihkudes, vaid puhastatud teradena. Selleks ehitati paljudes taludes eraldi nn tarekuivatid, kus terad asetati augustatud plekkpõhjaga tare peale, kuhu alt juhiti kuuma õhku. Mõnikord ei ehitatud selleks eraldi kuivatihoonet, vaid kuivatustare seati üles rehetahju kohale.

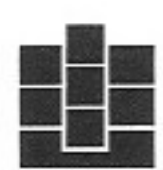

2.
osa

Uue aja
moodsad
majad

Eesti esimesed moodsad talumajad ehitas Palmse mõisnik Carl Magnus von der Pahlen oma renditaludesse 1840. aastail. Paraku jäid need lihtsad poolkelpkatusega paekivihooned ühe talurahvasõbraliku mõisniku erandlikuks ettevõtmiseks.

Ulatuslikumalt hakati moodsaid elumaju ehitama alles käsikäes talude päriksostmisega. Eneseuhkusest tulvil värskete pärisomanike meelest sobis nende jaoks ainult suur linnalik elumaja. 1870.–1880. aastail hakati taolisi maju innukalt ajakirjanduses tutvustama. Talumeeste abistamiseks avaldati moodsaist elumajadest rohkesti kirjutisi, kus tõsteti esile nende eelseid ning jagati õpetusi uute ehitusvõtete ja -materjalide kohta. Uuenduste elluviimisel oli kindlasti abi ka ehitusplaanide avaldamisest ajakirjanduses.

Selles, milline peaks välja nägema Eesti päristalu, näitas isiklikku eeskujut vāsimatu ja mitmekūlgne avaliku elu tegelane C. R. Jakobson. Oma talust Kurgjal kavatses ta välja arendada näidistalu eeskujuks kogu Eesti talurahvale. Ilmselt oli see esimene

kindla plaani järgi rajatud talu Eestis. Ainulaadne oli Kurgja ka selle poolest, et nii talu üldplaani kui ka kõik hooned kavandas 1870. aastail peremees Jakobson ise.

Peahoone välisilme kavandamisel olevat ta eeskujut võtnud Vene ehituskunstist, kuid üldisemalt mõjutasid teda kindlasti mõisahäärberid oma esinduslikkusega¹⁹. Tõenäoliselt paelus teda ka tema õe Natalie Jakobson-Pärna suur esinduslik puupitsiga kaunistatud maja Peterburi lähedal Volossovos, mille pilti võib näha Kurgja talumuuseumis. Kõrgele maakivisoklile toetuva rõhtlaudisega vooderdatud väga suure (440 m²) palkmaja ilme määravad mõlemas otsas katusest eenduvad erineva suurusega väljehitised, saelõikelise laudrinnatisega kaunistatud kahekordne lahtine rõdu esiküljel ning väike ringrõduga vaate-torn katusel²⁰. Vaheseinaga pikuti poolitatud majal on kaks sissepääsu: esiküljelt peaukse kaudu saali ja elutuppa ning otsatrepi-kojast köögipoolle. Enamik tube on läbikäidavad, osaliselt anfilaadis. Tubades on valged

19. Maja ehitamist alustati 1881 ning see oli äsja saanud katuse alla, kui C. R. Jakobson järgmisel aastal suri. Tõenäoliselt sai maja enam-vähem valmis 19. sajandi lõpus, kuid teine korrus ehitati välja alles muuseumi ajal 1950. aastail.

20. Torn hävis piksest süüdatuna 20. sajandi algul, taastati 1980.

C. R. Jakobson olevat 1870. aastail Kurgja talu peahoonet kavandades võtnud eeskuju Vene ehituskunstist. Üldisemalt mõlkus tal mõttes kindlasti mõisahäärber. H. Pärdi, 2012.

Poola laudisega altlöödud laed. Kõige esinduslikum ruum on pidulike valgete kõrgete tiibustega väga suur saal (üle 50 m²). Trepikoja kaudu on saal ühenduses elutoaga, saali kõrval asub võõrastetuba, sealt edasi tuleb söögituba ning köök. Viimasest pääseb kahte magamistuppa, millest esimene, väiksem ja läbikäidav, oli lastele, tagumine, suurem, peremehele ja perenaisele. Söögitoast viib uks naiste (töö)tuppa ja lastetuppa. Saalis on uhke stiilne valge kahhelahi ning samasugune kaminahi tagumises võõrastetoas. Ahjud ja kamin olevat valmis saanud enne Jakobsoni surma. Maja esiküljel

asuvast puhtast eeskojast pääseb otse võõrastetuppa ja saali ning trepi kaudu ülakorrusele kirjutustuppa. Vasakpoolsesse suuremasse katuseärklisse kavandas Jakobson eeskoja, kirjutustoa ja elutoa. Siit läheb ka trepp torni. Köögieskojas on kaks käimlat, edasi, väikesest trepikojast köögi ees läheb trepp üles, kus oli kaks tuba teenijate jaoks. Köögipoolses otsas maja all on suur mitmeruumiline kelder. Maja tagaküljele kavandas Jakobson triiphoone, mida küll ei ehitatud.

Otseseks jäljendamiseks oli talu peahoone teistele peremeestele vist liiga suur ja võõrapärase välimusega.

Siiski tekitas see tunde, et Eesti talumees pole teistest kehvem ning võib ehitada endale just sellise maja nagu ise tahab.

Samal ajal leidis mõisnikke (nagu A. von Middendorff Hellenurmest), kes ei olevat üldse lubanud oma renditaludes rehest lahus elumaju ehitada (Tammekann 1925: 404). Selleks võisid olla lihtsad, kuid kaalukad põhjused: säästa uute majade ehitamisel metsa ning hoida kõvasti kokku kütte pealt, sest suitsumaja kütmiseks kulus kolmandiku võrra vähem puid kui moodsas korstnaga elamus.

Tasub rõhutada, et kui osa mõisaomanikke pooldas kaua ja tuliselt rehemaju, leidis selliseidki, kes rakendades majandushoobasid sundisid talumehi neist loobuma. Parim näide on Kärstna ja Pahuvere mõisate omanik krahv Reinhold Anrep-Elmpt²¹, kes kasutas selleks kavalalt ära talude müügiprotsessi. Nimelt lisas ta standardsesse trükitud ostu-müügilepingusse käitsi juurde punkti, mille järgi talu ostja pidi saama tasuta 260 ehituspalki (8,5 m), kui ta nõustub ehitama uue elumaja rehest lahku ja tegema sellele korstna.

Lühidalt: ta lubas anda terve majatäie korralikke ehituspalki ja muud ehitusmaterjali neile, kes nõustuvad ehitama endale moodsa taluhäärberi. 24 talu ostu-müügilepingusse on 1865-1866 lisatud järgmine punkt:

"Omma honete kohhendamiseks saab ostja ni pea ta omma tallo ennese kätte võttab seitsekümmend (70) palka 4 sülda pitk 8 tolli ladduseks kolm vankrekormad rovikud (300 tükki) ning (1000) tuhhat teiliskivid ilma maksuta. Ue ello majaks kaks sadda kuus kümmend (260) palka, selle kinnitamisega et maja rehhest emal ning korstnaga peab ülles ehitud sama." (EAA 3760.1.7327)

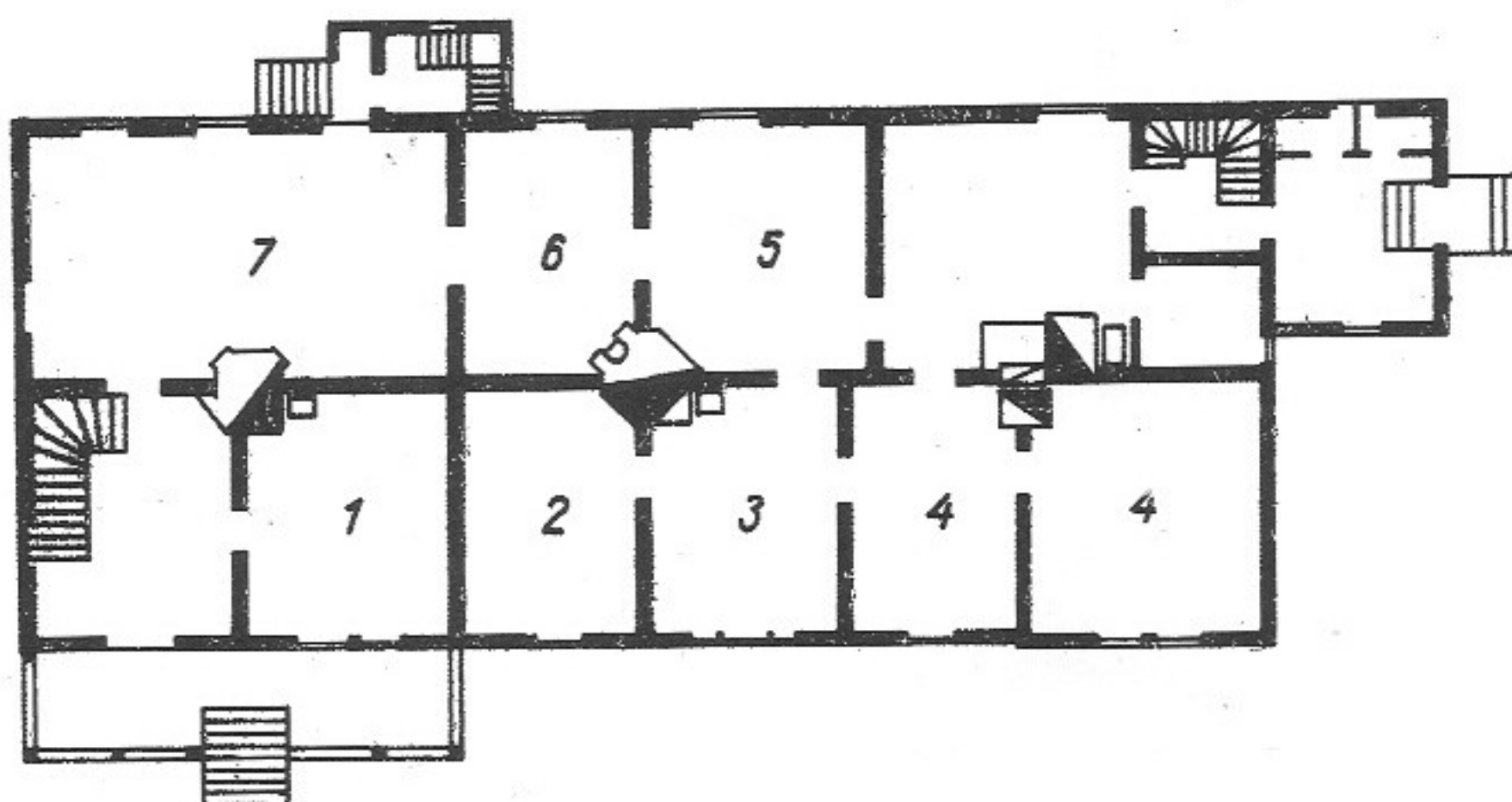
Ehitusabi tasuta palkide ja muu materjali näol andsid talumeestele ka mõned teised mõisnikud Mulgimaal ja mujalgi, kuid nemad ei esitanud ehitiste suhtes mingeid nõudmisi või piiranguid.

Uue majandamisviisi ja elulaadi pioneerideks Eesti külas olid jõukad mulgi talumehed, kes esimestena hakkasid hulgaliselt ehitama uut tüüpi elumaju. Mõisa eeskujul nimetati neid esinduslikke elamuid häärberiteks.²² Koos häärestemaja ehitamisega püüdsid

21. Hiljem sai krahv Reinhold Philipp Johann Anrep-Elmptist (1843–1888) tuntud ümbermaailma-sõitja. Oma rännuaastail 1870–1888 tegi ta muuhulgas 3 uurimisreise Austraaliasse, millest kirjutas mahuka raamatu "Australien. Eine Reise durch den ganzen Welttheil", Leipzig 1886, ning mitmeid muid geograafia- ja etnograafia-alaseid teoseid.

22. Kõige lühemalt tähendab "häärber" eesti keeles häärestemaja. Üldiselt nimetati Eestis häärestiteks suurtalude esinduslikke ja avaraid elumaju, mille eeskujuks olid linnaelamud ja mõisahooned. Nimetus tuleneb saksa keelest –*Herberge* – mõisa ametnikemaja. Mulgimaal tähendas "häärber" mõisa peahoonet või kõige suuremaid, mõisahoonet taolisi elamuid (Troska 1976: 149).

Kurgja peahoone alumise korruse põhiplaan: 1 – elutuba, 2 – lastetuba, 3 – naistetuba, 4 – magamistoad, 5 – söögituba, 6 – võõrastetuba, 7 – saal.

23. Eesti suurtalude saatus on olnud väga dramaatiline, sest stalinistlikud repressioonid tabasid eelkõige neid. Suur hulk taluhäärberiteid muudeti kollektiviseerimise alguses väikeste ühismajandite kontoreteks, kus asusid ka asjameeste korterid, osa anti kasutada mujalt tulnud töötajatele. Reeglina pandi ühte häärberisse elama mitu peret, sellepärast ehitati paljud neist ümber. Aastatega käis ühest majast niimoodi läbi kümneid peresid, mis tavaliselt mõjus hoonetele laastavalt. Taagepera lähedal asuva esimese eesti talupoja soost mõisaomaniku Mats Erdelli Sõnni talu häärberis olevat viimase 50 aasta jooksul elanud 48 peret. Kangelaski-Roni talu häärberis Viiratsi vallas asus pärast pererahva kütuditamist 1949. aastal Asumaa algkool, ent lisaks on seal aastate jooksul elanud vähemalt 44 inimest. Hiljem, kolhooside-sovhooside suurenedes ja majanduslikult kosudes jäid mitmed taluhäärberid tühjal seisma ja hakkasid lagunema.

mulgid jäljendada mõisnike elustiili ka eluruumide sisustamises, rõivastuses, söökides, käitumises ja muudes eraelu aspektides. Ostes talusid peale kodukandi ka mujal Lõuna-Eestis ja kaugemal, levitasid mulgid kõikjal uut majanduslikku mõtlemist ja kultuuri. Isiklik eeskuju ning silmaga nähtavad uuendused mõjusid rahvale palju veenvamalt kui raamatutarkus. Vaesematele talumeestele jäi suur osa rikastele mulkidele jõukohastest uuendustest siiski kättesaamatuks.²³

Varasemate taluhäärberite eeskujuks on peetud linnamaju, mõisahooneid ning moodsaid talumaju Põhja-Lätis, kus neid hakati ehitama tunduvalt varem kui Eestis (Troska 1976: 152-153). Taolised riskülikukujulise põhiplaaniga, madalavõitu, laiad, kõrge täis- või poolkelpkatusega majad on tuntud algbalti tüübina. Elamu keskel on enamasti mantelkorstna või roovialusega köök ning sellest mõlemal pool eluruumid. Taoline elamu on levinud väga laial alal Euroopas Inglismaast ja Madalmaadest üle Põhja-Saksamaa Baltimaadeni välja (Tohvri 1999: 87). Rahvaarhitektuuri uurija Jutta Saron on esile toonud omaaegsete ülevenemaaliste tüüpprojektide päris tugeva mõju Eesti linnaarhitektuurile ning sealtkaudu ka uuematele talumajadele. Selle aluseks olid Peterburi ehituskomitee 18.-19. sajandi tüüpprojektid, mis lähtusid arhitekt Domenico Trezzini töödest (Saron 2002:116).

1860.-1870. aastail ehitati taluhäärberiteid kõige rohkem Halliste, Karksi ja Helme kihelkonnas. Sellelaadseist talumajadest on tänaseni säilinud üpris vähesed. Kõigepealt tasub nimetada Eestis ainulaadset tellisplaatvoodriga palkhäärberit Karksi ligidal Sudiste

külas Kekkani talus (1863).²⁴ Lihtsa poolkelpkatusega kahe korstnaga mahuka ristpalkmaja juures väärivad lisaks välisvoodrile erilist tähelepanu veel väga kauni reljeefse tammelehemustriga ehiskivid sokliserval ja räästa all. Ukse- ja aknaavadel on tellistest raamistus. Kõik toaaknad on kuue ruuduga, palkoni ja köögiesiku aknad aga väikese tiheda ruuduga. Igapäevane sissekäik asub maja otsaseinas. Väikesest võõrusest viib otseuks kööki, vasakule suurde peretuppa, paremale sahvrisse. Peretoa suhtes diagonaalselt maja teises nurgas asub saal. Põhjapoolse külje keskel on väheldane klaaspalkon, kust pääseb esiku kaudu paremale saali. Vasakul pool esiku kõrval asus väiksem vahetuba, kust pääses kööki. Esikust läheb trepp põõningukorrusele, kus oli üks tuba. Seal elas mõnikord suviti vana Annus, vahel mõni rätsep. Esiku tagaseinas teine sahvri. Saali kõrval asub pererahva (magamis)tuba ning teine elutuba, kust läheb uks edasi peretuppa. Ainus mitteläbikäidav tuba terves majas on pererahva magamistuba. Kekkani on meie talumajade hulgas esimene, kus maja ruumijaotus nii selgesti peegeldab pererahva püüdu suurema privaatuse poole.

Pererahva elutubades on altlöödud poolpunnlaudlaed, köögis ja peretoas on Poola laudisega laed talade peal. Pererahva tubades olid värvitud laed, kuid põrandad olid värvimata, valged. Seinad olid krohvitud, kriidivärviga üle võõbatud, üla- ja allservas ning nurkipidi alla käis mustrivööt. Põrandaid puhastati liivaga. Pühade aegu puisutati niiske liiv maha ning pärast pühiti kokku. 1920. aastail oli saalis kogu aeg põrandatekk maas, teistes tubades iga

Üks vanemaid (ehit 1863) säilinud moodsaid taluelamuid Mulgimaal on suurte tellisplaatidega vooderdatud palkhäärber Kekkani talus Sudiste külas Karksi-Nuia lähedal. EVM. G. Troska, 1968.

päev mitte. Saalis, magamistoa seinast vastas seisis tahvelklaver. Seinad olid kaunistatud sugulaste ja tuttavate ning keisriperekonna piltidega, eriti palju oli neid klaveri kohal. Nii saali kui ka magamistoa akende ees olid kardinad.

Ilmselt umbes sama vana oli ka Paistu kihelkonnas Pahuvere külas asunud Kääriku talu väheldane häärber (1860–1870), mis nüüdseks on jäljetult hävinud. See algbalti tüüpi maja jälgendas väliselt kõige rohkem tollaseid

lihtsaid baroklikke linnamaju. Ühe korstnaga, S-kivist poolkelpkatusega maja ilme kujundasid laiadest rõhtsaist punnlaudadest vooder, väikeseruudulised aknad, millel olid profiillaudadest väikese karniisiga piirded, kiviseina jälgendavad nurgakvaadrid ja diagonaaluudulise valgimikuga tahveldatud tiibuks. Kõik aknad olid algselt varustatud tormiluukidega. Maja tagaküljel oli väike, ilmselt 20. sajandi algul ehitatud viilkatusega klaaspalkon.

Kekkani talu häärberi sokli ehiskivid on Eesti taluarhitektuuris ainulaadsed. H. Pärdi, 2011.

24. Suure Kekkani talu (107 ha) peremees Annus Mägi (*1842) oli nii tähelepanuväärne mees, et temast kirjutas oma mälestustes A. Kitzberg. Annus oskas lugeda ja kirjutada, mängis klaverit, ristas ja loetas lapsi, pani rõugeid, oli valla kohtumees ja sai hakkama ka maamõõtmisega ning luges järjekindlalt Postimeest ja Olevikku. Perepärimuse kohaselt olevat mõisnik siis, kui talus pärast tulekahju 1863 hakati uut maja ehitama, (talus kuulus siis veel Karksi mõisale, sest ametlikult sõlmiti ostu-müügileping 1874) manitsenud Annust tegema ikka vanamoodi maja – rehega koos. Iseteadva mehena talitas Annus risti vastupidi ja ehitas eriti väljakutsuva maja, mille vooderdas tellisplaatidega (tollane Karksi mõisahäärber oli lihtne puithoone). Maja ehitajaiks olnud neli saarlast, kes suvi otsa tööd tegid. Nii omalaadsed voodriplaadid (57 × 26,5 cm) kui ka kaunid ehiskivid olid teinud Annuse hea sõber, Saaremaalt pärit mõisa tellisetchase meister. Plaadid kinnitati seinapalkide külge suurte naeltega, mille jaoks oli igas plaadis kaks auku ning vahed vuugiti korralikult. Kekkani on üks neid väheseid Mulgimaa suuri talusid, mis imkombel pääses nõukogude repressioonidest. Talus elavad tänini Annus Mägi järeltulijad.

Mulgimaal Pahuvvere külas asuva Kääriku talu vähaldane häärber (1860ndad) jäljendas barokseid linnamaju. Paistu khk. EVM. G. Troska, 1962.

25. Selle suure talu ostis 1867 Hal-
liste Laatreist pärit Vilip Lam-
mas. 1899 peremeheks saanud
poeg Jaan oli talumeeste seas
haruldus – valdas vabalt nelja
keelt ning tegi umbes 70 eesti,
läti, vene ja saksa ajalehele
kaastööd. Jaani ja Anna tütar
Eva oli tähteadlase, akadee-
mik Jaan Einasto ja geoloogia-
doktor Rein Einasto ema.
1890. aastaist kuni surmani
1923 elas siin perenaise Anna
kasuema, tütarlastekoolipidaja
ja luuletaja Lilli Suburg.

Neist kahest vanimat tüüpi talu-
häärberist erines mitmeti Helme
kihelkonnas asuv Egeri talu elumaja
(1868)²⁵. Sellel rõhtlaudisega voo-
derdatud palkmajal on väga lühikese
räästaga laastust poolkelpkatus ja
väga massiivne korsten. Sümmeetrilise
ruumijaotusega hoone keskel oli läti-
pärane roovialusega ruum ehk “must
köök”, selle ees ja taga kojad ning
kummaski otsas kaks tuba. Katuse-
korruse mõlemasse otsa on hiljem
tehtud üks suvetuba. Algselt on majal
olnud kuue ruuduga aknad, mis ena-
mikus on 1960.–1970. aastail asendatud

lihtsamatega. Aiapoolse külje keskel on
kõrge maakivisokli peal viilkatusega
klaasveranda, mõlemal pool seda väi-
kesed viilkatusega keldrikojad.

Võrdlemisi lähedal, Laose talus
olevat 1870 ehitatud Helme valla esi-
mene teadaolev rehest lahus elumaja
(ühe korstnaga, algbalti tüüpi). Nagu
lk 69 olevalt pildilt näha, oli see lihtne
poolkelpkatusega maja, mida ilmestab
keskel paiknev kitsa valgimikuga dia-
gonaalvoodriga tiibuks. Maja keskel on
suur kogukas korsten, mis tähendab, et
siingi võis olla must köök ehk roovialune
või mantelkorsten.

Üks vanimaid (1868) säilinud taluhäärbereid Egeri talus Helmes eristub enamikust võimsa korstnaga lätipärase roovialuse ehk musta köögi poolest. EVM. G. Troska, 1968.

Laose talus olevat ehitatud esimene (1870) lahkellamu omaaegses Helme vallas. ERM. G. Ränk, 1936.

26. Selle väga suure talu (161 ha) ostis Rannu mõisast 1866 maamõõtja Theodor Guenther, mis tähendab, et tegu oli oma aja kohta haritud mehega. Tõenäoliselt määras see asjaolu ka uue elamu arhitektuuri. Praeguseks on kõik selle talu hooned hävinud.
27. Väga sarnane sellele on Läti piiri ääres Saarde kihelkonnas asuva Lanksaare häärber nii tervikuna kui esiküljel asuv kaldkatusega lahtine palkon.
28. Abja mees Karl Leesment ostis siin 1874/1875 kaks talu ja liitis need üheks, nii tekkis üks Eesti suurimaid 427 ha suurusel põlistalusid. 1910 sai peremeheks tema poeg Kaarel, kes juhtis talu kuni 1940. aastani, mil see riigistati ja tehti sovhoosiks. Peremees hukkus Siberis. Kuni tagastamiseni pärijaile 1990ndail kasutasid talu hooned erinevad majandid. Peahoones oli sovhoosi kontor, hiljem osakonnakeskus, 1950. aastail oli maja paremas otsas pood.

Mitmel põhjusel väärrib eraldi tähelepanu Tartumaal Rannu kihelkonnas asunud Unni talu häärber²⁶. Esiteks leidub selle kohta kirjalikke andmeid juba aastast 1870. Avalikku müüki pandud talu varaloendis on kirjas: *"vastne puu Herberg 13 sülda 5 jalga pikk, 5 sülda 5 jalga lai, kivikatusega, kolme külje päält laudadega vooderdet, üks külj mitte, kivi võlvitud keldri, selle otsas üks Balkong maja laiusen 1 süld 4 jalg pikk"*, mis meetermõõdus on vastavalt: pikkus 29,2 m, laius 12,2 m – põhja pindala 356 m². Tähtsam kui suurus on selle maja puhul hoopis vanim kindlalt teadaolev talumaja külge ehitatud lahtine rõdu ehk palkon Eestis²⁷.

Samas lähedal asus teinegi algbaltilik talumaja – Siimu-Matsi, mis oli hämmastavalt sarnane Rannu vana vallamajaga.

Üks tolle aja suurimaid ja haruldasemaid taluhäärberiteid ehitati Saarde kihelkonna Tali valla Lanksaare suur-talus²⁸. Ilmselt 1870. aastail ehitatud, poolkelpkatusega, väga mahuka, laia ja madala palkmaja eripäraks on hoone keskel paiknev silindervõlvlaega kivist

ruum – nn must köök ehk roovialune, kus asusid mitme küttekolde suud. Põhja-Läti taludes üpris levinud roovialuseid esines Mandri-Eestis väga harva, nimetamisväärsel hulgal leidus neid ainult Lääne- ja Põhja-Saaremaal. Huvitav on, et roovialune oli elamusse ehitatud ka kahes naabertalus Matsil ja Tõrgal. Unni ja Lanksoo talude peahooneil on palju ühist: välismöödud, poolkelpkatused, kolm korstnat, sarnased lahtised palkonid Unnil maja otsas, Lanksool külje peal.

Väga varakult hakkasid endale esinduslikke häärberi tüüpi maju ehitama ka Häädemeeste ranna meremehed. Kabli kapten-reeder Mats Granti maja vanim osa olevat ehitatud juba 1850. aastail. Ajastuomaselt on seegi lihtne poolkelpkatusega madalavõitu ja lai baroki-pärane hoone, mida on hiljem täiendatud mitme juurdeehitusega.

Põhja-Eestis moodustavad omaette erandliku ja huvitava rühma 1860.–1870. aastail ehitatud moodsad taluelamud Palmses, aga neid leidus ka Kolga, Jõelähtme ja Harju-Jaani kandis.

Vanemate taluhäärberite hulgas oli üks kõige suuremaid Unni talus Rannus Tartumaal. Siin oli teadaolevalt esimene (enne 1870)rõdu ehk palkoniga talumaja Eestis. ERM. U. Rips, 1951.

Lanksaare vanaperemehe Karl Leesmenti matuselised 1910. aasta algul talu peahoone ees. T. Pae kogu.

Lanksaare talu võimsas peahoones, millele 1910ndail oli juurde ehitatud katuseärklid, asus nõukogude ajal kohaliku majandi kontor, korterid ja kauplus. T. Pae kogu, 1950ndad.

Kapten Mats Granti maja keskmine osa olevat ehitatud 1860. aastail, aja jooksul täiendati seda mõlemast otsast. H. Pärdi, 2004.

Läti piiri ääres asuvast Tõrga talust pole säilinud muud kui kivist roovialune. Samasugused roovi-
alused olid ka naabertaludes Lanksaarel ja Matsil. Saarde. H. Pärdi, 2008.

Tegelikult võiks Eesti esimeseks uutmoodi taluelamuks pidada hoopis Lääne-Saaremaal Viki külas asuvat Mihkli talu roovialusega elumaja (ehit 1830-1834). Ilmselt on see ka üldse kõige algupärasemalt säilinud tolleaegne taluelamu terves Eestis. Põhjus on selles, et 1959 kinkis omanik Jakob Reht taluhooned Saaremaa Muuseumile ning sellest ajast on seal Mihkli Talumuuseum. Talu uue elumaja ehitamist on seostatud pärisorjuse kaotamisega Liivimaal 1819. Sellega kaasnenud maarahva eneseteadvuse tõus kasvatas kriitilist suhtumist vanasse elulaadi. Ilmselt seepärast tundus Mihkli talu ärksale peremehele Laes Rehtile

sobimatu elada edasi vanas rehemajas. Rooga kaetud kelpkatusega palkmaja keskel asuvas roovialusesse avaneb tuba ja tubakambrit soojendava ahju suu. Hiljem on roovialusesse ehitatud juurde pliit, mille sõemüür küttis vasakul paiknevat otsakambrit. Tagukamber, mis asub otsakambri taga, oli kütteta. Suits pääses roovialusest välja ukse kohal avaneva korstnalõõri kaudu. Suuremad ümberehitamised majas tehti 1890. aastail peremees Karl Rehti ajal. Autoriteetse, asjaliku ja kirjaoskaja mehe oli ta sel ajal valitud vallavane-maks. Tema eestvedamisel tehti maja aknad kolmandiku võrra avaramaks, vahetati välja ukse jmt. (Tuulik 2008)

Üks Eesti vanemaid taluelamuid Mihkli talus Vikil (ehit 1834) esindab algbalti tüüpi maju. H. Pärdi, 2009.

29. Ilmselt pidas ta silmas, et uute elamute eeskujuks võeti Kihelkonna kandis levinud roovialusega maju, mille üheks näiteks ongi Mihkli talu elamu Vikil.
30. Gotlandi arhitektuuri asjatundja Stefan Haase arvates ei ole selles hoones midagi iseloomulikku ei Gotlandile ega Rootsile tervikuna. On võimalik, et maja ehitamisel võeti eeskuju hoopis Lääne-Saaremaal asuva Kotlandi mõisa peahoonest. Selle algbalti tüüpi, ühe keskse korstna ja kelpkatusega madalavõitu puuhoonega on Välja maja väliselt igatahes väga sarnane.

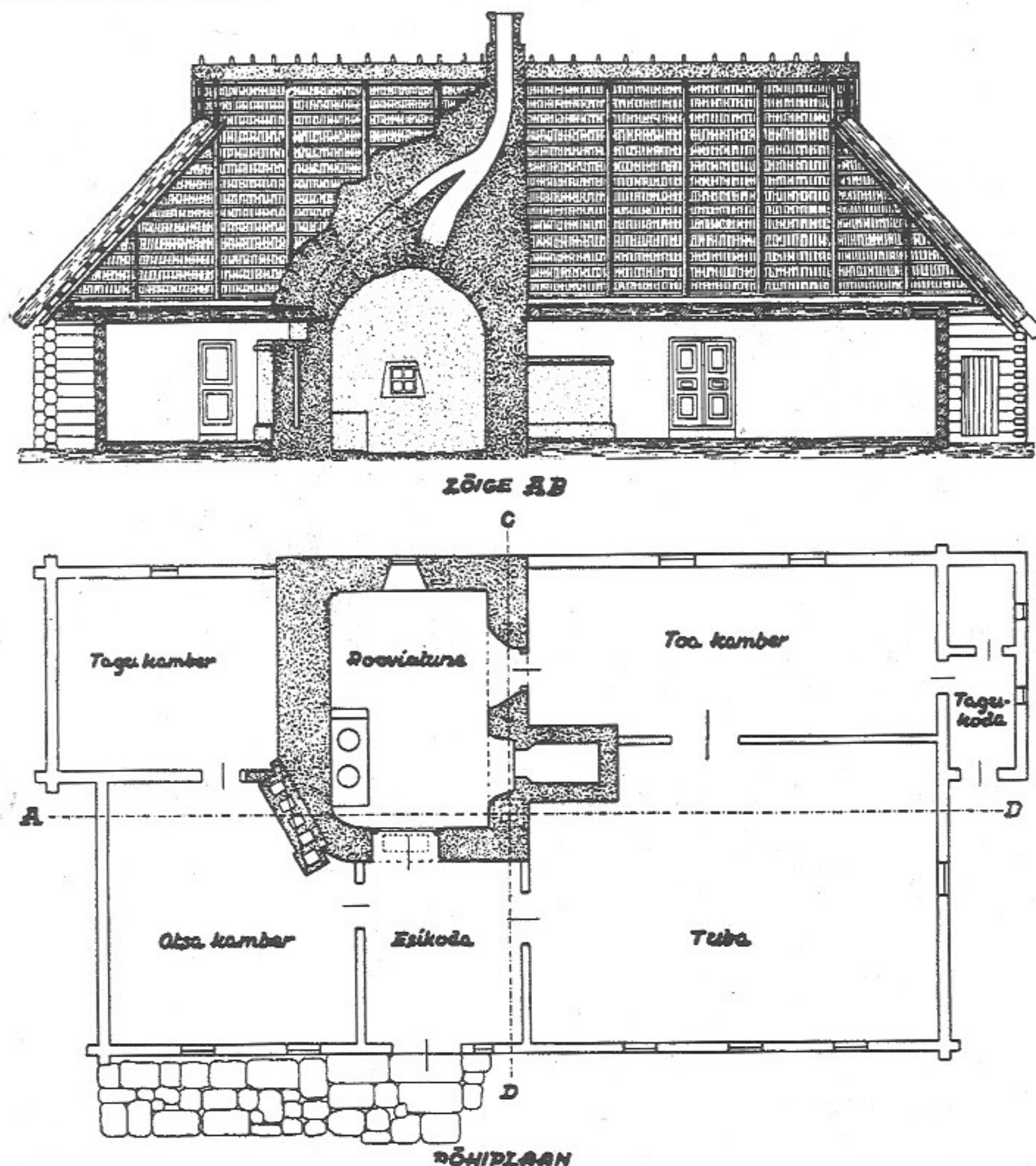
Alates 1880. aastaist olevat rehest lahku ehitatud elamute arv Lääne-Saaremaal kõvasti suurenenud. G. Ränga väitel Lümända vallas 1930. aastail rehemajades peaaegu enam ei elatudki. Sealsete elamute juures võis tema sõnul täheldada "suuremat tüübiühtsust vanemate elamuvormidega. Mujal Saaremaal kannavad aga rehest eraldi ehitatud elamud juhuslikku ilmet, kujutades enamasti linna agulielamu jäljendusi". (Ränk 1939: 221)²⁹

Huvitavat lugu räägitakse Muhu esimese, Koguväälja talus asuva

lahkelamu saamisloo kohta. Perepärimuse järgi olevat uue maja ehitamisel 1887 eeskujuks võetud Gotlandilt. Pere-mehe Joosep Schmuul (1828-1905) sõitis merd ning olevat käinud ka Gotlandi saarel³⁰.

Täiskelpkatusega rõhtlaudisega vooderdatud palkmajal oli algselt üks korsten, millele 1961 ehitati juurde teine. Aja jooksul on maja korduvalt ümber ehitatud, seepärast ei ole algne ruumijaotus säilinud. Maja vasakus otsas hiljem juurde ehitatud kitsas ja külm, maapõrandaga puude

Roovialusega talumaja põhiplaan ja lõige. Mihkli talu, Viki küla, Kihelkonna. Äratrükk raamatust, G. Ränk, 1939.

Välja talu vana elumaja. Koguva. Muhu Muuseum, 1950ndad.

hoidmiseks mõeldud köögikoda. Selle kõrval on avar vana köök, kus varem oli suur leivaahi (lammutati 1961) paremas nurgas ning pliit teises nurgas. Leivaahi küttis ka köögi kõrval asunud endist peremehe ja perenaise magamistuba (praegu nn uus köök) ja suurt elutuba, millest nüüd on vaheseinaga eraldatud uus magamistuba. Maja esiküljel on paremal elutuba ja magamistuba, keskel paepõrandaga esik ning vasakul köögikamber, mis oli algselt olnud kütteta külm ruum.

Vanematele häärberitele on väga iseloomulikud katusega varustatud trepid või palkonid taluperepoolse

välisukse ees. 19. ja 20. saj vahetuse paiku levisid väga väikesteks ruutudeks jagatud akendega verandad ehk palkonid, mille akendesse sageli meelsasti lisati värvilisi klaase.³¹

Uute elamute eluruumide põrandad, laed ja ukсед võõbati õlivärviga, seinad krohviti ja lubjati üle. Ehkki väidetavalt olevat esimene tapeet talumaja seina pandud juba aastal 1870, kiiret populaarsust see viimistlusvõte ei võitnud – enamikus talumajades olid eluruumide seinad ka 20. sajandi algul veel üldse viimistlemata (vt lk 224). Enne Esimest maailmasõda hakati paremais taluelamuis

31. Riia arhitekt E. Kupffer pidas 20. sajandi algul verandat ehk palkonit siinssele piirkonnale väga iseloomulikuks ruumiks, mis osalt asendas inglise *hall'i* või saksa *Diele't*. Tema meelest kuulus see peaaegu lahutamatu meie kandi tollaste maamajade juurde. Tavaliselt chitati veranda söögitoa või elutoa juurde, sinna pidi mahtuma ka söögilaud. Soovitatav oli, et palkonilt pääseks otse aeda. Pääkesevalguse paremaks kasutamiseks paiknes veranda maja ida- või lõunakaares. Enamasti olid need külmad ruumid, kuid tehti ka soojustatud (kahekordsete akendega) verandasid. Veranda peal asus sageli rõdu, kuhu pääses teise korruse elu- või magamistoast (Kupffer 1914: 229-230).

Tihti ehitati 19. sajandi lõpus vanemaile häärberelle ette lahtine klassitsistlik trepikoda, milleks võeti malli mõisast või linnast. Sahkapuu talu Tartu ligidal. ERM, u 1905.

1909 ehitatud Univere häärberi palkoniustel Tartu ligidal on säilinud algsed värvilised klaasid. H. Pärdi, 2008.

esindusruume – saali ja söögituba – kaunistama juugendstiilis trafaretsete seina- ja laemaalingutega. Kahjuks on toleaegseid taluinterjööre algsel kujul väga vähe leida. Õnneliku juhuse tõttu on päris hästi säilinud Hallistes asuva Albi talu häärberi saali juugendlik sisekujundus. Sama kujundus olevat olnud ka talu köögis, kuid see on remontide käigus jäänud uute seinakatete alla.

Vanade fotode ja kirjelduste järgi otsustades oli seinte ja lagede kaunistamine trafarettmaalingutega tollal üksjagu levinud võte.

Uued majad sisustati moodsa tiserimööbliga: kappide, kummutite, toolide, diivanite, voodite ja suurte

Albi talu häärberi saali juugendlik sisekujundus, 1910. aastad. Uue-Kariste vald, Halliste khk. H. Pärdi, 2008.

Albi saali sisekujundus: a) detail seinamustrist, b) seina ja peegellae muster moodustab ühe terviku. H. Pärdi 2008

Lepiku talu (Tammistu vald, Tartu-Maarja khk) saali interjäär (u 1910) on äravahetamiseni sarnane mõisa või jõuka linnamajaga. ERM.

32. Peterburi avaldas Ida-Virumaa kultuurile ja majandusele, sealhulgas uuemaile taluelamuile tugevat mõju. Väga tihedaks kujunesid turusuhted metropoliga pärast Peterburi-Tallinna-Paldiski raudteeliini käivitamist 1870.

peeglitega. Tavaliseks said põrandariided, aknakardinad, laudlinad, ilurättidega nagid, toalilled, nipsasjad ning fotod ja muud pildid seintel. Eriti uhkelt sisustati külalistetoad ehk saalid: pehme polstriga tiserimööbel, palju tekstiile (kardinad, põrandariided), seintel pildid, lillepostamendid jmt

Pererahva ruumidesse ehitati häärberis tavaliselt karniisidega kaunistatud ning värvitud pottkivi- või kahhelahjud. Nende ehitamisel jõukamais taludes raha kokku ei hoitud. Paraku on vanemaid stiilseid ahje säilinud üpris vähe, seda enam tõusevad esile need, mis on tänaseni alles. Üks parem näide

Põhja-Eestist on praegu Eesti Vabaõhumuuseumis asuv Ärjapea talu. Iseenesest võrdlemisi lihtsa väliskujuga saaliahjud on 1909. aastal ehitatud Peterburist toodud sini-valgeist neorenessanss-stiilis kahhelkividest ning kaunistatud karniiside ja reljeefsete ornamentidega.³²

Mõnikord kujundati ahi toaga ühtses stiilis nagu eeltoodud Albi talu saalis (vt foto lk 81), teinekord pandi rõhk üksikuile maalilistele ehiskividele nagu näiteks All-Nägutsi talus Kärstna ligidal Mulgimaal. Kõige elegantsemaks peeti valgeid kahhelahje.

Üheks esindusliku ahju tunnuseks peeti värvikaid ja värvilisi ehiskive. All-Nägutsi talu, Kärstna H. Pärdi, 2006.

Elamute ruumijaotuses Mulgimaa ja üldse Lõuna-Eesti suuremates taludes peegeldusid muuhulgas ka peresisesed sotsiaalsed erinevused. Pererahva ning teenijarahva jaoks olid majas eraldi ruumid. Abielus sulastele ehitati suurtaludes eraldi alatared – sulastemajad (vrd mõisa moonakamajad).³³ Vallalised talutöölised elasid suures peretoas. Seal olid tahutud palgist kas paljad või krohvitud/lubjatud seinad, värvimata laudpõrandad. Ka mööbel oli peretoas lihtne – kodusvalmistatud suur laud, sängid, pingid. Sel ajal muutus olukord suurtaludes, eriti pandi

33. Öisu mõisas olid juba 1814 kahel kolmandikul taludel eraldi sulastemajad: 126 talus oli kokku 211 elamut, neist 85 sulastemaja (NÖR 1814: 373). Aastail 1881-1883 oli talusid, kus sulased elasid peremeestest eraldi elamuis Tarvastus 76 %, Hallistes 60 %, Paistus 55 %, Helmes 41 % ja Saardes 45 %, mujal Lõuna-Eestis alla 5 % (Jung-Stilling 1885: Taf. 12).

Ahjudele pöörati esinduslikes taluelamuis sama suurt tähelepanu kui mõisates või linnarikkurite majades. Ärjapea talu saal ahjuga. Mäetaguse. Jõhvi, praegu Eesti Vabaõhumuuseumis. H. Pärdi, 2009.

Tüüpilise 19.-20. saj vahetuse häärberiahju arhitektoonika. Hendrikhansu talu Abja ligikal. H. Pärdi, 2007.

Elegantne valge kahhelahi kapten Marksoni majas Kablis. H. Pärdi, 2010.

seda tähele Mulgimaal. Kuigi vallalised teenijad moodustasid endiselt talupere lahutamatu osa, täheldati siiski nende ja pererahva järjepidevat kaugenemist teineteisest. Seda ei väljendanud mitte ainult elamine eraldi ruumides – pererahvale ja teenijatele hakati ka toitu valmistama eraldi ning söömagi hakati üksteisest lahus.

Põhja-Eesti ehk Eestimaa kubermang arenes majanduslikult ja kultuuriliselt sellal aeglasemalt kui Liivimaa kubermangu kuulunud Lõuna-Eesti. Samas on Põhja-Eesti tollaste uue-
mate taluelamute kohta ka vähem kaasaegseid ülestähendusi. 1895 ilmus

A. Solodovnikovi kirjutatud ülevaade Eestimaa kubermangu taluelamute kohta, mis põhines paar aastat varem toimunud uurimismatkal. Oma artiklis tõi ta esile tõsiasja, et keskmine Eestimaa kubermangu renditalupoeg elas tollal väga tagasihoidlikult, loobudes kõigest, millest vähegi sai loobuda. Renditalupojad elasid nii nagu muistegi korstnata rehemajas koos kõige sellest tulenevaga.

Hoopis teistsugust pilti pakkusid värskete pärisperemeeste talud – muutunud oli kogu elustiil: elamutele tehti korstnad, elamud ise olid avaramad, paremini sisustatud ning võis

34. Sellist pilti võis tihemini näha Palmse vallas, millest edaspidi pikemalt juttu tuleb.

35. Püsi Uue-Karistes (K. Burman & A. Perna 1913, hävinud), Losu Vana-Karistes (ilmselt K. Burman & A. Perna, 1914, hävinud), Kõnnu Polli-Pera-külas (arh A. Eichhorn, ilmselt enne 1918, varemeis).

märgata püüdu suurema mugavuse poole. Üksikute suurtalude hooned ja eluviis olid venelase meelest lausa mõisa-sarnane. Seal nägi päris linlikku sisustust: kardinad, lilled akendel, õlipildid ja fotod seintel, vahel ka pehme mööbel. Majade ümber olid liivatatud teede ja lilleklumpidega aiad, kus kasvas ka viljapuid. Säärastes taludes oli selgelt märgata eemaldumist endiaegsest elulaadist ning lähenemist mõisnike elustiilile (Solodovnikov 1895:140-141)³⁴. Solodovnikovi kirjutis kinnitab, et Põhja-Eesti talumajade areng kulges Lõuna-Eestiga samas suunas, ainult paarikümne-aastase viivitusega.

Uus ajajärk esinduslike taluelamute arengus algas 19.-20. sajandi vahetusel ning kestis Esimese maailmasõjani. Sellal ehitati häärbereid hoogsalt edasi Mulgimaal (eriti Tarvastus, Paistus, Helmes), ent vahetult Esimese maailmasõja eel tõusid esirinda Tartumaa, Lääne-Võrumaa ning Ida-Pärnumaa. Seni olid uhked ja jõukad talumehed

eriti Mulgimaal kõigele vaatamata leppinud kodukootud arhitektuuriga. Nii nagu külas kombeks, otsustas maja plaani ja muu ehitusse puutuva üle ehitusmeister võttes arvesse pere-mehe soove. Nii olid siinsed taluhäärberid välimuselt siiski traditsioonilised ja omavahel üpris sarnased. Kuid uus noor põlvkond oli esivanematest palju haritum ja avarama maailmapildiga. Nad muutusid nõudlikumaks nii majade välisilme kui siseplaneeringu ja elutingimuste suhtes. On teada mitmeid oma aja kohta väga moodsaid elamuid, mille projektid telliti tuntud arhitektidelt.³⁵ Üks Pärnumaa taluperemees hankis oma majale projekti isegi Soomest. Need majad ei jäljendanud enam ei mõisahooned ega vanemaid linnaelamuid, vaid esindasid juba uue, 20. sajandi villa-arhitektuuri vaimu.

Esinduslik maja muutus aina tähtsamaks staatuse sümboliks. See ilmneb, kui võrrelda 19. sajandi teisel

Palmse vallas leitud 1870.-1880. aastail hulk moodsaid talusid, mis väliselt andsid välja väikese mõisa mõõdu. Sae talu häärber. Võsu. EVM. Parikas, 1920ndad.

Väga omanäoline oli nüüdseks jäljetult hävinud Kuninga talu³⁶ puithäärber (1909) Rimmu ligidal. Viljandi Muuseum.

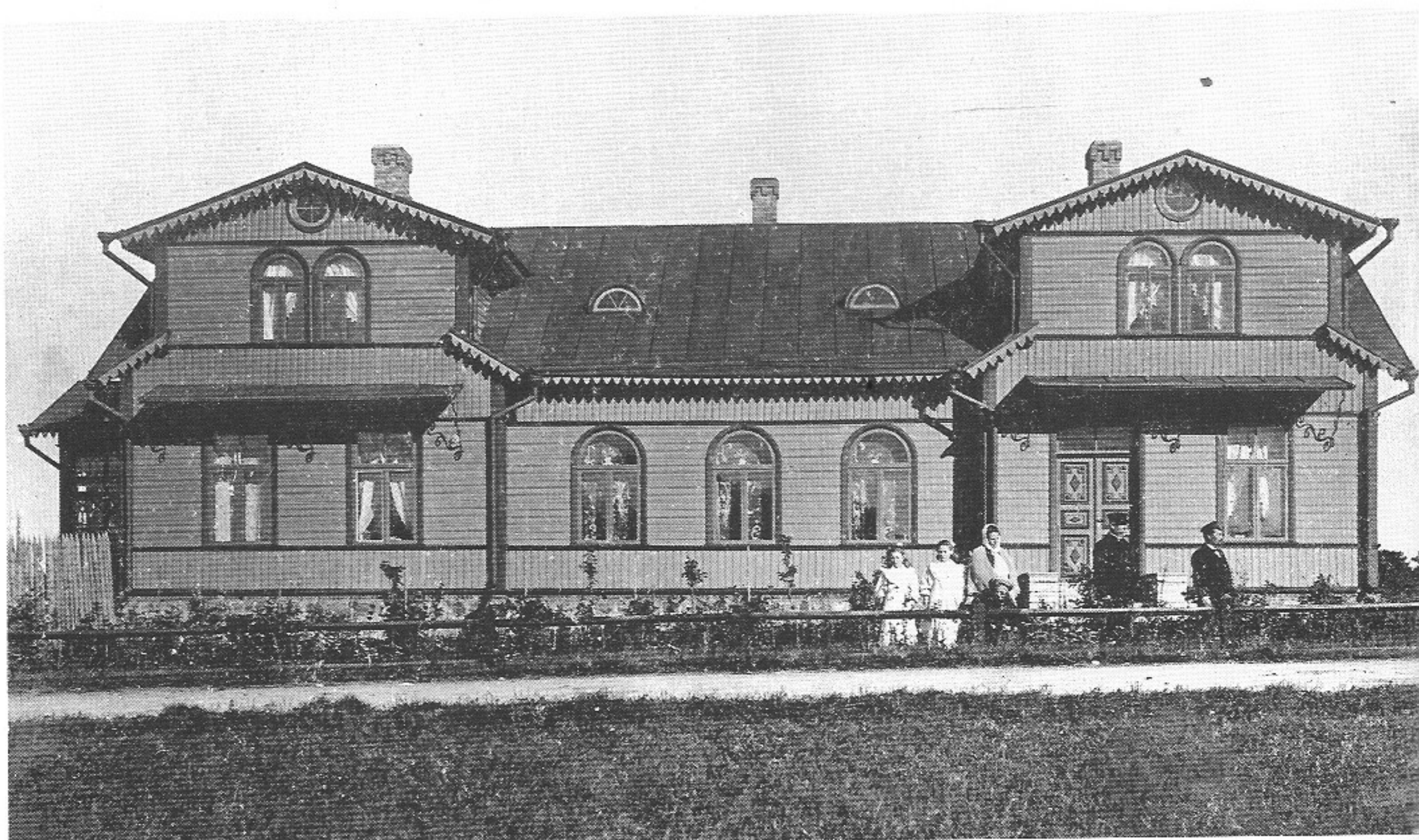
poolel ehitatud häärbereid hilisematega – esimesed on palju ühenäolisemad ning vaatamata oma ebatraditsioonilisusele siiski üpris arhailised ja maalähedased. Enam ei jäljendanud talumajad ei mõisahooneid, vallamaju, pastoraate ega linnaelamuid. Uued häärberid tahtsid olla ja olid igaüks selgelt isemoodi – neis peegeldus omaniku nägu.

Väga omanäoline on Vägeva raudteejaama lähedal asuval Vidriku talu peahoone. Selle ehitas 1900. aastail linakauplemisega haljale oksale jõudnud peremees Gustav Johanson, kusujuures talus oli olemas täitsa korralik, aga lihtne vana vurhvi häärber. Uus

maja erines sellest muidugi palju: see on väga esinduslik, historitsistlik kahe otsarisaliidiga neorenessanssi joontega puumaja. Peafassaadile lisavad ilmekust kõrged kaaraknad esimesel korrusel ja risaliitidel ning väga pidulik kahe tiivaga peauks. Välimust elavdab ka mitmeosaline laudis – ala- ja ülasas püstine ning keskel rõhtsuunaline, hoone põhjapoolses otsas on klaasveranda. Siseruumidest on esinduslikem väga avar (56 m²), kõrgete pidulike tiibustega saal. Siin olid stiilsed värviliste karniisidega valged kahhelahjud ja maalitud peegelvõlvlagi. Laes oli barokselt lopsakas küünlalühter, petroolilamp selle keskel.

36. Suure Kuninga talu ostis 1858 Hans Lensin. Hiljem jagas talu kahe poja vahel pooleks. Uue maja chitas tema pojapoeg Johan Lensin, agar avaliku elu ja ühistegelane.

Vidriku talu esinduslik neorenessanss-stiilis peahoone Vägeval on ehitatud 1900. aastail. G. Rausi kogu.

Tartu lähedal asuva Univere talu võrdlemisi lihtne, kuid esinduslik elumaja ehitati 1907. H. Pärdi, 2009.

Häärberid ehitati tollal valdavalt puidust, osa vooderdati tellistega, osa krohviti valgeks, üha rohkem häärberid ehitati ka telliskivist. Uued elamud erinesid vanemaist veel ühes olulises asjas – pürgimises kõrgustesse, sest peaaegu kõigis olid eluruumid ka üla-korrusel. Üldiselt iseloomustab uusi häärberid kõige enam peremeeste au ja väarikust rõhutav suurus ja esinduslikkus.

Valdava enamuse tollaste talumajade ehituskavandite kohta puudub teave, sest talumehe käest ei nõudnud tollal keegi projekti. Harukordse juhuse tõttu (on säilinud maja ehitamise "kontraht") teame päris palju üksikasju Tartu külje all endises Raadi vallas asuva Univere talu uue elumaja ehitamise kohta 1906.

"Selle läbi tunnistab Jakob Koort, et on Raadi vallas Univere talu omaniku Peter Reinholt'i elumaja ehitamise töö oma kätte ehitada võtnud.

Maja tuleb 58 jalga pikk ja 30 jalga lai täie viiluga, ja otsad puhta paaridega nii kui plaan ette näitab.

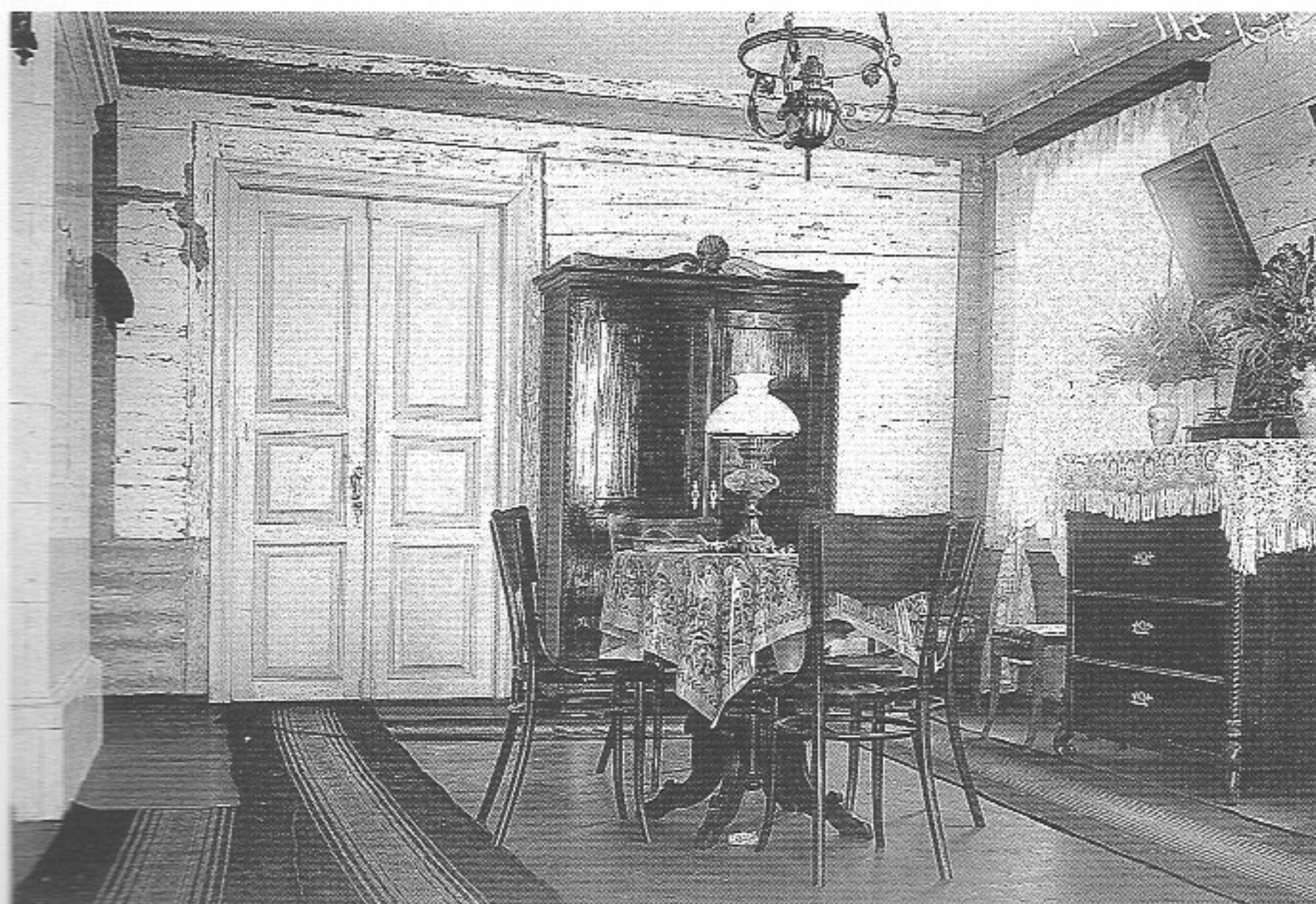
Nimetud tööd on järgmised:

Wundament alla kaks jalga maa sisse, ja kaks jalga maa pääle keskelt maja mõõta. Palkidest seinad kaks külge pinnad ära saega lõigatatud, mis lõigata kõlbab, aga mis ei kõlba, nii et pinda ei sa, need tulevad tahutada. (Pindade ära lõikamine on peremehega pooliti maksta). Üleütlse tuleb kuus tuba, kaks vöörust, kaks sahvrid, üks köök, üks piima kammer, üks kinnine trepp, kahe terve ja kahe poole aknaga ja kahepoolega uksega ja teisele pool maja teine trepp, alt laudadega ja ülevalt raamide ja klaasidega kahepoolega uksega.

Tubade kõrgus, sehest mõõta kümme jalga.

Viis kahepoolega wilung ust, ukse kõrgus 8 jalga, neli wilung ust ühepoolega kõrgus 7 jalga, tubatelle üleütlse 12 akkant kolme raamiga, akna kõrgus viis jalga kolm tolli siis veel kaks ühekortset akkant teine teise viilu sisse.

Univere elumaja saali interjäär oli lihtne, tagasihoidlik ja stiilne. Pildi vasakus servas on veidi näha valget kahhelahju. Valgekskrohvitud tahutud palkseinte alumine osa ja raamistus on võõbatud tumedamaks. ERM. A. Eisenschmidt, 1912.

37. Lepingu juures hämmastab see, et nii suur maja pidi valmis saama kõigest 4 kuuga. Sõnasetu: 1 toll = 2,54 cm, jalg = 30,5 cm, kinnine trepp – esik, eeskoda, paarid – sarikad, bleitungi lauad – piirdelauad, vilungiga uks – tahveluks, sikkaturi lagi – krohvitud lagi. Kahe jala sügavune vundament oli tollal täiesti tavaline.

Halliste talu- häärberid – uue elulaadi sümbolid

Kolme toale sikkaturi laed, aga pääle nende kõik puhtad alt löödud laed, valmis tehtud laudatest, siis üleültse mulla laed.

Üks ahi valgetest kahvlitest, ja teine telliskivitest kamminaga ahi, pliit, praadi-ahi ja truubid, siis veel üks pliit piima "kambri". Kaks korstent, üks ühe, ja teine kahe lõoriga.

Üks trepp pööningulle minemise jaoks köögi vööruksest. Kuuele toale, ühele sahvri ja kahele treppile laudadest põrmandud alla panna, aga lauad on valmis hõõveltud ja punnitud ostetud. Köögile, ühele vööruksele, sahvri ja piima kambrile telliskivi põrmandud alla panna.

Akkande ja uksede ümber bleitungi lauad valmis ostetud laudatest ümber lüüa [---]d ja ukсед kolm korda üle värvida.

Kõik tubade varavahed ära määrada ja ära lubjata.

Kolme toa põrmandud ära värvida.

Paarid pääle panna ja roovi lattid tahutada ja pääle lüüa ja sindlittest kattus.

Viilud, valmis ostetud voodri laudadest külge lüüa. Üks kemmerg müiritud augu ja õhu truubiga.

Kõik seda tööd on Jakob Koort oma kätte teha võtnud, (muud kui mulla töö on välja arvatud). Kõik matterjal on pere-mehe poolt ehituse juurde vedada.

Siis saab Jakob Koort selle ehituse töö eest Peeter Reinholti käest töö raha välja maksetud viissada seitsekümmend rubla ja ka prii ülespidamise omale nii palju kui tema sääl töö juures on ja veel ühele mehele kes aknade ja uksede juures abiks on.

Kümme rubla käsi raha on ära makstud.

Jakob Koort on kohustatud seda maja 25 Juuli kuu päevaks 1907 aastal valmis tegema.³⁷

Univerel 11 detsembril 1906

Peremees: P. Reinhold

Ehitaja: Jakob Koort

Taluhäärberite lähemaks käsitlemiseks on raske leida Halliste kihelkonnast paremat kohta, sest just siit sai alguse meie talukapitalism koos uue elustiiliga, mille üks tähtis osa on uuelaadne elamu. Õige hoo sai uute moodsate taluelamute ehitamine sisse alles koos talude pärisestamisega. Nii oli see ka Hallistes – oma talu asuti tõelise innuga uuendama alles pärisperemeheks saades. Mitte lihtsalt uus, vaid kindlasti suur ja moodne linna moodi elumaja oli iga "õige" mulgi peremehe unistus. Nii nagu maja ehitamisel võtsid mulgid eeskuju esmajoones mõisast, nii võeti sealt üle ka selle nimetus. Mulgimaal nimetati mõisa peahoonet tollal häärberiks ning selle järgi hakati kutsuma

ka kõige suuremaid ja esinduslikumaid taluelamuid. Praktilise otstarbe kõrval omandas talumaja nüüd ka suure sümboolse tähenduse. Selle kaudu väljendasid peremehed oma jõukust ja ühiskondlikku staatust, millele viitab ka esindushoone uhkeldav nimetus. Koos harrastemajaga jäljendasid jõukad talumehed mõisnikke nii eluruumide sisustamises, rõivastuses, söökides, käitumises kui muus.

Esimene talu osteti Hallistes 1843: siitsamast pärit vennad Johann ja Henn Kasse omandasid 4000 hõberubla eest Abja mõisast Georg von Stackelbergilt Losu-Epu talu. Talude ostuprotsessi tegelikuks alguseks Hallistes ja kogu Eestis võib pidada 1853.

aastat, mil Abja "hull parun" Reinhold von Stackelberg müüs korraka ära 25 talu ning järgmisel aastal veel 4 talu. Paar aastat hiljem, 1856, osteti Penujas 34 talu ning 1856–1858 Vanamõisas 30. Kokku omandasid Halliste talupojad 1850. aastail 93 talu. Kusagil Eestis ei ostetud enne 1860. aastat nii palju talusid päriseks kui Halliste kihelkonnas. 1863 said oma talud soodsalt ära osta 74 Vana-Kariste riigimõisa talupoega, sest riik müüs maad odavamalt kui eraomanikud. Eriti palju osteti Hallistes talusid 1865–1866, kui Laates ja Veeliksel müüs Paul von Stryk maha 19, Uue-Pornusel Valentin von Bock 21 ning Uue-Karistes krahv Paul Fersen 28 talu.

Siinkohal tasub mainida, et Uue-Pornuse ehk Kaubi mõisast said ostjad lisaks talumaadele juurde ka hea hulga metsa: 13–62 vakamaad (5–23 ha). Eriti huvitav on see, et lisaks metsale andis mõisnik paljudele talumeestele ka ehituspalki, roovikuid ja küttepuid. Nii sai näiteks Peebo Endriku talu koos 17 vakamaa (üle 6 ha) metsaga otnud Hans Kask mõisalt tasuta veel 300 ehituspalki, 10 saepakku ja 40 koormat roovikuid. 7166 hõberubla eest kaks Lello talu (nr 22 ja 23) otnud Öisu valla mees Mats Raekson sai koos talumaadega isegi 23 hektarit metsa ning lisaks 200 ehituspalki. Tasuta ehituspuitu ja teatud aja (tavaliselt 10 aasta) jooksul põletuspuid andis taluostjaile ka Vana-Pornuse mõisnik. Näiteks Erga talu otnud koduvalla mees Märt Sinka sai tasuta 220 ehituspalki (8,5 m pikki, ladvast 15–20 cm jämedaid). Palgid tuli metsast välja vedada aasta jooksul, muidu jäi peremees neist ilma. Lisaks sai vastne peremees *vana kajo tarvis ava salve puid*,

3000 telliskivi, uue aida jaoks katuse latte ja roovikuid *nenda pailu kui üksustav meister arvab vaja minema* (EAA 3760.2.120).

Aastaks 1870 oli Hallistes päriseks ostetud peaaegu 95% taludest, samas Liivimaal tervikuna ainult 26% ja Eestimaal kõigest 5,5 %.

1920. aastail väideti, et Halliste kihelkonnas on vähe talusid, kus puudub häärber, s.o rehealusest lahusolev elumaja (Pärnumaa 1930: 294). Hilisemad väliuuringud ei ole seda päriselt siiski kinnitanud – veel 1950.–1960. aastail elas hulk siinseid peresid rehemajas. Küll aga kehtib see väide suurtalude kohta, sest nende seas oli tõesti väga vähe selliseid, kus elati vanaaegses rehemajas.³⁸

Pikemalt kodumaalt eemal olnud Mihkel Veske kirjutas 1874 Eesti talumajade kohta:

"Iseäranis paistsivad mulle Viljandimaa uued maead silmi, mis jõukama Saksamaa talupoegade ja meie maa veiksemaid linnade majasid mulle meelde tuletasivad [---] Neid on Viljandimaal nenda palju, et saja talu pääle ehk ligi viis niisugust võib arvata ja iga aasta tuleb veel uusi juure. Nende suured kambrid ei ole mitte nenda puhtad ja sellepärast ka mitte nenda hääd, kui nad olema peaksivad. See tuleb iseäranis sellest, et nende sees mitmesugust tööd tehakse ja asju peetakse ..." (Veske 1874: 2).

M. Veske jutust koorub välja paar olulist tõika: uusi uhkeid maju polnud selleks ajaks jõutud ehitada veel kuigi palju ning esialgu olid need ka taluiniimestele võõrad. Nad ei osanud kohe leida kõigile oma tavapärastele töödele ja asjadele uues majas õiget kohta.

1909 kirjutati Halliste talude kohta ajalehes:

38. Halliste kihelkonnas elas 1922. aasta rahvaloenduse andmeil 8 998 inimest, 1925. aasta andmeil oli talundeid 1170, neist alla 5 ha – 257; 5–10 ha – 89; 10–20 ha – 219; 20–30 ha – 186, 30–60 ha – 291; 60–120 ha – 123 ja üle 120 ha – 5. Meie käsitus hõlmab peamiselt kahte viimast rühma ehk siis 128 talu, kus peaaegu eranditult elati häärberilaadseis majades.

Töötsimõisa talu puithäärberi nurgarustika jäljendab kivist klassitsistlikke linnamaju, lühikesed katuseräästad ja poolkelpkatus lähendavad seda barokkmajale. Abja-Peraküla. Halliste. EVM. G.Troska, 1962.

"Tihti leiab silm kõige selle kenaduse keskel üsna kenasid talutaresid, õigem ütelda herberisi. Paljudel Halliste peremeestel on väga prisked uued talumajad, ka kivist karjalaudad puutuvad üsna tihti silma, mõnel peremehel on koguni telliskivist elumajagi." (Rahva Päevaleht)

Hoopis enam värve sisaldab tole-aegse Tõrva algkooli juhataja, hilisema legendaarse Viljandi linnapea August Marfeld-Maramaa kirjeldus Mulgi talu kohta 20. sajandi alguses:

"Paljud Helme talud paistavad möödaminejale silma kui väikesed mõisad: elumaja rehest lahus, akendega ja korstnatega karjalaut, kivist tall, elumaja

juures vilja- ja marjaaed, akende all lillepeenraid; õue ümber ilupuud; elumajas ei puudu valgust ja ruumi; leidub ka puhas tuba ehk saal pehme mööbliga või vähemalt sohva lauaga, kus külalisi vastu võetakse, seinad on värvitud või paberiga üle löödud, peegel ja pildid ripuvad seintel, lilled akendel, põrmanduriided maas; valged, puhtad aknaeesriided meelitavad sisse astuma. Riides käiakse pühapäeviti ja pidudel herraste-viisi, süüakse hästi, liha, heeringas, või, kohv ja tee on igapäevased söögid ja joogid, sõiduriistadeks on vedruvanker ja kõrge päraga raudkodaratega saan, halvemal juhul vedrukastiga vanker ja kõrge päraga regi. Sõidu tarvis peetakse

üks hobune teistest parem ja siledam."

(Marfeld 1911: 314; vt ka Troska 1976)

Eeltoodu kehtib samavõrra ka Halliste kohta.

Valdavalt tehti siin uued elamud ikka puidust, mis oli odavam ja käepärasem ning ehitusmeistritele kõige tuttavam ehitusmaterjal. Kivi kasutati taluelamute ehitamiseks väga vähe: vanemaist tellishäärberiteist mainigem Koorti, Toosi, Kaljapulga, Saapa-Tõlla ja Nigula omi, 1914. aastal lisandus Suure-Losu, 1930. aastail Kävardi ja Lauri.

Vanapäraseid barokseid häärberiteid hakati ehitama kohe pärast talude pärisestmist 1850.–1860. aastail. Tänapäevani on vanemad häärberid säilinud näiteks Taru (1868), Tolli (1871), Konise (1872), Koorti (1870ndatel) ja Leisimõisa I (1870ndatel). Üks stiilsemaid, nüüdseks täiesti hävinud vanatüüpi häärberiteid (ehitatud 1860ndail) oli Abja-Perakülas Töötsimõisa talus³⁹.

Viimaseil aastakümneil on ka täielikult hävinud üks Halliste kihelkonna vanimaid häärberiteid Lämbe talus (1863–1864) ning umbes sama vanad Jaasi-Märdi, Nahksepa II (1870ndatel), Piisku ja Ärma; Penni (1860ndatel), Penikerdi (1865) ja Torimu-Märdi (1868) on hävimisohus. Vanatüüpi häärberiteid ehitati veel aastaid hiljemgi: Kaidiaia (1880ndatel või 1896), Kaljapulga (1887), Kerase (1890), Pauna (1885), Albi (1890), Masa (1890ndatel), Viraku (1891–1912), Sellä-Torimu (1898), Läti (1899), Enu (1900–1902), Seapilli e Lepasaare (1900ndatel), Tauli e Tõuli (1900), Nahksepa I (1906) ning Intsaare (1890ndatel, hävinud).

1860.–1870. aastail kujunes Hallistes ja Helmes välja omamoodi häärberitüüp. See oli võrdlemisi pikk, madalavõitu, poolkelpkatuse ja rõhtsa

laudvoodriga kahe korstnaga barokne palkmaja, mis nägi välja nagu tolleaegne vallamaja, koolimaja, pastoraat või lihtsam mõisahäärber. Kõige vanemate häärberite hulgas, millest säilinud on väga üksikud, oli ilmselt päris palju ka ühe korstnaga ja sümmeetrilise põhiplaaniga maju. Need sarnanevad suurel määral mitukümmend aastat varem ehitatud talumajadega Lätis (tüüp A, vt lk 90), mis tuntakse kui algbalti elamutüüpi.

Suuruse tõttu tehti häärberitele enamasti kaks korstnat ning kaks sissepääsu – keskmisest, puhtast esikust sai pererahva eluruumidesse, maja otsast, igapäevasest majanduskäigust pääses kööki ja talu tööpere ruumidesse. Maja köögipoolse otsa alla tehti toidutagavarade säilitamiseks mitmeruumiline võlvkelder. Oli peaaegu vääramatu reegel, et moodsas Mulgi talumajas olid eraldi ruumid taluperele ning tööpererele ehk teenijarahvale, kes elas suures peretoas⁴⁰. Esimesed olid esinduslikud ja pidulikud, teised lihtsad ja asjalikud. Tubades leidis seni ainult mõisnike ja linnasakste maailma kuulunud asju – kahhelkivist, keeruliste kaunistustega ahje, sein- ja laemaalinguid, tapeete, kõrgstiilis pehmet mööblit jmt⁴¹. Peretoas olid 1930. aastate lõpuni paljad tahutud palgist või krohvitud/lubjatud seinad ja värvimata laudpõrandad. Ka mööbel oli peretoas lihtne – kodusvalmistatud suur laud, sängid ja pingid.

Halliste kihelkonna vanimaid, Lämbe talu⁴² häärberiteid olevat kohaliku pärimuse järgi ehitatud 1863 või 1865 Abja paruni Reinhold von Stackelbergi enda koostatud plaani järgi. Madala S-kivist poolkelpkatusega rõhtlaudvoodriga palkmaja esikülje keskel oli viilkatusega väike lahtine trepikoda.

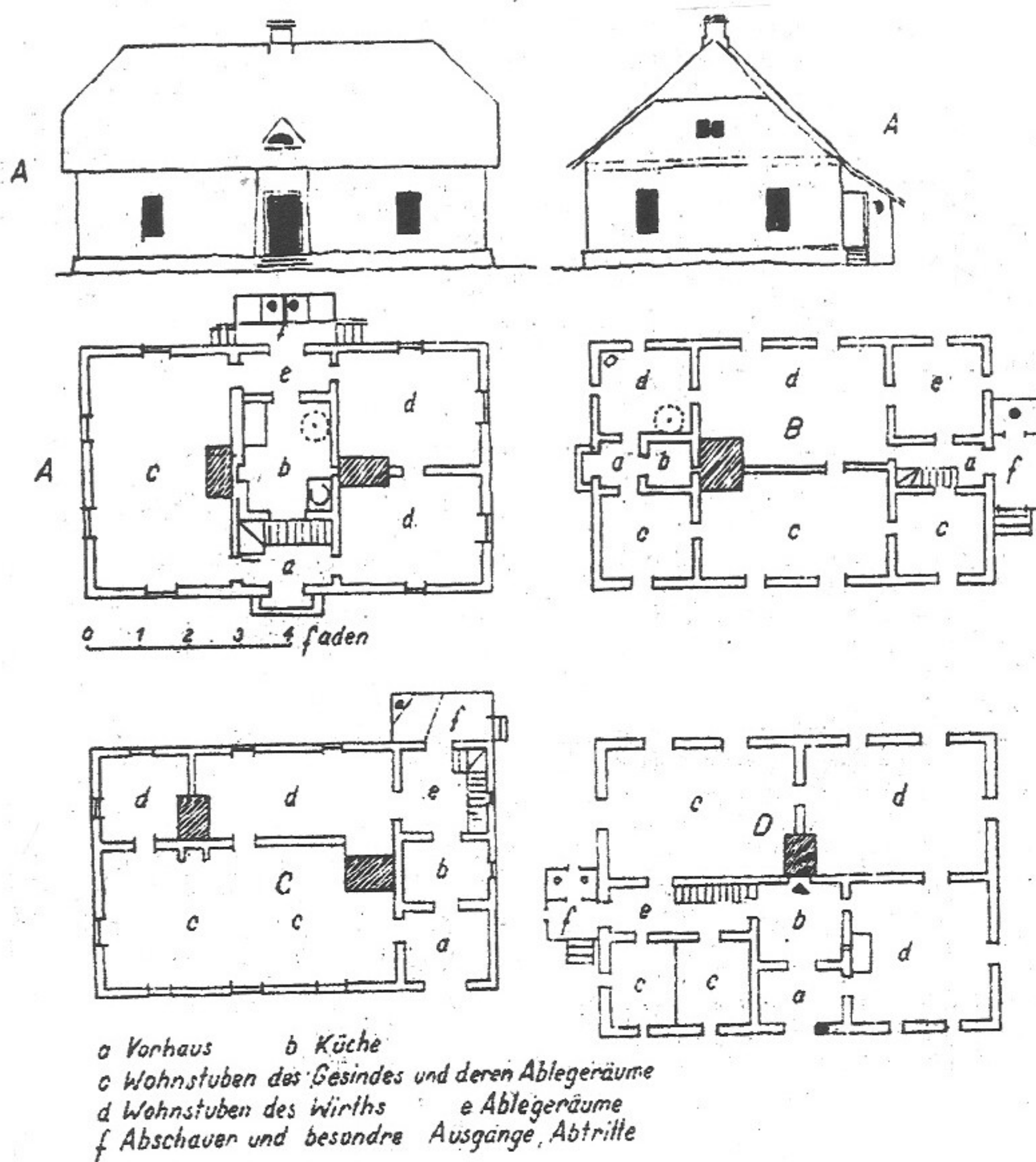
39. Eesti talumajadel väga harva esinev, Töötsimõisa häärberile sarnane nurgarustika oli ka näiteks Vana-Karistes asuva Rängle talu rehemajal ja Paus-Pahuvere külas baroksel Kääriku häärberil (1860ndad) ning tükk aega hiljem (1894) ehitatud Arunda talu häärberil Tarvastus Mõnnaste külas. Töötsimõisa ja Rängle olid ehitatud enamvähem ühel ajal, kuigi Rängle rehemaja võis olla vanem, ent välisvoodri pani mõlemale ilmselt üks ja sama meister ühel ja samal ajal.

40. Väärrib tähelepanu, et eraldi peretoad olid sellal ka peaaegu kõigis siinseis rehemajades.

41. Esimesena olevat tapeedi oma elutoa seina pannud Nahksepa Lepiku talu peremees Rimmus juba aastal 1870.

42. Pärnumaal pärisest ostetud taludest oli Lämbe-Jaani nr 113 kinnistusraamatusse kantud kümneandana. 3-hobuse talu ostis 1853 Abja valla mees Jaan Mets mõisaomanik von Stackelbergilt 2279 rbl eest. Kui vana Jaan 1868 suri, päris talu tema väimees Jaak Raska, kes ostis selle kaaspärijalt (3 ülejäänud tütar) välja (EAA 3760.2.119.90-97).

Jõukate Läti talupoegade elamud 1814. J. W. Krause järgi. Tüüp A: a - eestuba, esik, b - roovialune köök, c - peretuba, d - pererahva toad, e - panipaik, f - sahvri ja käimla. EAA 1185.1.40.61.

Maja ühes otsas oli suur peretuba poistele ja teine väiksem tüdrukutele, teises otsas asus avar saal ja söögituba ning keskel köök, mille taga oli peremeheperenaise tuba.

Samasse ajajärku kuulub 1865 ehitatud Penikerdi talu peamaja. Eesti

taluelamute hulgas on see suur madal poolkelpkatusega puumaja ainulaadne. Nelja elegantse valge klassitsistliku sambaga tagasiaste-ulualune esiküljel annab hoonele klassikalise maakõrtsi välimuse, mis omakorda sarnanevad meie rehemajadega.

Penikerdi talu elumaja sarnaneb väliselt omal ajal trükis avaldatud Adavere mõisniku Vietinghoffi savist rehemaja kavandiga (vt lk 27). Ilmselt võib maja arhitektuuri eripära seletada asjaoluga, et talu ostis 1855 päriseks Pärnu kaupmeeste hulgast pärit Leonhard Ernetz. Selles suguseltsis oli palju haritud inimesi, sealhulgas mitu Tartu Ülikoolis käinut. Suhteliselt varakult surnud peremehe lesk Auguste, kes pidas talu aastast 1884 kuni vähemalt 1929. aastani, oli ise lõpetanud Pärnu kõrgema

tütarlastekooli ning andnud oma ka tütrele Katarinale gümnaasiumihariduse. Olgu lisatud, et üks selle suguseltsi esindaja Amalie Ernetz ostis ära naabertalu Sukapolli. Nõukogude ajal kasutas talu kohalik majand, kes paigutas majja elama oma töötajaid – siin oli 6 väikest korterit. 1990. aastail tagastati Saksamaal elavaile pärijaile. Veel 2000. aastal oli maja elamiskõlblik. Praegu on maja väga kehvast seisukorras – säilinud on ainult väliskarp ning mõnes ruumis ka vahe- laed ja laudpõrandad.

Väliselt meenutab Penikerdi talu häärber nii lahtise ulualusega rehemaja kui maakõrtsi. Abja vald, Halliste. EVM. G. Troska, 1968.

43. Rohmakamal kujul näeb samasuguseid sambaid ja rinnatist Penijas Koorti talu aida ulualusel.
44. Samasugune lagi oli ka samal ajal ehitatud Mäliste-Kõiva talu häärberis Karksi kihelkonnas (EVM EA 14: 175).
45. Suur 7-hobuse (149,25 ha) talu koosnes kahest Koorti talust nr. 7 ja nr. 8, mille väärtus oli kokku 50 taalrit 74 krossi ning maad. Selle ostis 1856 Penija mõisa omanikult parun Karl Bruiningkilt Surju valla talumees Endrik/Hendrek Andrese p Kõerv/Kõrv (1821–1908). Talud maksid kokku 5 100 rbl. 1898 kinkis Endrik talud koos mõisa tuuleveskiga (väärtus oli hinnatud 11 500 rbl peale) oma pojale Mihklile, kes pidas seda ka 1920.–1930. aastail. (EAA 3760.3.6602 ja 6603). Viimane peremees oli siin Mihkli poeg Enno Kõrboja (1913), kellele kuulus ka Kerase talu. Peremees arreteeriti 1944 ja pere aeti talust välja. Hiljem elas siin üle 50 aasta perekond Volt.

46. Eesti Vabaõhumuuseum ostis hoone Abja sovhoosilt ära 1979, kuid rahapuudusel on see tänaseni üle toomata.

Madalale maakivisoklile toetuvad kirvega tahutud rõhtpalkseinad on omavahel ühendatud puhasnurgaga ning vooderdatud kaheosalise suurte sepanaelttega kinnitatud püstlaudisega. Selle alumine osa on kitsastest (ca 10 cm) ning ülaosa väga laiadest (25–35 cm) punnlaudadest. Ulualuses oli 3 tahvelust – keskel tiibuks ning mõlemal küljel üks ühe poolega uks. Kahel pool sissekäiku, sammaste vahel oli valge pulkrinnatis.⁴³

Hoone parempoolses otsas oli 4 tuba ja köök ning sahver. Siin on säilinud ilusoonega punnlaudadest laed, mis toetuvad faasitud talade peale⁴⁴. Keskel, tagasiaste kohal oli kaks kõige suuremat tuba, vasakpoolses otsas oli 3 väiksemat ruumi, nende vahel koridor. Maja vasaku otsa all oli väheltane kelder. Praegu on valdav osa seinte välisvoodrist maha kistud, välja arvatud väike osa maja parempoolsel otsaseinal. Hoone ehitusloo teeb põnevaks tõik, et osal seinapalkidel on selged krohvimatijäljed. See tähendab, et need on varem tõenäoliselt olnud mõne teise hoone seinas. Seestpoolt on seinad savikrohvitud, mis oli 19. sajandil ja 20. sajandi alguskümnete talumaja seinte ja -lagede viimistlemisel väga levinud võte.

Üks kõige vanemaid Halliste taluhäärberid on Laatres asuv Penni talus. Praegu on omalaadse arhitektuuriga maja paar aastat tühelt seisnud ja laguneb. Tahutud palkidest suur madal täiskelpkatusega hoone on väljast vooderdatud väga laiade punnlaudadega. Majal on algselt olnud kaks korstnat, hiljem on ehitatud juurde kolmas. Osaliselt on säilinud kuue ruudu ja metallnurkadega aknad.

Üks Eesti vanemaid tellishäärberid ehitati Penijal Koordi talus tõenäoliselt 1860.–1870. aastail⁴⁵. See on lihtne madal poolkelpkatusega kahe korstnaga tellismaja, millel on kolm sissekäiku. Esiküljel on väike viilkatusega esik, millel on lihtne püstlaudadest välisüks, kust pääseb otse kööki. Teine sissepääs on otsaseinas – püstlaudadest ukseks on kaks väikest diagonaalakent, ukse valgimik on kinni müüritud. Väikese siseesiku kaudu pääses siit peretuppa. Tagaküljel asuvast kolmandast uksest pääseb köögi taga asuvasse suurde võörusesse. Majal on 6 ruuduga aknad, kaks samasugust veidi väiksemat akent on mõlemas viiluväljas. Ehitise ainsaks kaunistusiks on nurgeti laotud tellistest vöö viiluvälja all otsaseinal ning kaks tellispiirdeiga ruudukujulist neljaks jaotatud klaasiga diagonaalakent viiluväljas. Kitsad katuseräästad on alt suletud laudkarbiga. Esikuaknad on kolmandiku ulatuses hiljem kinni laotud. 2007. aastal lammutati maja esiküljel olnud lihtne viilkatusega laudadest keldriesik.

Ruumijaotuselt sarnaneb Koorti häärberiga naabertalu Kerase elamu. Kerase maja ehitati pärast tulekahju umbes 1890 uuesti üles vanale vundamendile, milles on aastaarv 1870. Eesti Vabaõhumuuseum kavatses selle tuua oma tulevase Mulgi suurtalu peahooneks, sellepärast mõõdeti ja joonestati hoone 1980. aastail väga täpselt üles.⁴⁶

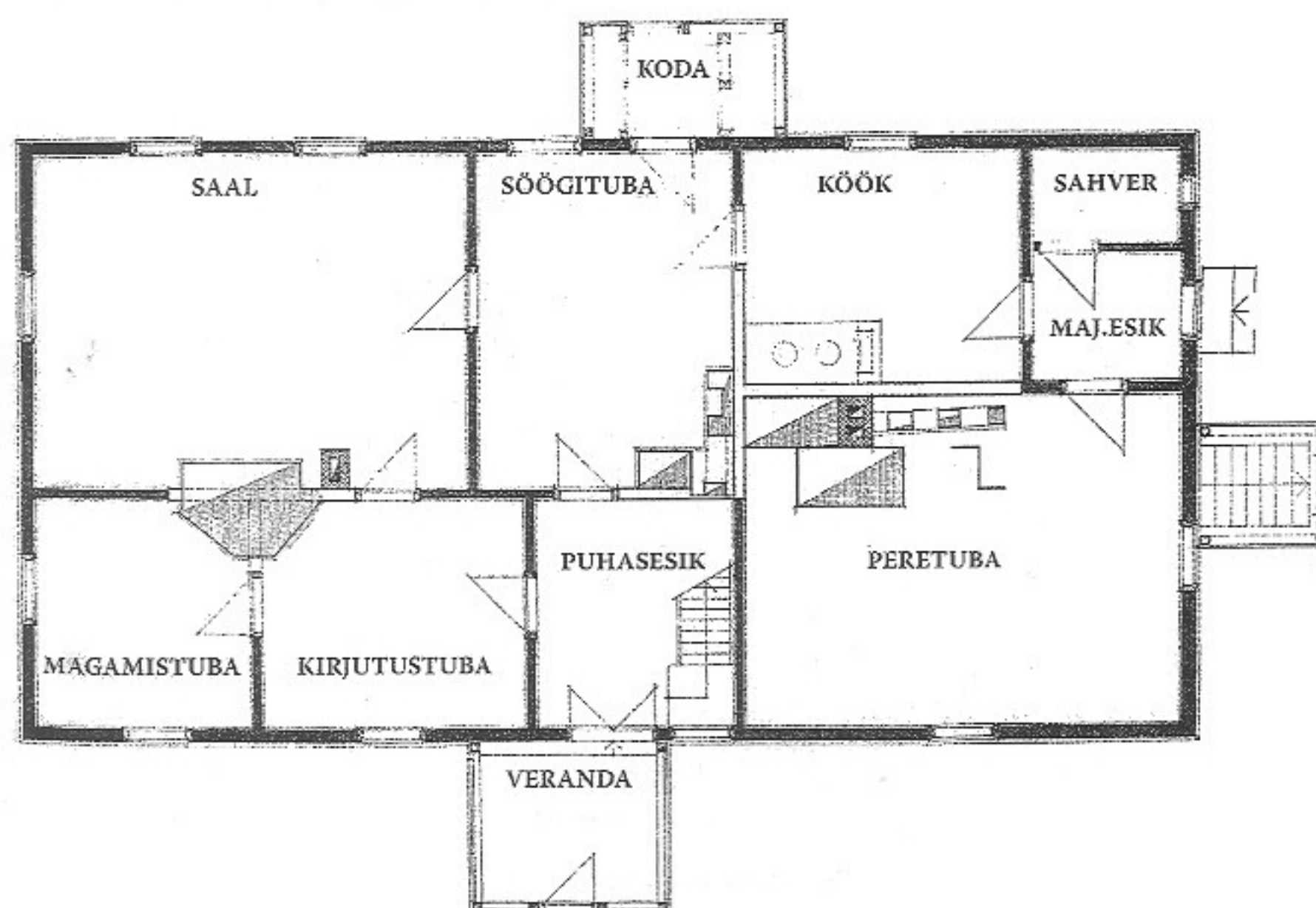
Majas on järgmised ruumid: saal 37,6 m², söögituba 21,8 m², koda (taga) 5,3 m², köök 15,4 m², sahver 3,6 m², majandusesik 4,9 m², peretuba 34,9 m², puhasesik 10,3 m², veranda 8,1 m², kirjutustuba 15,7 m², magamistuba 12,8 m². Hoone pindala on kokku 170,4 m², sealhulgas elutoad 122,8 m². Maja all,

Eesti vanemaid tellishäärberid (u 1860–1870) otsavaates. Koorti talu Penuja, Halliste. H. Pärdi, 2008.

Kerase talu häärberi põhiplaan. EVM.

47. Kaljapulga talu ostis selle senine rentnik Johan Kollist 1865. aastal Uue-Kariste mõisast krahv Paul Fersenilt 4400 rbl eest. 1905, pärast vana Juhani surma pärisid talu tema lesk Maria ning tütre Elsa (Elts), Anna, Maria, Emma ja Selma (Salme). 1926 müüsid kaasomanikud talu Salme mehele vandeadvokaat Tõnis Kalbusele (EAA 3760.3.2638). Asutava Kogu ja Riigikogu liige, mitmekordne kohtu- ja siseminister Tõnis Kalbus (1880–1942, pärit Kõveroja talust Tori vallast) hakkas tegelikult Kaljapulga talu pidama juba 1923. aastast. 1941. aasta juunis T. Kalbus arreteeriti ja saadeti Siberisse vangilaagrisse, kust hukkus. Pere küüditati samuti Siberisse, taluhooneid kasutas kohalik majand kuni 1990. aastani, mil need pärijaile tagastati. Hoolimatu kasutamise tõttu oli hoone seisund tagastamisel väga kehv. Pärijad on viimaste aastatega jõudnud majas palju parandada ja korda seada. Abja kodu-uurija Aksel Tiidebergi andmeil pärines siit A. Kitzbergi isapoolne vanavanaisa Hendrik. (Tiideberg 2004: 144)

48. Ililisemale chitusajale viitab teistsugune reljeefne aknaraamistus, samuti esiku põhihoonega liitmise viis.

49. Lapsena talus karjaseks olnud õdede Anna Pauska (*1886) ja Mari Lutsbergi (*1894) andmeil oli majas koguni kolm sahvrit: üks pererahva, teine teenijate ja kolmas seasööma jaoks.

50. 10-liinise lambi tahi laius oli 1 toll ehk 2,54 cm, selle valgusjõud võrdus umbes 40-vatise elektripirni omaga.

köögipoolses otsas on kelder. Nagu mulgi taludes tavaks, on siin selgesti eristatav jagunemine talurahva ehk peremehe pooleks ja pere- ehk teenijarahva pooleks. Lihtsa puumaja välisilmele annavad jumet juurde tagumise tuulekoja püstvoodri lauad, mille otsad on lõigatud südamekujuliseks.

Omalaadselt on kujunenud Taru talu häärber: kõigepealt ehitati 1868. aastal valmis maja, kus oli esik, selle taga pikk kitsas köök ning nende kõrval 4 elutuba, mis järgisid täpselt varasema rehemaja tarekambrite asetust. Hiljem tehti juurde saal koos väikese toa ja puhta esikuga (Troska 1978:142).

Tollase tellisarhitektuuri hea näide on veidi uuem Kaljapulga⁴⁷ talu elumaja (ehit 1887). Suurele pikale poolkelpkatusega hoonele lisab omanäolisust hiljem juurde ehitatud viilkatusega esik⁴⁸. Peale esiku pääseb majja otsauksest, kust saab kööki ja peretuppa. Selles otsas on maja all ka kelder. Viiluvälju kaunistavad väikesed ruudukujulised diagonaalaknad.

Suurema ümberehitamise käigus 1930. aastate algul ehitati mansardkorruse ühte otsa 3 suurt tuba suiliste jaoks ning teises otsas kaks suvetuba oma lastele. Nende tubade valgustamiseks tehti maja katusele esiküljel 3 ja tagaküljele 2 aknauuki, mis likvideeriti nõukogude ajal, kui hoone oli majandi käes. Maja kuueruuduaknad on välja vahetatud lihtsamate vastu, katus kaetud tumeda bituumen-laineplaadiga, parandatud on esiku poollagunenud ukse- ja aknaavad ning praod seintes.

1902 ehitati vanamoeline suur häärber Enu tallu Abja-Perakülla (vt foto lk 95). 50 aastat hiljem meenutas Esimese maailmasõja eel seal

teenijatüdrukaks olnud Anu Leison (*1886) seda maja ja sisustust nõnda:

“Maja oli puust, kollaseks värvitud laudvoodriga. Köögis olid krohvitud seinad ja tellistest toimine [toimse must-riga, H. P.] laotud põrand. Siin oli pliit ning eraldi kaks suurt müürikatelt, ka leivaahju suu ulatus siia. Ukse kõrval oli pumbakaev. Mööblit oli köögis napilt: loomajahukast, seinä ääres pikk pink asjade paigutamiseks. Köögi kõrval oli kaks sahvrit⁴⁹, üks seasöömanõude, pangede, aganahautamistünnide jmt jaoks. Teises hoiti toidunõusid piima ja muude toitade hoidmiseks. Siit läks uks ka suurde peretuppa, värkstuppa, tagatuppa ja õue. Värkstoas oli kruvipink ja muud puutööriistad, peremees oli suur puutöömees, tegi rattaid jmt.

Suures peretoas olid värvitud laudpõrandad ja krohvitud seinad, mis igaks jõuluks valgeks lubjati. Ka laudlagi lubjati valgeks. Toal oli kaks kardinateta akent ning uks palkonile, kust õue ei käidud, sest seal hoiti tüdrukute riideid. Toas oli kaks söngi tüdrukutele, üks karjasele ja üks poisile. Akna all oli suur peresöögilaud. Soemüüri kõrval oli vanaperemehe tool, kust ta armastas istuda. Tüdrukutel olid omad söngid ja söngiriided, usinamatele tüdrukule andis perenaine padja. Valgust andis laia plekkkupliga 10-liinine laelamp⁵⁰. Talvel tehti peretoas igasuguseid töid, tüdrukud ketrasid, kudusid kangast jne.

Söögitoas oli kollane põrand, seintel lilleline tapeet, altlöödud lagi oli värvitud valgeks. Akna all oli toolidega ümbritsetud kattelinata laud. Seinä ääres oli linaga kaetud kummut, kapike laste toidu jaoks ja peremehe söng, mis oli kaetud perenaise kootud triibulise villatekiga. Peat-sis oli valge einsatsidega [pitsidega, H. P.] kaunistatud püüri-ga padi. Põrandatekke pandi maha vahel harva. Valgust andis siin samasugune lamp nagu peretoas.

Enu talu häärber Abja-Perakülas oli juba valmimisel (1902) vanamoodne. EVM. V. Fuchs, 1962.

Söögitoast pääses edasi kitsasse koridori, kus olid varnad riiete jaoks. Siit läks uks saali ja trepp ülakorrusele. Seal oli üks tuba, kus elas peremehe vanim poeg esimesest abielust. Söögitoast läks uks ka perenaise toidusahvrise.

Saali seintel oli samuti lilleline tapeet, põrand värvitud ja lagi valge. Siin oli punase-mustaruudulise tekiga kaetud voodi külaliste tarvis. Akende ees oli kaks valgete linaste linadega lauda, akende all pinkidel olid lilled. Seina ääres oli kollane raamatukapp, kust peremees andis lastele lugemiseks raamatuid. Akendel olid ees kardinad ning põrandal

kirjud kaltsuvaibad. Alalist lampi saalis ei olnudki, ses talvel külalisi ei käinud ja tuba seisis tühja.

Perenaisel oli omaette tuba, kuhu pääses söögitoast. Seal oli akna all laud, perenaise voodi ja laste voodid, laes rippus häll. Valgustuseks oli väike "tattninalamp".

Mööbel oli üldiselt lihtne, voodid olid pruunikad, ümariku pätsiotsaga, poleeritud. Riiete jaoks oli ainult varn koridoris, teised riided olid kõik riideaidas. Suur pommidega kappkell, mida 8 päeva tagant tuli üles tõmmata, asus peretoas koridoriukse kõrval. Seintel ei olnud mingeid pilte." (EVM EA 14: 132-136; 217-219)

Kille maja. ERM. K. Matson, 1912.

51. Siin on olnud Abja-Vanamõisa karjamõis ja vesiveski, Mellini atlases (1797) on see koht ära märgitud nime all *Killimois*. Kille talu (väärtus 25 taalrit, maad 70,4 tiinu ehk 77 ha) ostis 1857 Vanamõisa omaniku Carl von Sterni proualt Caroline von Sternilt sama valla elanik härra (s.t mittetalupoeg) Robert von Stern, kes tõenäoliselt oli nende lihane poeg. Juba 1857 müüs Robert talu 2500 rubla eest ära kohalikule möldrile härra Eduard Hasselile. 1894 E. Hassel suri ning talu ja vesiveski (väärtusega 27 341 rbl) päris tema õepoeg Edgar Friedrich Sass. Saksa okupatsiooni ajal 1918 müüs Edgar ära Kille vesiveski koos selle juurde kuuluva 8,6 ha maaga. 1931 suri Edgar lastetuna ning talu pärisid viis sugulast. 1930. aastail müüsid 4 pärijat oma osad Aleksander Abelile Kablist. 1939 müüsid Aleksander Abel ja üks Sassi pärijaist (Aurea-Margarethe-Elisabeth Lorenzon) talu 10 000 krooni eest August Kõrgesaarele, kes elas Õisu mõisas. Talu tööjuhataja oli August Valk (1881) oma naise ja poja Hugoga (1914).

Esimene vanemaist taluelamuist arhitektuuri poolest selgelt eristuv elumaja Halliste kihelkonnas ja ilmselt ka terves Eestis ehitati 1899 Kille tallu⁵¹. Liigendatud villa-laadse puithoone üldilme kujundavad lüheldane nurgatorn ning praeguseks hävinud klaasveranda pulkrinnatisega lahtise rõduga selle peal. Katuse mõlemal küljel on põhihoonest kõrgem väljehitis, mille rõdupoolisel küljel on kaks suurt akent ning nende vahel rõduuks (praegu laudadega kinni löödud). Rõhtlaudisega vooderdatud palkmaja on suhteliselt kõrge maakivisokkel, katuse üks ots on poolkelbaga, teine viiluga. Sinna otsa on tehtud peahoonest kitsam ja madalam viilkatusega juurdeehitis. Majal on 3 korstnat ning 3 välisust – üks läbi veranda, teised

vastasküljelt torni kõrvalt ja juurdeehitisest. Hoonet ilmestavad kõigil viiluväljadel väikesed kiirja ruudujootusega kuuskantaknad. Juurdeehitise all on võlvkelder, kuhu pääseb kivi-esiku kaudu

Ehkki veranda ja rõdu on hävinud ning selle asemel on lihtne rinnatisega terrass, on maja põhijoontes säilitanud oma algse välisilme. 1990. aastail kaeti katus laineplekiga, seetõttu on tornikiiver nüüd veidike laiem ja tõmbim. Maja seinad värviti pruunikaskollaseks, akende-uste ja nurkade piirdelauad punaseks. Sisemuses on säilinud stiilne nurgakapi-kujuline käimla, mida praegu kasutataksegi kapina.

19. ja 20. sajandi vahetuse paiku ehitati maal kõige rohkem historitsistlikus laadis maju. Halliste kihelkonnas

esindab seda väga ehedal kujul Kõrgemäe talu, kus selles stiilis on peale elumaja ehitatud ka kõik majandushooned⁵². 1896. aastal ehitatud lihtsa, avara peamaja juures leidub ehituskunsti seisukohalt palju huvitavat. Kolme korstnaga hoone põhikorruse pindala on umbes 200 m², millele lisandub veranda 29 m² ning 4 tuba mansardkorpusel. Tahutud rõhtpalkidest puhasnurgaga laotud hoonel on korralik puhta vuugiga maakivisokkel, rõhtlaudadest välisvooder ja valtsplekist viilkatus. Maja aiapoolsel küljel oleva kaldkatusega klaasveranda küljesoklis on sissepääs maja all asuvasse suurde võlvkeldrisse. Nii elamu kui ka säilinud kõrvalhoonete juures väärib esiletõstmist erakordselt kõrge tase-mega puusepatöö.

Viiluvälju kaunistavad ristikujulised ehispennid, katuseservi sakmeline laudääris, samakujulise otsaga on ka

kõigi hoonete viilulauad. Maja kõige tähelepanuväärsemad üksikosad on välisüksed – igapäevane majanduskäik oli põhjapoolses köögiotsas, teise kaudu pääses puhtasse esikusse. Mõlema ukse ees on õhuke (umbes 30–40 cm) valgimiku ja sakilise servaga plekk-katusega väljaaste, mille esiküljel on lihtsad põiklaudvoodriga tiibuksed. Pidulikel tiibustel on keeruka kujuga tahveldis, raampuud ja muud detailid. Keerulist ajalugu arvestades on maja ukсед üllatavalt heas korras, ehkki väsinud. Samuti on alles ning päris heas korras ka algsed aknad. Ustele pöörati esinduslike talumajade juures üldse väga suurt tähelepanu, sest need ilmestavad maja välimust suurel määral. Näiteks arhitekt Artur Perna kodutalu tellishäärberi uhke peauks Jutul Viljandi lähedal ei jää mitte millegi poolest alla ükskõik millise esindusliku linnamaja uksele.

Historitsistlikus laadis Kõrgemäe talu puithäärber (1896) Polli lähedal on erakordselt hästi ehitatud, mida näitavad kõik detailid. H. Pärdi, 2005.

52. Selle suure 5-hobuse talu, mille väärtus oli 43 taalrit 7 krossi ning maad 413 vakamaad 22 kapamaad ehk 159,2 hektarit, ostis 7600 rbl eest Uue-Põrnuse ehk Kaubi mõisa omanikult Walentin von Bockilt 1865 oma valla mees Annus Kask (1821–1884), kirjaoskaja, suur Eesti patrioot, temast on oma mälestustes kirjutanud A. Kitzberg). 1893 päris talu Annuse tütar Kati Käärik. Samal aastal andis Kati talu oma küdile Eduard Käärikule 12 aastaks aastarendiga 500 rbl. Kitzbergi andmeil oli Kati haritud naine ning ta mees Hugo oli kooliõpetaja. 1898 ostis talu oksjonilt 13 500 rbl eest erukolleeegiumiregistraator Karl Birk, kes 1907 müüs talu 13 600 rbl eest Viljandi kaupmehele, juba varem talu rentinud Eduard Käärikule. Nüüd oli selle väärtus tõusnud juba 83 taalri 76/112 krossini. Üpris varsti, 1916, müüs Käärik talu 30 000 rbl eest ära Eduard Poolile, kes omakorda juba 1917 kinkis talu koos võlgadega (55 840 rbl) Peeter Lapile (EAA 2469.1.6985 ja 3760.3.3604). P. Lapp jäi talu viimaseks peremeheks, sest 1940. aasta oktoobris talu võõrandati ning loodi samanimeline sovhoos. 14. juunil 1941 P. Lapp arreteeriti ja pere küüditati. Nõukogude ajal kasutas talu hooneid sovhoos. 1990. aastail tagastati pärijaile, kuid praegu seisab tühjal.

53. Enne Eesti Vabariigi loomist kuulus Ruhja kihelkonda Volmari maakonnas Liivimaa kubermangu Läti-osas. Kirbla mõisa kvoodimaatalu, väärtus 31 taalrit 69 krossi, maad algselt 73 tiinu e 76,7 ha, pärast 12 ha võõrandamist Läti riigile ja piirivööndi alla jäi alles 64,7 ha. Ostis oma valla mees Peeter Sukk 1870 Paul von Strykilt. 1895 kinkis Peeter talu ühisomandiks oma tütrele Reedale ja tema Puia tu vallast pärit mehele Jüri Mitile (EAA 3760.1.2348).

Kõrgemäe maja sisemuses on algupärast säilinud palju vähem, näiteks uhked karniisidega ahjud lagunesid hoolimatu kasutamise tõttu ning nende asemel oli ehitatud hulk soemüüriaga pliite. Suures pikerguses kõrge peegelvõlvlaega saalis olnud ajutine vahesein on nüüd maha lammutatud. Puhtas esikus on säilinud stiilne laekarniisiga kaunistatud kapp-käimla.

Teine väga hästi säilinud historitsistlik maja asub vahetult Läti piiri ääres Laates Kirble-Endriku talus⁵³.

Võrdlemisi suur viilkatusega puumaja on ehtisregistri andmeil ehitatud 1920. aastal, ent tõenäoliselt siiski enne Esimest maailmasõda. Väga korralikule servitellistest ülaääre ning tellisraamis õhutusavadega maakivisoklile toetuv val palkmajal on säilinud hulk huvitavaid detaile. Seinad on väljast vooderdatud järgmiselt: kõige all, vahetult soklil on võrdlemisi lai rõhtlaud, selle peal umbes 1 m laiuselt püstlaudis, ülejäänud osa seinast on kaetud rõhtlaudisega, nurkades alt ja ülalt laugjalt

Kõrgemäe talu elumaja stiilset peaust kaitsevad väljastpoolt lihtsad lauduksed. 1896. Halliste. H. Pärdi, 2007.

Viljandi ligidal asuva Jutu talu häärberi peauks 19. saj lõpust paistab silma oma uhke dekoori ja peene viimistlusega. H. Pärdi, 2004.

Päris Läti-Eesti piiri peal asuv Kirble-Endriku talu elumaja esindab 20. sajandi algul väga moes olnud historitsistlikku eri stiilide segu. Laatre. Halliste. H. Pärdi, 2007.

laienevad püstlauad⁵⁴. Voodriraam koos aknaraamide ja -piirlaudadega on värvitud valgeks. Mõlemas otsas ja esikul on viiludel risti ehispennid, mille vahel on väike kalasabalaudisega eendviil. Säilinud on vanad kuueruudulised metallnurkadega aknaraamid, ühel tagakülje akna raamistusel on säilinud ka algne lihtne laudkarniis. Põhjapoolses otsas on põhihoonest kitsam ja madalam juurdeehitus, mille tagaküljel on uks. Maja tagakülje keskel on kaldkatusega ning põhihoone moodi laudisega trepikoda, kus asub ka käimla.

Puidust talumajade kõrval ehitati Hallistes sellal ka mõned historitsistlikud telliselamud. Kõige ehedam näide oli 1884. aastal ehitatud Saapa-Tõlla häärber Vana-Karistes, kus võrdlemisi lihtsat viilkatusega tellismaja täiendasid ilmekad Šveitsi stiilis puitdetailid – peene pitsiga viilulauad nii maja otstes kui esikuviiulul, mis tipnesid ažuursete ehislauakestega⁵⁵. Hoone tagaküljel oli klaaspalkon ja väike väike katuseuuk, mõlemal otsaviilul oli kolm väikest roosakent. Väga kitsa katuseräästaga tellishoone muudest ehiselementidest mainigem astmelisi räästakarniise, samasuguseid karniise

54. Samasugune välisvooder on näiteks põhjarannikul Natturi küla Nigula talu elamul aastast 1905 (vt lk 118–119)

55. Suure Tõlla-Jaagu talu (157 ha) ostis Vana-Kariste kroonumõisast päriseks 1863 Andres Sapis. Tema poeg Andres (1845–1927) pärandas 1924 selle edasi oma pojale Hansule (1881–?), kes jäi talu viimaseks omanikuks. 1941 H. Sapis areteeriti ning viidi Siberisse, kus ta hukkus. Pärast Teist maailmasõda tegutses siin kuni 1970. aastate alguseni Tõlla algkool, seejärel seisis hoone tühjana, 1970. aastate lõpus lammutas kohalik majand selle maha.

Saapa-Tõlla häärber (1884) esindab Šveitsi stiili ja Vene tellisarhitektuuri segu. Peremehe Andres Sapase ärasaatmine. H. Meltsas, 1927. H. Pärdi kogus.

Puka talu toretseva, torniga elumaja ehitas enne I maailmasõda linakaupmees V. Mattisen. Praegu on siin hooldekodu Mulgi Häärber. H. Pärdi, 2008.

seinte ja viiluväljade vahel, samuti kolme $\diamond$ -kujuliselt liigendat ümarakent viiluvälja ülaosas. Kõik aknad ja ukseid olid ümbritsetud reljeefse raamistusega. Nii karniisid kui avade raamistused olid värvitud valgeks. Algselt oli majal sindelkatus, mis hiljem kaeti eterniidiga. Lisaks sellele oli mansardkorruse valgustamiseks tehtud katusele lihtne kaldkatusega aknauuk ning ülemine ümar ehisaken kinni müüritud.⁵⁶

Säilinud Halliste taluhäärberist on kõige silmapaistvam Puka talu kahekordne elamu, mille olevat 1900. aastail ehitatud läti ehitusmeistrid.⁵⁷ Eesti minimalistliku taluarhitektuuri taustal väga edeva maja põhitunnused on ümar nurgatorn ning suure ovaalse juugendliku aknaga keskrisaliit, mille alumises osas on lahtise kumera avaga tuulekoda. Selle seinad on vooderdatud keeruka muustrilise laudisega ning aken-
del on ilmekad juugendlikud kõverjoonelise ruudujaotusega raamid. Lisaks

kõidavad pilku karniiside ja puitpitsiga kaunistet aknapiirdelauad, stiilne tiibuks peasissekäigul ning paljud muud detailid. Vaatamata sellele või hoopis tänu sellele, et majas oli aastakümneid Halliste sovhoosi kontor, on selle välisilme säilinud üpris algupärasel kujul. Maja sisemuses tehti sovhoosi ajal ümberehitusi, uute vaheseinte lisamisega tekitati rida uusi ruume. Sellepärast ei ole praegu lihtne kindlaks teha ruumide algset otstarvet. Siiski on ühteist algupärast säilinud ka sisemuses. Teisel korrusel, saali kõrval asuvas toas oli veel 2000. aastate alguses alles uhke valge kahhelahi, ehkki rüüstatud kujul, saali peegelvõlvlaes stukkrosetid, algsed aknad koos väga algupäraste sõrmus-sulguritega, stiilsed ukseid, sealhulgas mitu tiibust ja muid detaile.

Siinkohal on põhjust eraldi peatuda ühel uuemat Eesti kodukultuuri päris oluliselt mõjutanud toreda nimega talul. Vana-Karistes asuvas Liplapi talus

56. Nii üldilme kui detailide poolest sarnaneb Saapa-Tõlla majaga Toosi häärber, ent sellel puudub eeskoda.

57. Algselt kahest Kuksi (nr 7) ja Kangru (nr 8) talust kokku liidetud talu, mille väärtus oli 34 taalrit 37 krossi, maad 76,0 ha. Talu ostsid 1867. a Vana-Pornuse mõisast välja oma valla mehed Alexander Nimrod ja Johann Utt 7500 rbl. eest. 1881 otsustas vallakohus panna talu 3600 rubla suuruse võla pärast oksjonile. Enne olid Nimrod ja Utt suusõnalise kokkuleppe alusel andnud talu kahele pooleteramehele Urbelile ja Ojale rendile. Kohtumaterjalidest ilmneb, et "talul mitte kõige vähemat liikumatut vara ei ole, muud kui need nimetatud kohad". Enampakkumisel 1882 ostis talu 9100 rbl eest ära talupojaseisuses kaupmees Eduard Käärrik (Kaerick). 1900 müüs Käärrik talu 15 000 rbl eest Pärnu linna kodanikule linakaupmees Voldemar Mattisen/Mathiesenile. Tema ehitas kõik talu praegused hooned, sealhulgas torniga häärberi. 1912 ostis talu 15 000 rbl. eest ära Harjumaalt Sutlema mõisast pärit Peeter Pukk (EAA 3760.3.7299). 1939 a oli talul kokku 6 elumaja. Peamajas oli lisaks kahele avarale saalile (alumisel korrusel 46 m², ülal 44 m²) veel 17 eluruumi. 1950–1957 asus talus kohaliku masina-traktorijaama (MTJ) keskus, hiljem kolhoosi ja sovhoosikontorid. Kõige õnnetum aeg sellele majale oli sovhoosi likvideerimisest 1990. aastate algul kuni 2007. aastani, mil ta seisis tühjalt. 2007 võttis uus omanik Raivo Tõnismaa hoone taastamise tõsiselt käsile. 2009 avati siin hooldekodu Mulgi Häärber.

Liplapi talus asutati 1910 Vene impeeriumi esimene kodumajanduskool. Selle tarbeks ehitati talu lihtsale elumajale mitu juurdeehitist. 1910. aastad. J. Vali kogu.

58. Suure, 130 hektari maaga talu ostis 1885 Jüri Sapis/Saapas, kellele kuulus samas kandis asuv teinegi suur ja kuulus Kuivsaapa talu (vt lk 1). 1890 sai talu peremeheks Jüri poeg Johann, kellel oli neli õde. Kõik nad viiekesi olid vallalised ja kui Johann 1915 suri pärisid talu kõik õesed. Neljast õest tuntuim on Marie Sapis (1875–1950), kes asutaski kodutallu aiandus- ja majapidamiskooli. Ta ise oli saanud sel alal hea hariduse Tartus, Moskvas, Saksamaal ja Soomes.

59. Üks kahest Abja-Vanamõisa mõisa Kamara karjamõisast tehtud suurest talust (väärtus 53 taalrit 39,5 krossi, maad 95,8 tiinu ehk 105 ha), mille 1877 ostis Peeter Kull. Temalt päris selle poeg Juhan, kelle surma järel 1902 sai omanikuks tema lesk Anu Kase-Kull. Kõik talu 7 last said oma aja kohta hea hariduse – kes kihelkonnakoolis, kes gümnaasiumis, kes ülikoolis. Pärast vanaperenaise Anu surma 1928 hakkas talu pidama poeg Jaan koos noorema venna Eduardiga. 1940. aasta lõpus tehti kahest Kamara talust sovhoos ning taluhooned olid edaspidi majandi käes. Kamara-Peetri elumajas olid korterid ning see lammutati 1977. aastal maha.

60. Kindlalt on teada üks arhitekti kavandatud maja ka Eesti ajast: Vana-Kariste Kävardi talu uue elamu autor oli Šveitsi arhitekt II. Streit. See on ka ainus teadaolev juhtum, kus varasem häärber maha lammutati, et asendada see uuema ja moodsamaga. Väidetavalt olevat ka naabertalu Kuivsaapa uue maja projekteerinud üks Šveitsi arhitekt ning suure tõenäosusega pärineb Laatre lähedal asuva Kangru talu uue moodsa elamu (1937) projekt Põllutöökoja Ehitustalitusest.

töötas 1910–1926 talutütarde seas kõrgelt hinnatud aiatöö- ja majapidamiskool, mida juhtis Marie Sapis. Väidetavalt oli see esimene omataoline terves Vene impeeriumis.⁵⁸

Esialgne vanas stiilis lihtne poolkelpkatusega rõhtlaudvoodriga madal häärber oli ehitatud 1900. Kooli tarbeks tehti vana maja esiküljele juurde avar lai klaasveranda koos esikuga ning tagaküljele L-kujuline suur murtud poolkelpkatusega tiibhoone. Selle esikülge ilmetas kaldkatusega klaasveranda, mille kohal paiknes katuseärkel. Majal olid suured moodsad tihedaruudulised tumedate raamide ja piiretega aknad. Majja, kus kokku oli 15 eluruumi, oli ehitatud ka veevärk. Hoonetel on korralik kõrge maakivisokkel, vana maja otsaseinas oli silindervõlvkatusega keldriesik.

1949 Marie Sapis arreteeriti ning hooned jäid kolhoosile. 1954 lammutas kohalik Andrei Ždanovi nimeline kolhoos häärberi maha.

1900. aastate algusest pärines ka Kamara-Peetri talu puumaja⁵⁹. Praeguseks hävinud häärberi tähelepanuväärseim osa oli viilkatusega esik-veranda. Selle kõige kõnekamad detailid olid mustilise viilulaudise kõrval juugendliku raamijaotusega ülemiste akende värvilised klaasid, samuti viiluvälja keskel asuv kiirja klaasijaotusega kaaraken. Samasugused kaaraknad ilmetasid kolmekaupaga samuti põhihoone viiluvälju. Hoone üldilmet kujundasid ka sakilised katuseäärised ja viilu otsalauad. Majas oli saal, söögituba, peretuba teenijate jaoks, “meeste tuba” peremehele ja tema vennale), peremehe õe tuba, avar köök, sahvri ning suur esik veranda vastas. Esikust läks trepp katusekorru-sele, kus mõlemas otsas oli kaks suvetuba (vt lähemalt lk 211–214).

19.–20. sajandi vahetuse paiku ehitati Hallistes suur hulk historitsistlikke maju: Kõrgemäe (1896), Longi (1896/1920ndatel), Kille (1899), Kamara-Peetri (1900ndatel), Nigula (1909), Tõulijaagu (1900ndatel), Kirble-Endriku (1920), Leisimõisa II ehk Puka talu Laatre, Aale (1890ndatel), Näsä (1890ndatel), Sosilaose (1900ndatel), Liplapi 1900/1911, Agi (1914), Abja-Tõlla (1907) ja Kamara (1916). Nende hulka kuulub ka kaks tellismaja: Saapa-Tõlla (1884, lammutati 1970. aastail) ning sellega väga sarnane Toosi (1890ndatel). Põhiliselt historitsistlik, ent juugendlike joontega on ka Puka talu suur uhke torniga puumaja (1900ndatel).

Kolmanda rühma moodustavad uues, 20. sajandi vaimus ehitatud majad. Nende hulgast tuleb kõigepealt nimetada esimest arhitekti-talumaja Eestis, milleks oli Puisi talu häärber (1913) Uue-Karistes. Arhitektiprojekti järgi ehitati enne Esimest maailmasõda siinsamas veel teinegi taluelamu – Abja vallas Suure-Losul (1914)⁶⁰. 1920.–1930. aastail ehitatud esinduslikemaist taluelamuist nimetame veel valgekskrohvitud tellishäärberit Lauri talus Kamalis (1939), Naistevalla-Jaani (1922, hävinud) Meltsa-Tõlla (1927), Kullamäe (1926), Sarja (1929), Sukapolli (1927), Vabamatsi (1936), Koigu e Kamara-Peetri (1936–1937) ja Naistevalla-Jaagu (1940) puitmaju ning ainulaadset, valubetonseintega Toomiste maja (1930–1933) Abja ligidal.

Peale selle, et Halliste kihelkond oli esirinnas maade päriksostmises ja moodsate elamute ehitamises, laskis esimese talumehena Eestis oma maja arhitektil projekteerida Uue-Kariste valla Puisi talu peremees Karl Unt⁶¹.

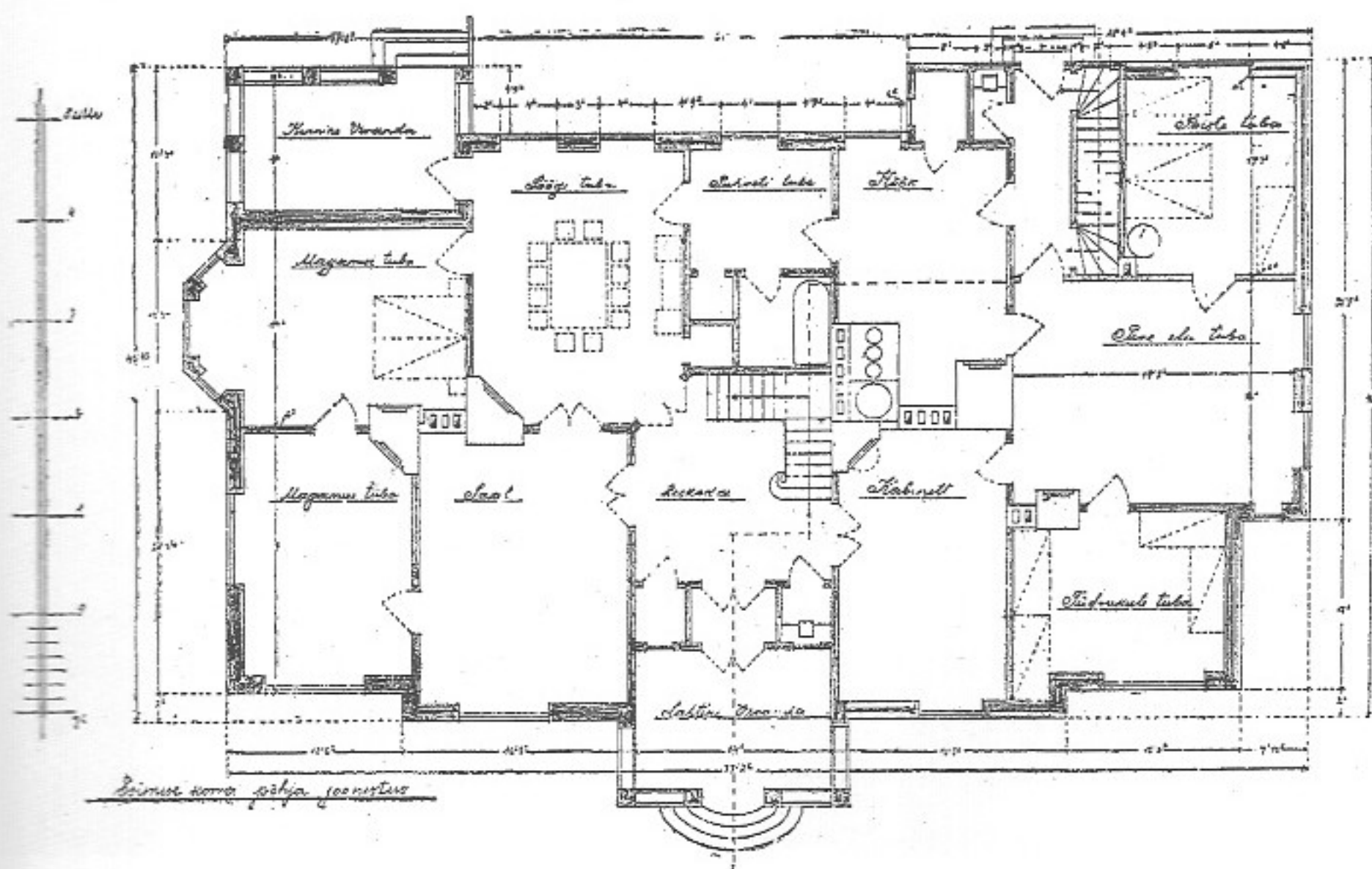
Vahetult enne Esimest maailmasõda, 1913 ehitatud uue maja ehituskavandi tegi Karl Burmani ja Artur Perna arhitektibüroo.⁶² Talumaja kohta väga suure, nelja korstnaga juugendliku puumaja põhikorruse pindala oli projekti järgi 300 m², peale selle avar lahtine veranda (25 m²) ning mansardkorru- sel lisaks 70–80 m², terves majas oli kasulikku pinda kokku umbes 400 m². Eluruumid olid projekti järgi 11 jalga ehk 335 cm kõrged. Alumisel korrusel oli avar ühine köök taluperele ehk pere- mehele ja tööperale ehk talu palga- töölistele, suur söögi- ja eluruumina kasutatav peretuba ning eraldi maga- mistoad poistele ja tüdrukutele.

Peremehe poolel olid veel kabinet ehk töötuba, võõrastetuba ehk saal ja söögituba pindalaga kokku 54 m², neid sai üksteisest kokkulükatava seina abil eraldada⁶³, 2 magamistuba, vannituba, 2 väljakäiku, 3 sahvrit ning lahtine rõdu ehk veranda. Mansardkorru- sel oli 3 magamistuba, käimla ja palkon. Ehkki majja olid projekteeritud nii vannituba

kui ka 3 WCd, ei olnud veel 1939. aastal talus veevärki. Projekti järgi pidi majal olema punaseks värvitud sindelkatus ja seinad väljast püstlaudisega voo- derdatud.⁶⁴ Välisilmet oli selle maja kavand üpris sarnane vene kirjaniku N. Grušetski villa projektile Peterburi lähedal Kellomäkil, millega K. Burman ja A. Perna võitsid 1913. aastal üleve- nemaalise arhitektuurivõistluse (vt Gens 1978: 185, 189–191).

1914. aastal avaldati ajakirjas Talu veel teise Burmani ja Perna büroos tehtud talumaja joonised (Perna 1914: 48–49 ja 71–73).⁶⁵ See oli eelmisega enam-vähem ühesuurune (kasulikku pinda kokku u 380 m², sh põhikorrusel üle 300 m², teisel umbes 70–80 m² + avar kelder) mansardkorru- sega väga esinduslik kivihoone. Majas oli kokku 12 tuba, sealhulgas saal (üle 30 m²), sama suur söögituba, avar kabinet, 5 magamistuba, neist 3 teisel korrusel. Kolm tuba oli mõeldud taluteenijaile: suur üle 30 m² ühine söögi- ja elutuba ning eraldi magamistoad mees- ja

K. Burman & A. Perna talumaja projekt, põhiplaan 1913. Äratrükk ajakirjast Talu 1914.

61. Uue-Kariste mõisale kuuluva Puisi suurtalu, mille väärtus 32 taalrit 12 krossi, maad 561 Riia vakamaad ehk 208,5 hektarit, ostis aastal 1865 kohalik mees Karl Hunt/Unt krahv Paul Fersenilt 6426 rbl 66 kop eest. Kui 1905 suri vana Karli käest talu pärinud poeg Hans, otsustasid päri- jad, et uueks peremeheks saab Hansu vend Karl, kes ise elas sellal Laatre vallas Tartumaal (EAA 3760.3.2702). Muuseas, üks talu peretütred Tiina oli Vana-Karistes Kuivsaapa talu pere- naine. Tema tütar oli Tartu Ülikooli lõpetanud dr med Els Sapis, kes 1931. aastal lasi Kuivsaapale ehitada väga moodsa elamu. Puisi pererahvas küüditati 1941. aastal, taluhooneid kasutas hiljem kohalik majand oma tööliste majutamiseks. Praeguseks on talu hooned hävinud, elamust on järel vaid hunnik pehkinud puu- notte. 2008. aastal tegi oma ala tuntud meister Peet Veimer MTÜ Kodukuru tellimisel hoonest maketi, mida säilitatakse Abja Muuseumis Abja-Paluojaal.

62. A. Perna isa Jaan oli pärit Abjast, kus ta pidas kõrtsmiku-ametit. 1887 ostis J. Perna Viljandi lähedal asuva suure Jutu talu, kuhu ehitati 1890. aastail väga esinduslik tellishäärber. Võimalik, et K. Unt jõudis just nende arhitektide palkamiseni A. Perna mulgi päritolu tõttu, ent seda ei kinnita mingid andmed. Kindlasti vääraks välja uurida, kuidas ja miks lihtne talumees tuli üldse mõttele lasta oma majaplaan paberile panna mitte ehitusmeistril nagu seni, vaid kellelgi, kes ise oma kätega maju ei ehita.

63. Sama võtet kasutati hiljem näiteks ka 1927. aastal ehitatud Meltsa talu häärberis Paistu vallas (KV 150: 477 Paistu), samuti arhitekt A. Volbergi 1920ndate lõpus projekteeritud Aedla talu elamus Muuksi külas ning mitmetes teistes.

64. Majast 1970. aastail tehtud fotodelt on näha, et kogu välisvooder oli siiski rõhtsaist punnlaudadest.

65. Kunstiteadlase L. Gensi väitel olevat K. Burman A. Pernaga töötades projekteerinud eramud üksinda (Gens 1978:181). Kõnesolevate projektide puhul on põhjust selles kahelda, sest ajakirjas Talu tutvustas mõlemat A. Perna. Miks pidanuks seda tegema tema, kui autor olnuks Burman üksinda?

Suure-Losu talu häärber Abja Perakülas (ehitatud 1914, hävis 1960ndatel) oli suure tõenäosusega ehitatud K. Burmani ja A. Perna projekti järgi (vt ka lk 103). EFA, 1920ndad.

66. Talu väärtus oli 25 taalrit 2 krossi, maad 240 vakamaad 22 kappa ehk 88,8 ha. Ostis 1863 Abja mõisast parun Reinhold Stackelbergilt 2627 rbl 20 kop eest Jaan Iir. 1894 sai peremeheks tema poeg Märt Iir. 1925, pärast Märdi surma tema poeg Märt (sünd 1905). (EAA 3760.3.199) 1939. a põllumajandusloenduse andmeil oli 1914. aastal ehitet laastukatusesega puust ja kivist majas pinda kokku 360 m², siin oli 9 eluruumi ning varustet veevargiga. Märt Iir jäi ka talu viimaseks peremeheks, ta arreteeriti 1948 ja viidi Siberisse, kuid jõudis eluga tagasi Eestisse. Tema ema Alma Iir (*1879, pärit Nahksepa I talust) arreteeriti 13. märtsil 1949, suri Siberis 1950. Nõukogude ajal oli talus kohaliku väikekolhoosi kontor, hiljem Kamara sovhoosi osakonnakeskus. Häärber põles 1960. aastail maha ning selle vundamendile ehitati uus maja, mis väga hämaralt meenutab vana. Umbes samal ajal ehitati talu õuele tüüpprojekti järgi silikaadist korterelamu.

naistööliste (poiste tuba ja tüdrukute tuba). Tööpere (teenijate) ja talupere poole vahel paiknes ühine suur köök, millest puhvetitua kaudu söögituppa pääses. Võrreldes Puisi majaga on siin tehtud ruumiprogrammis mitu edasiarendust. Puisil oli köök söögitoad koridoriga eraldatud ja ebamugavalt kaugel, samuti puudus eraldi ruum toidunõude hoidmiseks, milleks siin on puhvetituba köögi ja söögitoa vahel. Maja all oli suur mitmeruumiline täiskõrguses kelder, kuhu pääses köögiesikust. Huvitaval kombel sai selles majas peremehe kabinetii nii eeskojast kui pere elutoast, samas kui Puisil asus kabinet magamistoa kõrval ning sinna pääses ainult eestoad. Lisaks oli majas kaks rõdu (palkonit), üks lah-tine veranda ja üks kinnine veranda,

vannituba ja kaks käimlat. Ruumid olid majas väga kõrged – esimesel korru-sel 12 jalga e 366 cm ja teisel 11 jalga e 335 cm. Ilmselt oli selle projekti alu-sel, ehkki mitte täpselt selle järgi (vt näit katuse kuju, akende arvu ja suu-rust ning mõnd muud detaili) ehitatud nüüdseks hävinud Suure-Losu talu häärber Abja vallas Perakülas⁶⁶ ning Ärna talu peahoone Raela külas Raik-külas (lähemalt vt lk 136–139).

Ruumijaotuselt erinesid Puisi ja Suure-Losu elamud väga palju vara-semaist talumajadest. Arhitektid olid vastavalt moodsa aja nõuetele kavan-danud sinna talumajades ennenägema-tuid ruume nagu vannitua, puhvetitua, peremehe kabinetii ja sisekäimla. Tava-liselt ei olnud varasemais taluhäärbe-reis ka nii läbimõeldud ruume tööpere

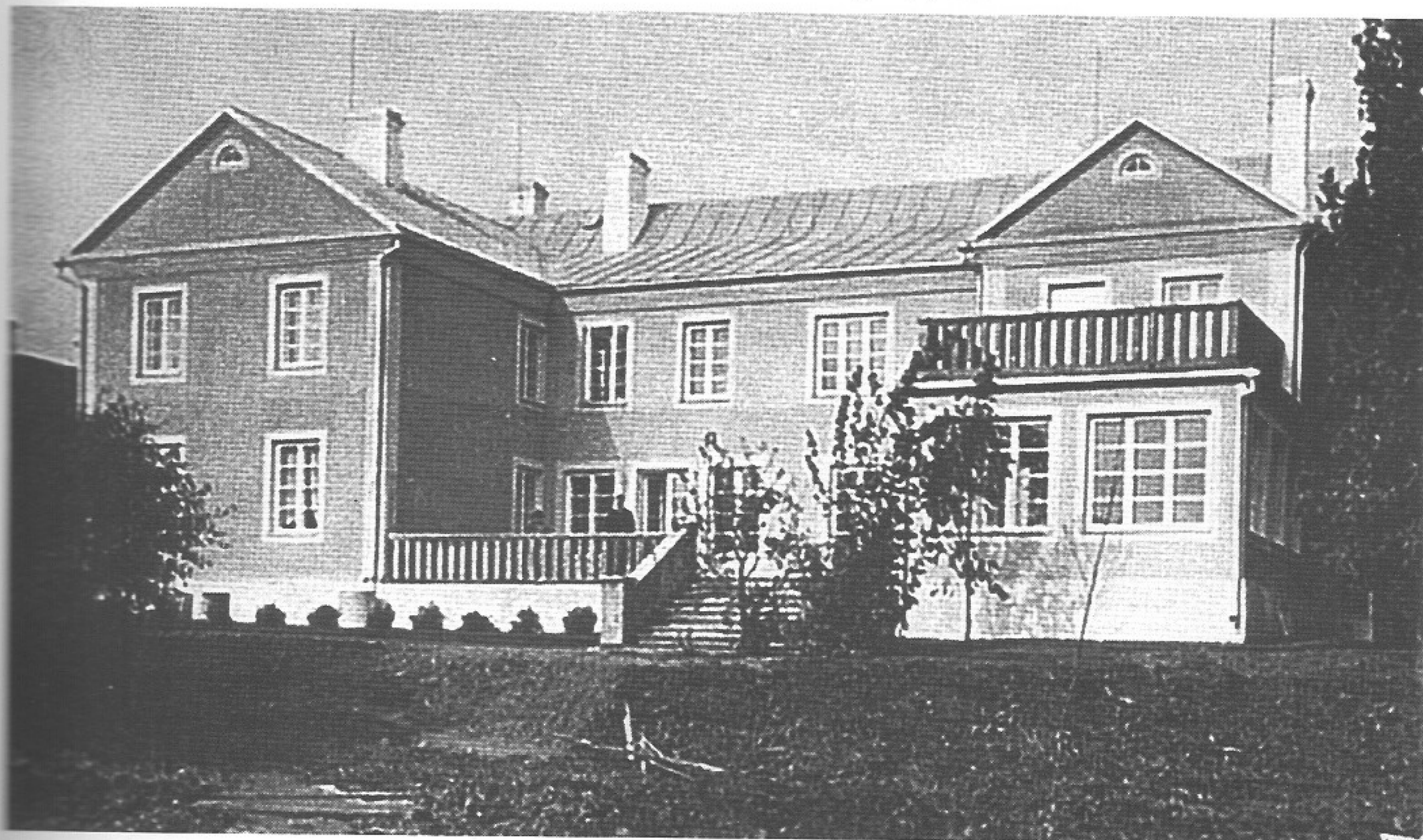
jaoks nagu neis – eraldi magamistoad eri soost taluteenijaile, ühine söögi- ja eluruum, oma sahvrid ja käimla. Eriti suurt tähelepanu oli sellele pööratud Puisil, mis on ka loomulik, sest suurtalu (maad üle 200 ha) vajas võõrast tööjõudu märksa enam kui üle kahe korra väiksem Losu.

1920.–1930. aastail ehitati Hallistes uusi taluhäärbereid märksa vähem kui mujal Eestis, sest siin olid nad valmis ehitatud juba varem. Tollal ehitatute hulgast hakkab oma võõrapärase arhitektuuri ja suurusega silma Kävardi talu peahoone⁶⁷. Naabertalu Kuivsaapa omanik *dr med* Elsa/Els Sapas-Blum elas aastast 1923 Šveitsis ning kutsus sinna ka oma õetütre Hilda Kapsta. Mõlemad abiellusid kohalikega ja said

heale järjele. H. Heuberger-Kapsta ostis 1935 ära Kävardi talu ning laskis 1936. aastal projekteerida Berni arhitektil Hans Streitil uue elumaja. Vana pikk poolkelpkatusega madalavõitu kahe korstnaga puumaja lammutati maha. 1937 ehitati sama koha peale hoopis moodsam ja palju suurem 4 korstnaga П-kujulise põhiplaaniga tellishoone. Valmisehitatud maja erines kavandist päris palju: ehitise lõunaküljel, kus projekti järgi pidi olema kolme katuseärkliga mansard, ehitati peale teine täiskorrus. Projekti järgi ühekordne tiibhoone paremas otsas ehitati kahekordseks; sinna, kus kavandi järgi pidi olema rõduga esik, tehti teine tiibhoone. Projekti järgi polnud tagaküljel ka balustraadiga terrassi, paljad tellisseinad krohviti üle.

67. Vana-Kariste kroonumõisale kuulunud suure 120 hektarise talu ostis 1884. aastal Baltimaade Riigivara Valitsuselt 2175 hõberubla eest Hendrik Kevard (ka Kevart v Kävart). 1908 ostis talu oksjonilt endale talupoeg Aleksander Roger. Kui vanaperemees 1924 suri, pärisid talu ta pojad Oskar ja Alfred. 1935 ostis Oskarilt mõttelise poole ära Šveitsi kodanik Hilda Heuberger-Kapsta (EAA 3760.3.2797). 1940. aasta suvel talu sundvõõrandati. 1946. aastal loodi Kävardil Abja Invaliidide Kodu koos abimajandiga Kävardi. Hiljem kandis see nimesid Abja Internaatkodu (1981), Vana-Kariste Internaatkodu (1983) ja Vana-Kariste Hooldekodu (1992). Pärast talu tagastamist pärijaile 1997 kolis asutus Kävardilt välja.

Kävardi talu uue suure moodsa maja projekti tegi 1936 Šveitsi arhitekt H. Streit. A. Jõgi kogu, 1937.

68. Pärimuse järgi Rootsi kuningalt vabaduskirja saanud suurtalu (ligi 200 ha) lahutati 1871 kaheks võrdse suurusega kohaks – ühe omanik oli Masingu suguselts, teine kuulus Sapastele, kelle valduses oli ka Liplapi talu. Pere küüditati 1941, perenaine suri 1945 Tomski kandis. 1950.–1970. aastail oli majas Kariste kolhoosi kontor, hiljem elasid seal majandi töölised. Talu tagastati pärijaile, kes maja lootusetu seisundi tõttu loobusid selle korrastamisest ja keskendusid Kävardi talu taastamisele.

Pärast tagastamist 1997 korrastati maja väga põhjalikult ning ehitati osaliselt ümber: seni ühekordne tiibhoone ehitati täiskahekordseks, lihtsustati aknaid, mis algselt olid 8-ruudulised (kahe poolega) või 12 ruuduga (kolmepoolsed). Hoone väga kitsa katuseräästa all on astmikkarniis. Algse ilme on säilitanud maja esikülg: hoone keskel on kahe postiga lahtine madala katusega trepikoda, katusel väga lai kaldkatusega ärkel.

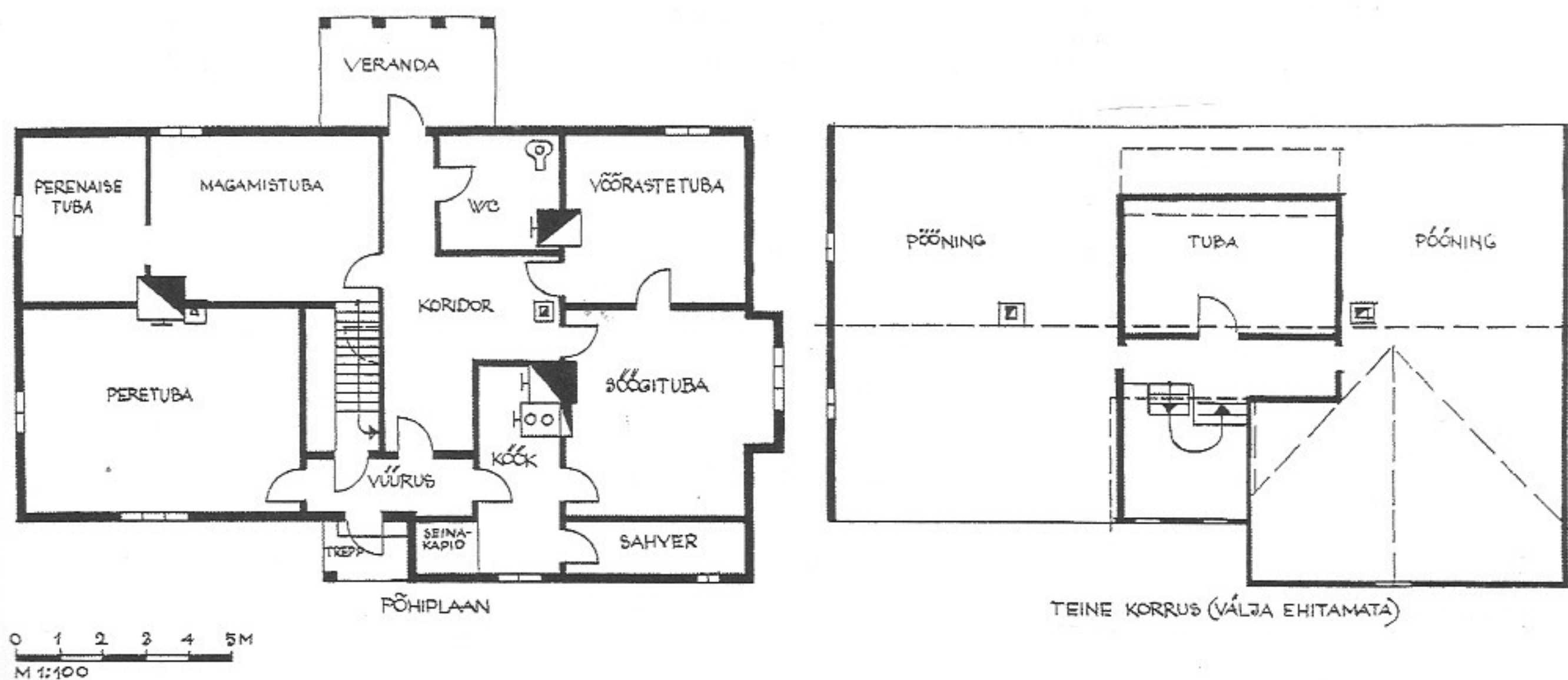
Ka Kuivsaapa talu uus valge häärber oli oma aja kohta moodne ja ümbruskonnas tuntud. Kuuldavasti olevat seegi maja kavandatud Šveitsis, kuid kindlaid tõendeid selle kohta ei ole. Praegu (2011) on maja hävinud.⁶⁸ 1931

laskis vahepeal 12 aastat Šveitsis töötanud ja seal abiellunud *dr med* Els Sapas-Blum (1892–1945) talu ehitada uue suure ja moodsa elumaja. See oli liigendatud väliskujuga traditsionalistlikus vaimus tahunud palkidest ehitatud valgekskrohvitud maja, mida kattis laastudest mansard-poolkelpkatus. Hoone esikülg oli sümmeetriline – keskel veerandkelpkatusega kõrge väljaaste all geomeetrilise laudisega tiibuks ning selle mõlemal küljel madalad lauge plekkkatusega tiivad. Väljaaste taga oli teine, laiem ja madalam väljaaste, mille kaldkatus algas põhikatus harjalt. Maja aia-poolsel küljel oli katusel samuti kõrge kaheosalise katusega väljaehitus.

Kangru talu elamu (1937) on ilmselt projekteeritud Põllutöökoja ehitustalituses, Laatre. Halliste. ERM. L. Lepp, 1974.

Kangru talu elamu (1937). Laatre. Halliste. ERM. R. Olli, 1974.

Selle all oli lai klaasveranda, kust pääseb trepi kaudu aeda. Ühel 1930. aastate pildil on verandal rõdurinnatisega lamekatus, teisel aga kaldkatus. Ehitusdetailide järgi otsustades ehitati algne lamekatus hiljem ümber kaldkatuseks ning kaotati rõdu. 1939. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli 12 eluruumiga majas kasulikku pinda kokku 400 m² ning oli varustatud veevärgiga.

Laatres asuva Kangru talu elumaja (1937) on ilmselt ehitatud 1930. aastail Põllutöökoja Ehitustalituses tehtud projekti järgi, millele viitab hoone hästi läbimõeldud ja otstarbekas ruumijaotus.

Samas on huvitav, et selles keskmise suurusega (68 ha) talu uues elamus, kus ehk polnudki enam vajadust teenijaile peavarju anda, oli ikkagi olemas Mulgimaa taluhäärberile väga

iseloomulik peretuba. Selle kõrval leidis majas ka päris moodsaid asju nagu sisekaimla ja sisseehitatud seinakapid köögis.

Enamikust teistest toleaeagseist taluelamuist Hallistes erineb arhitektuurilt ka Lauri talu (1939) Kamali külas⁶⁹. Suure esindusliku valgeks-krohvitud tellismaja teeb omanäoliseks suur kiviveranda, mille lamekatusel on lahtine rinnatisega rõdu. Majal on õhuvahedega kolmekordsed seinad, korralik valtsplekist väga kitsa räastaga veerandkelpkatus. Tänu sellele on maja võrdlemisi edukalt üle elanud kõik nõukogudeaegsed vintsutused. Maja põhikorrusel on 6 tuba (sealhulgas nii saal kui ka peretuba), köök, sahver, vannituba ja veranda. Katusel on mõlemal küljel võrdlemisi suured kaldkatusega ärkliid, mansardkorrusel on 4 suurt tuba, 3 panipaika ja rõdu.

69. Lauri ehk tollase ametliku nimega Kammaküla Peetri talu suurusega 87 hektarit ostis Vana-Kariste kroonumõisast 1750 rbl. eest Reet Nugis, kelle esimese mehe järgi tunti talu ka Lauri Hendriku nime all. 1908 müüs lescks jäänud perenaine Reet talu 3200 rubla eest ära Peeter Juudile. Juba 1911 müüs Juut talu sama hinnaga Tiina Laurile ja tema peigmehele Johan Noopile (EAA 3760.3.2788). Peremees Juhon Noop (1887–1945) oli olnud Tõlla talu tööpoiss, kes tuli siia koduväiks ja viis suhteliselt laokil talu õitsvale järjele. Talus tehti palju uudismaad, kus kasvatati kultuurheina, mida jätkus ka müügiks. Talu kerged mullad sobisid criti hästi kaerakasvatuseks. See andis head sissetulekut, sest peremees hankis korralikku kaeraseemet Jõgeva sordijaamast. Peale selle oli talus korralik piimatõukari. 1949. a küüditati pere Siberisse ning majas oli algul piskese Jüriöö kolhoosi kontor, hiljem Tõlla sovhoosi osakonnakeskus. Majas olid ka elukorterid, kust käis läbi kümneid peresid. Õigusjärgsed omanikud said talu pärast pikki kohtuvaidlusi tagasi alles 1997.

70. Osa andmeid on saadud 1939. aasta põllumajandusloendusest ning mõnel juhul on maja pindala välja arvatud põhiplaani järgi. Hoonete suuruse kohta leiab andmeid ka Eesti ehitisregistrist (<http://www.ehr.ee>), kuid eri põhjustel ei ole seal infot kõigi teadaolevate majade kohta ning seal kajastub hoone praegune suurus.

Tavalisest talumajast erineb häärber kõigepealt suuruse poolest – vanemate Halliste taluhäärberite pindala on 170–180 m² ümber. Aja jooksul mõõdud suurenesid, ulatudes 20. sajandil pigem üle kui alla 200 m². Arvestades seda, et uuemais elamuis asub osa elamis- pinda peaaegu alati ka mansardil, siis suurenes häärberite pindala 60–70 aastaga päris oluliselt⁷⁰. Vaadeldavate Halliste häärberite pindalad ulatuvad 136 m² kuni 397 m², enamasti on need 200 m² ümber, eriti suuri (üle 300 m²) on olnud 5 (Puka, Kävardi, Meltsa-Tõlla, Puisi ja Suure-Losu). Väga

suuri talumaju hakati püstitama enne Esimest maailmasõda ning see suund jätkus 1920.–1930 aastail. Kõigi nende puhul on tegemist omamoodi erandjuhtudega: Puka talu tollane omanik oli edukas linakaupmees, Kävardi omanik oli elanud Šveitsis ning abielus šveitslasega, Meltsa-Tõlla oli väga suur ja eesrindlik majand ning osa eluruume oli mõeldud Tartu Ülikooli põllumajandustudengeile, kes käisid talus praktil ning Puisi oli lihtsalt väga suur talu. Ainsana ei olnud millegi poolest n-ö eriline Suure-Losu, mis oli täitsa keskmine Halliste talu.

Tabel 1. Halliste taluhäärberite suurus ja vanus

Talu	Ehitusaeg	Põhja pindala (m ²)	Korru- seid	Kasulik pind (m ²)	Elamis- pind (m ²)	Tubade arv
Aale	1880ndad	169	1	143	83	4
Abja-Tõlla	1894/1907	247	1	304	114	8/5
Albi	1890	228	1	216	87	4
Agi	1903/1914	144	1	120	76	5
Enu (hävinud)	1900	280				6 eluruumi
Hendrikhansu	1890ndad	154	1	128	97	5
Intsaare (hävinud)	1890ndad	ca 200				
Jaasi-Märdi (hävinud)	1870ndad	ca 170				
Kaidiaia	1880ndad /1896	161	1	131	91	4
Kalbaküla-Peetri	1920ndad	201	2			10
Kaljapulga	1887	268	½	204	151,5	6+5 suvetuba
Kamara (hävinud)	1916		2	303		10 eluruumi
Kamara-Peetri (hävinud)	1900ndad		2	220		7
Kerese	1870/1890	170	1		123	5
Kille	1899		2	160		7 eluruumi
Kirble-Endriku	1920	203	1	183	108	6
Koigu	1936	153	2	170	88	5
Konise	1872	187	1	156	117	5
Koorti	1870ndad aa	206	2	212	122	6
Kuivsaapa (hävinud)	1931		2	400		12 eluruumi
Kullamäe	1926	137	1	133	79	5

Kurmi (hävinud)	1890ndad	ca 180	1			
Kõrgemäe	1896	238	2	272		
Kävardi	1937	397	2	613	468	
Lappsaare	1910	143	1	114,5	85	
Lauri	1939	216	2	299	138	8
Leisimõisa I/ Mikhli	1870.-1880ndad	199	1	159	90	5
Lepasaare	1890ndad	173	2	167	106	7
Liplapi (hävinud)	1900/1911	ca 250	2			15 eluruumi
Lämba (hävinud)	1863-1865	ca 150				
Läti (hävinud)	1890ndad	ca 200	2			
Mäsa	1890	162				
Nahksepa I	1906	181	1	176	104	6
Nahksepa II (hävinud)	1870ndad	ca 200	1			
Naistevalla-Jaagu	1940	180	1	160	99	5
Naistevalla-Jaani (hävinud)	1922	ca 180	2			
Nigula	1909	185	2	153	109,5	5
Näsä	1880ndad	215	2	243	133	6
Pauna	1885	178	1			
Peesku (hävinud)	1870ndad	ca 170				
Penikerdi (hävimas)	1865	293	1	226	187	
Penni	1860ndad	254	1	207	109	5
Penni-Kusta	1910.ndad	144	1	113		7
Puisi (hävinud)	1913	ca 350	2	ca 400		11
Puka (Laatre)	1910ndad	172	1	139	75	4
Puka (Halliste)	1910ndad	ca 300	2	ca 600		18 eluruumi
Saapa-Tõlla (hävinud)	1884	ca 200				6 eluruumi
Sarja	1929	194	2	250	133	8
Sellä-Torimu	1898	178	1	156	115	5
Suitsumatsi	1914	171	1	160		7
Sukapolli	1927	151	1	132	87	4
Suure-Losu (hävinud)	1914	ca 325	2	360		12
Taru	1868	156	1	127	97	4
Tauli/Tõuli	1900	147	2	131	105	5
Tolli	1871	190	1	155	99	4
Toomiste	1930-1933	136	1	125	73	6
Toosi	1890ndad	210	1	157	91	9/4
Torimu-Märdi (hävimas)	1868	212	1	183	115	6
Meltsa-Tõlla (Villemi)	1927	345	2	517	334	8
Tõõtsimõisa (hävinud)	1860ndad		1			5
Vabamatsi	1936	162	2	167	93	4
Viraku	1881/1912			270		6
Ärma (hävinud)	1870ndad	ca 180				

Lahemaa uueaegsed taluelamud. Palmse eksperiment ja Kuusalu- Kolga uueloomelised talumajad

Nimetatud 63 häärberist on üle poole ehk 34 maja ehitatud 19. sajandil. Kõige rohkem ehitati neid 1880.–1890. aastail – 19 ning ajavahemikus 1900–1914 – 16. Peaaegu võrdsel arvul on esindatud kõige vanemad (1860–1870)

ja kõige uuemad (1920–1930) häärberid – esimesi on teada 15, teisi 14. Neist andmeist selgub, et Halliste kihelkonna taludes on valdav enamus uueaegseid esinduslikke elumaju ehitatud enne Esimest maailmasõda.

Lahemaal ja ka laiemal taustal tõuseb kultuurilooliselt mitmes mõttes eripärase paigana esile endine Palmse mõisa-vald. Kohaliku pärimuse järgi olevat Palmse kõrgem elujärg välja paistnud nii elamuist, riietusest kui ka inimeste uhkemast käitumisest. Lisaks korstnatega majade ehitamisele (1844) tehti siin varem kui mujal talumajadele laudpõrandaid ja värviti neid väljast (Hein 1996:34). Juba 1848–1850 olevat vähemalt Vaku küla taluperemehed maksnud osa renti rahas (Tammik 2005: 247). Naabermõisatega võrreldes väga varakult (1866) ja soodsail tingimustel hakati Palmes ka talusid päriseks müüma, samas kui suurimas naabermõisas Kolgas-Kõnnus algas see alles 1905, Sagadis müüdi enamus talusid 1909, Vihulas 1910 (Tarvel 1983: 161). Eri-nevalt enamikust mõisatest, kus oma talupoegadele usaldati ainult lihtsamate puithoonete ehitamine, tellis Palmse mõis kohalikest talumeestest ka müüritööd. Selletõttu oli siin juba 18.–19. sajandi vahetusel talumeeste hulgas päris palju õppinud ehitusmehi, kes ilmselt õpetasid oma oskusi ka uutele põlvedele. Meistrite seas on nimetatud Võhma küla mehi Klaukse Abramit, Jäära Joosepit, kuid kõige rohkem Runga Hansu, kes oli juhtiva mürsepana tegutsenud kuni 1820. aastani. Kohalikud mehed olid olnud ka tellisepõletajaks 1775–1777 rajatud

mõisa tellisetehtases Võsul, kus tehti peamiselt katusekive. (Hein 1996: 25, 28)

Taluarhitektuuri uurimisel on pööratud vähe tähelepanu asjaolule, et enne päriseksmüümist kuulusid talud mõisatele, ent hoonetega oli asi keerukam. Feodaalajal oli püsinud tavaõiguslik kord, mille järgi talu peahoone – rehemaja ehitati üles kogukonna ühisjõududega, ent metsamaterjali andis mõis, sest külamaadel tavaliselt ehitusmetsa polnud. Pärisorjuse kaotamise järel (1816–1819) jäi esialgu kogu maa ja ka hooned mõisniku omandiks. Ent 1826. aasta kindralkubernerite otsuse põhjal võisid talupojad enda omaks pidada kõiki hooned ning puid ja põõsaid, mis on ehitatud või istutatud pärast 1804. aastat. Nende eest pidi mõisnik lahkuvale talupojale maksma kahjutasu. 19. sajandi algusest talumajade uuendamise (klaasaknad, rauddetailid, tellisahjud jmt) tehtud kulud pidi tasuma ehitaja ise. Seega oli hoonete omandiõigust määrata keeruline – peale talupoja, kes neid valdas, oli kaasomanik veel mõisnik ja osalt külakogukond (Vassar 1977: 140). Tegelikult jäi hoonete õiguslik kuuluvus segaseks ka edaspidi, vähemalt niikauaks, kui talud osteti päriseks. Talurahvaseaduse⁷¹ järgi pidi rentnik kõik uuendused ja parendused kokku leppima mõisnikust omanikuga. Ainult sel juhul oli mõisal kohustus välja maksta rentniku tehtud kulutused.

71. 1802. aastal Eestimaa rüütelkonna Maapäeva otsusega sai talupoeg omandiõiguse vallasvarale ja talukohale põlise kasutamise õiguse, 1809. aasta seaduse täiendusega võisid talupojad maad ka osta.

Carl Magnus von der Pahlen lasi 1840. aastail ehitada oma talupoegadele mitu oma aja kohta väga moodsat korstnaga paekivielamut. Allikarahva talu Ilumäel on pärast mitmeid aastaid lagunemist nüüd taas kenasti korda tehtud. H. Pärdi, 2009.

Samas tõstsid sellised parendused renditalu väärtust ning vastavalt sellele võis suurendada ka renti. Seepärast ei olnudki renditalupojad väga varmad tegema uuendusi, sealhulgas ehitama uusi hooneid.

Palmse talumajade põhimõttelises uuendamises oli otsustav osa siinseil mõisnikel Carl Magnus von der Pahlenil ja tema pojalt Alexandril. "Palmse Mõisa Põhjaraamatus" (1859) öeldi lühidalt ja selgelt: "Ilma mõisa lubata ei tohi uusi hooneid ehitada, ei tohi aedu teha." (Vilmre 1931: 111) Carl Magnus tegi uutmoodi talumajadega algust

juba 1844. aastal, kui lasi ehitada oma talupoegadele hea hulga moodsaid paekivist korstnaga elumaju: Allikapere ja Vanapere tallu (mõlemad ehit 1844) Ilumäel, Jäära, Klaukse (1863), Rünga (1856) ja Volmari tallu Võhma ning Uustalu (Mikurahva), Aadurahva, Maerahva ja Vatu tallu Tõugu külas (EAA 2484.1.3393.286). Viimased kolm on hävinud. Sama tüüpi on ka Võhma küla ääremaal asuv Palmse vana vallamaja (hiljem asus sinna kool) ning Võsupeeres asuv metsavahimaja.

Need olid valdavalt algbalti tüüpi majad – võrdlemisi suured, lihtsad,

Kohaliku pärimuse järgi olevat kõigi nelja Palmse Vatku küla talu uued elamud ehitanud mõisnik A. von der Pahlen. Juhani talu rohke puitpitsiga kaunistatud maja hävis 1935 kahjutules. T. Sillajõe kogu, 1900ndad.

krohvitud paekiviseintega, ühe keskse korstnaga S-kivist poolkelpkatusega hooned. Esikülje keskel on kitsa valgimikuga peauks. Maja, milles on kolm tuba, köök ja sahver, köeti kahe ahjuga. Kahjuks pole ükski neist säilinud algsel kujul ega ole ka vanu jooniseid, sellepärast on nende sisemuse kohta raske midagi täpsemat öelda. Pole alusetu arvata, et nende majade ehitamisel on eeskuju võetud ajakirjas *Neueres Ökonomisches Repertorium für Livland* avaldatud jõukate Läti talude elamute joonistest.

Eelkirjeldatuist erineb natuke hiljem ehitatud Klaukse maja: selle esiküljel on kahe jämeda kandilise sambaga lahtine ulualune ning paremas otsas 20. sajandi algul juurde ehitatud palkosa. Kesksest peauksest pääseb väikesesse esikusse, selle taga on kõrvuti köök ja sahver, paremal asub suurem tuba. Omanikud pagesid Punaarmee eest 1944. a läände, tühjaksjäänud majas paiknes algul külanõukogu, hiljem raamatukogu.

Kohaliku pärimuse järgi olevat tollane Palmse mõisa omanik Alexander von der Pahlen ehitanud ka kõigile

neljale Vatku küla talule ühel ajal üpris ühesugused uued elumajad ning lasknud mõisa õuede eeskujul kujundada ka majaümbrused. Jaaguhansu, Juhanirahva ja Joosepirahva müüdi ühekorraga 1866, ent Peetrijaagu leping vormistati 22 aastat hiljem – 1888.

Eelmistest erinev olevat olnud nüüdseks põhjalikult ümber tehtud Pärtli talu elumaja Ilumäel, mis oli sarnanenud 1851 ehitatud Oruveski veski talu elamule.⁷² Viimasest annab ettekujutuse Carl Schulzi 1870. aastail tehtud foto, millel on näha õlgedest täiskelpkatusega ühe korstnaga rõhtpalkmaja, esiküljel pulkrinnatisega lahtine ulualune ja tormiluukidega pisikeseruudulised aknad. Välisvoodrita hoone

nurki ja ulualuse külgi märgistavad heledaks värvitud põiksisselõigetega püstpalgid. Ühel hilisemal, 1920. aastail pärit fotol on näha peauksest väljaspool olnud lihtne põõnaga laudadest katteks. Uksed olid ka ulualuse mõlemas külgssein.

Majas oli algselt suur, läbi maja ulatuv maapõrandaga köök ning mõlemal pool kaks tuba. Kui Eesti Vabariigi ajal läks maja kohaliku metskonna kätte ning siia asus elama metsnik, pandi köögipõrandale kivikate.

Vatku küla südames asuvate Jaaguhansu, Joosepirahva, Juhanirahva ja Peetrijaagu talude 1860.–1870. aastail ehitatud uued elamud esindavad tollast suurmoodi historitsismi – kõik

72. Nagu mitme teise mõisa ehitatud elamu all, oli ka Pärtli maja all olnud väike kelder, mis tuli ilmsiks 1970. aastail, kui kohalik kolhoos maja ümber ehitas.

73. Praegune omanik lasi maja palkide vanuse määrata Tartu Ülikoolis – selgus, et palgid olid lõigatud 1851.

Oruveski talu elamul (ehit 1851) on nii traditsioonilise talumaja kui linnaarhitektuuri tunnusjooni⁷³. C. Schulz, 1870. andatel. A. Heina kogu.

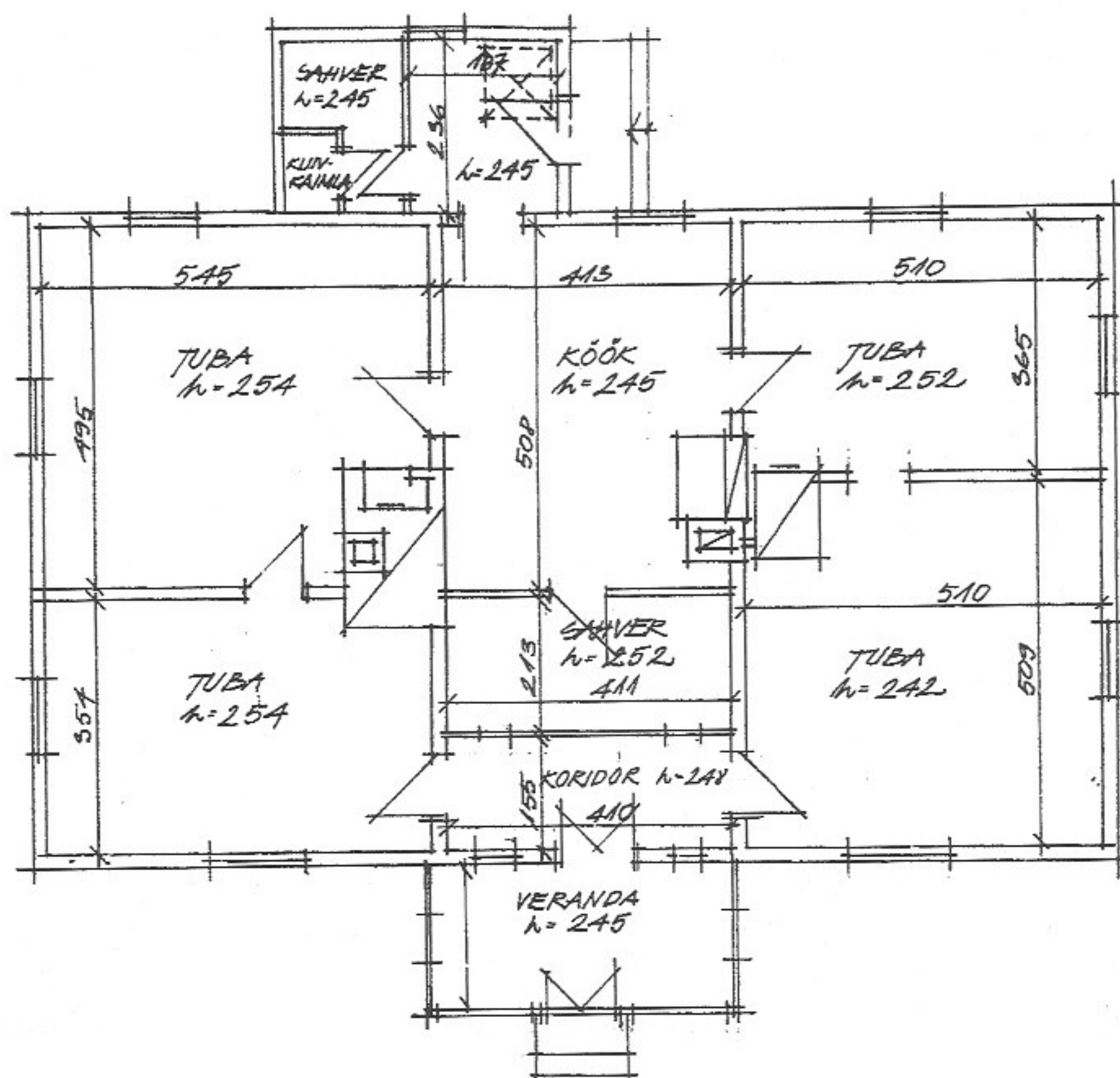
74. Peetrijaagu talu (67 ha) ostis 1888 välja Johannes Hirschfeld. 1938 kinkis ta talu oma tütrele Adele Tormetile. 1955 ostis maja ära Suru küla mees Mart Raude, 1999 omandasid talu hooned Liina ja Michael Marquardt, kes 2000. aastail elamut ja teisi hooned suure hoolega korrastasid.
75. Väga sarnased konsolidid toestavad näiteks Eesti Vabaõhumuuseumis asuva kunagise Rocca al Mare suvemõisa nn Šveitsi villa (1873) katuseräästaid.
76. Samasugused postid on Kolga vallas Pudiõõ külas Vainu talu elamu lahtisel tuulekojal (vt EVM N 1: 237-239, K. Tihase 1957). Selle maja olevat kunagi mõisaajal ehitanud samast külast Nõmme talust pärit ehituspusepp Jaagup Pernits. Hiljem ostis maja koos väikese maatükiga endale tema poeg Voldemar, kes pidas siin 1920.-1930. aastail poodi, mille tarbeks ehitas maja otsa pikenduse.

neli olid ehitatud nn Šveitsi stillis, mida iseloomustab puuhoone rohke kaunistamine saelõikepitsiga.⁷⁴ Sellest kaunistusterohkest ehituslaadist annab parima ettekujutuse 20. sajandi algul tehtud foto Juhani talu elamust. Ehituskunstiliselt ühendavad Joosepi ja Peetrijaagu maju omavahel ka ühesuguse kujuga varikatuse kandurid.⁷⁵ Põhiplaani on kõik need neli ja külast veidi eemal asuy Rahkmäe talu elamu olnud algselt sümmeetrilised - maja keskel köök ja mõlemas otsas toad. Olles ruumijaotuselt põhimõtteliselt sarnased 1840. aastate Palmse kivi-majadega, erinevad need materjali poolest ning neil on teistsugune, kahe korstnaga küttesüsteem.

Peetrijaagu poolkelpkatusega kaheosalise välislaudisega palkmajas on 4 tuba, keset maja suur pikergune köök, selle otsas väike sahver, esiküljel veranda ja tagaküljel trepikoda. On säilinud vana valgeks krohvitud tellistest leivaahi, alles on ka vanad põrandad ja laed. Verandalt, mille sisenurkades on ainulaadsed reljeefse siksakilise puulõikega nurgapostid, viib esikusse väga kaunite detailidega tahveldatud tiibuks.⁷⁶ Tõenäoliselt oli varem veranda asemel lahtine postidele toetuv tuulekoda (vt foto lk 112), mis selektab paremini ka huvitavate nurgapostide ja elegantse tiibukse olemasolu.

Eelnev kinnitab, et vähemalt Palmse kulges 1840ndail alanud talu-

Peetrijaagu talu elamu (ehit 1860-1870) põhiplaan. Vatku küla, Palmse. EAM.

Sae talu esinduslik elamu (1878) renoveeriti 2000. aastail väga hoolikalt, sealhulgas ka lahtise rõdu ehisdetailid. Heiki Pärdi, 2009.

elamute uuenemisprotsess tänu kohalikele mõisaomanikele väga omapäraselt ja huvitavalt. Taaskord tuleb kahetsusega nentida, et mõisnike tegevusest Eesti taluarhitektuuri kujundamisel ja vormimisel on meie teadmised seni väga kasinad.

Palmse vanemate, 1860.–1880. aastail ehitatud talumajade hulgas moodustavad omaette rühma Võsu kandi omad, mille seast omakorda tõusevad esile veskitalud Sae, Jaanioja ja Laviku⁷⁷. Kõigil neil võrdlemisi madalail ja laiadel rõhtlaudvoodriga palkmajadel on poolkelpkatused ning esikülje keskel avar madala viilkatusega

klaaspalkon. Ühe siinse vanema, Sae veskitalu (63 ha) ostis 1867 päriseks Jakob Grehnwaldt/Grehnwald/Grenwald/Greenvald ning ehitas 1878 uue suure moodsa maja.

Sae talu väga suures (põhja pindala 272 m²) poolkelpkatusega, väljast pruunikaskollaseks värvitud majas on praegu 7 tuba. Esiküljel paremas tiivas asub avar (34,4 m²) nurgatuba, aga esikust vasakul paiknev tuba on veel natuke suurem – 36,2 m². Parempoolsest toast viib uks lahtisesse tuulekotta maja otsas. Nagu siinkandis sageli, paikneb keset maja, esiku ja selle kõrval asuva kitsa toa taga köök, mis on

77. Näiteks Sae talu on ürikuis mainitud esmakordselt 1726 ning Sae Marteni vapp maaliti 1729 Ilumäe kiriku vitraažile. Tähelepanu väärib tööik, kui tihedalt olid siinsed veskitalud omavahel sugulussidemetega seotud: Sae Gustav Grehnwald (1800) võttis naiseks Laviku Juhani tütre Madli (1806). Nende poeg Jakob (1834), kes ostis talu päriseks, nais endale Jaanioja peretütret Liisu Muikmanni. 1930. aastail Palmse ajaloolist pärimust korjanud Akadecmilise Ajaloo Seltsi stipendiaat L. Vilmre märkis, et Palmse mõldeid moodustasid omaette seisuse, kelle meelest nende amet oli peaaegu pärandatav. Eri mõldripere lapsed abiellusid sageli omavahel ning pidasid ennast ülejäänud vallarahvast paremaks. (Vilmre 1931: 154–155)

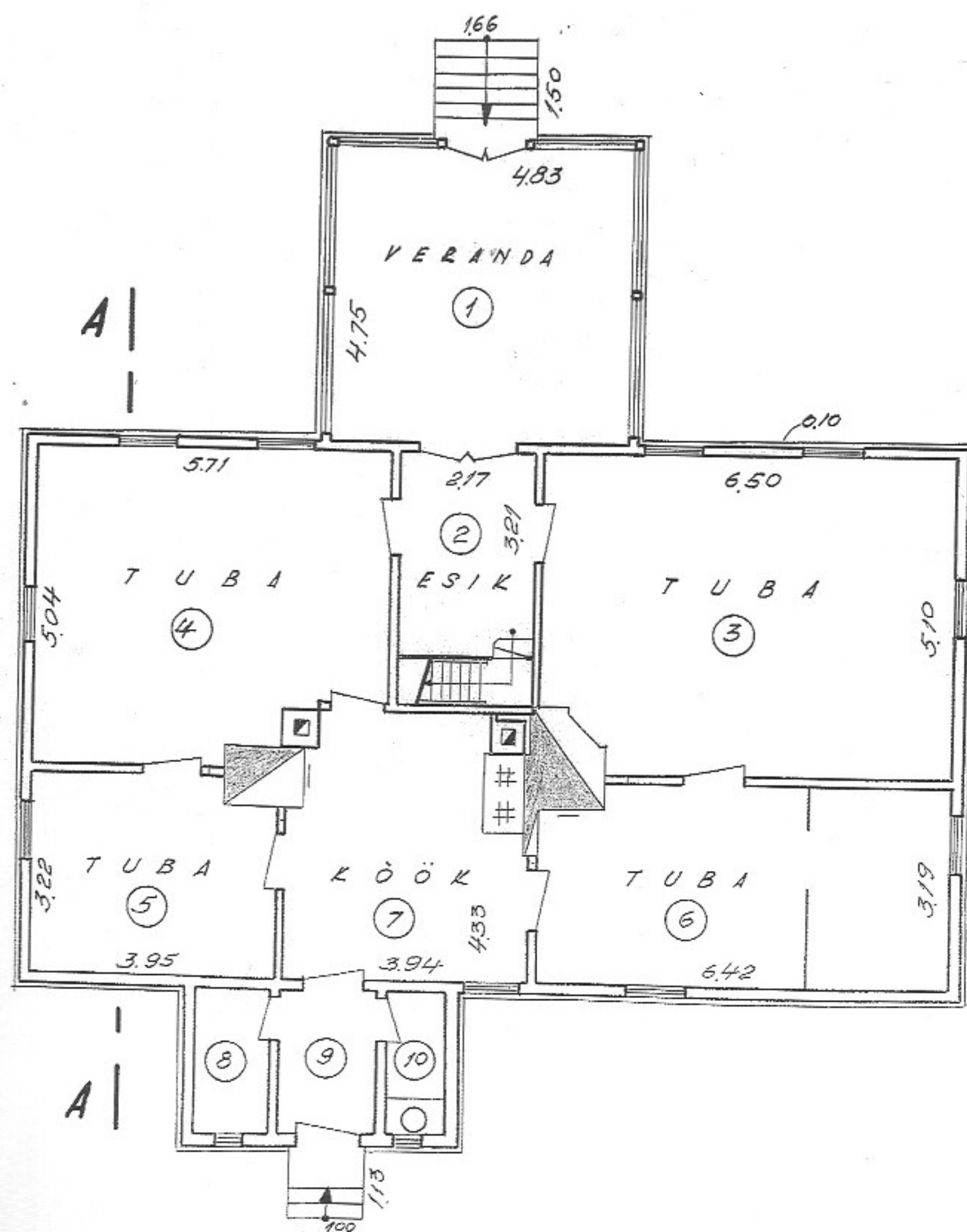

Jaanioja talu esindusliku elamu esise platsi ümber oli mõisaparkide eeskujul rajatud ringtee nii nagu naabruses Sae talus. Virumaa Muuseumid. F. Weber, 1910.

Väga ehedalt säilinud Pello talu elumaja sai valmis 1878. Võsu. H. Pärdi, 2009.

Pello talu elumaja (1878) sarnaneb põhiplaaniilt paljude teiste tolleaegsete Palmse ja Võsu kandi esinduslike taluelamutega. ERA LVMA 889.1.1-15.22326.

erinevalt Eesti talumajadele omasest suurest köögist pigem väheldane (20 m²)⁷⁸. Sealt pääseb maja tagaküljel asuvasse kaldkatusega väljaastesse, kus ühel pool asub kööki avaneva uksega sahvner ning teisel pool vahekäiku kuivkämbla. Väljaaste kõrval on uks majaalusesse keldrisse. Palkonil ja maja otsas asuval tuulekojal on ripuvad ehispäid⁷⁹ ning kaunis mustiline võrerinnatis.

Von der Pahlen olevat Jakobit tšereda uue maja eest kiitnud ja saatnud

tallu appi oma aedniku, kes pidi kujundama talu aia. Majaesist muruväljakut ümbritseb tänase päevani säilinud klassitsistlike mõisaparkide eeskujul tehtud ringtee. Samamoodi oli eesõu kujundatud ka Jaanioja talus Võsul.

1868. aastal ehitatud Jaanioja talu⁸⁰ elamuga väga sarnane on kapten Mihkel Einmanni maja, milles alates 1912 asus Võsu postkontor (Tammik 2005:250).

Võsu kõige vanemate talude hulka kuuluva Pällo/Pello elumaja erineb

78. Sellegi maja ruumijaotus järgib üldjoontes eelpool korduvalt mainitud sümmeetrilise põhi-plaaniga Läti taluelamut aastast 1814 (vt joon lk 90).

79. Samasuguseid chised on näiteks Laviku talus ja Käsmu merekoolil ning 1936 tulekahjus hävinud Juhani talumajal Vatku külas.

80. Varem Võsu külje all, Jaanioja ääres asunud veskitalu (25 ha) müüs mõisnik 1871 ilma veskita 1450 rbl eest selle "pärisloha peremehele" Jakob Muikman-nile (1839–1908), kes oli üks Käsmu merekooli rajajaid. Pärast Jaagupi surma päris talu tema lesk Elts, kes 1913 kinkis selle pojapojale Jakob-Arendile. Pärast Arendi surma 1917 jäi talu tema lesele Luisele ja tütrele Juttale. Nõukogude ajal kuulusid hooned riiklikule ametiühingule, 1990ndail tagastati need pärijale. Laial, kahe korstnaga madala poolkelpkatusega rõhtlaudisega palkmajal (sokliil aastaarv 1868) on esikülje keskel stiilsete klaasuste ja kaaraknaga lai veranda. Maja püstlaudadest nurgapiirded jäljendavad kiviehitisi, aknad on tehtud hiljem suuremaks. Verandauste klaasijaotus on samasugune nagu oli Võsu Kaubatarvitajate Ühisuse majal ja postkontoril.

Pello talus elumajas on päris palju säilinud ajaloolist sisustust ja interjööridetaile. H. Pärdi, 2012.

81. Pello talu on ürikuis mainitud 1726, päriseks ostis talu 1867 Eru küla mees Jakob Klaus, hiljem päris selle tema väimees Jaan Veinman (1856–1908). 1939 pidas talu Jaani lesk Madleena (1865) koos tütre Vandaga (1905–1970), kes elas siin surmani.

eelnevaist detailide poolest.⁸¹ Väljast tsinkvalgeks värvitud maja algne ilme on väga hästi säilinud, akendel on osaliselt alles nurganuppudega piirdelauad. Tollasele Võsule tüüpilist laia madala poolkelpkatusega palkmaja (1878) ilmestab keskne madala viilkatusega avar veranda.

Põhiplaanilt (vt joonis lk 117) on seegi sümmeetrilise ruumijaotusega nagu teised siinsed vanad häärberid.

Majas on suur saal, kuhu 1935–1936 ehitati uus valge kahhelahi, saali kõrval on teine suurem tuba, kaks väiksemat magamistuba ning köök, kuhu pääseb

ka õuepoolsest esikust, kus on sahver (8) ja käimla (10).

Nagu Võsul tavaks, pandi suviti häärberisse puhkajad, oma pere kolis vanasse rehemajja. Pellol on päris palju säilinud ka endisaegset interjööri ja sisustust, sest maja on järjepidevalt kuulunud ühele perele.

Uuemaist, 20. sajandi algul ehitatud majade st väärrib siinkandis tähelepanu Nigula talu esinduslik elamu Natturi külas. 1905 ehitatud viilkatusega ja kahe korstnaga palkmaja on säilitanud tänaseni oma algse ilme. Hoone esikülge ilmestab viilkatusega

klaaspalkon, mille viiluväljal on sarnaselt maja suurte otsaviiludega vooderdatud kalasabamustris laudis. Seinte välisvooder jaguneb kolmeks: põhiosa on rõhtne, profiillaudadest väike vahekarniis eraldab seda umbes meetrikõrgusest püstlaudisest ning selle all on soklile toetuv plank. Majal on lihtsate piirdelaudadega, võrdlemisi suured kuue ruuduga aknad. Nende kohal on saelõikeliste tugi-laudadega karniisid. Maja põhjapool-ses otsas on kaldkatusega koda, kus asub stiilne kappkäimla ja sahv. Siit viib otseuks kööki, kus ukse ees on

põrand betoonist, ülejäänulauast. Seinad on krohvitud, all on ligi meetri-laiune püstlaudadest paneel. Köögi pliit ja suure toa ahi on valgest kah-helkivist, suur leivaahi on savitellistest ja üle krohvitud. Pliidi kohal on suur valgetest kahlitest nurga ja ülakarnii-siga roosadest pottkividest kumm. Pruunikspeitsitud laudlaed on tehtud talade peale. Peale mainitud ruumide on avaras majas viis elutuba. Suure-maist muutustest nimetagem 2000. aastail pandud bituumensindlist katu-sekatet ning tagaküljel asunud teise palkoni lammutamist.

Natturi külas asuva Nigula talu lihtsa, kuid esindusliku elamu (1905) ilmet kujundavad kõige enam kena klaaspalkon alapoolsel küljel ning mitmesuunaline välislaudis. H. Pärdi, 2007.

Mõnevõrra teistsugune ehituslaad iseloomustab Harjumaa idaosa talusid Kuusalu kihelkonnas: Siin leidus võrdlemisi palju vanapärase ilmega täis- või poolkelpkatusega ning ühe keskse korstnaga lahkclamuid.

Ruumijaotuse järgi on vähemalt osa sealseid elamuid välja arendatud rehemajast. Siingi tuleb rõhutada, et kõik need majad on lasknud ehitada mõis, sest Kolga, Kõnnu ja Loo mõisates hakati talusid päriseks müüma alles 1905. Näikse, et Kolga krahv Stenbockil või tema ehitusnõunikel oli teistsugune lähenemine kui von der Pahlenil, sest siin on lahkclamuid ehitades lähtunud rohkem vanast rehielamust.

19. sajandi teisel poolel ehitatud lahkclamuid on Kolga vallas päris palju: Lõpeveski talus (1867–1868), Allika külas Napa talus (1895), Mäepea külas Matsaugu talus (1870ndail), Kiiu küla Kärü talu väike poolkelpkatusega maja (1897), kus oli köök, kaks kambrit ja esik nende ees, Koopa talus Sigula külas.

Vana kelpkatusega rannamaja (ehitatud 1866 paiku) oli Virve külas Jaagupi talus: tuba, koda, tubakamber ja kodakamber, kuhu küttekolle ehitati sisse alles 1950. aastate lõpus.

Umbes sama vana elamu on ka Virve külas Leba talus: siin oli tuba, mida oli kasutatud ka rehetootana, kamber, koda, kus peksti rehte ning

Kolga valla Sae veskitalu vana elumaja meenutab väliselt rehemaja, ent ei ole seda. EVM. K. Tihase, 1957.

Vanaveski talu elumaja (1876) on üks paremaid näiteid Kuusalu Kolga vanemaist lahkelaanudest. EVM. J. Suurmets, 1960.

kodakamber. Tuba oli ümarpalkidest, seinad seestpoolt tahumata, 1960. aastal olid talad ja parred alles. Uus ahi tehti vana, lahtise leega ahju kohale. Toa ümarpalklagi oli kambri laest kõrgem. Kojaseinad olid osaliselt tahutud, ees kahe poolega väravad, taga uks. (EA 3: 256-257)

Tapurla küla Uuetoa talu elamu oli ehitatud 19. sajandi lõpuaastail vana-dest palkidest. Selles oli Soome-moodi pliidiga ahi. Koda ja kodakamber tehti mere poole, tubakamber oli maja lõu-napoolses otsas – kõigis siinseis ran-namajades oli see olnud samamoodi. Vanas majas oli lahtise leega ahi, toa ja kambri vahel seina polnudki – seda asendas ülesriputatud kalavõrk.

Kodakamber oli toiduainete hoidmi-seks, kajas oli käsikivi.

Üks Kuusalu kihelkonna kõige vane-maid lahkelaanude oli Kolga jõel asuvas Sae veskitalus. Kirjelduste järgi sarna-nes see rehemajaga – hoone keskel oli kõrgem rehetoa moodi peretuba ning selle ees postidega ulualune.

Hilisema taluomaniku Madis Adleri 1807 siia tulles oli juba olemas hoone keskmine osa suure peretoaga, millele ta 1816. aastal kaks uut kambrit otsa ehitas. Tema poeg Jakob ehitas lõuna-poolsesse otsa hiljem veel kaks kamb-rit juurde. See suur, kahe korstna, pool-kelpkatuse, tugisammastele toetuva ulualusega maja hävis tulekahjus 1963 (Tarvel 1983).

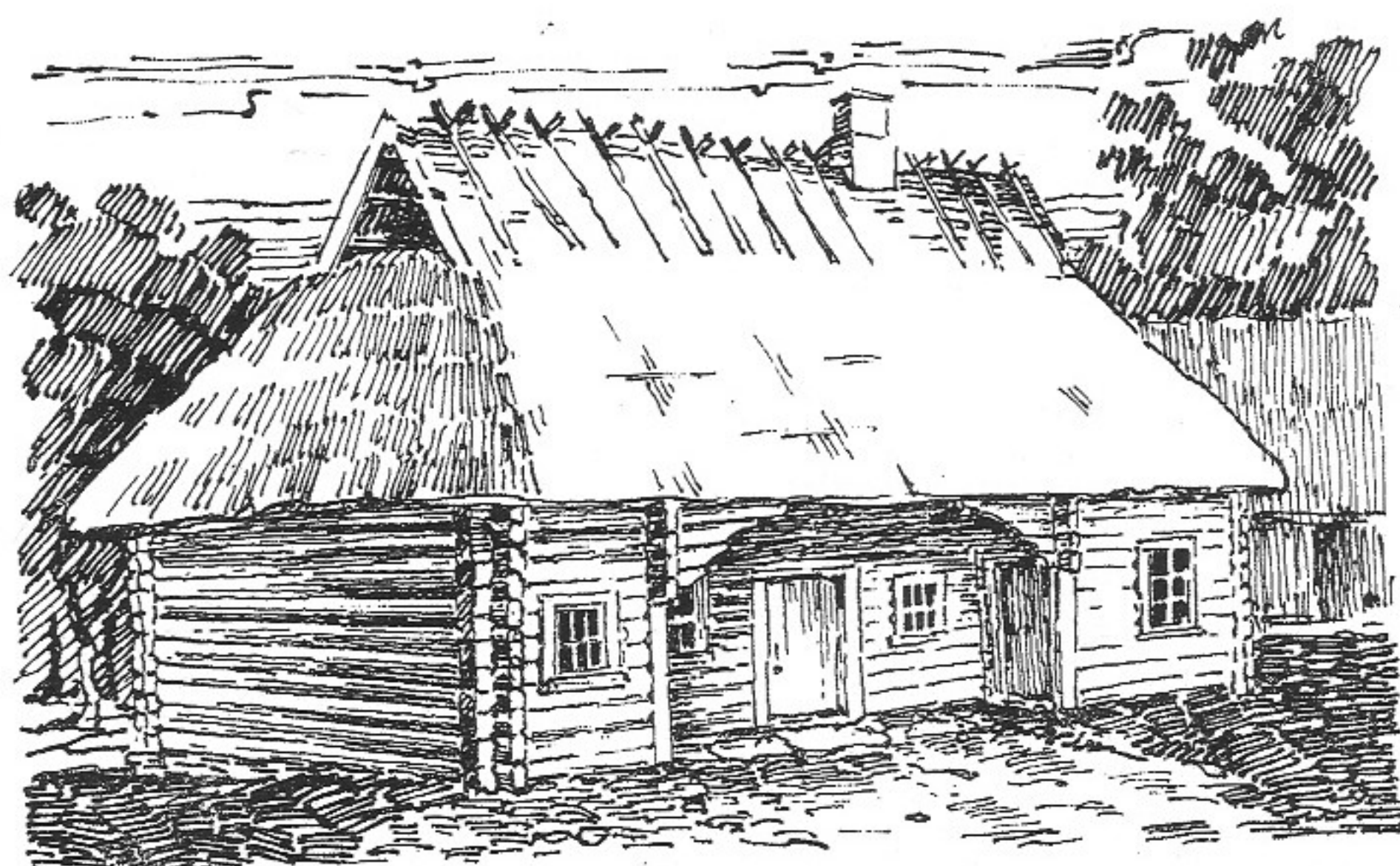

82. Siinkandis ei ole peretuba taluteenijate eluruum nagu Mulgimaal, vaid otseses mõttes pere tuba.

Vanapärane, väliselt rehielamu moodi kelpkatusega, ristnurgaga, tänaseni voodrita palkmaja (15 × 8,5 m) on Kolga vallas Kursi külas asuvas Vanaveski veskitalus. See ehitati 1876. aastal rehemaja asemele (EVMEA 3:171), veranda tehti juurde ilmselt 20. sajandi algul. Maja keskel on suur rehetoalaadne peretuba, paremal pool külmkamber ja sahver, teisel pool terve maja laiune kamber, mille jagab keskelt pooleks suure ahju tagaküljele ehitet soemüür. Peretoa ees on eeskoda ja selle kõrval avatud kööginurk. (K. Tihase 1956, EVM N 1: 224-225; G. Troska 1960, EVM N 33: 70, põhiplaan vt Tihase 2007:160)⁸²

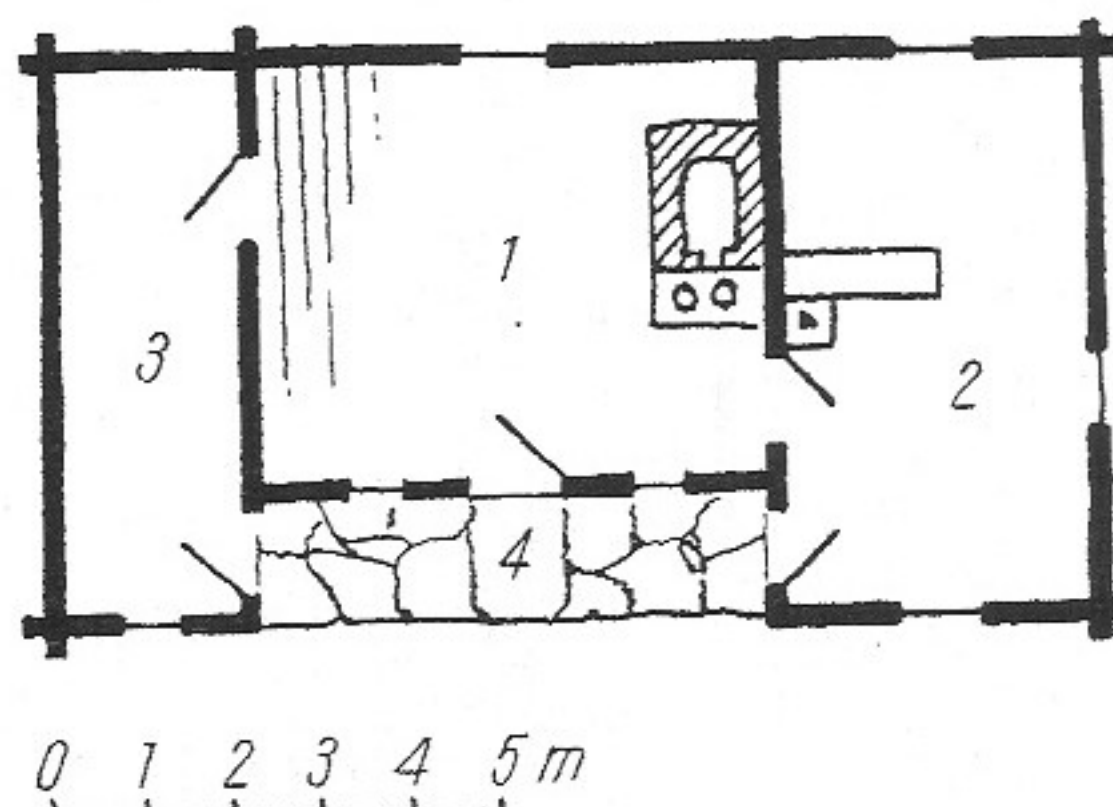
Veelgi rohkem sarnaneb rehemajale Uuri külas asuva Mageda talu elamu. (G. Troska 1960, EVM N 33: 140, 147, 153) 19. sajandi keskpaiku ehitatud väheldane (11 × 6 m) kelpkatusega palkhoone toodi praegusse asupaika pärast maade kruntimist 1880. aastail. Algselt oli maja esiküljel siinseile rehemajadele iseloomulik lahtine ulualune (Tihase 2007: 158, joonis), hiljem ehitati see laudadega kinni.

Maja keskel on rehetoasarnane suure kerisahjuga peretuba, paremas otsas terve maja laiune kamber, mida soojendas pliidist köetav risti tuppa ulatuv soemüür. Peretoa teisel küljel oli samasuguse pikerguse kujuga veidi

Uuri küla Mageda talu elamu (19. saj keskpaik) vaade ja põhiplaan. Karl Tihase. Äratrükk raamatust, Tihase 2007.

- 1 - peretuba,
- 2 - kamber,
- 3 - sahver,
- 4 - ulualune

kitsam sahver. Veel 1960. aastal sarnanes peretuba üldilmelt rehetoga, seinad olid seest tahutud, palgivahed täidiseta, suitsust mustunud. Pikisuunalistele taladele toetuv lagi oli samuti tahutud palkidest (EVM EA 4:201-208). Väliselt sarnanes see suuresti Palmse lähedal asuva Oruveski talu elamule, ehkki detailide poolest oli viimane rikkam.⁸³

1891 ehitatud Muuksi küla Toomani talu uus elumaja oli olnud omakandis üks esimesi selletaolisi.⁸⁴ Vanapärases õlgedest poolkelpkatusega maja eeskojast pääses vahekotta, sealt kööki ja

tubadesse. Majas oli 6 tuba, sh meeste tuba, söögituba, suur eestuba, väiksem tagatuba ning ees- ja tagakamber. Köögi taga väljaastes oli väike sahver ning maja all kelder. Oma mälestustes kirjeldab peretütar Erika Nõva, kuidas ta noore arhitektuuritudengina kodumajas remonti tegi ja ruume kujundas:

“Uus tuba ehitati elumaja idapoolse külje otsa Esimese maailmasõja algul. Seda kasutati nüüd peamiselt söögitoaks ja meeste magamisruumiks. Lõunapoolses eestoas ja eeskambris magasid lapsed, tagakambris isa ja ema. Eestuba ja eeskamber olid maja puhtamateks

83. Oruveski omanik Jacob Kurberg (1837–1907), kes pidas hiljem Gatšinas apteeki, ostis ära Einmanni (1875/1879), Saiakopli (1884) ja Moe mõisa (1886), mille viinaköögi ehitas ümber moodsaks piiritusetehaseks. 1893 oli Oruveskis möldriks Weber (Kröger 1893: 119).

84. Toomani ja Altoa talust kokku liidetud Toomani talul oli maad 74 ha. Selle ostis Kolga mõisa käest päriks arhitektide Erika Nõva ja August Volbergi isa Hans Volberg, kes 1947 tehti kulakuks ning pandi vangi, 1949 saadeti 2 tütart Siberisse ning talu jäi tühjaks. 1956 ostis perekond talu tagasi. Praegu on talu aidas väike muuseum, mida hoiab Erika Nõva tütar Tiit Mürk oma mehega.

Muuksi Toomani maja (1891) oli olnud omakandis üks esimesi moodsaid taluelamuid. Äratrükk raamatust, Nõva 2005.

varsaga leinakase all. Leinakase oksad ja
hobuse saba näitasid tugevat tuult. Varss
oli ema rinna ees põigiti tuulevarjus. [---]

Lõunapoolsesse seina tegin lusti jooksvate hobuste rühma, mis pidi kujutama kõiki Toomani hobuseid Aru Kärjal. [---]

Selle remondi kohta ei olnud kellelgi vastuväiteid. Isagi ainult muheles, sellele vaatamata, et poearve "raamatu peale" toodud värnitsa ja muu arvel tublisti kasvas." (Nõva 2005: 36-37)

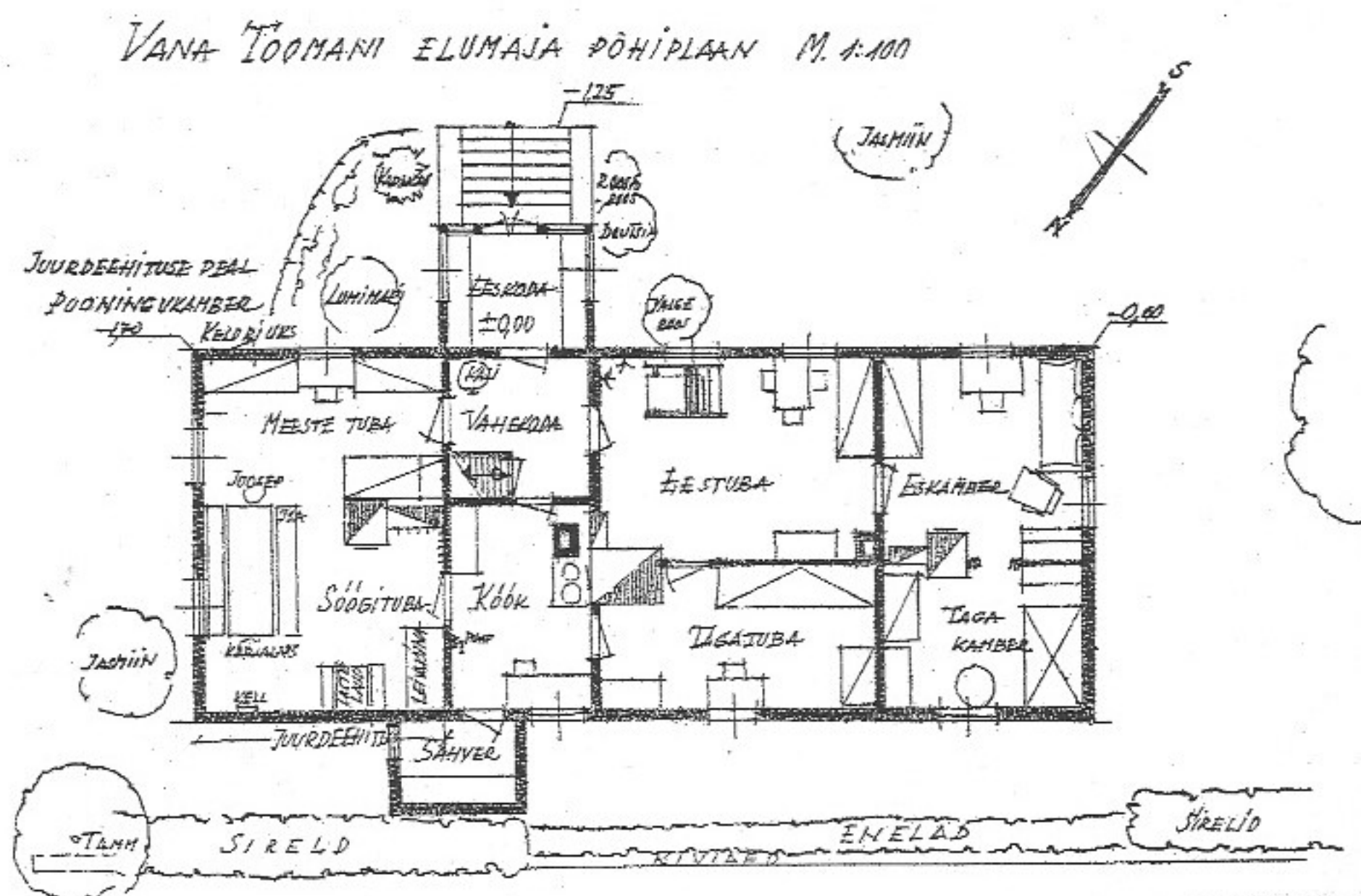
Eesti rahvaarhitektuuri üks omapärasemaid näiteid asub Agumäe talus Tsitre külas.

Määrisin saepuru-saviseguga kõik pal-
kide vahed siledaks ja värvisin seinad lii-
mivärviga üle. Eestoa seinale pritsisin läbi
pappšablooni veel lilled peale. Uues toas
valgendasin lae ja seinad akende kõrgu-
selt. Värvisin seinad liivavärvi ja akende
kõrguselt tegin "borde", mis kujutas rukki-
hakkide rida.

Söögilaua kohale, kahe otsaakna
vahele ja söögilaua otsa kohale lõunapool-
sesse seinu tegin hobuste kompositsioonid.
Söögilaua kohal akende vahel oli hobune

Maja ehitaja ja omanik, Agumäe talu vanim perepoeg Joosep Oberg (1874–1930) oli maast madalast armas-
tanud nikerdada ja puutööd teha. Täis-
kasvanuna sai tast paadimeister, kes oli
töötanud laevapuusepana ka Soomes
ning peentisler. Muuhulgas oli ta osa-
lenud Tsitre suvemõisa ümberehitami-
sel, nikerdades nn suvesalongi ümbrit-
sevad sambad ning Tsitre suvemõisa
Väike-Tsitre karjamõisa hoone. Viimase

Muuksi Toomani talu elamu põhiplaan. E. Nõva. Äratrükk raamatust, Nõva 2005.

Maadimeister Joosep Oberg ehitas 1915–1924 oma kodutallu Agumäele Eesti ühe kõige omanäolisema talumaja. 1925. Erakogu.

juures oli mitmeid detaile, mida esineb kõnesoleva Agumäe maja juures, näiteks rippuvad pitslauad katuseviilul. Nurgakiivi oli ta majale pannud samal päeval, kui sündis vennapoeg Hugo (31.10.1914), kellest hiljem sai kuulus orelikunstnik H. Lepnurm. Joosep toetas tublisti ka vennapoja muusikaõpinguid.

J. Oberg ehitas maja tasapisi kuni 1924. aastani. Esialgu tegi ta maja mesilaste tarbeks – siia tõsteti tarud talveks külmavarju, sellest jäi külge nimi “mesimaja” (koduses kõnepruugis “messen”). Väidetavalt suures osas merest korjatud puidust maja ehitati kolmes järgus. Esialgses hoones oli

tuba (4×4 m) ja põhja pool väike köök (2×4 m). Kuna hoone jäi väikeseks, ehitas Joosep läänepoolsele küljele suure toa, mille pikkus on 8 m. Põhjapoolsesse otsa ehitati koos sellega veranda, mida kutsuti klaasmajaks. Hiljem tehti lõunapoolsesse otsa 3 m laiune tuba ning koos sellega idakülge lahtine trepikoda. Maja lõunapoolsesse otsa teisele korrusele tehti lahtine katusega rõdu, mida piiras samasugune pulkrinnatis nagu põhjapoolses otsas põhikorruse rõdu. Sae- pitskaunistused lisas Joosep siis, kui hoone oli valmis.

1960. aastail ehitati hoone mansardkorrus sisemiselt veidi ümber, et

kohandada seda prof Hugo Lepnurme suvekorteriks. Selle töö käigus ehitati kinni maja lõunaotsas mansardkorrusel asuv lahtine rõdu ja kaotati katusekelp.

Maja on oma peene rahvusromantilise saeornamentikaga, kiirja viilulaudise ja juugendlike akendega meie taluhoonete hulgas ainulaadne, oma pära lisab kergelt murtud katusejoon. Esiküljel on samas stiilis kauni kaarja avaga klaastrëpikoda. Pärast 1971. aastat on tagaküljele juurde ehitatud katuseuuk ning lihtsustatud akende raamijaotust. Hoone tagumises otsas oli algselt kelpkatus, millest ulatus välja lahtine postidele toetuva katusega rõdu, nüüd on sinna tehtud viilkatus. Viimastel aastatel on hoonet remonditud, osa hävinud puitpitsist taastati 2009. Säilinud on ka Joosepi valmistatud ühtses stiilis hoone sisustus ja mööbel. Maja väljendab värvikalt siinse rannarahva avatud meelelaadi.

Rõhtpalkidest puitlaudisega hoone toetub maa-, pae- ja telliskivist vundamendile, mille sokliosa on üle krohvitud.

Praegu on majal eterniidiga kaetud murtud pindadega viilkatus, mille ülemine kolmandik on tõstetud alumisest paarkümmend sentimeetrit kõrgemale. Varem oli laastuga kaetud katuse lõunapoolses otsas poolkelp, millest ulatus välja viilkatusega rõdu. Põhjapoolse lahtise rõdu katus on valtsplekist.

Majal on kaks välisust: väikese valgimikuga tahveluks idaküljel lahtises eekojas ning kaks klaasitud kaarja ülaosaga tiibust põhjapoolses otsas. Selle kohal on mansardkorruse rõdule avanev samasuguse kujundusega poolklaasuks. Klaasitud ülaosaga uks avanes varem ka teise korruse lõunapoolsele rõdule. Maja külgseintes ja lõunaotsas olid algselt kahe poolega kuueruudulised aknad, mis 1970. aastail vahetati lihtsamate vastu, kus kõik

Agumäe talu J. Obergi tehtud maja viiluehised. H. Pärdi, 2005.

Agumäe teisele elumajale lisab jumet lahtise ukseavaga palkon. H. Pärdi, 2005.

Pikakose suvetalu elumaja Valgejõe kaldale kavandas Hanno Kompus 1925. H. Pärli, 2009.

raamid on ruudujaotuseta. Teistsugused, kaarja ülaservaga ning lihtsa must-riga väikesteks ruutudeks jaotatud klaasidega aknad on põhjapoolse siseveranda otsaseinas ja esiküljel – “klaasmajal”, selle kohal mansardiseinas ning esiküljel trepikojal. Sama mustriga on ka põhjaotsa poolklaasused põhikorrusel ja mansardil.

Maja on väljast yooderdatud kolmeosalise laudisega, mille alaosa on meetrikõrguselt püstine, laiem ülemine osa rõhtne, räästaaluses aga taas püstine. Põhjapoolse viilulaudise keskosa on rõdu laiuselt püstine, sellest väljaspool asetsevad lauad kiirjalt poolviltu. Kergelt kiirja asetusega on ka lahtise külgrõdu-esiku viilulauad.

Räästa all katab rõhtlaudist ažuurse noolekujuliste otstega topeltlaudis. Sama kujundusega lauad piiravad ülevalt ka kõiki kumeraknaid ja -uksi ning lahtise külgrõdu-esiku avasid.

Siinmail on ka mitmeid uuemaid, 1920.–1930. aastail arhitektide ainuprojekti järgi ehitatud elamuid. Üks esimesi selliseid on Jakob Hurda väimehe, pastor Aleksander Mohrfeldti Pikakose suvetalu Kõnnu vallas Valgejõe ääres.⁸⁵ Kunstikriitiku, Estonia teatri lavastaja ja arhitekti Hanno Kompuse projekti järgi ehitas ta 1925.–1928. aastatel siia koos oma väimehe, Estonia ooperilaulja Karl Viitoliga esindusliku valgeks krohvitud kuuekandilise nurgatorniga betoonkivist maja. Allkorruse põhiosa

85. Selle väikese talukoha (12 ha) ostis ta endale 1914 ning asus pärast pensionile jäämist 1928 siia paikselt elama. Talus oli eeskujulik viljapuuaed ja köetav kasvuhoone ning jõel väike elektrijaam.

86. A. Volbergi projekti järgi olevat tema kodukülas Muuksis ehitatud veel kolm maja.

hõivab suur avatud eluruum, kõrval on peremehe kabinet, ülakorrusel 4 tuba. 1920.–1930. aastatel käisid siin suvitamas paljud Estonia näitlejad. 1950. aastail ostsid Laine ja Arvi Sundja osa majast endale ning pärast Helmi Viitoli surma 1970 kogu maja endale. Praegu kuulub maja nende poja Hannese perele, kes austusest maja kultuuriloo suhtes on sisse seadnud kodumuseumi.

Mööda ei saa tõigast, et siitmailt pärit õde-venda Erika Nõva ja August Volberg kujunesid 1920.–1930. aastail juhtivaiks maa-arhitektideks. Oma kodukandis projekteeris A. Volberg 1928 valminud Loigu talu paekivist elamu Soorinna külas ning natuke

hiljem oma onule Joosep Volbergile kodukülas Muuksis Aedla väiketalu elamu koos kõrvalhoonega.⁸⁶

Nagu tõendavad H. Tiidermanni ülesvõtted 19. sajandi lõpust ja Päriskase pilt aastast 1927, leidis Kolga kandi majadega sarnaseid taluelamuid mujalgi Ida-Harjumaal, Jõelähtmel ja Harju-Jaanis (vt *Estonica* 2009: 94 ja 129, 130; EVM 76: 53).

Seda kinnitavad ka välitööandmed Rebala ja Parasmäe külast. Nimelt olla Rebala Kebja talus ning Parasmäe Miku I ja Nigula talus elatud 19. sajandi lõpus enne praeguste rehemajade ehitamist lahkelamuis. Kebja talus olevat vana maja keskel olnud koda ning kahel

Loigu talu elamu (1928) Soorinna külas on ehitatud Muuksist pärit arhitekti August Volbergi projekti järgi. H. Pärdi, 2009.

Kedia talu elamu (1931) Muuksi külla kavandas A. Volberg oma onule Joosepile. H. Pärdi, 2005.

Koigaküla Toomani talu uus elamu ehitati 1936 valmis arhitekt Arnold Väli projekti järgi. Kõrge kelpkatusega maja sarnaneb tollal maal ja linnas populaarseks saanud E. Velbri kavandatud majadele. H. Pärdi, 2009.

Tundmatu talu kusagil Harju-Jaani kihelkonnas, tõenäoliselt Peningil. AM F11684:159. H. Tiidemann, 1980ndad.

Pärast uue elumaja valmimist ei lammutatud vana rehemaja maha, see jäi kas vanapere elukohaks või lihtsalt abihooneks. Uus elamu on keskse korstna ja sissekäiguga algbalti tüüpi hoone. Tundmatu talu kusagil Harjumaal. EVM. Parikas, 1927.

pool suitsutoad (Troska 2000: 280-281). Väga stiilne lahkelamu ehitati 1903 Jõelähtmel Koila külas Koila talus.⁸⁷ See on avar, kahe korstnaga poolkelpkatusega tahutud palkidest maja, mille õueküljel on klaasveranda. Majal olid algselt kuueruudulised aknad, seinad on väljast vooderdatud rõhtlaudisega, viilud kalasabamustris. Katus oli algselt õlgedest, praegu laastust.

Eraldi on põhjust kõnelda Kareda külast Järvamaal, kus uuemate taluelamute juures leidub üht-teist omapärast. 20. sajandi algusest pärit talumajadest väärib esiletoomist kindlasti Kareda küla servas asuv Karjama talu häärber.

1912 ehitatud palkhoonel on säilinud valdav enamus algupäraseid detaile. Seinte põhiosa on väljast vooderdatud rõhtlaudisega, väikese vahekarniisiga eraldatud alaosa aga püstlaudisega. Historitsistlikud ehisdetailid on väga sarnased samas külas asuva Kareda vallamaja omadele. 1896. aastal püstitatud kroonustiilis vallamajast on oma majade juures ehitamisel eeskuju võtnud pea-aegu kõik selle küla talumehed. Kareda külas kujunes seetõttu välja lausa oma, kohalik taluhistoritsismi variant.

Kareda ja lähiümbruse (näiteks Kuksema) teise erijoonena nimetame elamute omalaadset õhutusviisi, kus

87. Ehitusmeister on kirjutanud ühele voodrilauale pliiatsiga "See maja on Hans Lipsu ehitud 1903".

Koila talu elamu (1903) renoveeriti 2012. H. Pärdi, 2012.

Kareda küla uueaegse taluelamu terviklikumaid näiteid on Karjama talu maja (1912). H. Pärdi, 2006.

tube õhutati läbi seina pandud periskoobilaadse metalltorude abil. Sarnast moodust on rohkesti kasutatud Paides 19.–20. sajandi vahetusel ehitatud puumajades, samuti 1905 ehitatud Aravete

vanas koolimajas ning 1931 valminud Koeru Tarvitajate Ühingu majal; Seda leidub ka Väätsa kandis, harva siin-seal mujalgi.

Kui talumaju hakati ehitama projekti järgi

Nagu nägime Hallistes, algas arhitektide kaasamine talumajade püstitamisel vahetult enne Esimest ilmasõda 1913. Üldse kõige esimene teadaolev kindlalt projekti järgi ehitatud taluelamu oli Parisseljal Pärnu-Jaagupi kihelkonnas. Talu peremees J. Prints ehitas 1912 oma uue maja Soomest Uusimaa Põllumeeste Seltsi ehitusinspektori tehtud projekti järgi, mille ta sai

kätte väga soodsa hinnaga (9 rbl 37,5 kop).

Suures moodsas mansardkatusega kolme korstnaga puumajas oli kahel korrusel pinda kokku umbes 350 m². Maja seinad olid kokkuhoiu mõttes "kõvematest vanamaja palkidest püsti vahvärgi vahele ehitatud". Põhikorrusel oli lahtise rõdu kõrval eeskoda. Sealt pääses maja keskel asuvasse suurde

väljaastega elutuppa (32 m²), mille kõrval, trepi all paiknesid nn käsikamb-rid. Laia ukseta ava kaudu pääses siit söögituppa, mille kõrval asus laiade ustega nõnderuum, kust pääses ka kööki. Keskmise eeskoja kõrval asus avar peremehe tuba (21 m²), selle taga veelgi avaram magamistuba (26 m²) - mõlemas oma ahi.

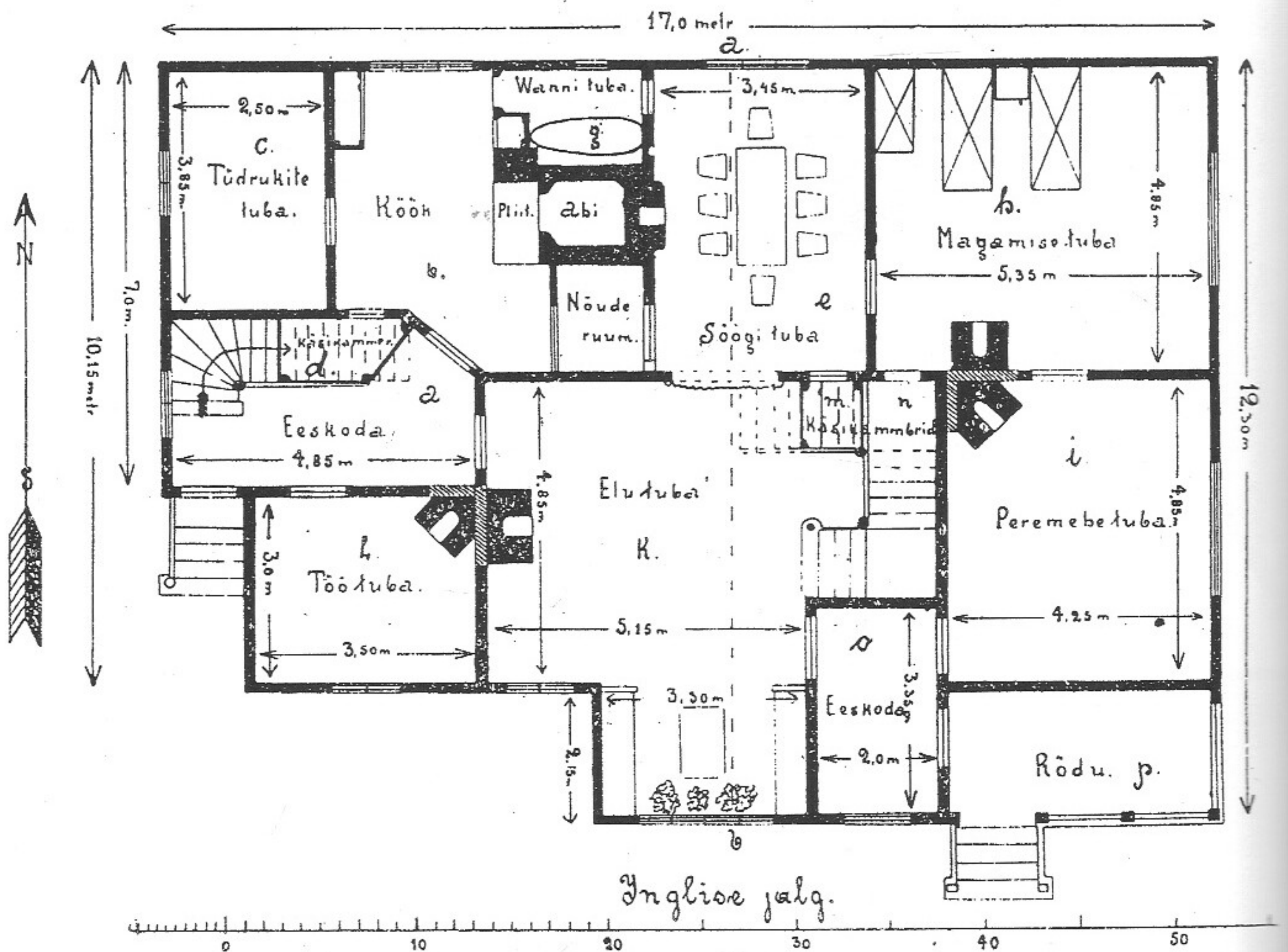
Söögitoa kaudu sai ka suure ahju taga asuvasse vannituppa. Kööki pääses samuti maja otsaesikust, kus oli ka trepp teisele korrusele. Esiku kõrval oli ahjuga töötuba, peaköögi kõrval nais-teenijate eluruum - "tüdrukite tuba", mis muide oli kütteta, eraldi ruumid

olid nais- ja meestööliste jaoks, vannituba ning "kirjutusetuba" - peremehe kabinet. Tähelepanu äratavad veel eraldi "riiete-hoidmise ruum", "nõude ruum" ning toidunõude sahvver. Mansardkorrusel oli teine köök, mida lisaks "poiste toa" elanikele kasutas aednik, kelle jaoks siin oli omaette tuba. Siin oli veel suur eeskoda, kinnine rõdu ja suur võõrastetuba (31 m²). Kõik ülakorruse toad olid köetavad. Maja laastukatus ja osa seinu oli väljast värvitud Rootsi punaseks, akende piirded olid valged, uste tahvlid ja liivrid [?] kollased, uste raamid ja trepipiidad rohelised ning aknaraamid rohekad. (Lauri 1913: 163-165)

Parisselja talu suur elumaja Pärnu-Jaagupi kandis ehitati 1912 Soomest saadud projekti järgi. ERM. 1920ndad.

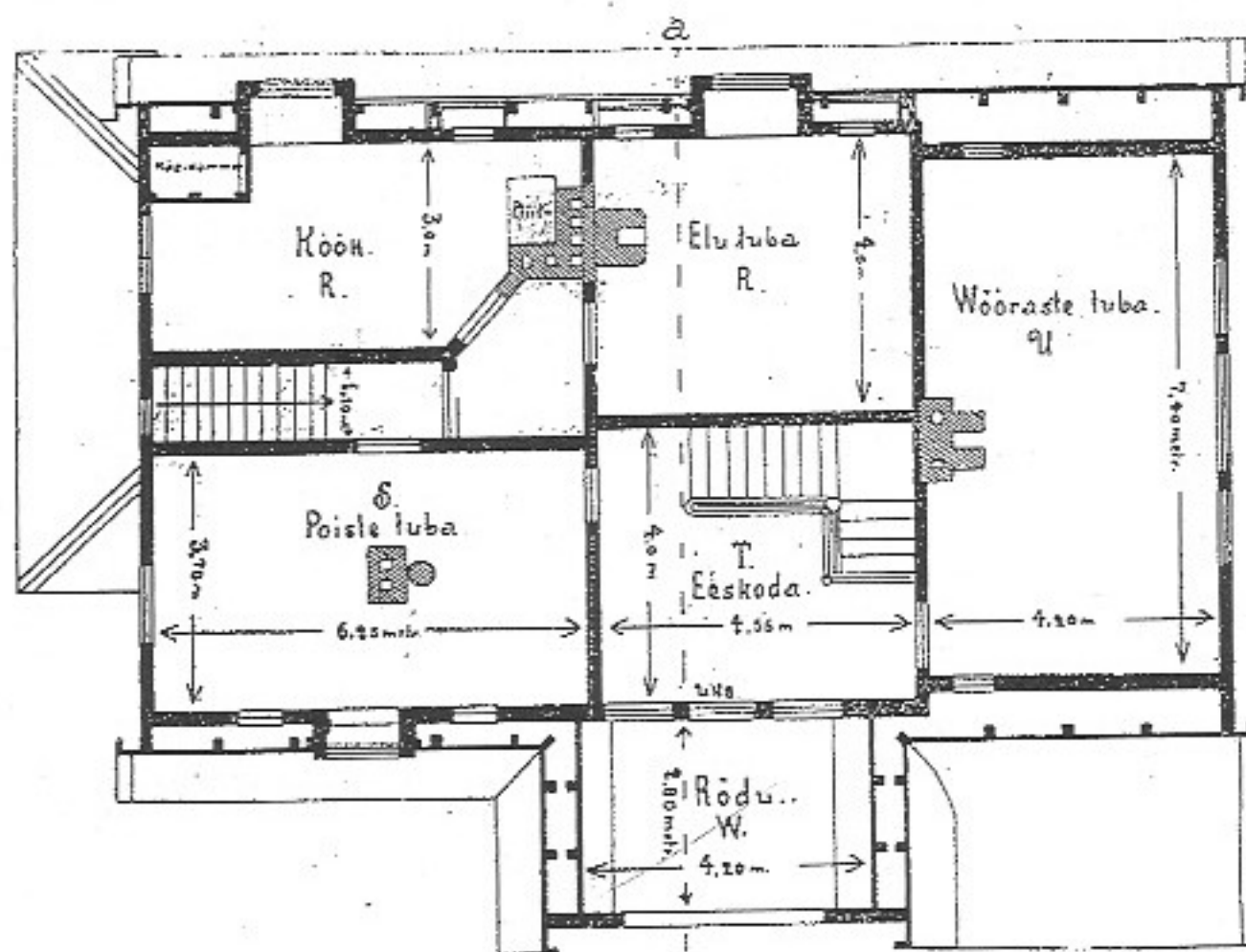

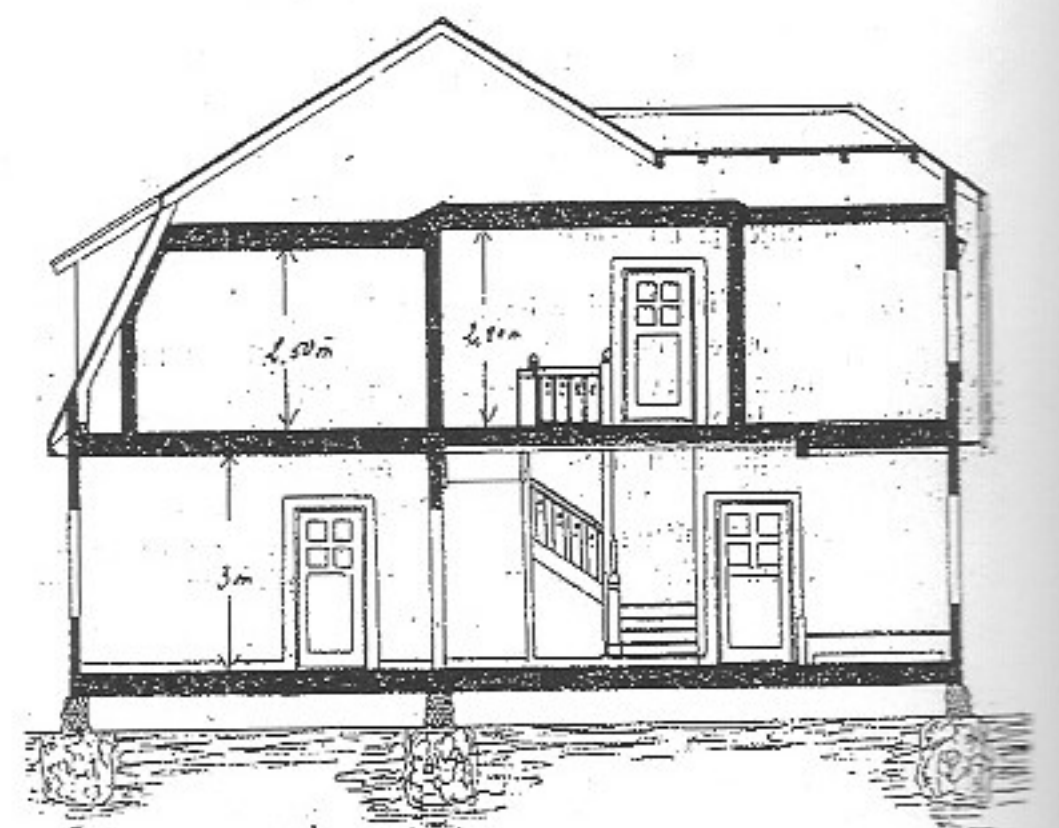

Parisselja talu elumaja põhiplaan. Äratrükk ajalehest Põllutööleht.

Parisselja talu elumaja ülaetage plaan. Äratrükk ajalehest Põllutööleht.

2. Talu elumaja ülemine kord.

1914 avaldati ajakirjas Talu lisaks Eesti esimese taluelamu projektile (Puisi) veel ühe Burmani ja Perna büroos 1913 tehtud talumaja joonised (Perna 1914: 48-49 ja 71-73). See oli eelmisest veel suurem mansardkorru-sega esinduslik kivihoone, kus kasulikku pinda oli kokku umbes 470 m², sellest esimesel korrusel üle 350 m², teise umbes 120 m², lisaks avar kelder. Majas oli 12 tuba, sealhulgas saal (üle 30 m²), sama suur söögituba, avar kabinet, 5 magamistuba, neist 3 teisel korrusel. Kolm tuba oli mõeldud tööperele – suur (üle 30 m²) ühine söögi- ja elutuba ning eraldi magamistoad

mees- ja naistöölistele (“poiste tuba” ja “tüdrukute tuba”). Pere ja peremehe poole vahel paiknes ühine suur köök, millest puhvetittoa kaudu pääses söögituppa. Huvitav on asjaolu, et peremehe kabinetti pääses nii eeskojast kui peretoast. Lisaks oli majas kaks rõdu (“balkon”), üks lahtine veranda ja üks kinnine veranda, vannituba ja kaks käimlat.

K. Burman projekteeris sellal veel mõned taluelamud: 1914 linakaupmees E. Kuusile Puka raudteejaama juures ning 1917 vanale kooliõpetajale J. Klausile Virumaal Anguse külas Sepa talus (lähemalt vt Gens 1998).

Linakaupmees E. Kuusi maja Pukas on ehitatud K. Burmani projekti järgi 1914. H. Pärdi, 2006.

Sepa talu uue elamu lasi vana kooliõpetaja J. Klaus 1917 ehitada K. Burmani projekti järgi. Anguse k. Viru-Jaagupi. H. Pärli, 2004.

Pikemalt on põhjust peatuda Ärna talu peahoone Rapla ligikal Raikkülas, ühel Eesti kõige suurejoonelisemal taluelamul. Valgeks krohvitud, tsementkivist viilkatuse ja suurte tihedaruuduliste akendega tellishoone teeb omanäoliseks kõrge, harvaesineva lainelise viiluservaga ärkel. Esinduslikkust lisab nelja kandilise sambaga eeskoda, mille peal on rinnatisega rõdu. Esimese maailmasõja paiku ehitatud maja esiküljel ja otsas on kumerad väljaasted, viimase kohal samuti rinnatisega rõdu. Üllatav on leida sellist maja siit, suhteliselt keskmisel järjel olnud Harjumaa nurgast. Ärna ei olnud suur ega rikas nagu Mulgi talud, kuid peremees Ado

Erma oli kõvasti üle keskmise ettevõtlik ja lahtise mõistusega mees. Nüüdseks peaaegu hävinud hoone näol on tegemist hoonega, millesarnaseid talumaju Põhja-Eestis teisi ei teagi ning mujalgi on olnud ainult üksikuid. Välisilmelt meenutab see paljuskki 1913 K. Burman & A. Perna büroos projekteeritud taluelamut (vt joon lk 103), mille järgi ehitati Suure-Losu talu Abja vallas: mõlemad on mansardkorrusega võrdlemisi kõrged valged kivimajad, mille esifassaadi ilmestab neljale kandilisele sambale toetuv keskne tuulekoda. Ärnal on selle kohal valubetonist rinnatisega ääristatud lahtine rõdu, kust klaasist ärkliukse kaudu pääseb katusekorrusele.

Majadel leidub ka mitmeid erinevusi – Losu majal oli laastudest poolkelpkatus, Ärmal betoonkivist viilkatus. Projekti järgi oli kesksel katuseärklil murdkatus, nii oli ka Losu majal, Ärmal oli aga lainelise joonega viilkatus, mille ülaosa ehib ovaalaken. Vasakus otsas oli nii projektil kui ka mõlemal majal kumer kolmetahuline väljaaste, mille katusel oli lahtine betoonrinnatise (Losu majal seda polnud) rõdu, kust avanes uks ühte katusekorruse tuppa. Ärma häärberil oli esikülje vasakus otsas püramiidkatusega kumer neljatahuline väljaaste ning samas otsas tagaküljel kõrgete akendega eeskodapalkon. Tagaküljel oli katuse allosas

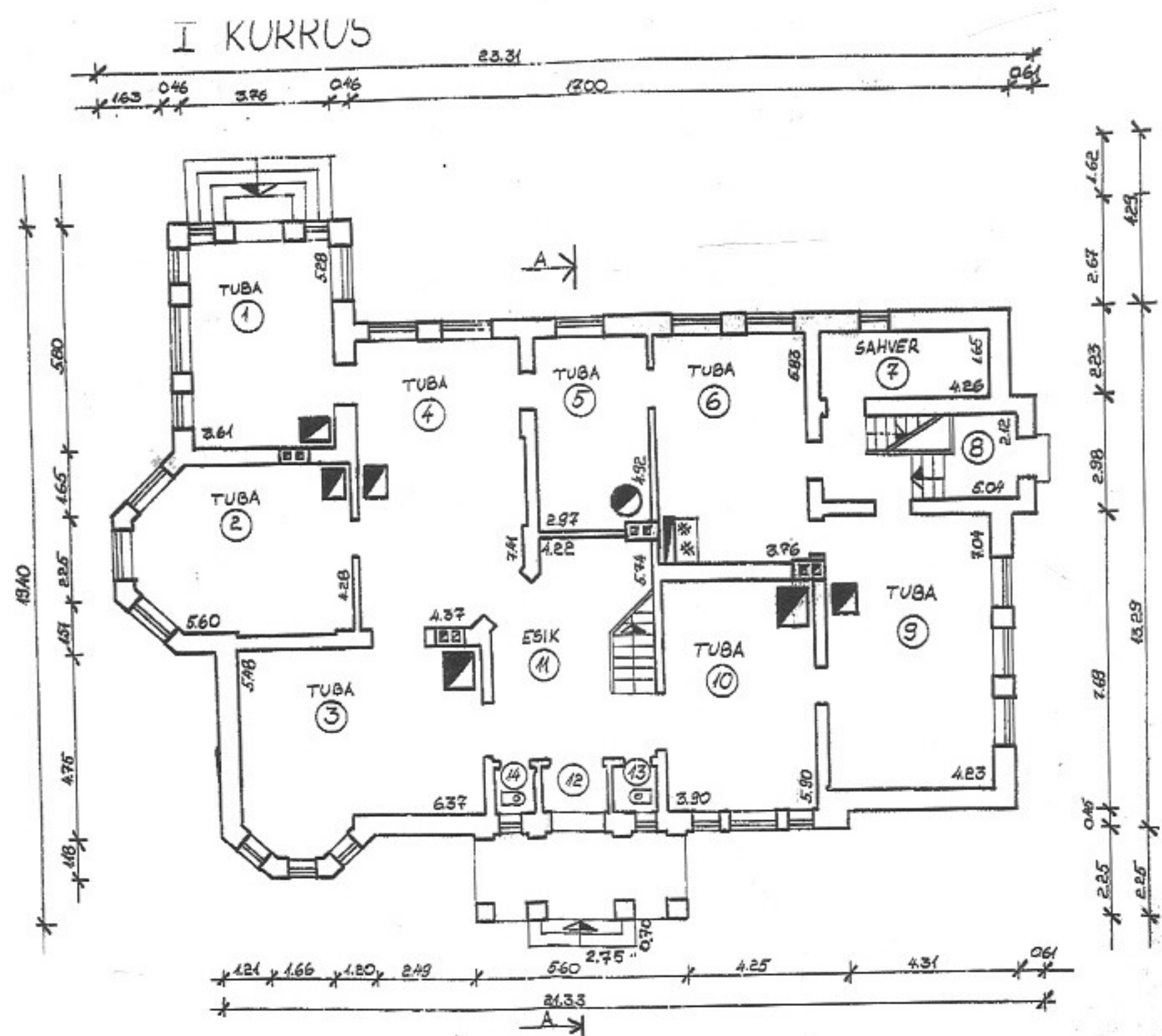
kaks väikest kumerat uuki. Maja paremas otsas oli väike plekk-katusega eeskoda, kust pääses kööki ja keldrisse.

K. Burmani ja A. Perna projekti ning Ärma maja põhiplaani võrdlemise teeb keeruliseks tõik, et Ärma häärberi põhiplaani on üles joonistatud alles 1992. Plaanide võrdlus kinnitab siiski, et väga suure tõenäosusega on Ärma talu peahoone ehitamisel aluseks võetud Burmani ja Perna projekt. Sellele viitab väga suur kokkulangevus ruumistruktuuris, ehkki leidub ka lahknevusi. Kõigepealt – hooned on mõõtmeilt peaaegu ühesuurused (põhja pindala projekti järgi umbes 350 m² + põõningukorrus 12 m², Ärmal u 300 m² +

Ärma talu peahoone (1910ndatel) oli üks suurejoonellisemaid terves Eestis. 1950. Raela küla Raikküla vald. EVM. K. Tihase.

Ärma talu peahoone põhiplaan. 1992. LVMA.532RP.3.9036.

120 m²), mõlemal on neli korstnat, ka ruumide kõrgus ei erine kuigi palju - põhikorrusel 360-380 cm, katusekorrusel 300-330 cm. Eriti sarnane on mõlema hoone põhiplaani keskosa. Mõlema maja peasissekäik läheb nelja postiga lahtisest trepikojast edasi avasse eeskotta, kust pääseb vasakule saali, siis söögituppa, trepi kaudu teisele korrusele ning paremal asuvasse tuppa, mis projekti järgi oli kabinet. Seal asuvad mõlemal pool kahekordseid kahe poolega peauksi eeskotta avanevad väikesed ruumid, kus projekti järgi oli väljakäik ühes ruumis, Ärmal aga mõlemas. Esiku tagumises otsas on diagonaalsein, kust pääseb tiibukse kaudu (söögi)tuppa, mille kõrval paremal on väiksem (puhveti)

tuba ning selle kõrval köök. Söögitoast vasakul on mõlemal majal kumera väljaastega (magamis)tuba ning maja aiapoolsel tagaküljel väljaastes kinnine veranda, mis Ärmal on kaugemale väljaulatuv ja suurem. Erinevalt Burmani ja Perna projektist on Ärmal ära jäetud teine magamistuba, mille arvelt on saal (plaanil nr 3) palju avaram - koos kumera väljaastega üle 35 m². Suuremaid erinevusi on maja parempoolses otsas, mis BP projektis on mõeldud tööpere jaoks. Projektis on teine sissekäik hoone tagaküljel, Ärmal aga maja otsas. Kui projekti järgi oli tööperele ette nähtud 3 tuba, siis Ärmal on samas osas trepikoda, sahvri ja üks suur tuba. Mõlema maja all köögipoolses otsas on avar kelder. Muudest erinevustest

märkigem veel, et Ärmal polnud vanituba, põhikorruse eluruumide kütmiseks oli seal tervelt seitse ahju ja soemüüriga pliit. Burmani-Perna projekti järgi pidid põhikorruse ära kütma neli suurt ahju, mis kõik soojendasid mitut ruumi ning soemüüriga köögipliit. Tõenäoliselt on Ärma majas ahje uuendatud ja muidki ümberehitusi tehtud vastavalt uutele vajadustele, sest alates Teise maailmasõja lõpust kuni 1960. aastateni kasutati maja kohaliku lastekodu ja eriinternaatkooli õppehoonena, hiljem olid seal korterid.

Eeltoodud võrdlus ajakirjas Talu 1914 ilmunud K. Burman ja A. Perna tehtud moodsa taluelamu projekti ning Suure-Losu ja Ärma talu peahoone vahel näitab, et tõenäoliselt selle projekti järgi ehitatud kaks maja

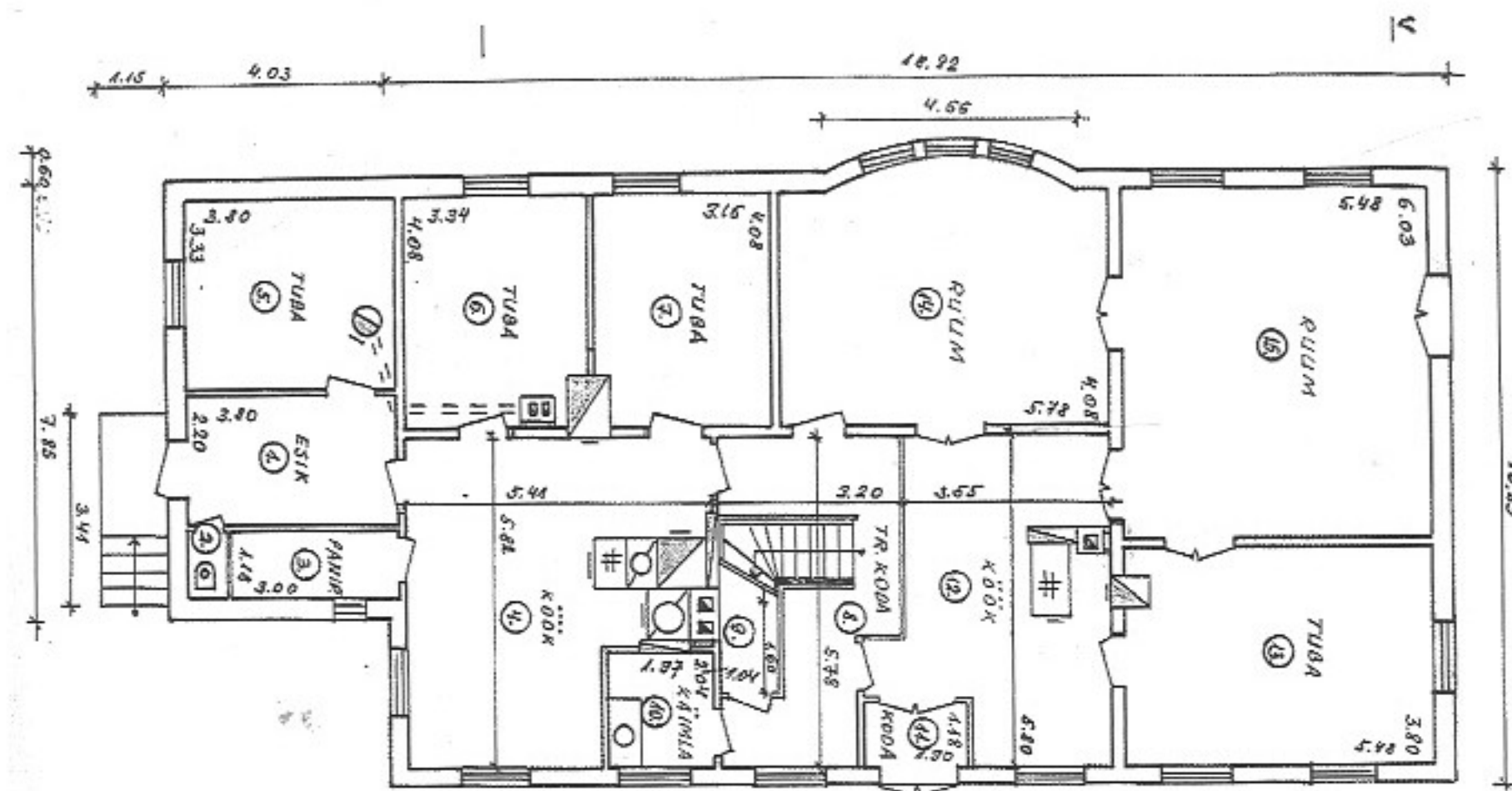
erinevad nii teineteisest kui ka projektist mitmete üksikasjade poolest. Eri- nevusi leidub nii ruumiprogrammis kui ka välimuses, kusjuures välisilmelt sarnaneb Suure-Losu häärber projektiga rohkem kui Ärma. Suure-Losu maja sisemise ruumijaotuse kohta ei saa öelda midagi, sest selle põhiplaani ei ole õnnestunud leida.

Üks tähelepanuväärsemaid 20. saj algul ehitatud Eesti taluelamuid oli Kõnnu põlistalu peahoone Läti piiri lähedal Lillis Karksi kihelkonnas. Talu ostis mõisast välja Margus Kõiva/Koiva, kes muuhulgas oli olnud J. Hurda kirjasaatja. Alates 1904. aastast pidas talu tema poeg Hans. 1918 ehitati Tartu arhitekti Arved Eichhorni projekti järgi talu suur moodne elumaja. Tõenäoliselt

Kõnnu talu elumaja (1918) projekti autor oli väidetavalt A. Eichhorn. H. Pärdi kogu, 1936.

Kõnnu talu elumaja põhiplaan. EAA M-909.1.2630.

korraldas uue maja projekteerimist Tartus elav perepoeg Juhan (*1866), kes töötas linnavalitsuses, tegutses panganduses ning oli agar seltsitegelane. Linnaarhitektina töötanud A. Eichhorniga saigi ta tuttavaks ilmselt linnavalitsuses.

Valgeks krohvitud suur esinduslik kõrge kivist murdkelpkatusega maja oli ehitatud püstpalkidest ning vooderdatud tellistega. Hoone esikülge ilmestas viilkatusega kõrge eend, mille ülaosas oli kahe kõrge akna vahel samasuguse kujuga tiibuks. Selle all osas oli kauni ruudujaotusega klaasist kaarega peauks ning samasugused kaaraknad. Peauksest pääses pisi-kesse tuulekotta, sealt tiibukse kaudu väga avarasse eestuppa-trepikotta. Selle vasakus seinas oli üks päris avarasse käimlasse, edasi trepp teisele korrusele ning selle tagant avanes üks kööki. Otseuksest pääses söögituppa, paremas seinas oli kaks ust – saali ja kabinetti. Põhikorruse (pindala 238 m²) paremas otsas, saali kõrval, kuhu pääses palkonilt. Maja tagaseinas oli söögitoas kumer väljaaste. Vasakus otsas

madalama katusega osas asus argipäine sissepääs – võõrus, sahvri ja "poiste tuba" (meestööliste magamistuba). Võõrusest läks üks kööki, kus oli valgest kahlist soemüüriga ja -kapiga suur pliit. Köögist pääses tööpere söögituppa, vannituppa ja "tüdrukute tuppa" (naisteenijate magamistuppa). Teisel korrusel oli olnud 6 elutuba ning eendis kahe suure akna ja klaasiksega palkon, köögipoolses otsas oli maja all avar kelder.

1940. aastal aeti pererahvas natsionaliseerimise käigus talust välja ning Kõnnust tehti koos mõne naabertaluga sovhoos. Edaspidi kuulusid hooned erinevatele majadele, kes majutasid siin oma töölisi. 1990ndail hoone erastati, uus omanik lasi maja käest ära ning praeguseks on see hävinud.

Üks kõige isikupärasemaid taluelamuud, mis Eestis kunagi ehitatud, kuulus kunstnik Ants Laikmaale. 1917 ostis A. Laikmaa sõpradelt saadud laenuga poole Tammiku talust Kadarpiku külas Taebla ligikal Läänemaal. Talu kohta ütles ta ise: "Raskelt ilus ja kehvalt kaunis koht."

A. Laikmaa elumaja esikülg. H. Pärdi, 2012.

A. Laikmaa elumaja aia poolt. H. Pärdi, 2012.

A. Laikmaa aiamajake on ehitatud K. Burmani projekti järgi 1923. H. Pärdi, 2012.

Rahvusromantilises stiilis elumaja kavandas A. Laikmaa ise koos arhitekt K. Burmaniga, kuid töö käigus muutis ta korduvalt plaani. Seetõttu venis töö pikale ning kuigi Laikmaa ise elas alates 1932. aastast alaliselt talus, ei valminudki maja tema eluajal lõplikult. 1955 asutati siia kunstniku majamuuseum ning riigi rahaga ehitati päris kehvast seisust maja valmis 1960. Veidi eemal, aia sügavuses on K. Burmani projekti järgi (1923) ehitatud väheldane rahvusromantilises laadis aiamaja.

Puidust ja savist hoonel on madal maakivisokkel ja väga kõrge roostkelpkatus, millele lisavad omapära erikujulised katuseuugid. Kõrge elamuga

on ühe katuse all tunduvalt madalam hobusetall ja vankrikuur. Väljast on hoone osalt krohvitud, osalt vooderdatud valgete katteliistudega punase püstlaudisega. Omanäolisust lisavad kolmnurkne terrass aiapoolse peasissekäigu ees, poolringikujuline valgmiikaken ukse kohal, kolm ümarakent jmt. Esikülje tallipoolses otsas on tagasiaste ees kahe puupostiga lahtine ulualune. Maja otsas ja aiapoolsel küljel on puitrinnatisega võrdlemisi kõrge terrass. Allkorrusel on peale köögi ja abiruumide ka söögi- ja külalistuba, ülakorrusel ateljee, töö- ja magamistuba, põranda all on kelder. Ruumides on algupärane mööbel.

Värvikalt kirjutas selle maja kohta omaaegne juhtiv arhitektuurikriitik Hanno Kompus: *"Laikmaa tared õhkuvad värskust, neil on vormi, isikupärast tegumoodi, oma nägu; mingi uljas fantastika paaritub siin romantilise intiimsusega; nad on nii ema kui isa nägu, võrsunud eesti talutare üsast, mida sigitanud Ants Laikmaa vikerlik rüht."* (Kompus 1996: 103)

Rapla ligidal Pörsaku külas asuva Juhani-Uuetoa talu elamu on ehitatud kas E. Velbri või A. Volbergi projekti järgi pererahvas ei mäleta enam, kumb neist selle tegi⁸⁸. 1930 võeti maja ehitamiseks 1000 krooni pangalaenu, mille eest tuli 1932. aasta lõpuks valmis ehitada 14 m pikk, 9,10 m lai ja 2,70 m kõrge plekk-katusega puust elumaja. Tegelikult tehti majale siiski

sindelkatus, mida vanaperemees oli lasknud kodakondseil iga paari aasta tagant üle värvida.

Maja põhikorrusel on eeskoda, kust läheb trepp ülakorrusele, käimla, köök, sahvver, kuus tuba ja palkon. Lisaks on kolm köetavat tuba katusekorrusel.

Aiakujunduse oli talule teinud omaaegne tuntud aiandustegelane Aleksander Siimon.

Väga suure tõenäosusega on arhitektiprojekti järgi ehitatud kaks väga sarnast maja Eesti eri paigus – Vana-mõisa asunikutalus Harjumaal Hatu mõisa südames ning Maima põlistalus Soomevere külas Pilistvere ligidal (vt fotod lk 144).

Eriti hea pildi 1930. aastate lõpu moodsast talumajast annab ajakiri Kaunis Kodu 1937, kus tutvustatakse

88. Projekti olevat muretsenud perenaise vend Otto Tief. Pärast Siberi vangilaagrist vabanemist 1955 elas O. Tief suviti siin õe juures. Lisagem, et umbes samal ajal projekteerisid E. Velbri ja A. Volberg kahekesi Rapla rahvamaja.

Juhani-Uuetoa elamu (1932) projekti autor on kas E. Velbri või A. Volberg. Pörsaku küla. Rapla. H. Pärdi, 2006.

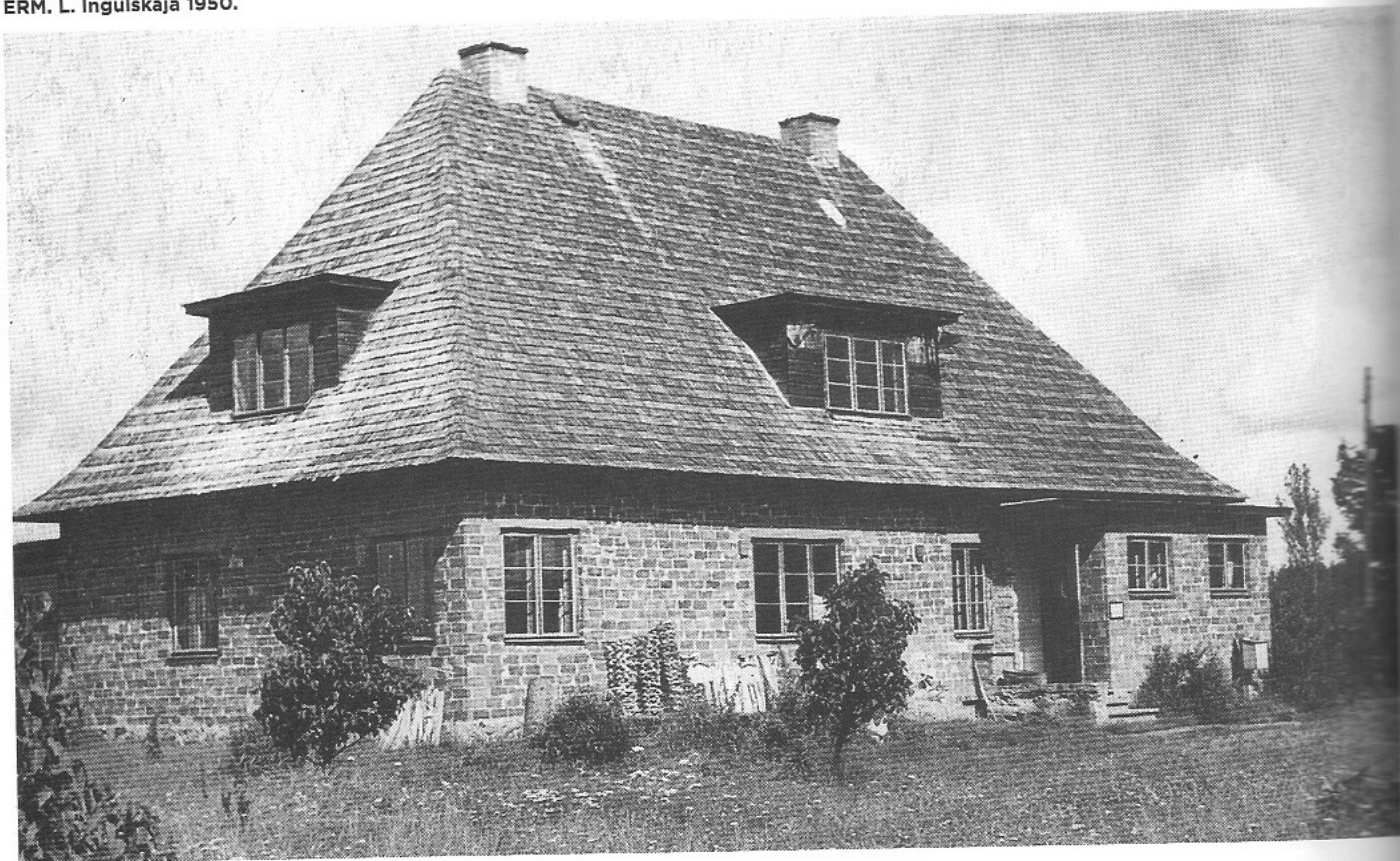

Hatu mõisa südames Harju-Risti ligikal asuva Vanamõisa asundustalu elamu on ilmselt ehitatud arhitektiprojekti järgi. H. Pärli, 2009.a

Maima talu uus elamu Soomevere külas Pilstvere ligikal on tõenäoliselt ehitatud sama arhitekti projekti järgi kui Vanamõisa talu Hatus Harjumaa. ERM. L. Ingulskaja 1950.

arhitekt Anton Soansi projekti järgi Mikuri tallu Hageris ehitatud uut elamut⁸⁹. Õnneliku juhuse tõttu on Mikuri talust keerukaid teid pidi jõudnud Eesti Rahva Muuseumi fotokogusse ka väike seeria pilte uue maja interjööri-dest. Need on seda väärtuslikumad, et taluelamute sisustust on pildistatud üliharva.

“Välimuselt on Mikuri elumaja täiesti maaehituse laadi, vanamoelise kõrge poole viiluga katusega nagu neid sageli näeme meie vanadel talumajadel. Arhitekt on teinud hästi, andes ehitusele just sellise meie põliseid talumaju meenutava välimuse. Kuigi elumaja pole oma välismõõtudel

(10 × 15 m) just suur, ei leidu siin ometi midagi, mis meenutaks uute ehituste puhul nii sageli tekkivat igava kasti muljet. Väline tagasihoidlikkus ja vanamoelisuus arhitektuuris mõjub siin soliidset, olgugi et hoone ise on tavaline kerge palkehitis. Lai ja kõrge katus on esimene, mis silma paistab hoonet eemalt vaadates. Tekib mulje nagu meie vanu taluehitisi vaadateski, et selle katuse all elada on soe ja mugav.

*Ja mugav on siin tõesti. Ehituse soliid-
sust aitab tõsta avar trepp, mis maja esi-
küljel on kahe astmelise kogu trepikoja
laiuselt ja valmistatud hõõveldatud Las-
namäe paest. Ruumid on avarad ja val-
gusküllased. Kõige esinduslikum ruum*

89. Mikuri talu (55 ha) ostis Adila mõisast välja Kirna-Kohatu valla mees Karl Tamm. Nõukogude ajal oli majas kohaliku kolhoosi kontor jmt. Tagastati pärijatele 1990.

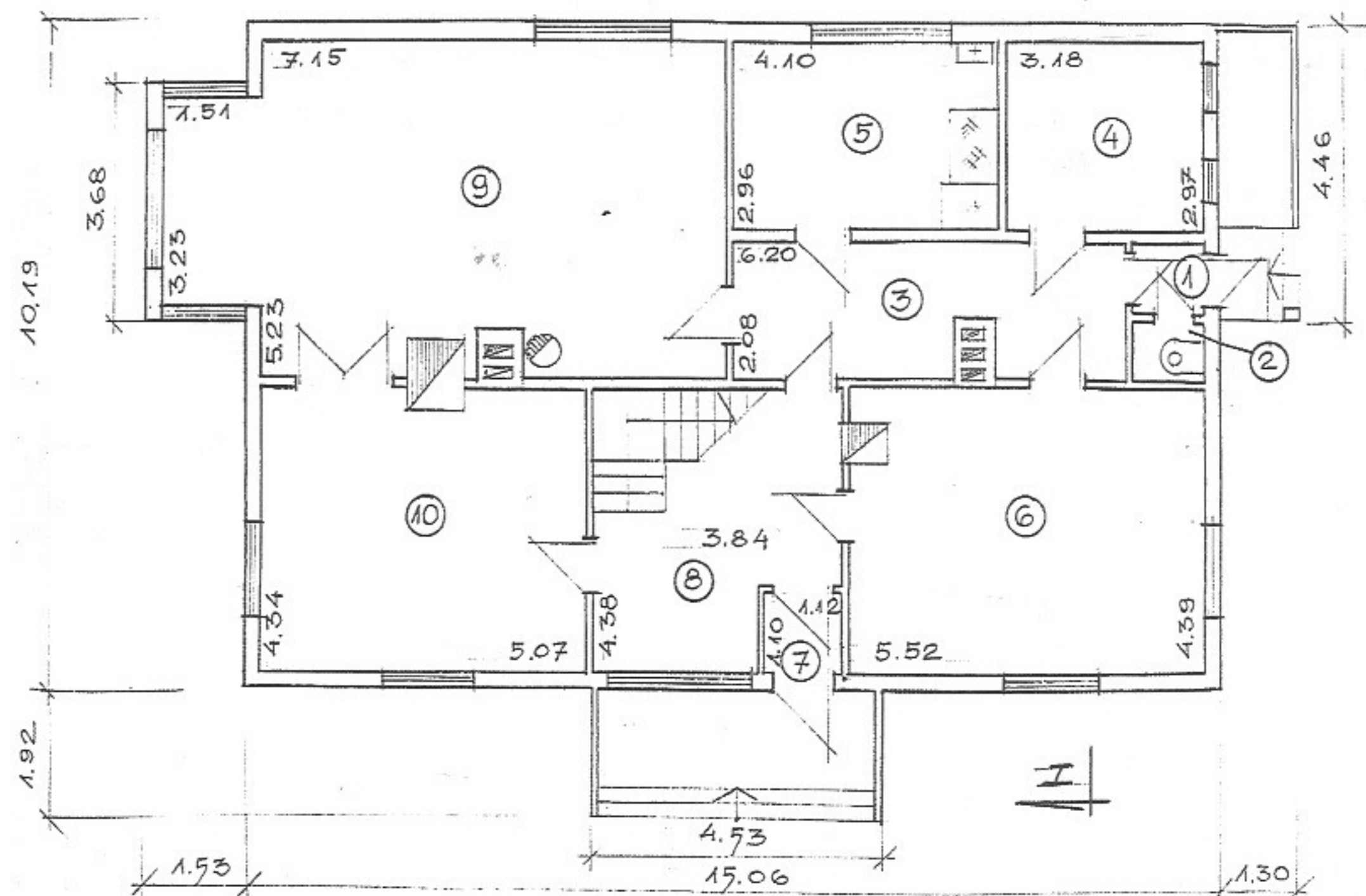
Mikuri talu elamu (1937) Pihali külas Hageri ligidal projekteeris Anton Soans. Nüüd on pärijad maja uuesti korda teinud. H. Pärdi, 2008.

PÕHIKORRUSE PLAAN

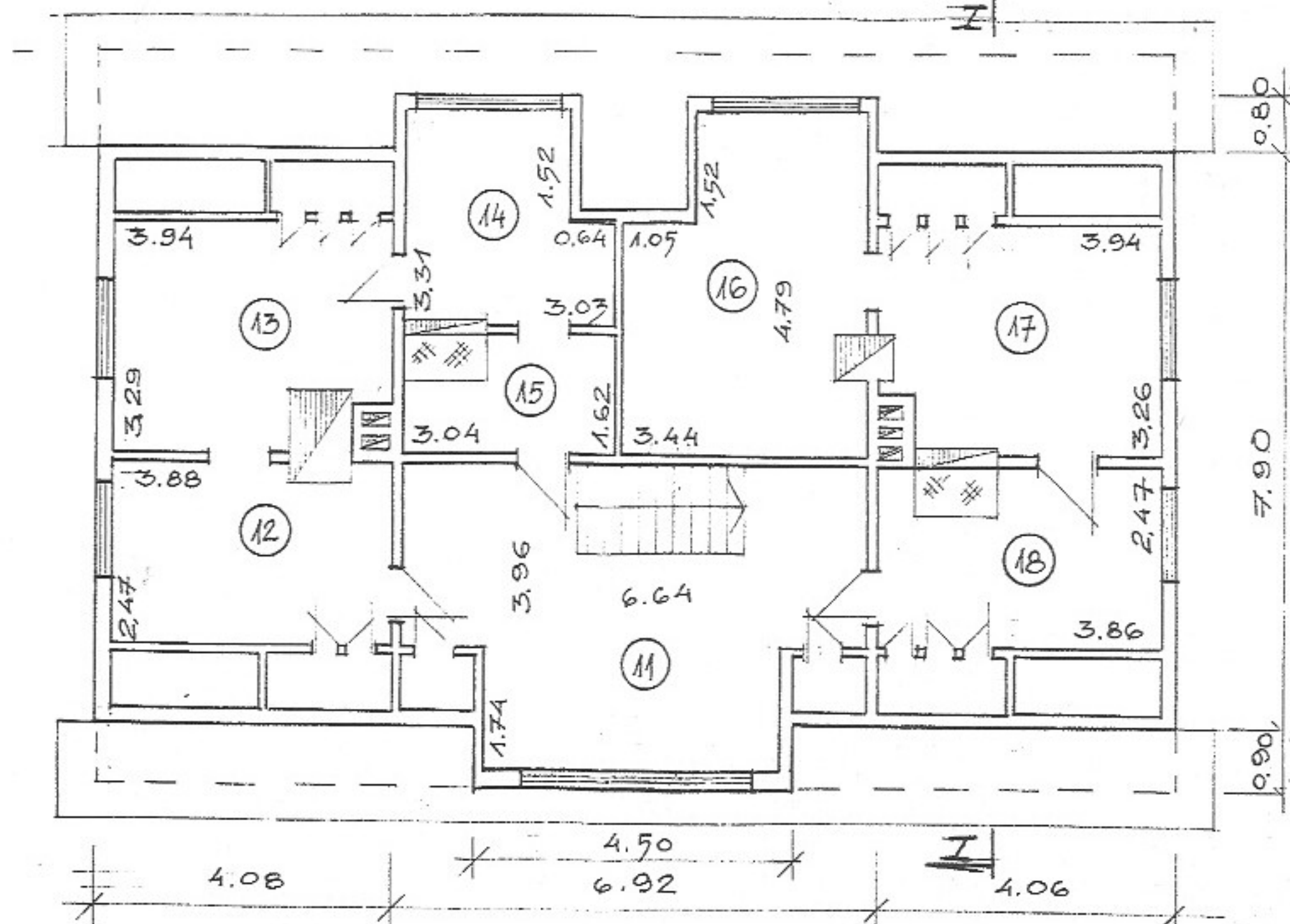
M 1:100

Mikuri talu elamu põhiplaan: 1 - koda, 2 - käimla, 3 - koridor, 4, 6, 9, 10 - toad, 5 - köök, 7 - koda, 8 - hall. 1990. LVMA.532RP.3.3482.

KATUSEKORRUSE PLAAN

M 1:100

Mansardkorruse plaan: 11 - hall, 12, 13, 14, 16, 17 - toad, 15, 18 - köögid. 1990. LVMA.532RP.3.3482.

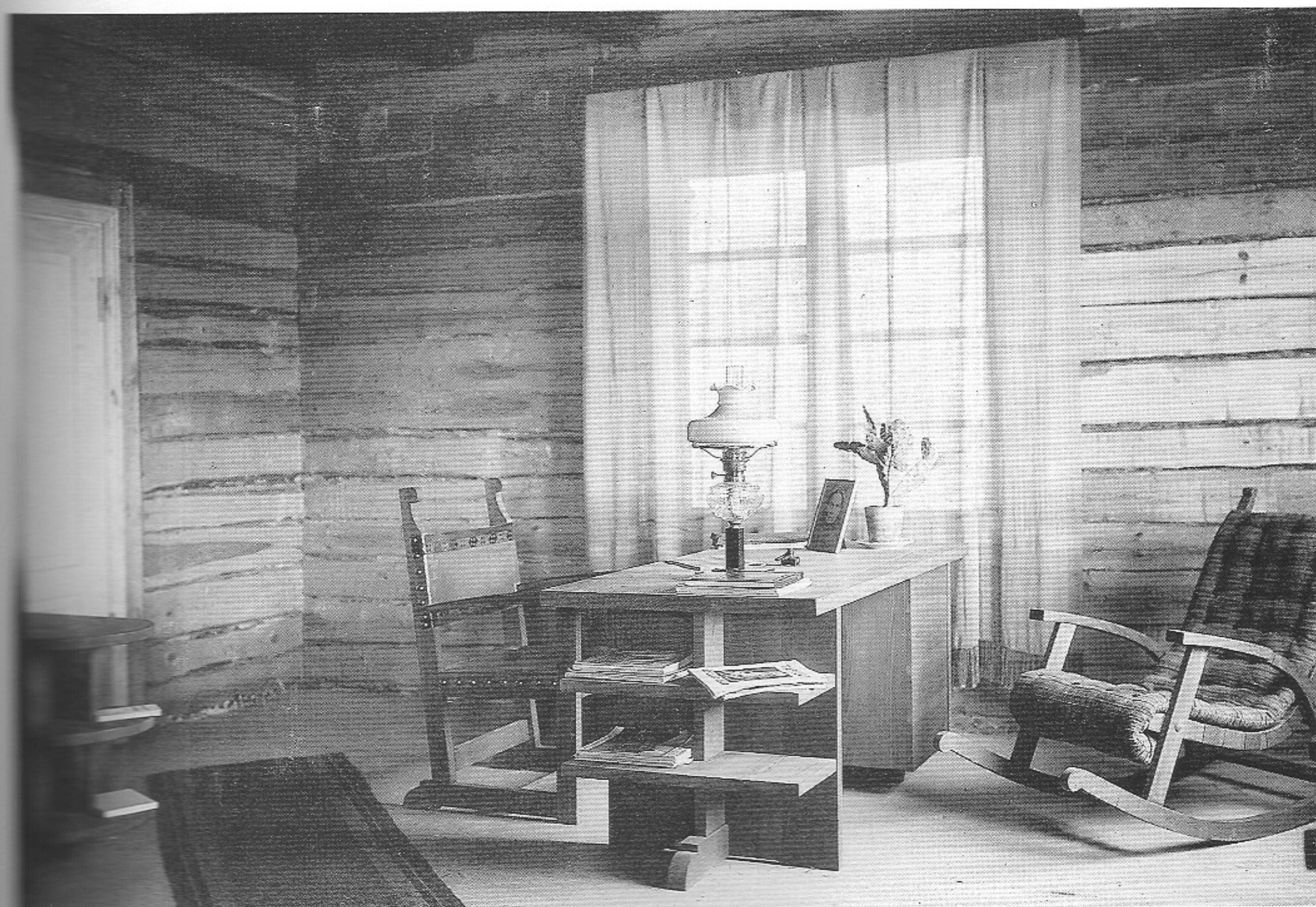

on siin trepikoda, mis ulatub maja teisele korrale, kus trepikoda on kujunenud olesklemiseruumiks seinast seina ulatuva laia aknaga. Trepikoja lagi, samuti ka teiste eluruumide laed maja alumisel korral on puust, massiivsete tumedate taladega. Trepikoja sisustusest äratav tähelepanu alumisel korral perekonna vana lõigetega kirjatud värvimata riidekirst ja ülemisel korral tumeda liistuga raamitud, peaaegu kogu seina täitev 1885. aastast päritolev käsitsi joonistatud valla kaart. Ülemine trepikoda, mis võib täita ka rõdu aset, on sisustatud lihtsate Saaremaa toolidega. Trepikojas leidub ka mitu seinakappi üleriie-riete jaoks.

Eluruumid on avarad ja valged. Tumedad puust laed massiivsete taladega mõjuvad vanamoeliselt, kuid suursuguselt. Ehituse stiiliga kooskõlas on ka mööbel, mis tellitud Riigi Tööstuskoolilt. Peremehe toas näeme lihtsast rohekashalliks peitsitud männipuust kirjutuslauda, samas materjalist tugitooli, kiiktooli ja diivanit, mis liitub madala kapiga.

Kirjutuslauatool meenutab kõrvalolevas söögitoas asuvaid tooli. Selle nahast katted on kaunistatud värviliste vöökirjadega. Põrand on värvitud samuti rohekashalliks nagu see on ka kõrval söögitoas, millega peremehe tööruum on ühendatud laia kahe poolega klaasukse kaudu.

Peremehe tuba Mikuri talus. Tundmatu foto 1937. ERM.

Söögituba Mikuri elumajas. 1937. ERM.

Ristpalkidest seinad on nii, nagu need on. Neid ei kavatseta ka tulevikus katta ei tapeediga ega krohviga. Just sellistena nagu need on praegu harmoneerivad need kõige paremini lagedega ja tubade sisustusega.

Söögituba on suurimaks ruumiks kogu majas. Massiivne madal kapp, mis ühelt poolt täidab puhveti, teiselt poolt aga raamatukapi ülesannet, jagab ruumi kaheks, jättes ühele poole söögitoaga liituvat kinnise rõdu, teisele poole aga söögitoa oma vanamoelise söögilauaga ja toolidega, mis on samuti rohekashalliks peitsitud männipuust nagu teisteski elutubades. Vajaduse korral võib mõlemad ruumid hõlpsasti ühendada ühiseks ruumiks.

Keset maja asub koridor, mis saab valguse klaasuste kaudu kõrvalolevaist tubadest. Kuigi ollakse selliste koridoride vastu, osutub see siiski väga otstarbekohaseks. See väldib läbikäimist kõrvalolevaist tubadest. Koridori tõttu pole majas ükski tuba

läbikäidav ja kõikidest tubadest pääseb vajalikkudesse kõrvalruumidesse ja välja ilma teist tuba läbimata. Koridori, köögi, peretoa ja kõrvalruumide laed on krohvitud. Elamus on täielik vesivarustus sooja ja külma veega köögis ja vannitoas. Vesi soendatakse pliidiküttega. Külma vesi tuleb lauda peal asuvast paagist.

Ülemisel korral asuvad magamistoad, tuba vanale peremehele ja teenijale. Laed on siin samuti taladega, mille vahed on kaetud liistude abil kinnitatud toorpapiga.

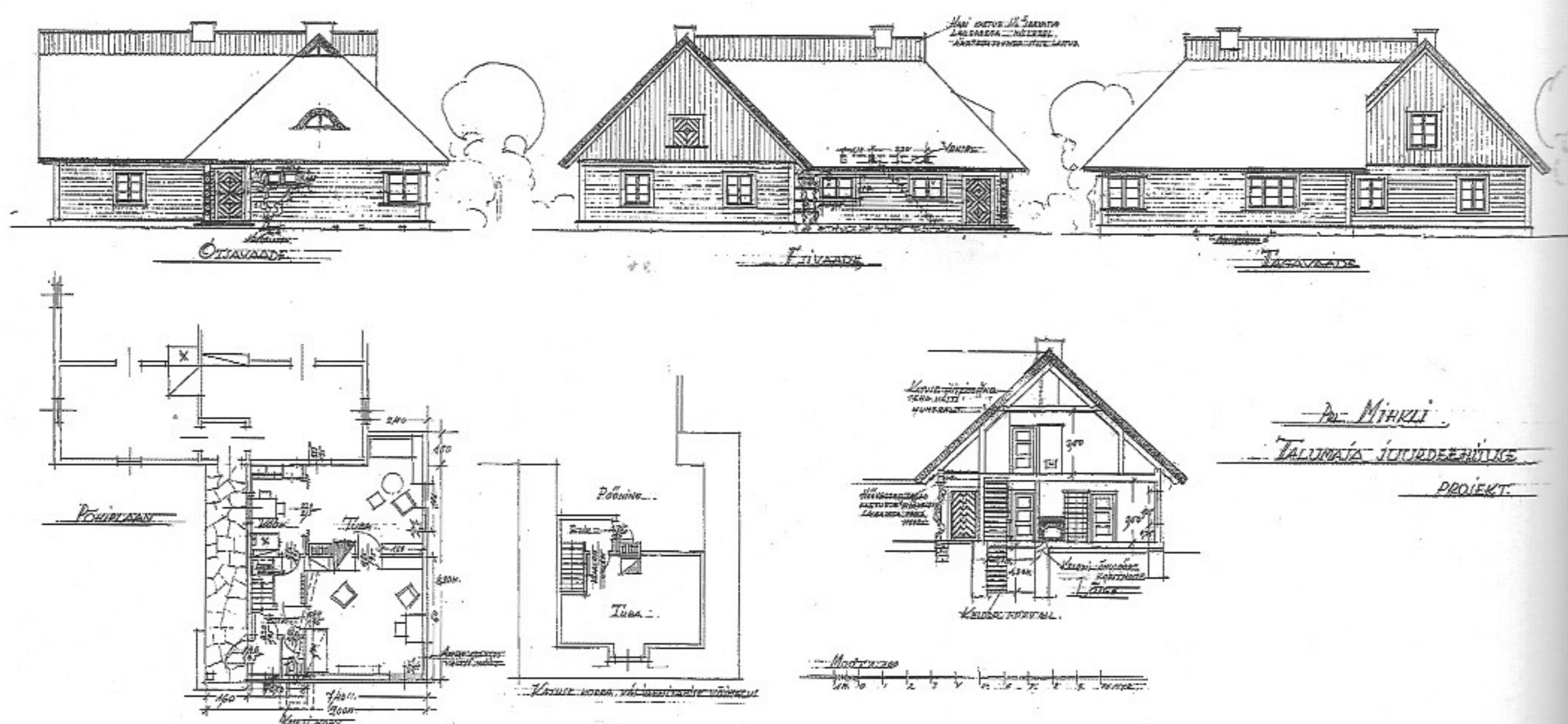
Ruumide mitmekülsust aitavad tõsta ka ahjud, mis igas toas on ise värvi tumedatest glasuuritud pottkividest.

Arhitekt on pannud sellesse majja õige palju isikupärast. Ehituse detailid on kooskõlas ehituse üldilmega. Sobiv talu mööbel omalt poolt aitab veelgi tõsta ruumide omapärast ilu. Neis ruumides viibides on tunne, et just selline peaks olema uus eesti-laadiline talu. Vähemalt on see siin üks lahendus selles suunas. Ja peab

Trepikoda vaatega peremehe toale (vasakul) Mikuri talu uues elamus. Tundmatu foto 1937. ERM.

Mihklipere talu elumaja ümberehitusprojekt. E. Nõva, 1936. EAM.

E. Nõva projekti järgi 1939 ümber ehitatud Haljala Mihklipere talu elamu aia poolt. H. Pärdi, 2008.

E. Kargaja maja. Viitinä. Rõuge. H. Pärdi, 2008.

ütlema – õnnestunud lahendus.” (Uus ees-
tipärane talu 1937: 11)

Arhitekti käsi oli mängus ka Haljalas
asuva Mihkclipere talu 19. sajandi lõpust
pärit vana maja põhjalikul ümberehita-
misel 1939. Projekti oli selle töö jaoks
1936 teinud E. Nõva⁹⁰. Ümberehita-
misega lisati hoonele uus tiibhoone.
Töö käigus on projekti üksjagu muu-
detud: vana maja esialgne viilkatus
on asendatud kelpkatusega, on muu-
tunud akende asukoht ja arv, esialgu
juurdeehitise katusele tehtud pisike
kumer uuk on rännanud vana maja
katusele jmt. Hoone esiküljel on väike
viilkatusega eeskoda, tiibhoone õue-
poolisel küljel on väike terrass, ukseid

on vooderdatud rombimuustrilise laudi-
sega, üpris suured peaaegu võrdkülg-
sed aknad on kuue ruuduga.

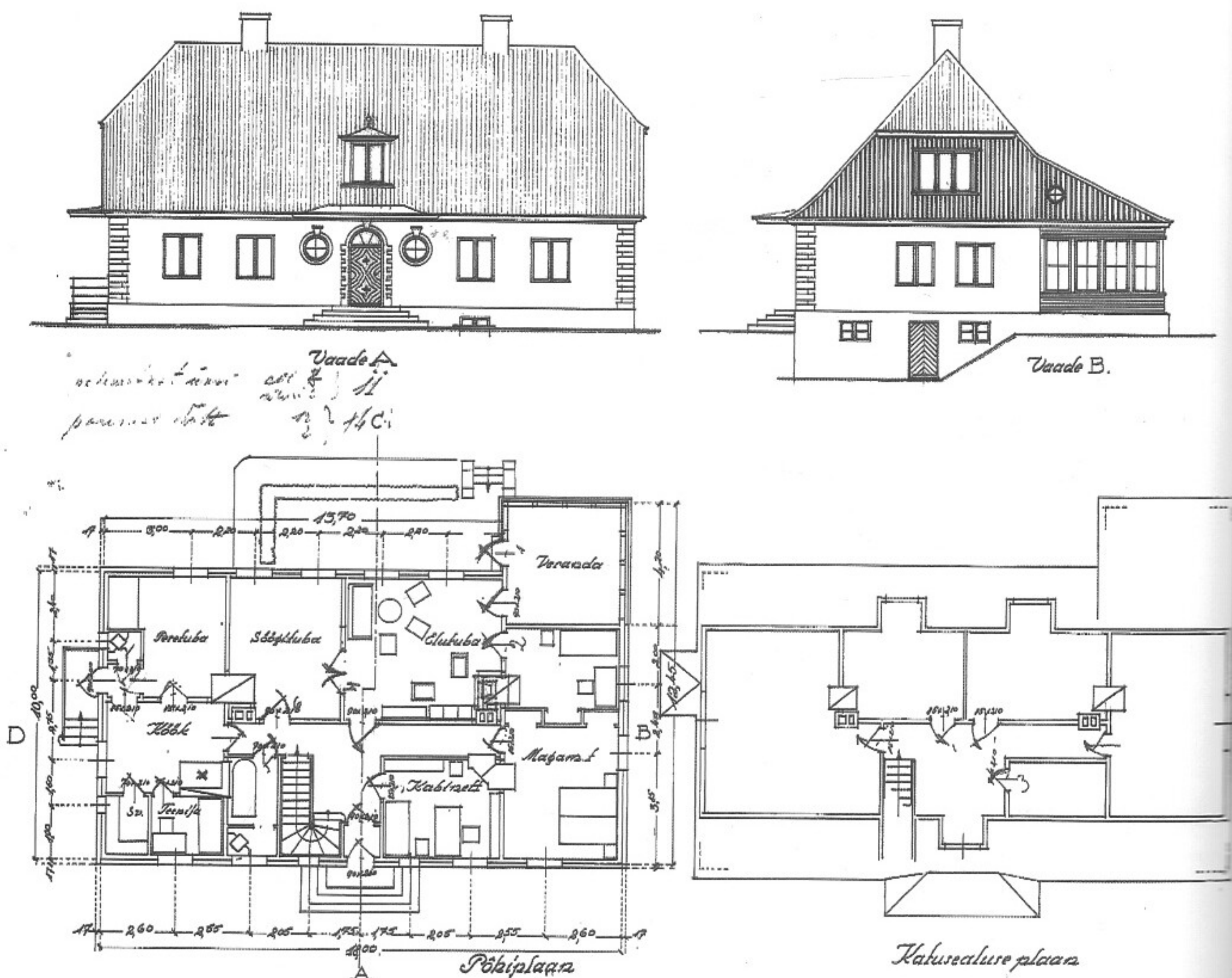
Roost kelpkatusega puumaja on
väljast vooderdatud pruunikasmusta
rõhtlaudisega, akende ja uste piirde-
lauad ning nurgaliistud on valged.

Talu hooned võeti 1998 ehitismäles-
tisenä muinsuskaitse alla.

Mitu talumaja projekteeris 1930.
aastail ka arhitekt Alar Kotli. Mees
nimega Eduard Kargaja oli saanud tee-
nete eest isamaa ees 91 ha maad Viit-
tinä mõisa südames. Talu oli enne 1940.
aasta juunipööret moodne ja edukas.
Siin olid olemas kõik vajalikud põllu-
töömashinad, lokomobiil ja veeturbiin,

90. Projektile on punase pliiatsiga
nurga peale kirjutatud: “Seda
maja on palju kiidetud.”

E. Kargaja maja põhiplaan ja vaade. EAM. A. Kotli, 1934.

majas oli telefon ja raadio. Talutöölisi oli viis perekonda, suvel ka päevilisi.

1934 sai valmis talu uus ja uhke Alar Kotli projekti järgi ehitatud kivimaja. Stiilsest peauksest pääseb avarasse trepikotta, kus kohe kõrval paremal asub kabinet, samal pool on ka magamistuba. Trepikojast otse edasi minnes on avar elutuba, selle kõrval vasakul kahepoolse laia uksega söögituba ning paremal ilmselt lastetuba. Kolmanda

ukse kaudu pääseb maja tagaküljel paiknevale verandale, kuhu pääseb ka tagatrepi kaudu, mille ees on terrass.

Trepikojast vasakul on vannituba + käimla, sealt edasi pääseb kööki ja teise ukse kaudu ka söögituppa. Maja vasakus otsas, kuhu pääseb ka otsa-ukse kaudu, on lisaks köögile veel peretuba (ilmselt talu töötajatele) ja käimla, köögist teisel pool on teenijatuba ja sahvver.

Nõukogude ajal asus siin Viitinä kauplus, praegu, tagastatuna pärijaile, seisab maja tühjalt.

Nii arhitektuuri mõtte kui kultuurilooliselt tasub tähele panna Möldre talu elamut Emumäel Simunas. Selle lihtsa kena puumaja projekteeris 1930. aastate lõpus arhitektiharidusega tuntud näitleja Hugo Laur oma õele, kes oli Möldre talu perenaine.

Assamallas asuvas Kõrtsi-Hindreki talus ehitati 1939 üks Eesti küla jaoks haruldasi funkstiilis elamuid. Kui juba linnas võeti selliseid "ilma katusea maju" omaks väga pika hambaga, siis maal võis see talumeeste silmis olla

veelgi suurem naljanumber. Nagu taluhoonete puhul tavaliselt, puudub sellegi kohta projekt või mõni muu kirjalik dokument. Talu ja pere kohta on teada, et selle ostis Porkuni mõisast endale Joosep Vanderer. Tema kolm poega Rudolf, Artur ja Arnold omandasid kõik kõrghariduse: Rudolf õppis Tartu Ülikoolis arstiteadust ja agronoomiat ning rajas 1930ndail kodutallu linnaseekstrakti tehase. Artur õppis Tallinna Tehnikumis ja sai ehitusinseneri diplomi, kolmas vend Arnold sai hariduse Tallinna Tehnikaülikoolis ja Tartu Ülikoolis keemia erialal. Teise maailmasõja lõpus 1944 pagesid kõik Vandererid

Möldre talu lihtsa stiilse puumaja (1943) projekteeris arhitekt-näitleja Hugo Laur 1930. aastate lõpus. Emumäe. Simuna. H. Pärdi, 2007.

Kõrtsi-Hindreki funkvilla. 1950.-1960ndad. M. Kunturi kogu.

Lassõ talu funkstiilis puitelamu on praegu suhteliselt kehvast seisust. Pala küla Türi. H. Pärdi, 2008.

Meierahva talu funkstiilis kastmaja tõuseb Karkuse küla traditsioonilise taluarhitektuuri taustal väga selgelt esile. H. Pärdi, 2011.

Lepiku talu elamu funktsionistlikult karme sirgjooni pehmendab kumer väljaaste ning esiku ümaraken. H. Pärdi, 2010.

Lagle ja Hälli - riiklikud näidistalud

Läände. Hiljem leidsid majas peavarju kohalik raamatukogu ja majandi kontor. Sõja tõttu pooleli jäänud maja ehitas lõpuni ja viimistles 1950. aastail kohalik majand: vooderdas väljast rõhtlaudisega ja värvis tumedaks. 2000. aastate alguses lasid välismaal elavad pärijad maja remontida, tööde käigus pandi hoonele plastist välisvooder.

Stiilipuhta funktsionalistliku puitvilla projekti tegi suure tõenäosusega Artur Vanderer. Hoone põhiosa on

kahekorruseline püsttahukas, mida ilmestab püstine trepikoja lintaken, mille kohal on ümaraken. Vasakul liitub tagasiastega madalam osa põhahoonega.

Lisaks Kõrtsi-Hindreki majale on Eestis praegu teada veel kolm funktsiilis taluelamut: Lassi puitmaja Pala külas Türi ligidal, Meierahva betoonkivivoodriga puitmaja Karkusel Ambla kandis ning Lepiku talus Püssis kivi-

1930. aastate lõpupoole ehitati Tallinna külje alla Õismäe sooasundusse kaks iselaadset talu – Lagle ja Hälli, mida võiks pidada omamoodi riiklikeks näidistaludeks. Riigi kulul ehitatud taludest plaaniti üks anda pärast valmimist "võtmed-kätte" põhimõttel pidulikult üle ühele väljapaistvale kirjanikule (Lagle) ja teine lasterikkale riigiametnikule (Hälli). Neid võib vaadelda omamoodi ideaalina uue moodsa rahvusliku taluarhitektuuri edendamisel. Loomuliku elukorralduse jätkumisel võinuks neist kujunedagi head eeskujud meie taluehituse jaoks.

Lagle talu hoonestusprojekt telliti Põllutöökoja Ehitustalitusest, kus 1936 koostas selle Edgar Velbri⁹¹. Ajakirjanikud olid väga varmad kajastama talu ehitamist ja muud sellega seonduvat.

"Kolmapäeval näidati ajakirjanikele talu Õismäe sooasunduses, mis sügisel riigivanema poolt kingitakse ühele nimekale kirjanikule⁹². [---] Nimetatud asundustalu asub Rannamõisa tee ääres, Harku järve lähedal Õismäe rabas. Talul on maad 3,5 ha, ja kohta on hakatud harima juba 1935. aastal. [---]

Talu on juba täielikult hoonestatud, mõned väikesed viimistlustööd on veel teha. Talus on neljanurgelise õue ümber kolm hoonet. Elumaja, majandushoone ja saun. Esimesed kaks hoonet on omavahel ühendatud lahtise käiguga, mille müüri külge on ehitatud kasvuhoone küttevõimalusega. Majandushoone sisaldab kuurialuse, tööriistade hoiuruumi, mida võib kasutada ka auto-garaažina, lauda kahele lehmale, lammastele, sigadele, kanala, tööruumid, panipaiku ja eluruumi hooaja töölistele. Hoone on kahekordne, ruumikas ja soe.

Elumaja on avar ja valge ning mahutab tarviduse korral suure perekonna. Loetleme juba mõttes, et siia tuleb romaanituba, siia novellituba, luule-, draama-, komöödia jne toad! Kuidas kirjanik end siin sisse säeb, seda ei tea, kuid võimalusi on palju: ilusad toad, rõdu, suurem elutuba kaminaga, mugav köök, korralik kelder, sahvrid jne. Ahjud on ilustistega ja loodetavasti soojad. Hooned on ehitatud telliskividest, [---] ja väljast krohvitud ning valgeks vööbatud. Katused on punastest kividest.

91. Seni on Lagle arhitektiks peetud Erika Nõva, kuid Eesti Vabaõhmuuseumi töötaja Elo Lutsepp selgitas välja, et tegelikult projekteeris maja Edgar Velbri (vt E. Lutsepp 2012).

92. Lagle talu kingiti 1937. aastal kirjanik August Mälgule.

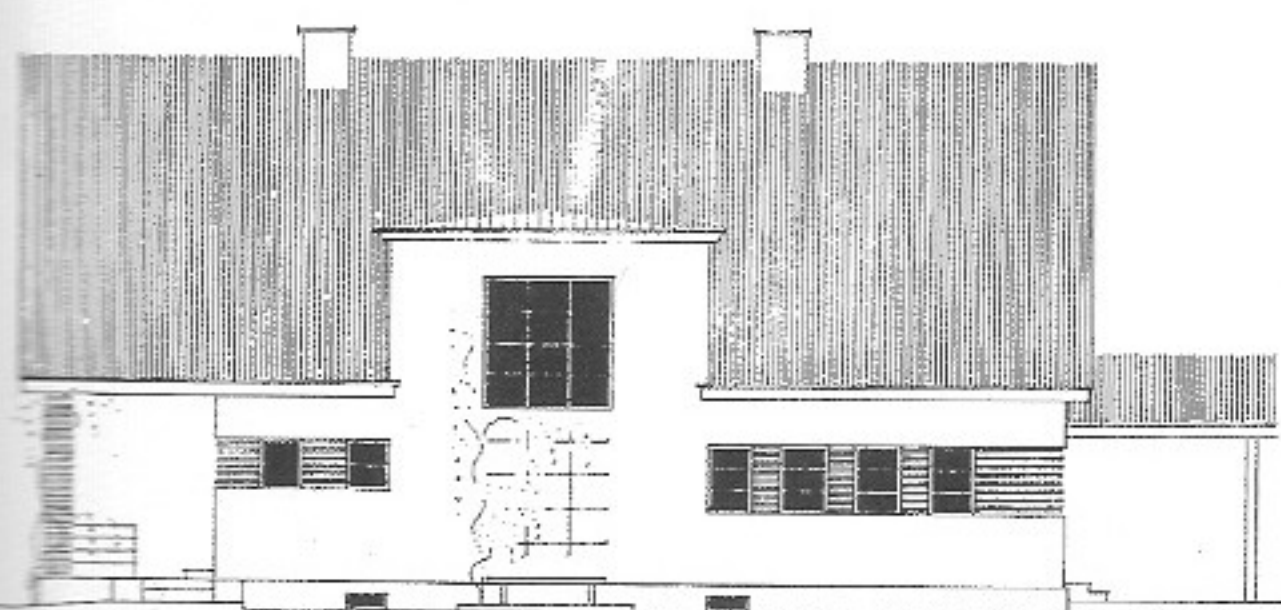

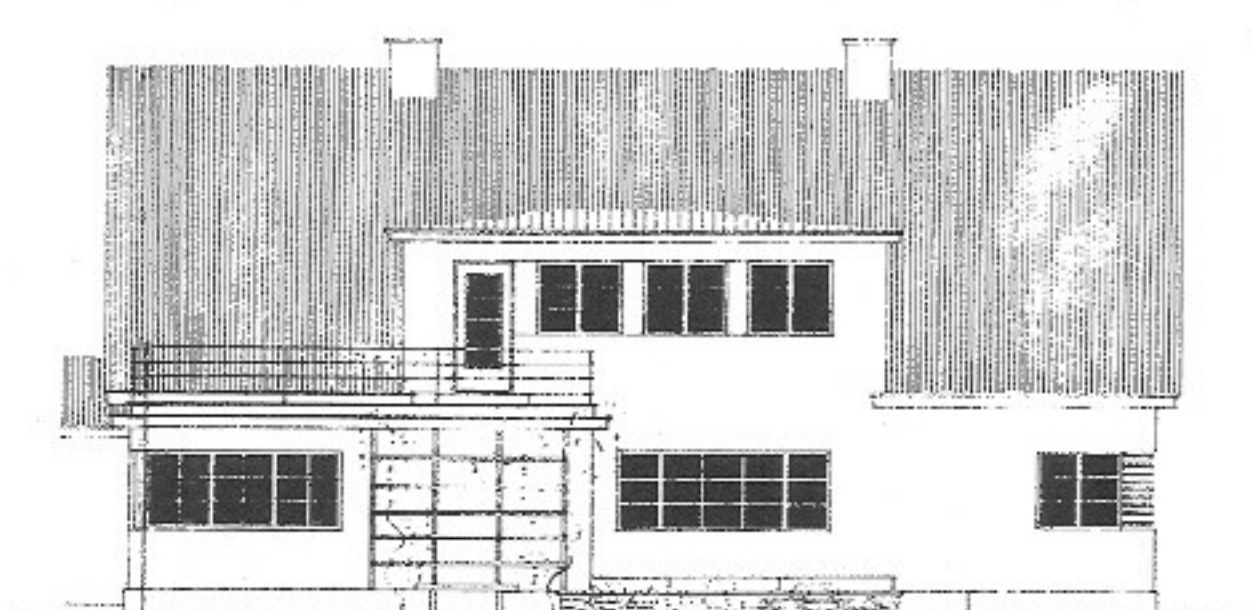
Kirjanik A. Mälgule kingitud Lagle talu hooned Õismäel projekteeris E. Velbri. EAA, 1937.

Lagle talu elumaja põhiplaan. E. Velbri, 1936. ERA 31.5.839.30.

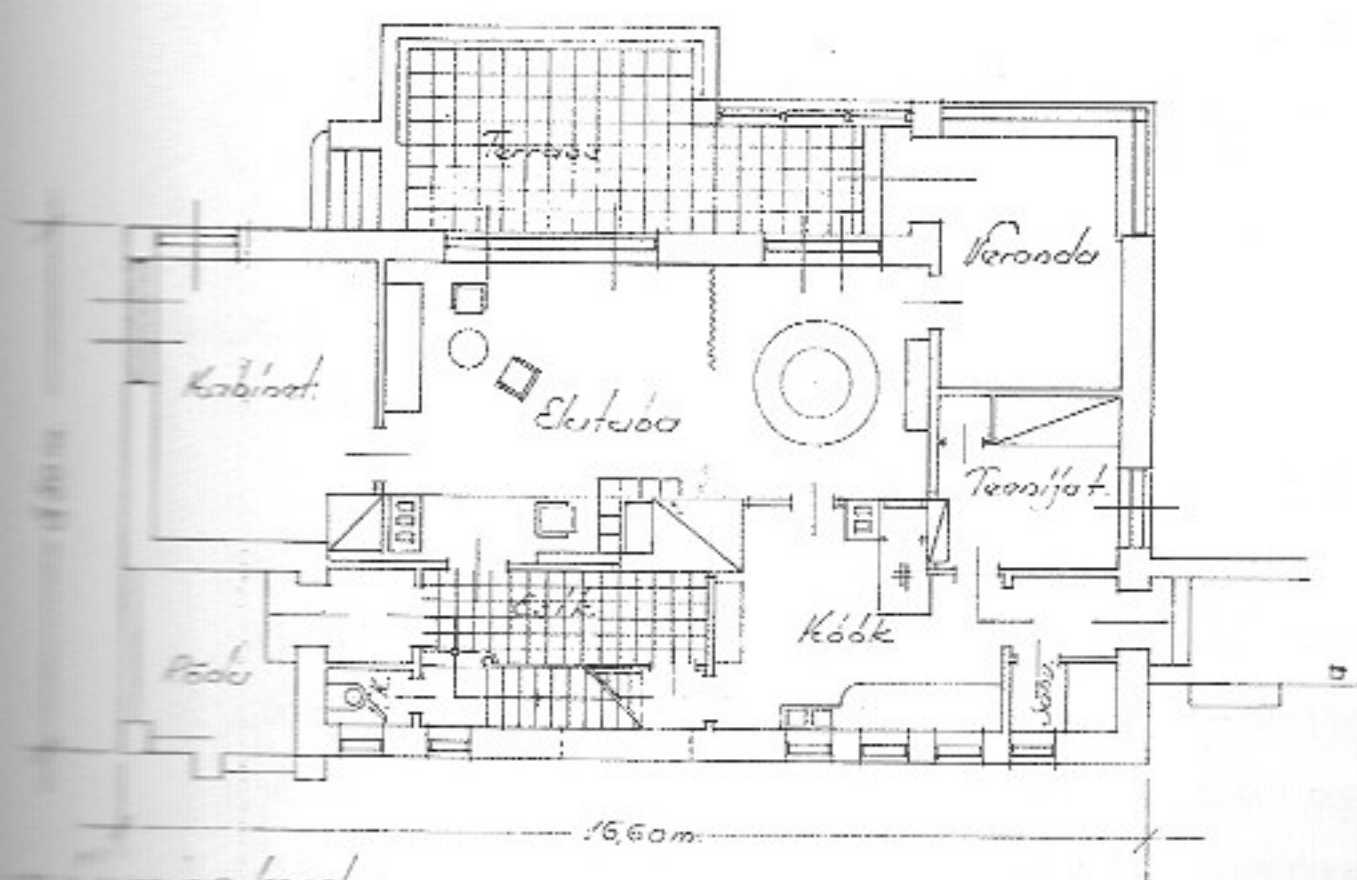
Elumaja kavand.

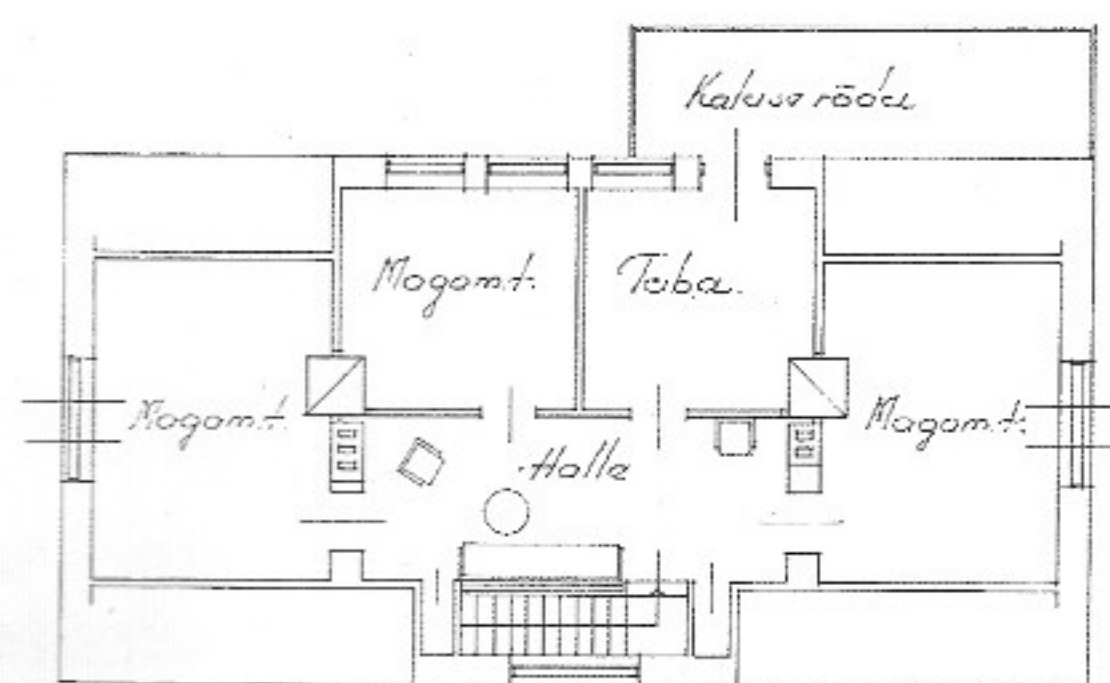
Hoode õuvelt

Hoode altalt

Põhikord.

Ülemine kord.

Hälli talu asub praegu Tallinnas Hälli tänavas. H. Pärdi, 2008.

Saunas on riietumisruum, pesuruum ja vihusaun. Sauna juures on kahetoaline tööliskorter aednikule. Kõikjal on veevärk, millist varustab veega õuel olev puurkaev. Tallu tuleb ka elektrivalgustus. Hooned on nägusad, elumaja ees lahtine rõdu pergolaga. Õue ümbritseb silikaatkividest aed, mis aitab mahendada esialgset lagedust.” (Postimees 1937)

Väga värvikalt on talu kirjeldanud teinegi ajakirjanik:

“... Olgu tulevase Lagle talu kirjanikust peremehe hingepuhtusega kuidas tahes, ihupuhtuse eest on aga hästi hoolitsetud. Riietusruum, pesemisruum – viimaks kahhelkividest kerisega

ahi – kõik need on avarad ja valged. Sooja ja külma vee kraanid on seintes, ainult tuli jääb tulevasel peremehel veel katla alla teha.

Sauna otsas on sulase kahetoaline elukorter. See jätab mulje, et kui selliseid meie taludes rohkem oleks, siis ei oleks ka maal karta tööliste puudust, vaid vastupidist. Selles mõttes võiks kirjaniku talu olla maapõllumeestelegi mustertaluks.

Teised kõrvalhooned on ühendatud kaetud käigu abil elamu külge. Autogaraaž, võimalik kasutada ka puukuurina, puhaslaut paari lehma ja sigade jaoks, veel miskisugune kõrvalruum, kanala. Heledaksvõõbatud seinad, värvitud põrandad.

Lõpuks lehemehed leiavad, et tulusam kui kanapidamiseks kasutada, oleks selle ruumi suvitajatele välja üürida, sest paljudki peavad leppima tublisti viletsama suvituskorteriga.

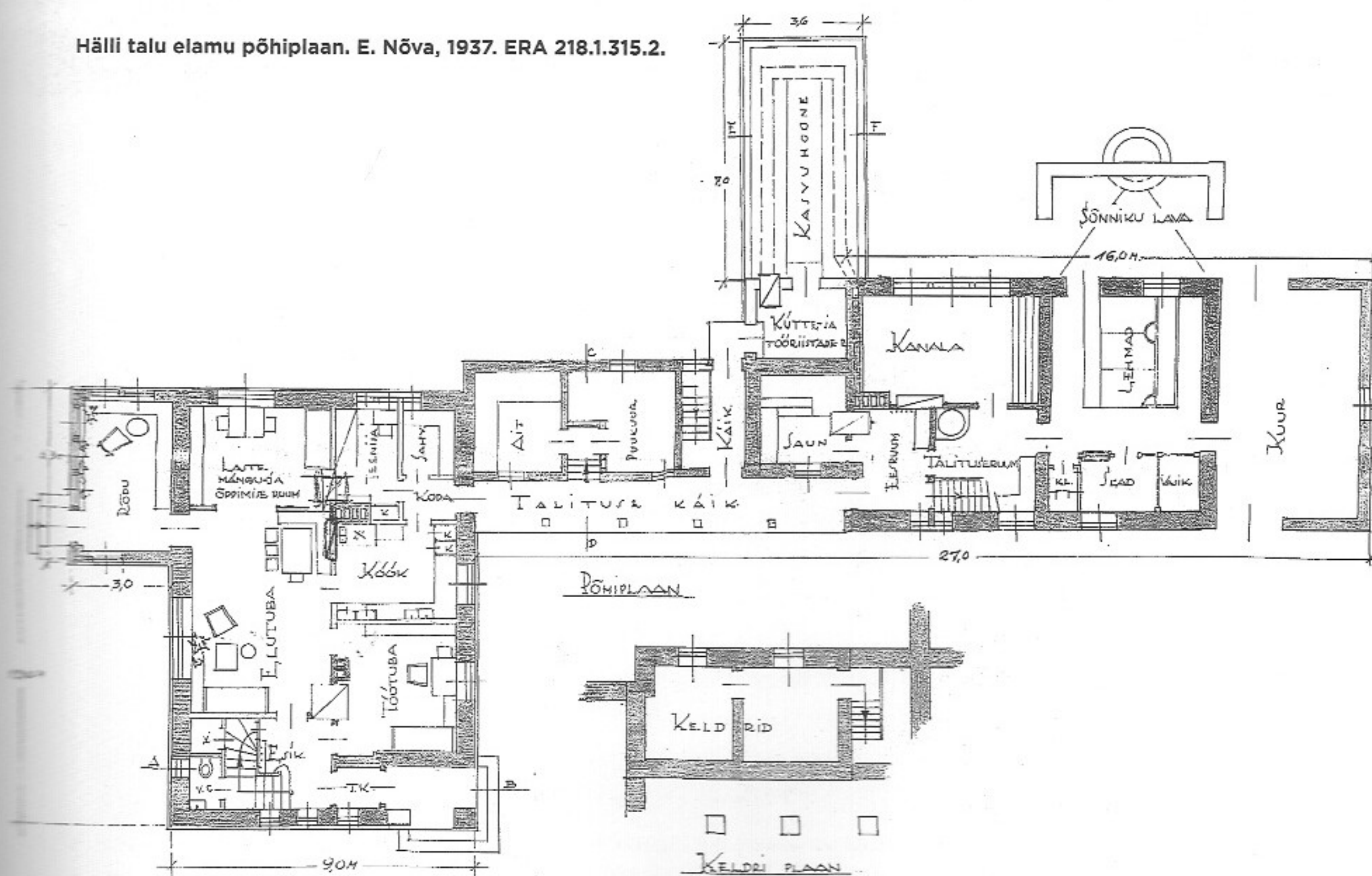
Lautade peal on ruum töötoaks (omanikule kui majapidajale, mitte kirjani- kule). Hoone ise on elumajaga ühendatud katusega käigu läbi, mille ühele küljele on paigutatud köetavad kasvumajad.

"Lagle lossi" peahoone on rohkete tubade ja rõdudega kahekordne kivist ehitis, mille juures on kasutusele võetud kõik arhitektuuri viimaseaegsed saavu- tused. Siseruumide seinakate on värvilt tagasihoidlik, kuid nägus. Osa põrandaid on kaetud parketiga. Seinätühemikesse on püütud luua rohkelt panipaiku ja kappe ... käsikirjade jaoks, nagu tähendatakse. Maja juures on hoolitsetud ka elektri

sisseviimise eest, kuigi praegu Õismäel puudub veel pealiin. Viimast tahetakse tuua kas Tallinnast või, tõenäolikum, otse Ellamaalt üle Keila. /.../ Mõistetavalt on talu saamise küsimus olnud kaalumisel ka kirjanikkonnas. Tagasihoidlikkude eluviisidega harjunud Parnassi elanikud on seni leidnud, et talu ja majapidamine tuleks nagu pisut suur meie kirjanikkudele. Naljatoonil on lisatud, et "Lagle lossi" võiks alles siis sisse kolida, kui oleks igal aastal kindlustatud vähemalt 3000 krooni suurune "elatispreemia", kuna muidu puu- dub võimalus auto, sulase jne pidamiseks." (Maa Hääl 1937)

Hälli talu projekt telliti Asundus- ametist, kus selle koostas Erika Nõva. See kinnitati 1937. aasta septembris ja kohe asus Asundusamet ka ehitama. Majandusruumidega L-kujuliselt kokku

Hälli talu elamu põhiplaan. E. Nõva, 1937. ERA 218.1.315.2.

ehitatud heledaks krohvitud kahe korstnaga kivimajal on S-kivist viilkatus ja tore võlvitud peasissekäik. Peakorruse keskel on suur elutuba, selle kõrval laste mängu- ja õppimisruum, töötuba, köök, pisike teenijatuba, sahver, WC, esik ja rõdu. Ülakorrusel on hall, elutuba ja kolm magamistuba – üks vanematele ja kaks lastele. Maja tagaküljel veranda katusel on lahtine rõdu. Esikus, köögis ja tubades on

tammeparketist põrandad ja sisseehitatud seinakapid. Esiku ja kõikide tubade seinad nii all- kui ülakorrusel tapeediti. Köögis on valgetest glasuurpottidest pliit praeahju, soojaveekatla, leivaküpsetusahju ja soojakapiga, eluruumides on kokku neli glasuurpottidest ahju. Elumaja sise- ja välisseintesse paigaldati ventilatsioon ning hooned olid varustatud veevargiga.

Esinduslikke ja edevaid

Tolleaegsete taluelamute hulgas on üks omanäolisemaid Palsu talu häärber Vaali külas Järvamaal, mis väärib tähelepanu ka muus mõttes. See oli poliitiku, Asutava Kogu ja mitme Riigikogu koosseisu liikme ning paljukordse Eesti Vabariigi ministri August Jürima (1887–1942) kodutalu.⁹³ 1920. aastail ehitati talu suur, esinduslik traditsionalistlikus laadis puumaja, mille projekti A. Jürima ilmselt kelleltki arhitektilt tellis.

Ainulaadne on Tartumaal, Roiu alevikul ligidal asuva Kõivu-Andrese talu punasest tellisest elumaja⁹⁴. 1927 võttis peremees Andres Mirka 2500 krooni ehituslaenu, et ehitada segaehitisena 15 m pikk, 10,8 m lai ja 2,75 m kõrge plekk-katusega elumaja. Maja pidi lepingu järgi valmima 1. oktoobriks 1928.

Arhitektuurilt on see juugendlike ja *art deco*-like joontega tellisvoodriga palkmaja Eesti taluelamute hulgas ainulaadne. Hoonel on maakivisokkel, valtsplekist kõrgel kelpkatusel on sujuvalt tõusvad räästad. Maja kõige iseloomulik osa on voolujoonelise viiluga kõrge katuseärkel, mille ees on metallrinnatisega kumer lahtine rõdu. Hoone vasakus otsas on kumer viietahuline väljaaste, mille ülemisel,

katuseärkli osal on kaaraknad. Nagu talumajade puhul ikka, pole projekti ega autori kohta andmeid.

Kõike muud kui Eesti külas tavaline on ka Tartumaal Kambja ligidal Sirvakul 1920. aastail peipsivenelaste artelli ehitatud Henno talu elumaja koos mõisaliku õuekujundusega (vt foto lk 152).

Edev juugendlik poolkelp-murdkatusega maja, millel on maakivist sokkel, heledaks krohvitud seinad, akende ja uste piirded ning hambulised nurgaketid punasest tellisest. Seinad on osalt püstpalkidest, osalt savist, mille täiteks on kasutatud puuhalge. Mõlemal pool peasissekäiku on veidi eenduvad eraldi katustega külgosad. Hoone üldilme määrab peafassaadi keskel asuv neljale valgele klassitsistlikule kivisambale toetuv poolsõõrikujuline betoonist valatud rõdu, mis on piiritletud kivipostide vahele kinnitatud puitrinnatisega. Rõdule avanevad dekoratiivse klaasijaotusega pidulikud tiibuksed. Ruumijaotus on lihtne: kesksest trepikojast avanevad uksed mõlemal pool asuvaisse avaraisse ruumidesse ning samast läheb trepp ülakorrusele, kus on samuti väga avarad ruumid, sh üks tuba u 50 m. Igapäevased sissekäigud

93. Talu sai kuulsaks juba 1905. aasta revolutsiooni ajal, kui mõisnike omavoli vastu mässanud talumehed just siin kuulutasid välja "Vaali Vabariigi", mille eest talu peremees Mart Jürman, August Jürima isa, koos mõttekaaslastega karistus-salklaste poolt maha lasti.

94. Selle põlistalu ostis 1872 Vana-Kuuste mõisast välja Jaan Aavik. Üpris varsti ta müüs selle edasi Ado Mirkale, kelle järeltulijatele kuulus talu kuni teise mailmasõjani. Sõja ajal oli talu Saksa lennuväe käsutuses, pärast kasutas seda Tartu vangla abimajand, hiljem põllumajandid.

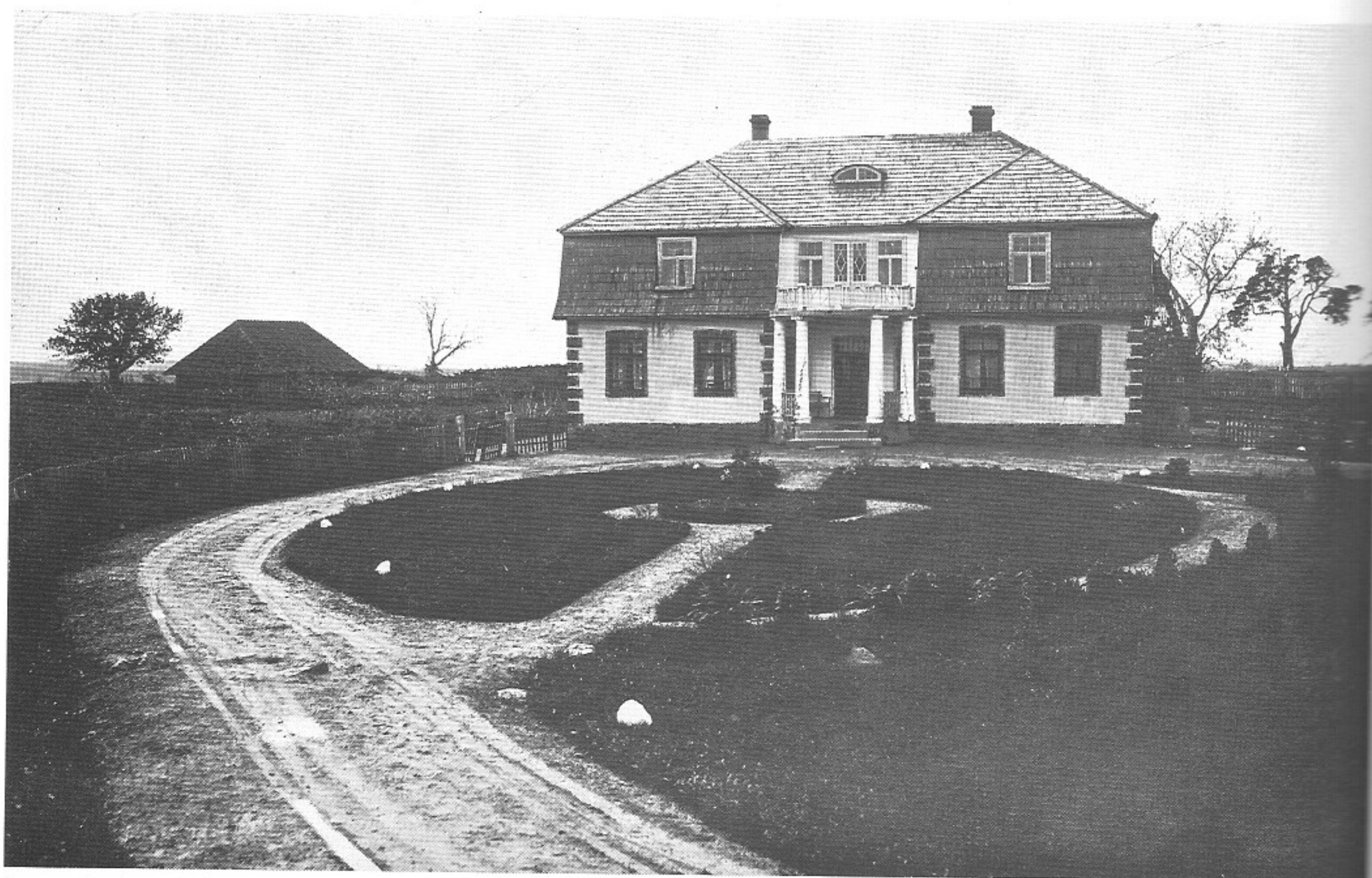

Paisu talu esinduslik elumaja Vaali külas Järvamaal on ehitatud 1920. aastal. H. Pärli, 2004.

Estli taluarhitektuuris on Tartu ligikal Roiul asuva Kõivu-Andrese juugendlik tellismaja (1928) haruldane. H. Pärli, 2003.

Sirvaku külas asuva Henno talu elumaja eeskujud on Tartus. L. Aasma kogu, 1920ndad.

on maja köögipoolses otsas ja tagaküljel.

Majal on selgesti äratuntav eeskuju – Tartu lastearst K. A. Pfaffi maja (ehit 1913) Kalevi 13, mille projekteeris V. Kessler. Praegu on maja lootusetus seisus.

Peipsivene müürsepakunsti üks kõige suurepärasemaid näiteid Eesti taluelamute seas on Sämi-Tagakülas (Viru-Nigula) asuva Kingvitise talu maja. Talu peremees, kohaliku kooli juhataja, Avinurmest pärit Mikk Jalak oli tahtnud, et tema maja sarnaneks väliselt Avinurme kirikuga. Suure (184 m²) uhke kahe korstnaga, valtsplekist viilkatusega maakivist maja, mille ava-
piirded on laotud punasest tellisest,

ehitas Varnja külast pärit ehitusmeister müürsepp (vn k *murnik*) Aleksandr Dutkin 1924–1925. Koos kivilõhkumisega läks laitmatult hea müüritöö maksma 132 658 marka. Majas on 5 tuba, köök, sahver ja muud abiruumid. Maja esiküljel ja aia pool olid ühesugused puust, suurte akendega palkonid. Viimastel lumerohketel talvedel (2010 ja 2011) said need viga ja lammutati, ent taastatakse varsti. Maja lõunapoolset otsa ilmestab teisel korrusel stiilse sepišvõrega lahtine rõdu, viiluväljadel on kolm ümarat ehisakent.

Pilistvere lähedal Soomevere külas asuva tavalise Kesk-Eesti talu Tooma peremees Aleksander Sild oli keskmisest edumeelsem ja energilisem⁹⁵.

95. Praegu tuntakse rohkem Reinu nime all.

Sämi-Tagakülas Viru-Nigulas asuva Kingvitise talu kivist elumaja (1924-1925) on üks paremaid näiteid peipsivene müürseppade tööst. Ehitusmeister A. Dutkin 1925. H. Pärdi, 2011.

Kingvitise talu elumaja (1925) detail näitab vanausulise *murniku* A. Dutkini meistrikätt. H. Pärdi, 2011.

Kena sepsivõrega raudrõdu Kingvitise talu elumaja otsaseinas on Eesti taluarhitektuuris üllharuldane. H. Pärdi, 2011.

Tooma talu häärber (1930) Soomevere külas Pilistvere kihelkonnas on omasuguste hulgas üks esinduslikumaid ja elegantsemaid. ERM. L. Ingulskaja, 1950.

96. Täpselt samasugune katuseärkel on naabruses Kahala külas Kaarle talu elumajal.

Muuhulgas oli ta üks Pilistvere Majandusühisuse (1910) ja Võhma Ühispiimatalituse (1912) asutajaid ja juhatuse liikmeid. 1930 ehitas Aleksander kodutallu uue elumaja, kus pärast tema arreteerimist 1940 ja pere küüditamist 1949 paiknes pikemat aega kohaliku kolhoosi kontor ja korterid.

Suurel (põhja pindala 217 m²) esinduslikul, väljast kollaka pritskrohvi viimistletud mansardkorrusega püstpalkmajal on kõrge, kergelt tõusva räästaga (algselt S-kivist, praegu eterniit) poolkelpkatus. Hoone välisilme määravad nelja postiga lahtine

trepikoda ja selle kohal asuv omapärane, elegantse kupliga katuseärkel⁹⁶. Maja lõunapoolses otsaseinas on kaks kumerat väljaastet ning nende vahel teisel korrusel katusega ja pulkrinnatise lahtine rõdu. Põhjapoolses otsas on väike trepikoda, kust pääseb kööki ja sahvrisse ning selle kõrval keldriesik. Maja all on kogu ulatuses suur 7-osaline kelder. Tagaküljel on seinakesel petikuks ning kaldkatuse all kahe aknaga uuk. Hoone kõikide avade piirid ja nurgapostid on võõbatud valgeks, iga põhikorruse akna kohal on kaks rõõpset {-kujulist valget joont,

uste kohal üks keskelt tõusev laineline joon. Siseruumide paigutust on aja jooksul üksjagu muudetud, sest maja oli jagatud vähemalt neljaks eraldi korteriks. Seepärast on pilt esialgsest ruumijaotusest veidi ebaselge. Kindel on see, et majal on kaks sissekäiku nii põhikui ka ülakorrusele. Põhjapoolsest väikesest trepikojast, kus on käimla, pääseb köögiesikusse. Sealt läheb trepp ülakorrusele, üks uks avaneb sahvrisse ja teine avarasse (kokku 26 m²) kööki, mida on hiljem väiksemaks tehtud. Köögist saab kõrvalasuvasse kahte tuppa. Peasissekäigust pääseb avarasse trepikotta, kust viib trepp üles, nurgas on käimla, siit avanevad tiibuksed suurde saali (35 m², praegu vaheseinaga pooleks jagatud) ja paremale, väiksemasse tuppa. Saalist pääseb maja keskel

asuvasse tuppa, mis võis varem olla söögituba, sest see asub köögi kõrval, kuid praegu puudub selles seinas uks. Kokku on alumisel korrusel viis tuba. Teisel korrusel on kaks esikut, mõlemas otsas köök pliidi ja soemüüri ning ahjuga, 6 tuba ning rõdu. Kahte tuba kütab üks ahi ning üks tuba on kütteta.

Järvamaalt väärib esiletõstmist veel Ramma külas asuva Lindre põlis-talu moodne puitmaja, mis ehitati 1938 ilmselt Põllutöökoja Ehitustalituses tehtud projekti järgi.⁹⁷ L-kujulise maja välisvooder on katteliistuga püstilaudisest, põhihoonel on kelpkatus, millesse tõenäoliselt hiljem on tehtud aknauuk. Maja esiküljel täisnurga all eenduva viilkatusega klaaspalkoni ees on lahtine nurgapostile toetuv ulualune, kus on üks välisuks, teine uks on maja otsas.

97. 32 ha suuruse talu ostis 1879 Ramma mölder Johann Verner, müüs talu 1893 edasi Jaan Raudlerile. 1897 ostis talu okasjoniilt endale Juhan Lehtmets, kes 1902 müüs selle edasi Mihkel Lõvile. Tema poeg Oskar Lõvi (1892–1977) oli sõja eel tuntud ärimees ja avaliku elu tegelane, hiljem eksilvalitsuse majandusminister ja kirjanik (tuntuim teos "Kolm naist" I–III).

Lindre talu elamu (1938) on tõenäoliselt ehitatud Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi. ERM. V. Kutsar, 1973.

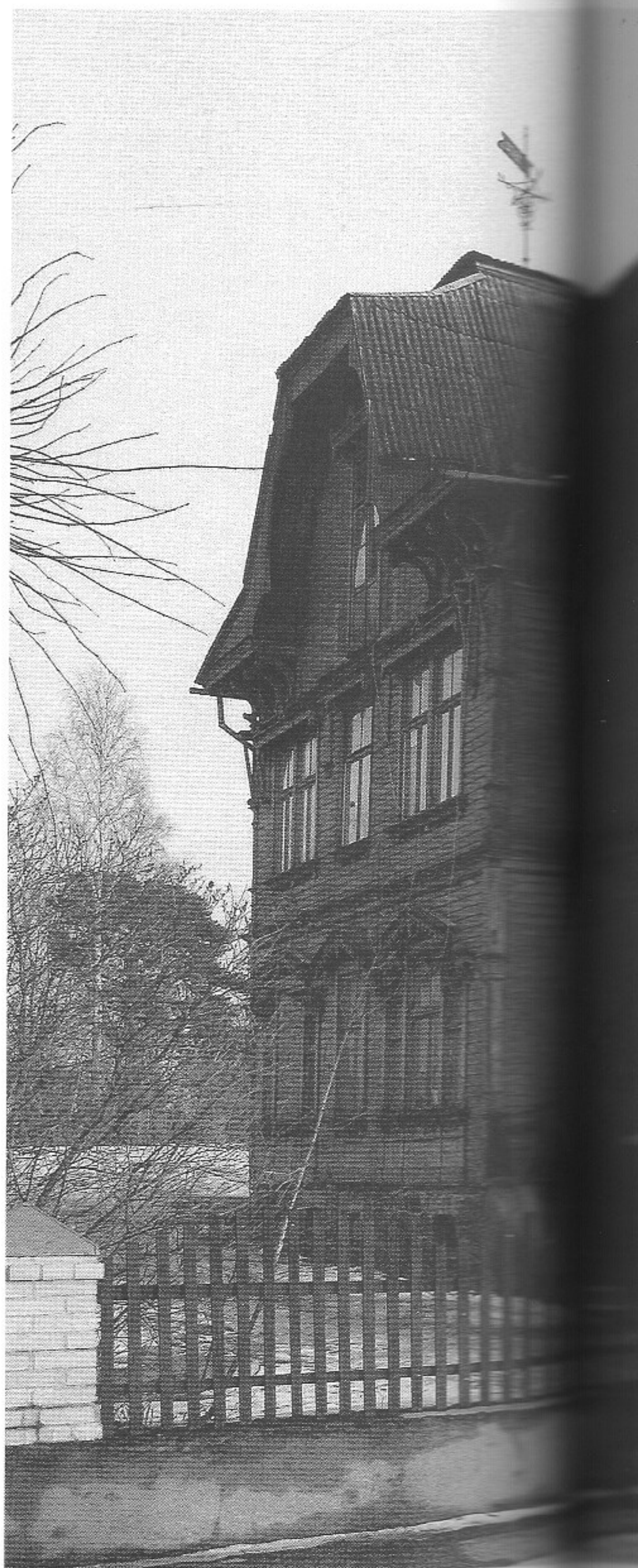

Rannakülade kaptenimajad

Omaette huvitava rühma meie maaelamute seas moodustavad rannakülade laevaomanike-reederite ja kaptenite majad. Kõige varem (1860. aastail) hakkas purjelaevandus arenema Liivi lahe ääres Häädemeestel, Kablis ja Orajõel ning praegu Lätile kuuluvas Heinastes. Siin ehitati hulk esinduslikke kaptenimaju, millest suurejoonelisim on 1902 valminud kapten-reederite vendade Veidede maja Heinastes.

Häädemeeste ranna Kabli küla kõige tähelepanuväärsemad hooned on uhkete klaasverandadega helesiniseks värvitud rõhtlaudvoodriga kahe kuulsa kapten-reederi Mats Granti ning tema väimehe Jakob Marksoni elumajad. Granti väga suur palkmaja (üle 400 m², 7 elutuba) on ehitatud mitmes jaos: keskmise osa ehitas vana Mats 1860ndail, seejärel lisas poeg Otto põhjapoolsesse otsa uusi ruume ning 1920.–1930. aastail ehitas Tartu Ülikoolis töötanud arstiteadlasest pojapoeg Franz suure kauni verandaga suvetoa. Nõukogude ajal erinevate asutuste kasutada olnud maja on sisemiselt põhjalikult ümber ehitatud (vt lk 72).

Ehedamalt on säilinud J. Marksoni maja, mis on siiani tema järeltulijate käes. 1889 ehitatud rohke puitpitsiga ehitud viilkatusega palkmajal on sinine rõhtlaudvooder. Aknaraamid, -piirdelauad ja -luugid, rippviilud, nurgapiirded, räästakarbid ning ukSED on värvitud valgeks. Aluspindalalt (193 m²) on see üle kahe korra väiksem Granti omast, kuid kahel korrusel kokku on ka siin 7 tuba. Perepärimuse järgi olevat nii maja välimuses kui sisemuses mõjutusi Inglismaa sadamalinnades nähtust. Põhiplaani sarnaneb see sümmeetrilise ruumilahendusega (keskel köök) taluhoone eriti Palmse valla

Reverendist vendade Veidede maja (1902) Heinastes on aja jooksul kaotanud nurgatorni ja väiksemaid ehisdetalle, kuid on kultuurimälestisena
Lüti riigi kaitse all. H. Pärdi, 2009.

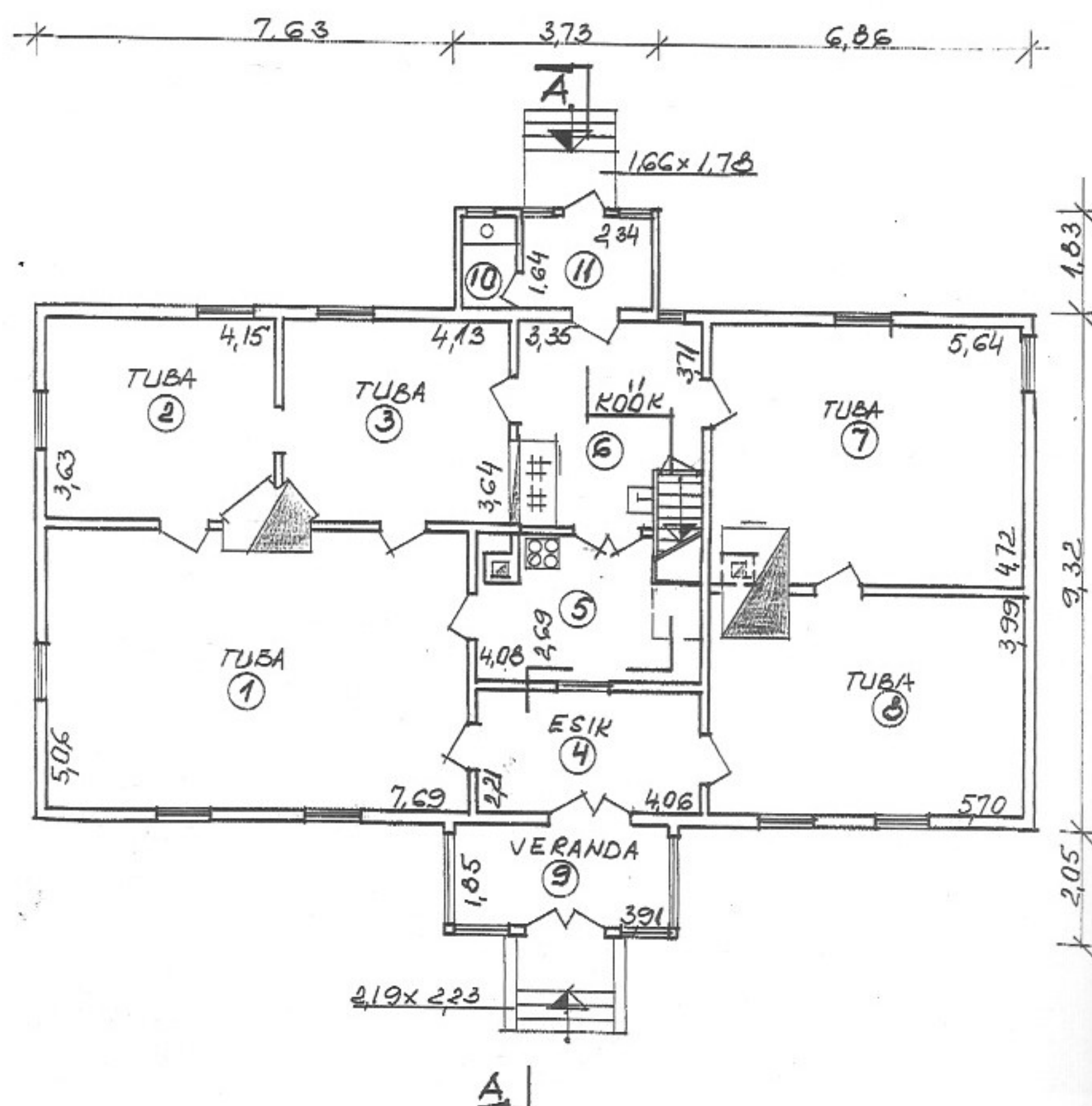
esinduslikele talumajadele 19. sajandi viimasest veerandist.

Hoones on säilinud palju algupärast, sealhulgas stiilne stukkklagi saalis, toredad valged kahhelahjud, koduorel ning 20. sajandi algul Kaug-Idast toodud tume Hiina tapeet esikus. Kahjuks on kunagisest rikkalikust mööblist ja muust majakraamist säilinud ainult riismed, sest talveti tühjana seisnud majast viisid röövlid 1990. aastail väärtuslikumad asjad minema.

19.-20. sajandi vahetusel tõusid merenduse jõulise arengu tulemusel esile ka vaesed Põhja-Eesti

kalurikülad, sealhulgas kaptenikülana tuntud Käsmu, Viinistu ja mõned teisedki. Käsmus kujunes välja oma kaptenimaja tüüp: viilkatusega lihtne väheldane hoone, millel oli avar klaaspalkon ning millele ajapikku lisati otstesse ja tagaküljele väiksemaid või suuremaid väljaasteid. Väljast on need palkmajad vooderdatud kaheosalise ja -suunalise laudisega (ülal rõht-, all kitsam osa püstlaudadest), viilulauad paiknevad kalasabakujuliselt. Tihti näeb säärast venepärast viilulaudist ka teistes siinsetes rannakülades.

Kapten Marksoni maja (1889) põhiplaan: 5 - panipalk, 10 - käimla, 11 - esik. EAA P-1184.2.3035.

Üks terviklikumalt säilinud kaptenimaju Liivi lahe Häädemeeste rannas on Jakob Marksoni oma (1889) Kablis. H. Pärdi, 2010.

Otsa talu elamu 1900ndatel esindab tüüpilisi vanemaid Käsmu kaptenimaju. H. Pärdi, 2009.

Oskar Tiidemanni, ühe kõige kuulsama Käsmu kapten-reederi elegantne juugendlik Lainela villa hävis 1970. aastail kahjutules. Virumaa Muuseumid. C. Sarap, 1930ndad.

98. Oskar Tiidemann (1874–1963), Odessa ja Vladivostoki merekoolide haridusega mees, oli äriühingu Käsmu Laevaomanikud peadirektor. 1930. aastail tellis ta oma tütre Signe (1910–1935) hauale Juhan Raudsepalt kauni kuju, mis on praegu üks Käsmu sümboleid. Pärast Teist maailmasõda elas O. Tiidemann Rootsis, Kanadas ja USA-s.

Jõukuse kasvades hakkasid siin sed kaptenid ja reederid enne Esimest maailmasõda ehitama hoopis uhkemaid elamuid. Just tollest ajast oli pärit ühe kuulsaima Käsmu kapten-reederi Oskar Tiidemanni⁹⁸ elegantne suvitustevilla moodi elamu. Avaral juugendlike joontega puumajal oli kena katuserõduga klaasveranda. Nõgusaseinalisel katuseärklil oli suur kaunis klaasuksega juugendlik ovaalaken, mida on Käsmus jäljendatud ka hiljem. Paremas otsas asus tagasiastega esik, välisvooder oli kaheosaline – all püstine, ülal rõhtne. 10 eluruumiga maja oli varustatud veevärgiga. Nõukogude ajal pioneeri-

laagrite kuulunud maja hävis 1970. aastail tulekahjus.

Üks tänaseni säilinud esinduslikumaid Käsmu maju on kapten Eduard Kristenbruni villa (vt ka foto lk 172). Käsmule omaselt tsinkvalgeks värvitud uhke suure (aluspindala 205 m²) kõrgel maakivisoklil maja ehitamist alustas juba 1914 Käsmu merekooli juhataja K. Larens, kuid valmis ehitas selle 1920. aastail E. Kristenbrun. Välisilme määravad pikihoonest palju kõrgem ristehitis ning kaunite kaarakendega otsaveranda, mis muuseas kangesti sarnaneb Kablis asuva kapten Granti maja verandaga. Majas on 7 elutuba,

algsest osaliselt klaaslaega köök, avar trepikoda ja muud ruumid, põranda all suur kelder. Aja jooksul on maja sise-
must korduvalt ümber ehitatud.

1920.–1930. aastail lisasid Põhja-Eesti rannakülade arhitektuurile vürtsi ja värvi piiritusekuningad, kes paigutasid osa oma kiirelt tulnud rahast majadesse kodukohas ja Tallinnas. Piirituseäri toel üles ehitatud majadest on üks elegantsemaid Tapurla külas Sameli talus. Kõrgel krohvitud soklil mansardkorruse ja murdkatusega avar

puumaja on ehitatud 1927.⁹⁹ Seinte põhiosa katab väljast rõhtlaudvooder, alaosal ja viiluväljadel on püstlaudis, kuueruudulised aknad on valdavalt kahe poolega. Väljast on maja värvitud sinepikollaseks, aknaraamid ja piirde-
lauad, laudise raamistus, vahevööd ning nurgaliistud on valged.¹⁰⁰ Esikülge ilmestab murdkatusega kõrge ärkel ja peaukse kohal sepistarindiga varikatus. Tagaküljel on kaunis kahekordne klaasveranda, millel on huvitava raamijaotusega aknad. Krooniks, mis eristab seda

99. Daatumid 14. XI 1926 ja 25. XI 1926 soklibareljeefidel tähistavad vundamendi valmimist. Saarlaste artell olevat hoone valmis ehitanud 1927. a suvel.

100. 1920.–1930ndatel olid aknapiirded, laudiseraam, vahevööd ja nurgaliistud värvitud tumedaks.

Tapurla külas asuva Sameli talu elamu (ehit 1926) on omasuguste hulgas üks elegantsemaid. Heiki Pärdi, 2009.

Käsmu kapteni E. Kristenbruni villas (1914–1920) on praegu Eesti Kirjanike Liidu loomekodu. H. Pärdi, 2009.
 Sameli talu elumaja tagakülge ilmestab kaunis kahekordne klaasveranda. H. Pärdi, 2007.

maja analoogidest, on väike kaheksakandiline klaasist harjatorn. Maja põhikorrusel on suur esik, viis tuba, köök ja sahvner ning lisaks kolm tuba

mansardkorrusel. Soklis on neli looduspildi ja ehitamisajaga betoonbareljeefi. Hoone põranda all on kahe sissepääsuga suur kelder ning pumbakaev.

Kui mitte arvestada Bruiningki üritust 19. sajandi algul, oli esimene Eesti talumajade arendamise "projektijuht" kõikejõudev C. R. Jakobson, kelle eestvedamisel korraldati 1881. aastal Eesti esimene talumaja plaanide võistlus.

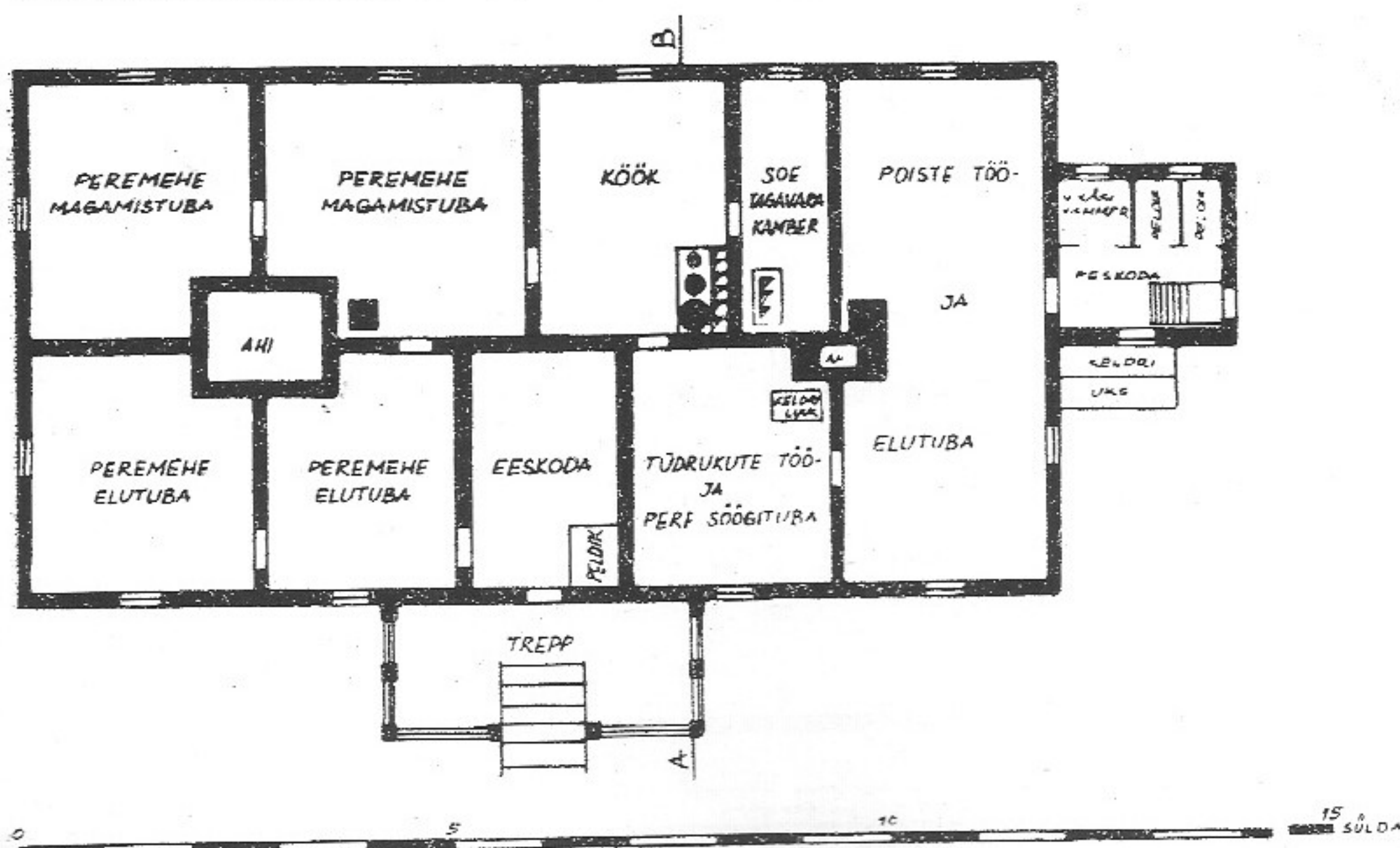
"Oma koosolekul 28. juulil on Pärnu põllumeeste selts nõuks võtnud kaks auhinda kõige parema talu maja plaanide eest välja kirjutada. Plaane peab olema kaks: üks talutoale rehetoga ühes, teine ilma rehetoota." (Sakala Lisaleht nr 45, 1880)

Seega sooviti saada uusi lahendusi nii traditsioonilise rehemaja jaoks kui ka moodsate lahkelamute plaane. Võistluse võitis muuseas Jakobsoni

enda projekt, kuid tema peatne surm 1882 ja seltsi rahalised raskused lükkasid plaanide avaldamise kümneks aastaks edasi. C. R. Jakobsonile võidu toonud talumajade plaanid avaldas ajaleht Olevik alles 1890. Toimetuse suhtus tema kavandesse kriitiliselt, sest nende püstitamist peeti Eesti talupojale üle jõu käivaks. Tegemist oli tööpoolest väga suurte, paljuruumiliste majadega, neist üks koguni kahekordne, mis talumeeste jaoks võis tollal tunduda päris pöörane. Ühekorruselise maja mõõdud $25,5 \times 12,5$ m olid võrreldavad keskmise rehemajaga, palju väiksem polnud ka kahekordne maja – $21,3 \times 13,6$ m.

Avalikkuse abil taluelamuid arendamas

C. R. Jakobsoni koostatud talu elumaja plaan. 1881. Äratrükk ajalehest Olevik.

Ajal, kui valdaval enamusel talumajadel puudusid üldse korstnad, oli mõlemal majal lausa kaks korstnat. Soovida jättis ruumilahendus, mis polnud kooskõlas taluelu vajadustega – näiteks kööki pääsemiseks tuli mõlemas majas minna läbi teiste eluruumide. Mõlema maja köögipoolses otsas põranda all asus kelder, kuhu pääses nii väljast kui ka peretoast. Uuendustest väärivad tähelepanu omaette toad nais- ja meestööliste ning kolm sisekäimlat: üks pererahva poole peal ning kaks tööperele.

Need uuendused aga puudusid Jakobsoni moodsais rehemajades, kus ei olnud eraldi tube poistele ja tüdrukutele ega sisekäimlaid. Seevastu oli siin peale rehetoa, rehealuse ja aganiku rehetoa taga veel viljaküün, rehetoa tagaseinas soe sahver ning rehetoa ja elutubade vahel risti läbi maja paiknes köök-pere söögituba. Maja paremas otsas köögi kõrval oli pere töö- ja elutuba, selle ees väike eeskoda, kust pääses nii kööki kui ka pererahva elutuppa, sealt edasi nende magamistuppa. Üks korsten oli reheahju ja köögipliidi ning

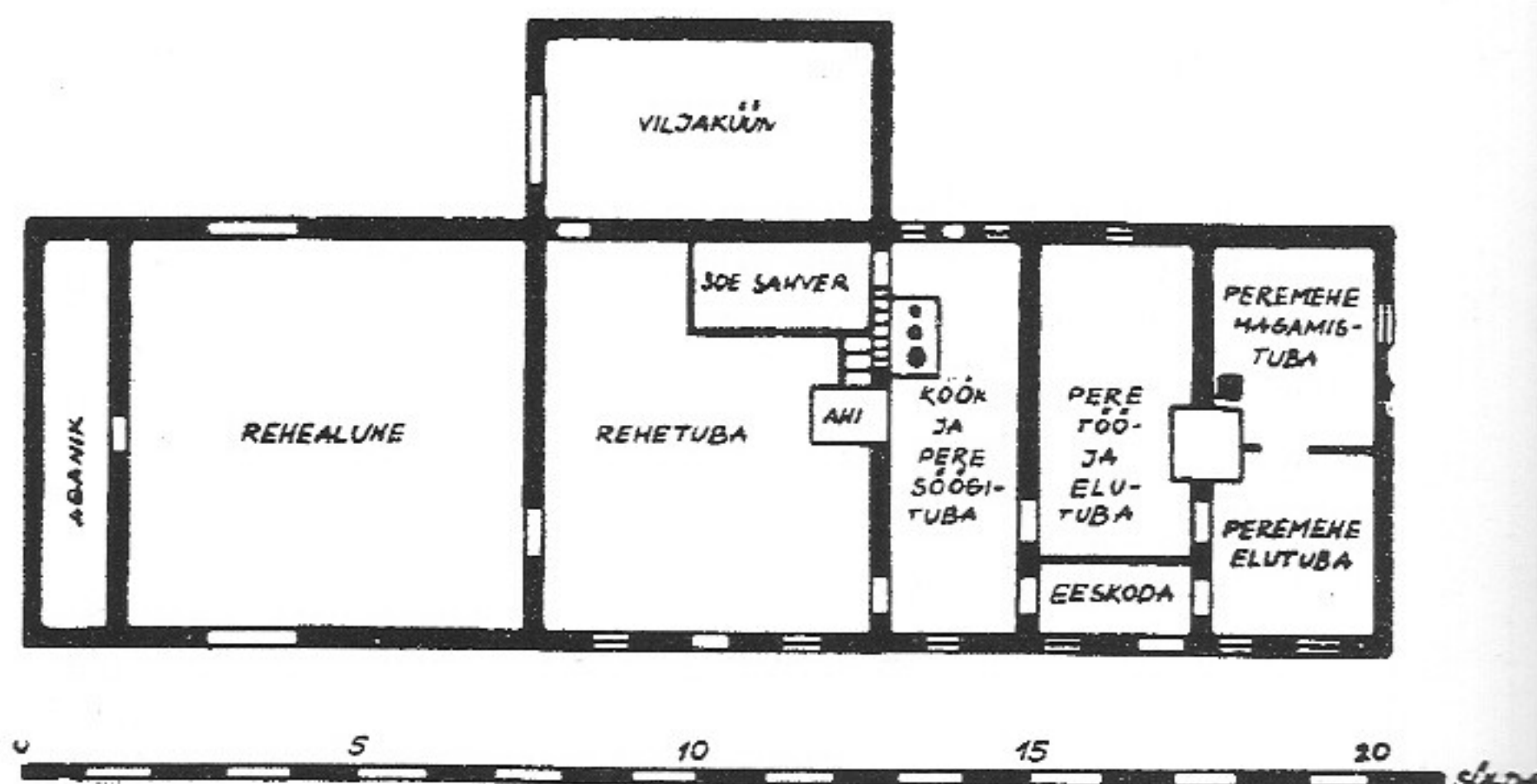
teine suure elutoa ahju jaoks. Selleski majas ei olnud ruumijaotus kõige otstarbekam, sest pererahvas pääses oma eluruumidest kööki ainult eeskoja või peretoa kaudu.

Ehkki võistlus ei andnud ühtki sobivat ehituskavandit, ärgitas see siiski talumehi ehitama moodsaid elamuid ning juhtis tähelepanu ehitusjooniste vajalikkusele. (Vt ka Peterson 1967: 732-735 ja 1968: 34-38)

Kolm aastat hiljem avaldas ehitusmeister Jaan Jaakson ajakirjas Kündja kirjutise "Talumaja plaanid" ning nelja maja joonised. Ta kirjutas:

"Aga kuidas on majaplaanidega lugu? Talutaat, kes maja ehitada laseb, loodab ehitusmeistri peale, sest kes maja ehitada mõistab, küll see ka majaplaani mõistab teha. Aga lugu ei ole mitte iga kord nii, palju on niisugusid meistrisi, kes vaevalt palki palgi peale mõistavad panna, aga kasuliku plaani tegemisest pole juttugi; seda peab talutaat teadma, missuguse plaani järele ta oma maja ehitada laseb. Seal saab siis puuduliku plaani tundmise pärast vana mahalangenud majasisu omale uue koore ümber, aga vana sisu uue

C. R. Jakobsoni koostatud uutmoodi rehemaja põhiplaan. 1881. Äratrükk ajalehest Olevik.

koore sees pole sugugi paremaks läinud. Seepärast oleks soovida, et see, kes omale uut maja ehitada tahab, ka hea plaani eest hoolt kannaks." (Kündja 1884, 3, lk 25)

Suurema talu peremehele, kes eelistas rehemaja, soovitas ta suuremat enda kavandatud rehielamut. Selles oli kolm elutuba: peremehe puhas elutuba ja magamistuba ning suur peretuba. Rehetoa ja peretoa vahel paiknes väheldane köök, kust avanes uks sahvrisse.

• Rehetoas, mis väga hästi sobib vilja kuivatamiseks, ta elada ei soovita, sest üheainsa akna tõttu napib seal valgust. Autor kiidab väga rehetoa ees paiknevat "sissevedamiskohta", kuhu pannakse vili, mis edasi viiakse rehetuppa kuivama. Muul ajal võib seda kasutada hobuseriistade ja vankrite hoidmiseks. Reheahju taga on väike soe vöörus (esik), kust pääseb peremehe puhtasse tuppa. See on mõeldud pidulikuma esikuna "kust mitte perel ei pruugi sisse ega välja käia ja seepärast puhas seisab, kuni seda paremail päevil tarvitatakse".

Poolkelpkatusega majal on kaks korstnat, kuid teine korsten, mis asub rehetoa ja rehealuse vahel, on laudadest. "Korstna läbi saab põhk rehealuse lae peal (laudil) ja rehetoa peal suitsutamise eest hoitud, ka seisab rehetuba kütmise aeg lahe, sest suits seisab parte tasa ja ei tule ialgi alla poole".

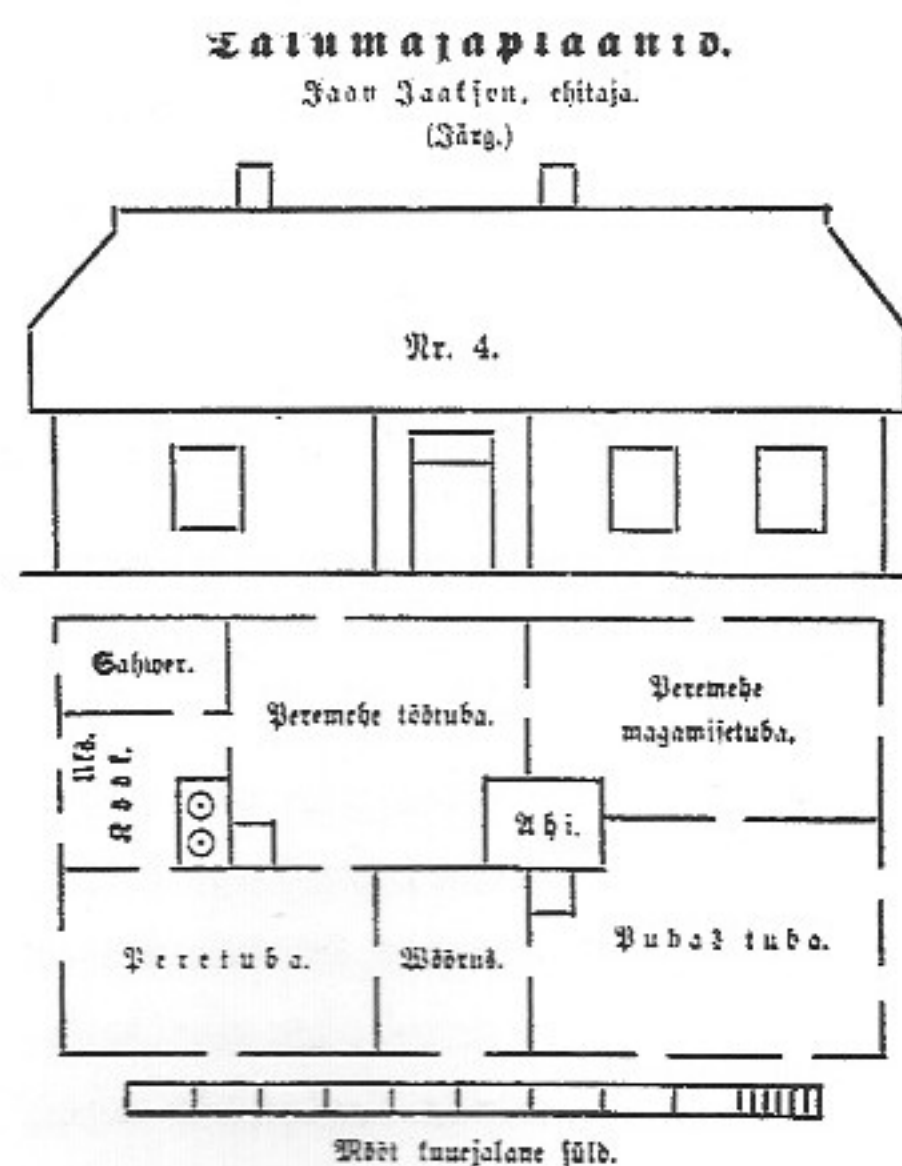
Jaaksoni teine rehemaja on väiksem ja odavam. Siin ei ole eraldi kööki, pliit on reheahju ees. Eluruume on kolm: pererahva tuba ja peretuba ning tilluke kamber ahju taga, kust pääseb ka välja. Rehetuba on liigtoa ("liialaalune") võrra suurem, selle ees on kõrvuti vöörus ja sahvri.

Kaks välimuselt sarnast lahmakat lahkalamut on ühesuurused (22 m x

13,7 m) kahe korstnaga lihtsad poolkelpkatusega majad. Ruumijaotuselt erinevad need aga teineteisest üksjagu. Maja nr 3 on sümmeetrilise ruumipaigutusega: maja keskel asuvast vöörusest pääseb läbi sahvri kööki, vasakul asuvad pererahva ruumid – puhastuba eespool ning magamistuba taga. Neid kütab ühine ahi. Teisel pool vöörust-sahvrit-kööki paikneb väike peremehe töötuba, kust pääseb ka tööpere magamistuppa. Viimasest läheb uks suurde peretuppa, kust teisest uksest saab kööki. Neid kolme ruumi köetakse ühe suure ahjuga. Ruumide paigutus ei ole siin kõige mugavam, sest peretuppa pääseb läbi sahvri ja köögi või peremehe töötoast ja tööpere magamistoast. Ainus privaatsem mitteläbikäidav tuba on pererahva magamistuba.

Maja nr 4 plaan sarnaneb ruumijaotuselt paljude tolleaegsete taluhäärberitega, ent on mõnevõrra lihtsam. Majas oli neli väga suurt tuba: keskel, vöörusest vasakul oli peretuba ning paremal

Ehitusmeister J. Jaaksoni tehtud talumaja plaan. 1884. Äratrükk ajalehest Kündja.

puhastuba. Peretoast pääses peremehe töötuppa ja kööki, kuhu pääses ka maja otsauksest. Köögi kõrval asus sahver. Puhtast toast viis uks pererahva magamistuppa, mis omakorda oli ühenduses töötoaga. Peremehe töötoa, magamistoa ja puhastoa kütmiseks oli üks suur ahi, peretuba köeti ilmselt köögipliidi soemüüriaga.

Need polnud kaugeltki ainsad tollastes ajalehtedes ja eriti põllumajandusajakirjades avaldatud kirjutised ning majaplaanid. Endiselt oli kirjutiste üks põhiküsimusi, kas peaks ehitama rehielamu sarnaseid koosmaju (majandusruumid ja elamu ühe katuse all) või moodsamaid lahkelamuid. Odavusele ja karjatalituse mugavusele mõeldes kalduti eelistama koosehitisi, teisalt sundis uus elustiil, eriti puhtusenõue, eelistama eraldi elumaja. Ühest seisukohta siiski ei kujunenud, sest rehemaja-traditsioon oli väga tugev ning talumajandid erinesid üksteisest väga palju. Ajakirjanduse kaudu õpetati maarahvast põletama telliseid ja lupja, värvima maja, tegema vundamenti, laastukatust ja puhasnurka, valgendama lubjaga tube jmt. Suur nõudmine oli majaehitusplaanide järele. Nagu kirjutati, oli nende avaldamine kulukas ja vähetasuv, aga seda tehti siiski.

1897 avaldas Walguse Põlluteadusline Lisaleht pikema kirjutise taluhoonete ehitamisest ning kahe lahkelamu ja ühe rehemaja ehitusplaanid. Kõikide nende järgi olevat Pärnu-, Tartu- ja Viljandimaal "palju uusi hooneid ehitatud ja ehitatakse praegu veel".

"Kui ka Tallinna maal alles suurem jägu elumajasi muti mulla hunnikuid meelde tuletavad, siis Riia maal, kus talu kohad ennemalt päriseks ostetud, väga suuri ja ilusaid talu elumajasi leida. Seal on tihti talusi,

kus hooned nii suured ja ilusad on, et neid veikese mõisakesega võrrelda võib."

Karmi enesekriitika kõrval (Walgus oli Tallinna leht) arutleti taaskord selle üle, kas teha koosmaja või lahkelamu. Mõlemal on oma head ja vead – hääberis on kergem puhtust pidada, aga talutöid teha tülikam, seevastu rehemaja on odavam ning talitused kõik ühe katuse all. Mõistagi oli jutt mood-sast, korstnaga rehielamust. Autor rõhutas, et "köök piab aga tingimata rehe ja toa või kambri vahel olema. Vana moodi kaks kambrit, kust tare seinast läbi suitsu tuleb ja peremees teenrite kambrit läbi käib, ei kõlba kuhugi. Uue moodi järele läheb köögist teine uks pere tuppa, nagu teisele talule. Perel on ise pliit, mille tuli lõõrides nende tuba soojendab."¹⁰¹

Esimese, üpris avara lahkelamu (umbes 15 m × 9 m) juures tõstab kirjutaja esile köögi asendit maja otsas, "et tarvis ei ole vett, puid ja muud tubadest läbi vedada". Köögist pääseb otse nii peretuppa kui ka söögituppa, kõrval on sahver. Need ruumid kütab soojaks köögipliidi soemüür. Maja teises otsas on pererahva puhastuba ja magamistuba – "tagumised tuad on puhtad ja sinna ei tule keegi perevanemate rahu rikkuma. Neist tubadest läheb teine puhas uks lõuna poole õuna aeda, kus soovimata inimestel tegemist ei ole. Tuleb mõni auusam või peenem võeras, siis võib teda sealt kaudu puhtasse tuppa tuua. Seda viisi võivad perevanemad kergesti rahupõlve maitseada ja suurt saksa mängida."

Teist, sümmeetrilise ruumijaotusega maja soovitab kirjutaja iseäranis soojalt:

"Köök on siin suur ja lahe, kaks sahvrid köögi otsas ja iga elu kammer koguni

101. On märgata Lõuna-Eestiga sama arengusuunda – tööperet hakatakse käsitlema talupest lahuse, mida väljendab ka ruumikasutus.

iseäranis. Suuremat viga enam ei ole, kui tuast välja ja teisest tuast teise läbi käiakse. Seal ei ole rahu magades ega üleval olles, ei süies ega juues. Ühele perele on need ruumid suured, mitmele kõlbmatud. Siin võib aga igas tuas ise perekond pidada. Kõik käivad köögist välja, kui oleks nad linna üirilised. Ühel ei ole ühega ega teisel teise tegemist, olgu siis, kui külaline käima tuleb.“ (Walgus 1897: 4-6)

Sellest nähtub eriti hästi, kui tähtsaks peeti juba sel ajal vajadust privaatsuse ja eraldatuse järele. Muutus oli tulnud väga kiiresti..

1908 korraldas uute taluelamuplaanide saamiseks võistluse Põllutööleht. Üleskutses märgiti: *“Elumaja on põllumehe kodu, sõna kitsamas mõttes. Sellepärast peab talu eluhoone nõudmisi koduse tervishoiu otstarbekohasuse ning ilumaitse asjus täitma. Eesti taludes jäta- vad aga hooned tihti mitmeid neist tingimustest täitmata.”*

Hindamistoimkonda kuulusid insener ja arhitekt G. Hellat, põllumajandusteadlane dr J. Raamot, Põllutöölehe toimetaja A. Eisenschmidt, valitseja J. Havik ning kaks taluomanikku G. Grünfeld ja P. Koik. Osavõtt oli kasinam kui loodeti ning tööde tase jättis soovida paremat. Anti välja kaks teist ja üks kolmas auhind. Teise preemia said põllutööinstruktor A. Johansson Tallinnast ja kooliõpetaja K. Neumann Otepäält ning kolmanda V. Jürgenstein Vändrast. Auhinnatud tööd lubati ajalehes kohe järgmise aasta algul tasuta ära trükkida, et neid saaks juba samal aastal ehitusel kasutada (Põllutööleht 1908: 273). Tegelikult ilmusid paremad tööd alles 1910.

Esimesena avaldatud töö autor A. Johansson kirjeldab päris põhjalikult oma kavandit:

“See on 50 jalga pikk ja 26 jalga lai ja selle ruumid on vana Eesti talutare eeskul jul ära jaotatud. Eesküljel on koda, mis ka vanal talutarel oli. Kojas on trepp, mis põõningule viib ja trepikõrval väljakäigu- koht (“kullakammer”), mida pääasjalikult ööajal ja haiguste kordadel tarvitada tuleks ja mis põrmanda aluse toru läbi korstnaga ühenduses on. Kojast paremat kätt läheb uks peremehe puhtassetuppa, mida kirjutusetoa ja saali eest kui ka võõraste vastuvõtmiseks tarvitada võib. Selles on laud, raamaturiidul ja kapp. Tarvilikul korral võib sinna ka sohva ja toolid mahutada, ehk nende puudusel üks süng asendatud saada. Siis läheb uks peremehe magamise tuppa ja säält edasi peretuppa. Viimasesse pääseb ka eeskojast ning köögi ukse kaudu. Mis vanas rehetares rehetuba oli, sedasama on selles uues talu elumajas peretuba, ainult selle vahega, et viimases rehte ei pekseta. Peretoas on leivaahi, tööpink jm peretoa tarvilikud sisseseaded. Peretoa pahemal pool kõrval on väike tuba pere magamise jaoks, ehk kui talus vanaisa ja ema juhtuvad olema, siis võib seda nende eluruumiks tarvitada. See väike tuba täidab uues elumajas vana rehetoa aset, mis iseäranis vanadele inimestele armas koht on. Peremehe ruumid soojendab raudahi ja peretuba raudahi, kuna “ahjutagusele kambrile” pliit ja müüri pada soojust annab. Peretoast läheb uks kööki. Köök on uus juurdeehitus, mis vanas talutares täielikult puudub. Kööki on ajanõuded tarvilikuks teinud. Selles on kahe auguga pliit, müüripada ja praeahi. Pääle selle on säääl veel pere söögilaud, köögi- giriistade kapp ja muud tarvilikud köögi asjad. Köögi alla võib väga hästi ka kelderi teha, mis aga nii tehtud peab saama, et keldri õhk kööki ei pääse tulema, vaid see põranda aluse toru kaudu korstnasse läheb. Toidu tagavarakammer on köögi

kojas [---]. Köögi jaoks peaks igas elumajas eri eeskoda ja välimine uks olema. Selle ukse kaudu võib kööki puid ja vett kanda ning suuremat puhtust ja korda alal hoida, kui eest paraadtrepki kaudu kandes [---]. Maja sisemised ruumid tuleks kuni 10 jalga (305 cm) kõrged teha ja nendes hää õhupuhastuse sisseseade eest hooldada. Õhupuhastus peaks korstnate kaudu sündima. Aknate suurus olgu kõige vähem 10 osa põranda pinna suurus [---]

Mis maja välimusesse puutub, siis peaks see nõnda ehitatud saama, et see lihtne, aga siiski nägus oleks. Ei ole sünnis, et aknad ja ukseid korratumalt ära jaotatakse ja üks aken teisest teistsugune tehtakse. Ka ei tohiks trepp niisugune olla, mis üleüldise ehitusviisiga kokkukõlas ei ole. Mõne nurga väikepõllumehed on viimasel [ajal] oma elumajadele suvemajade eeskujul klaasseintega treppisid hakanud ehitama. Seda viisi ei taha mina järgimiste pärast rääkides kiita ega soovitada: klaastrepp läheb kaunis palju maksma ja suve ajal läheb ta üleliig soojaks, mis sääli viibimise piinlikuks teeb. Kui trepi seinteks veel mitmevärvilised klaasisid on tarvitatud, siis sünnitab see kergesti päeavalu ja silmade päale pahasti. Palju odavam ja otstarbekohasem on lahtine trepp, mis mõnesuguste väänkasvudega ümbert ära kasvada on lastud. [---] Aga siiski jäägu selles asjas igale ühele täielik vabadus. Üleüldse pean mina seda soovitavaks, et majade ehitamises mitmekesidus valitseks, sest mitmekesidus äratab mõtteid ja mõtted järelavad tegusid.“

Ehitusmaterjalidest soovitas A. Johannson neid, mis on kohapeal kõige kättesaadavamad: mõnes kohas puit, teisel savi või paas. Tervishoiu seisukohalt peab ta meie kliimas parimaks siiski puitu ja soovib ehitada erinevaid hooneid-ruume ühe katuse alla,

sest nii on otstarbekam ja odavam. (Johannson 1910: 33-34, 43)

1911 avaldas A. Johannson ajakirjas Talu oma projekti uuesti (vt joonis lk 181). Sealjuures rõhutas ta, et ei taha seda "üleüldiseks järeletegemiseks soovitada, vaid ainult eeskujuks". Olulisim erinevus algsest projektist oli katusekatte asendamine: endise pappalusel rõhtlaudkatuse asemel pakkus ta nüüd võrdlemisi kõrget õlgedest poolkelpkatust. Oluliselt oli lihvitud ka hoone välimust: sel on korralik paekivisokkel, keskne lahtine trepikoda on saanud kõrgema katuse ning viilukujundust on muudetud dekoratiivsemaks. Endiste T-kujulise ruudujaotusega akende asemel on nüüd suuremad, kuid pisikeseruudulised aknad ning lisatud lihtsa ehisega luugid. Maja sein- ja viilupinnad on toonitud tumedaks, aknaraamid ja -luugid, ukseid ja nende piirded ning nurgaliistud on valged.

Vana talumaja peapuudusteks peab A. Johannson "korratut sisseseadet", mis raskendab puhtuse pidamist ning on tuleohtlik. Kõige tipuks olevat vanad majad üldse uue aja vajadustega vastuolus. Uute majade juures tuleb need puudused kaotada, ent samas ei tohiks hoolimatult kõrvale heita kõike vana, "mis aastasadade jooksul meie rahva lihasse ja luusse on kasvanud".

Lõpuks rõhutas ta: "Uus Eesti taluelumaja peab otstarbekohane olema ja kõikepidi aja nõudeid täitma; kuid kõige selle juures peab ta oma sisemuse ja välimuse poolest vana Eesti taluelumaja meelde tuletama." (Johannson 1911: 143-146)

Lopsaka sõnastusega põhjaliku seletuskirja lisan oma majaplaanile III auhinna saanud Vändra mees V. Jürgenstein. Tema keskmise suurusega maja (13,5 m × 8,7 m) kavand pidi

sobima nii kõige väiksema kui ka suurema talu jaoks. Eriti rõhutas ta köögi ja teiste ruumide aruka paigutamise vajadust, et kergendada perenaise tööpõlve.

"Selle maja ruumid on nõnda ära jagatud, et töötuba [peretuba, H. P.] enam teistest iseäraldi oleks ja töö kära, tolmu ja puru mitte magamise ja peremehe eluruumidesse ei pääseks. Köök, see perenaese tähtsam tööpaik majas, on enam keset maja, kust perenaene mõne sammuga sahvrisse, magamisetuppa ja peretuppa pääseb ja veel paari sammuga köögi trepi päälle, kust tema õuet üle vaadata võib. Kes ise talupidaja, ehk koguni talu perenaine on olnud, see teab, kui mitmel-setmel korral need teed üle käia tulevad. Igaüks samm, mis nende teede pääl rohkem käidud, teeb aastas sadasid verstasid välja. Perenaestel, kes kauemat aega talu pidanud, on tihti jalad paistetunud ja kanged.

Sellepärast on igat sammu majade jagamisel vaja kokku hoida. Selle maja plaani juures on seda silmas peetud.

Et valgus elu on, ka seda on tähele pandud, sest valged on selle maja ruumid.

11-jalgne [3,35 m, H. P.] maja sise-mine kõrgus töötab puhast õhku selle maja ruumidesse anda.

[---] Hästi valmistatud suur leivaahi kütab kaks magamiseruumi ja suure peretoa küllalt ära, milleks pliidi lõõrid kaasa aitavad.

Hästi tehtud pliit sooja seinaga soojendab tüdrukute ja sellest laudvaheseina läbi lahutatud poiste magamisetoa küll ära, sest et need ruumid kuigi suured ei ole. [---] Üksi külmematel aegadel tuleb raudahju kütta, suurema osa aega saab ühe ahju ja pliidiga küll läbi. [---] Suures töötoas peavad lõsnad [talad, H. P.] partega üles seatud olema, sest kuhu panevad teenrid [talutööliised, H. P.] oma märjad riided ja jalanartsud kuivama ja kus kuivavad

perenaese tulehakatuse ja kohvipuud? Ka on partel hää laudu ja tarbepuid kuivatada. [---] Kolm akent on töötoal talumajas hädapärast tarvis: ühe akna all seisab tislari pink, teise akna all kangateljed ja kolmanda all võib keegi veel midagi teha, mida üsna järjest vaja on. Selle kolmanda akna all seisab ka söögilaud.

Keldrid maja alla ja kullakammert [käimla, H. P.] ei tule talumajasse mitte teha, need olgu majast väljaspool; ka õnnelikkudemaal on pikem tee niisuguste käikude jaoks määratud! Raske haiguse korral saab sellega ka muul teel õigeks.

Maja värv olgu Neapel-kollane [Naapolikollane, H. P.]. Aknaraamid rohu karva rohelised. Suure töötoa, köögi ja toidukambri põrandad on prügitatud lubja ehk tsemendiga, neid võib üle värvida. Teised on laudpõrandad.

Maja maksab sellele, kes meistrile kepiga näitab: "siia kohta tehke selle plaani järele mulle maja" ["võtmedkätte", H. P.] 1400 rbl.

Kui aga peremees ise materjali osalt omast käest saab ja ise vahetevahel kokku veab, siis võib seesugust maja alla tuhandet rubla valmis teha. Siin on nõnda arvatud, et ehitusmeister ka midagi teenida võib. [---]

Maja ukсед peavad suuruse poolest lähedad olema ja mitte üks kõrgem, teine madalam ja alt põrandani ulatama, et mitte üle uksepaku tarvis "turnida" poleks. [---]

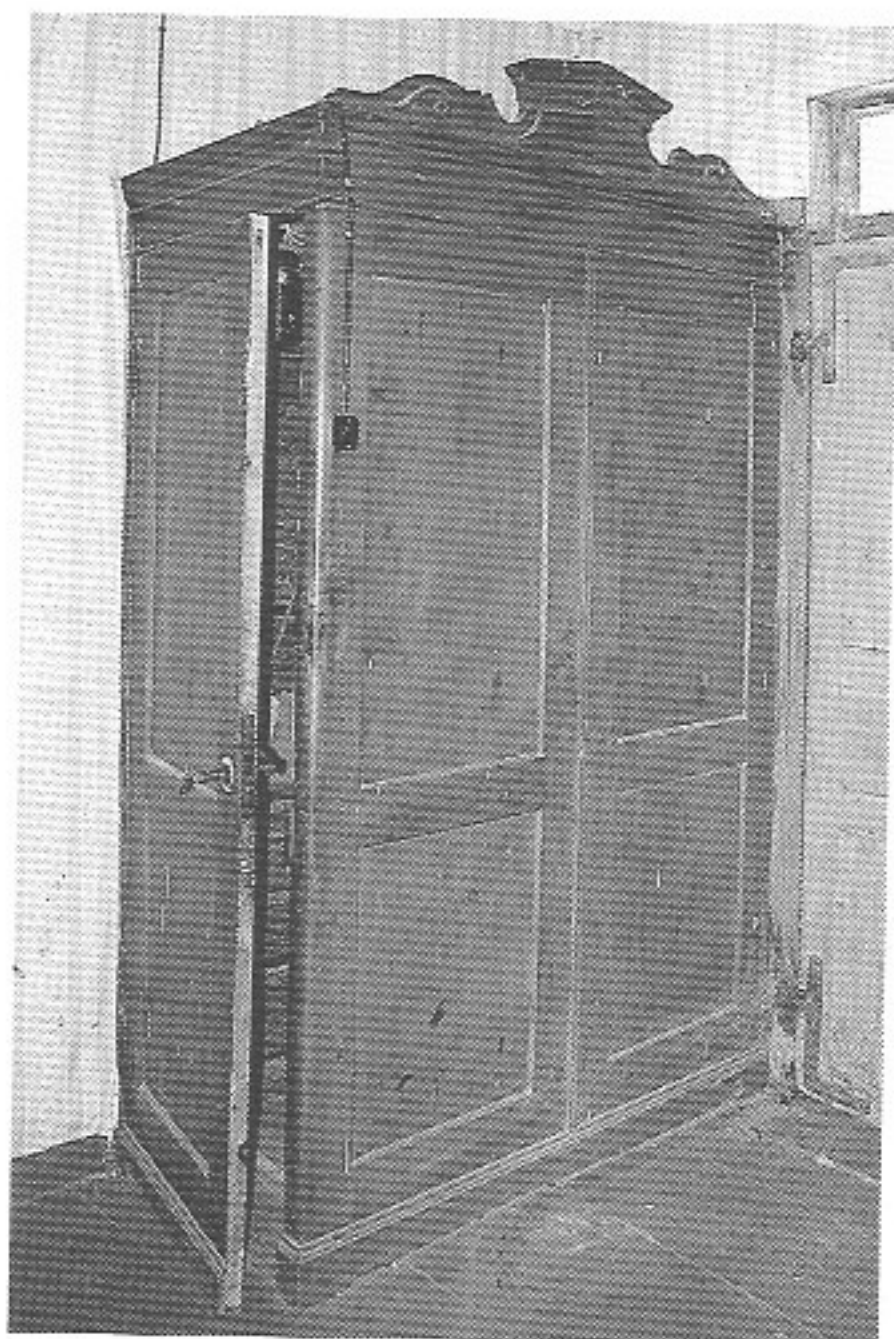
Väljaspool maja võib "mitmekesidus" valitseda, minu pärast tehtagu kas või mitu rõdu maja külge. Sisemiste ruumide jagamisel on aga üks ainuke keskmine kuldtee, mis talumaja juures tarvitusele tuleb võtta, kui meie mitte ühest toa otsast putru teise toa otsa piimasse kastmas ei taha käia. Maja ehitamisest võiks mitu testamenti teha, aga olgu ja saagu sellest. Maja peab

puhta õhuga, kauakestvast materjalist ja käepäraliste avarate ruumidega ning võimalikult võrdlemisi hääde tingimiste juures odavasti ehitatud olema, ilma ülearu uhkust ajamata, lihtne, aga moekas. Ka selle pääle on siin rõhku pandud." (Jürgenstein 1910: 103-105)

Kultuuriloo seisukohalt on plaanidele lisatud seletuskirjad isegi kõnekamad kui kavandid ise. Neis avalduvad tollased arusaamad taluelust ja -majast ning ka üldisemad arusaamad ja hoiakud. Eelmise sajandi alguseks oli ühiskonnas valdavaks saanud mõte, et vanad talumajad ei vasta enam uue moodsa elu nõudmistele. Milline peaks olema uus taluelamu, sellele ei olnud ühest vastust. Ühel meelel oldi vaid selles, et uued talumajad peaksid olema otstarbekad, puhtad, odavad, nägusad ning loomulikult vastama taluelu vajadustele.

Mulgimaa häärberelis leitud sisekäimlaid juba 20. sajandi algul, samal ajal polnud väga paljudes Eesti taludes siis veel üldse peldikuid. Albi talu käimla Hallistes. H. Pärdi, 2008.

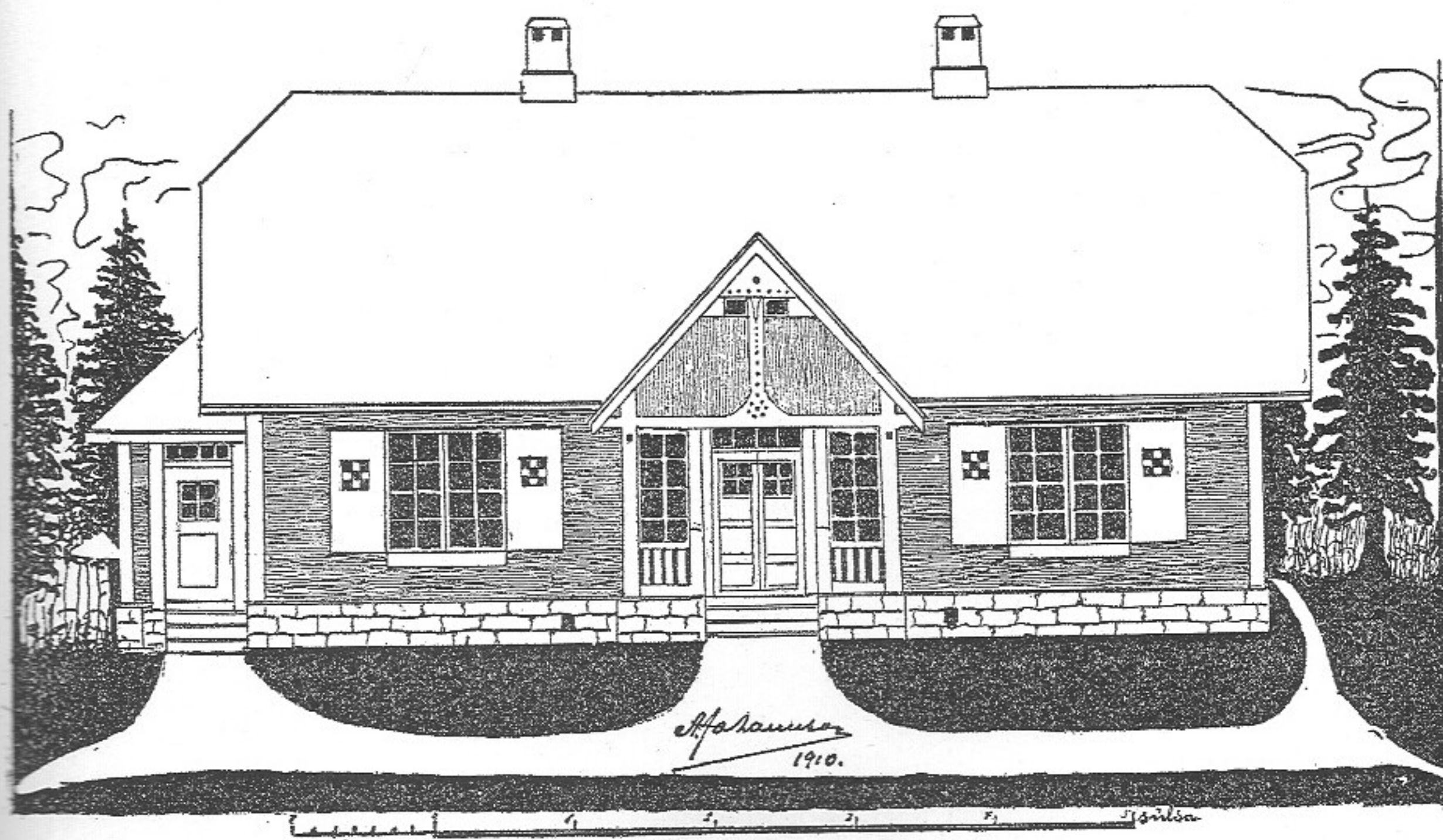
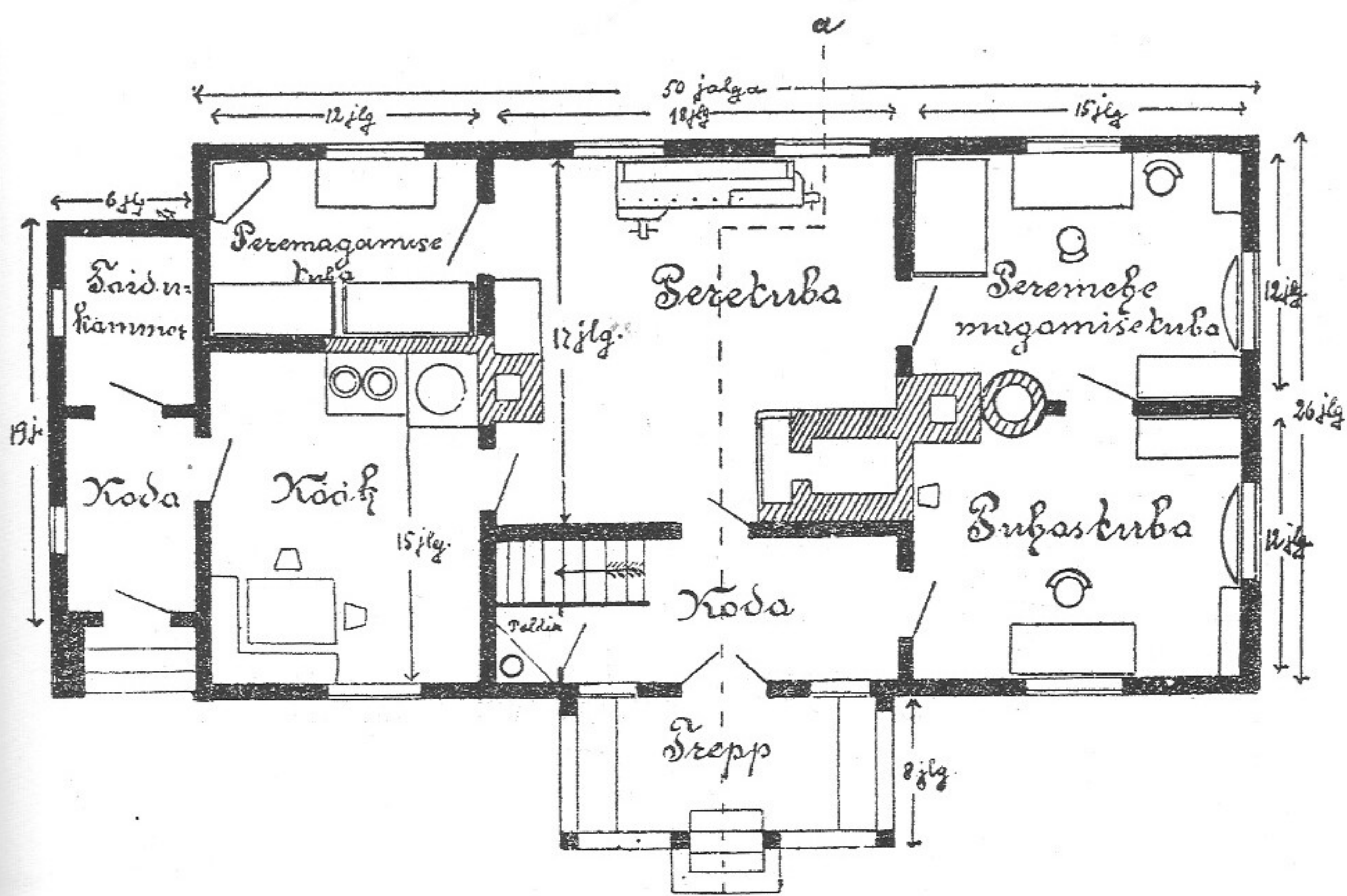
Üks valdkond, milles tollane kultuurimurrang selgesti kajastus, oli hügieen. Siin lahknesid ühiskonna erinevate osade ning üksikute inimeste vaated ja arusaamad üksteisest väga põhjalikult. See ilmneb ka kõnealuste projektide puhul. Näiteks leidis nii neid, kes tingimusteta pooldasid sisekäimla ehitamist majja, teised leidsid, et võiks teha küll, kuid kasutada tohiks neid ainult erandkorras (haigus, kõva külm), kolmandad aga eitasid nende ehitamist üldse. Kui isegi kümme aastat hiljem – 1920ndate alguses, puudus peaaegu pooltes Eesti taludes üldse väljakäik, oldi enne Esimest maailmasõda talumajja sisekäimlat kavandades omast ajast tublisti ees.

Vähem kõnekas pole ka suhtumine kööki, mis samuti oli talumajas veel üpris uus nähtus. Nii sellel kui ka eelmisel võistlusel kritiseeriti esitatud töid köögi ebaotstarbeka asendi pärast. Rehemajas tehti köök enamasti rehetoa ja kambrite vahele, keerulisema ruumilahendusega lahkelamus valmistas sellele õige koha leidmine üksjagu muret. Köögi asukoha tähtsust perenaise jaoks põhjendas väga veenvalt V. Jürgenstein: *"igäüks samm, mis nende teede pääl rohkem käidud, teeb aastas sadasid verstasid välja."* Uudne oli mõte kasutada kööki söögitoana.

Suuremates taludes pöörati nüüd varasemast rohkem tähelepanu talu tööpere (vallalised sulased, teenijad, tüdrukud jt) elutingimustele. Suure peretoa kõrvale, mis oli tööliste elu- ja tööruumiks, kavandati poiste ja tüdrukute jaoks eraldi magamistoad.

Paar aastat hiljem arvustas A. Johansson senise taluehituse üldist mahajäämust ja vähest tähelepanu hoonete välimusele ning kiitis linnamajade jõudsalt paranenud taset. Tema

Uue Eesti talu-elumaja eeskülje vaade.

A. Johanssoni "uue Eesti talu elumaja" põhiplaan ja vaade. 1910. Äratrükk ajakirjast Talu.

meelest ehitati elamu endiselt liiga tihti kokku rehealusega, kuigi vajadust selleks enam polnud. Sobivama projekti korral saanuks ka kallimad talumajad teha hoopis nägusamad, kui need olid.

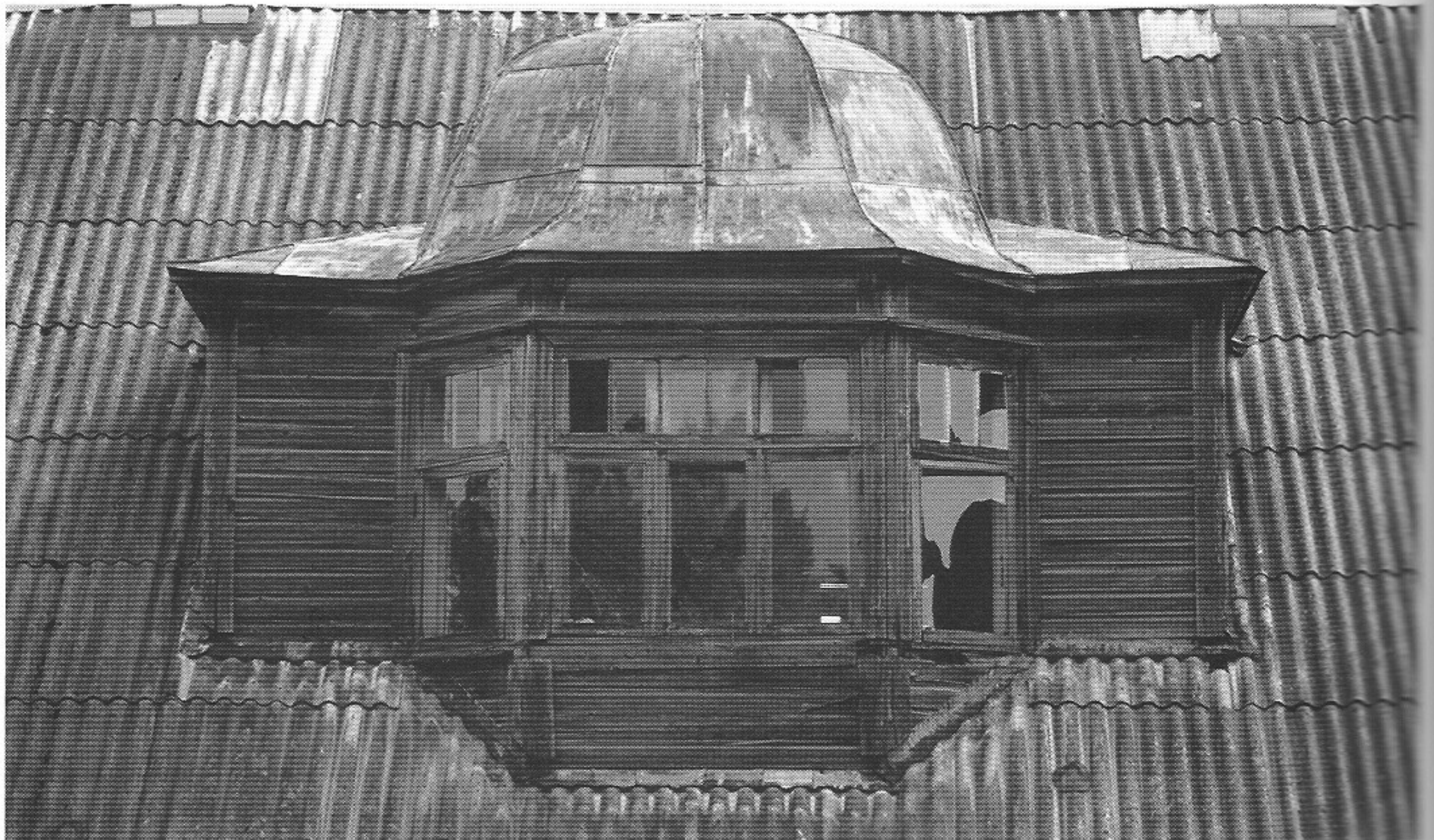
“Peab tähendama, et uuem ja nägusam elumaja stiil lihtsam on ja niisiis selle järele ehitamine ka odavam tuleb. Pealegi on niisugune maja vastupidavam. Kõiksugu väljasaetud vigurid ja simsid, mida senise ehituseviisi juures tarvitati, tegivad ehituse kalliks ja õrnaks. [---] Kui elumaja puust ehitatakse, siis tuleksid aknalauad ja ukсед valgeks, muu osa aga mustjastõmmuks värvida. [---] Tõmmuks värvitud maja valgete uste ja

aknaluukidega näeb roheliste puude vahel iseäranis nägus välja. Siiski on aga värvi valimine enam meeldimise- ehk maitseasi.” (Johannson 1913)

Eriti vilgas maarahva õpetamine ja nõustamine läks ajakirjanduses lahti 1920ndail, kui mõisamaade riigistamise tulemusel loodud kümneis tuhandeis asunikutaludes tuli üles ehitada tohutu hulk hooneid. Nõustajad ei väsinud rõhutamast, et kõige tähtsam hoone talus on elumaja, ent talumehed kipusid eelistama lautu.

“Kuigi meie põllumees on väga lihtne ja vähenõudlik mitmesuguste elumõnuste järele, kuigi on harjutud läbi ajama kitsastes, madalates ja poolpimedates

Katusekorruse väljaehitamine võimaldas lisaks uutele ruumidele tublisti ilmetada lihtsa maja välimust. Kaarle talu kupliga katuseärkel Kahala külas Võhma ligikal püüab pilku tänapäevani (vrd lk 164). H. Pärdi, 2006.

◀ Pütsi Kloostrimetsa talu sulase magamistuba oli eeskujulik. EFA, 1930ndad.

eluruumides, siiski ei tohiks uue elumaja ehitamisel nendest vanadest harjumustest kinni pidada. Korralik põllumees ei tohiks teiste põllumajanduslike hoonete kõrval unustada elumaja. On tõesti võõrastav vaadata kohti, kus karjalaut on korralikum elumajast" [---] Talu elumaja peab olema esiteks otstarbekohane, ehitatud kindla kava järele, et ei peaks seda varsti hakkama ümber ehitama. Teiseks peab ta olema odav, kolmandaks on oluline, et maja oleks vastupidav, neljandaks peab maja olema nägus.

"Maja ilu seisab õigetes mõõtudes, joonte vahekordades, pääasjalikult aga puhtas töös ja üksikute osade kokkukõlas, mitte aga värvides ja soppides." (Sepp 1925: 1-2) Endiselt oli päevakorral küsimus, kas ehitada elamu kokku lauda ja teiste kõrvalhoonetega või omaette hoonena. Praktilisest seisukohast kalduti eelistama kõik-ühe-katuse-all maja, sest see on odavam kui mitu eraldi hoonet.

Muide, veel 1920ndail soovitati katusekatteks soojalt õlgi, eelkõige nende vastupidavuse, aga muidugi ka

odavuse pärast. Õlgkatus oli betoon-kivikatusest üle kahe, plekkkatusest aga lausa 3–4 korda odavam. (Sepp 1925:10)

1920. aastail hakati üha rohkem soovitada katusekorruse väljaehitamist, eelkõige odavuse pärast, sest selle ehituskulud olla üle kahe korra väiksemad kui põhikorrusel. Ent talurahva sõna otseses mõttes maalähedase hoiaku muutmisega oli tükk tegemist.

Rehemajaga sidus uusi elamuid mõte, et peretuba ja töötuba soovitati nüüdki panna kokku ühte avaramasse ruumi. See pidi asuma maja päikese-poolisel küljel, kust avaneks vaade talu õuele ja teistele hoonetele. Peretoas tihti ka magati, söödi ja tehti tööd, "seega on ta talu hing".

Puhastuba ehk saal oli paljudes talumajas tollal rohkem uhkuseasi kui eluruum. Sinna koguneti ainult pühade aegu oma pereringis või külaliste vastuvõtuks. Ruumi paremaks ära kasutamiseks anti nõu paigutada sinna mõned voodid, sest avarus pidi tagama piisavalt puhast õhku.

"See ruum peaks kujunema ühtlasi perekonna kogumispaiaks, kus üheskoos vaba aega mööda saadetakse ja sellega tihedamaid sidemeid perekonna üksikute liigete vahel loodakse. Majades, kus puudub suurem peretuba, pühitsetakse kõik perekondlised pidustused selles ruumis. Sellepärast peab see tuba olema piisavalt suur – soovitatavalt 4,5 x 6 m kuni 6 x 6,7 m ning asuma maja lõunaotsas. Talus peab peremehel-perenaisel olema eraldi magamistuba, kus saab magada ka üks laps. Üldse peab magamistuba hästi vaikne ja valge olema."

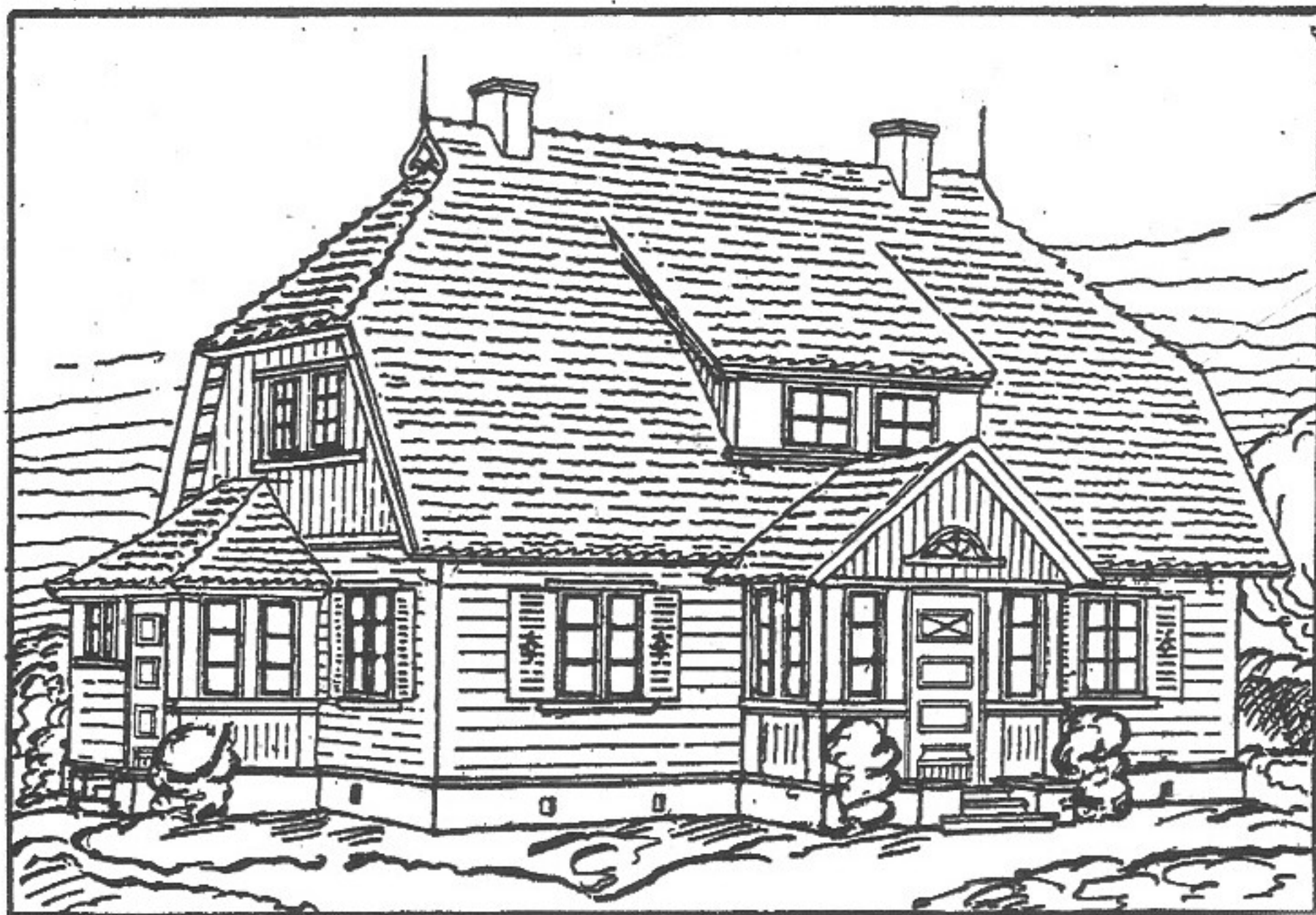
Söögituba võis olla maja kõige läbikäidavam ruum, peaasi, et ta asuks köögi kõrval. Majandusruumidest peeti kõige tähtsamaks kööki, mille puhul

rõhutati otseväljapääsu õuele ning teisalt ei peetud õigeks, et maja peasissekäik oleks läbi köögi. Sellest pahest hinnati priiks ainult viiendik meie taluelamuist. Käimla puhul rõhutati, et see peaks asuma maja sees või selle läheduses. (Sepp 1925: 6-7)

Uustalunike-asunike vaesuse tõttu valitses tollal nõudmine eelkõige väikeste lihtsate ja võimalikult odavate majade järgi. Ühe taolise, keskmise suurusega (6 x 4 sülda e 12,8 x 8,5 m), üpris lihtsa talumaja projekti esitas 1925 noor arhitekt A. Volberg, kes töötas Asunike Liidu Harju maakonna ehitusnõunikuna. Ise pidas ta oma kavandit sobivaks nii asuniku- kui ka iga teise väiketalu jaoks (vt joon lk 185 ja foto lk 186).

Poolkelpkatusega ärklikorrusega rõhtpalkmajas on all 4 tuba, köök, sahv, kaks eeskoda, rõdu ehk veranda ja sisekäimla. Katuses on mõlemal küljel uugid ning ülakorrusel eestuba-esik, köök ja kolm tuba. Majal on kaks sisekäiku nagu juba 19. sajandil esinduslikemate talumajade juures tavaks oli. Esiküljelt pääseb koja kaudu saali, söögi- ja töötuppa ning siit läheb trepp katusekorrusele. Söögitoad viib uks magamistuppa. Teine uks maja vasakus otsas on vajalik igapäevasteks talitusteks köögi ja lauda vahel. Siit pääseb töötuppa, kööki ja selle all paiknevasse keldrisse, kuhu läheb trepp väliskojast. Keldritrepi kõrval on käimla. A. Volberg soovitas soojalt teha toad ka katusekorrusele, sest nii ehitamine kui hilisem kütmine on seal odavam kui all. Projekti järgi on seinad rõhtpalkidest, katus pilbastest, tellisahjudel on pottkivist välisvooder. Seinad soovitas arhitekt väljast vooderdada, kuid mitte

A. Volbergi 1925. aastal tehtud talumaja projekt, mis sai väga populaarseks vaade ja põhiplaanid. Äratrükk ajakirjast Uus Talu.

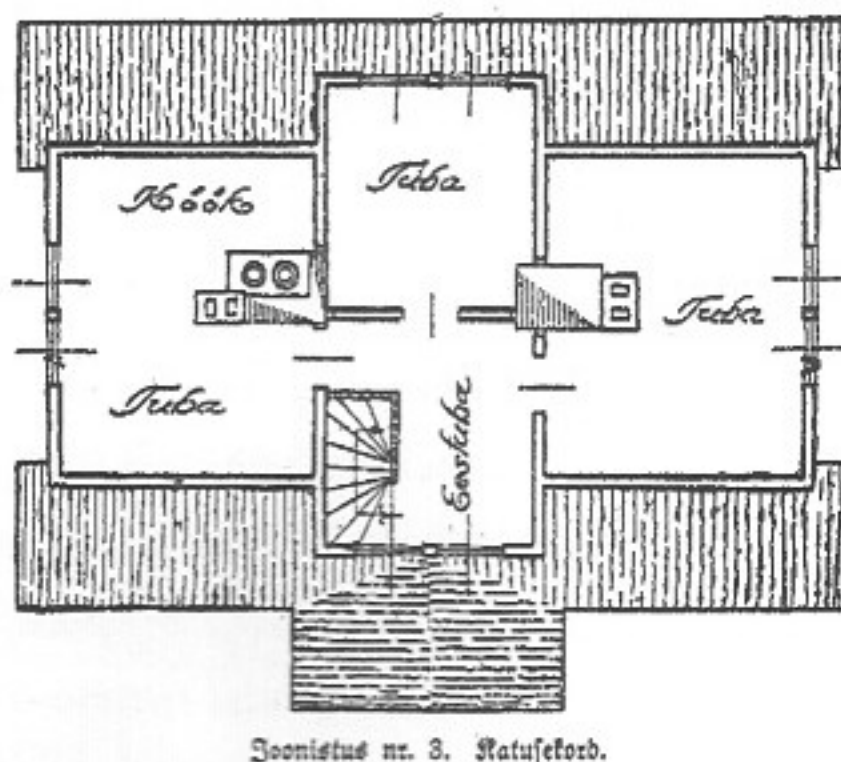
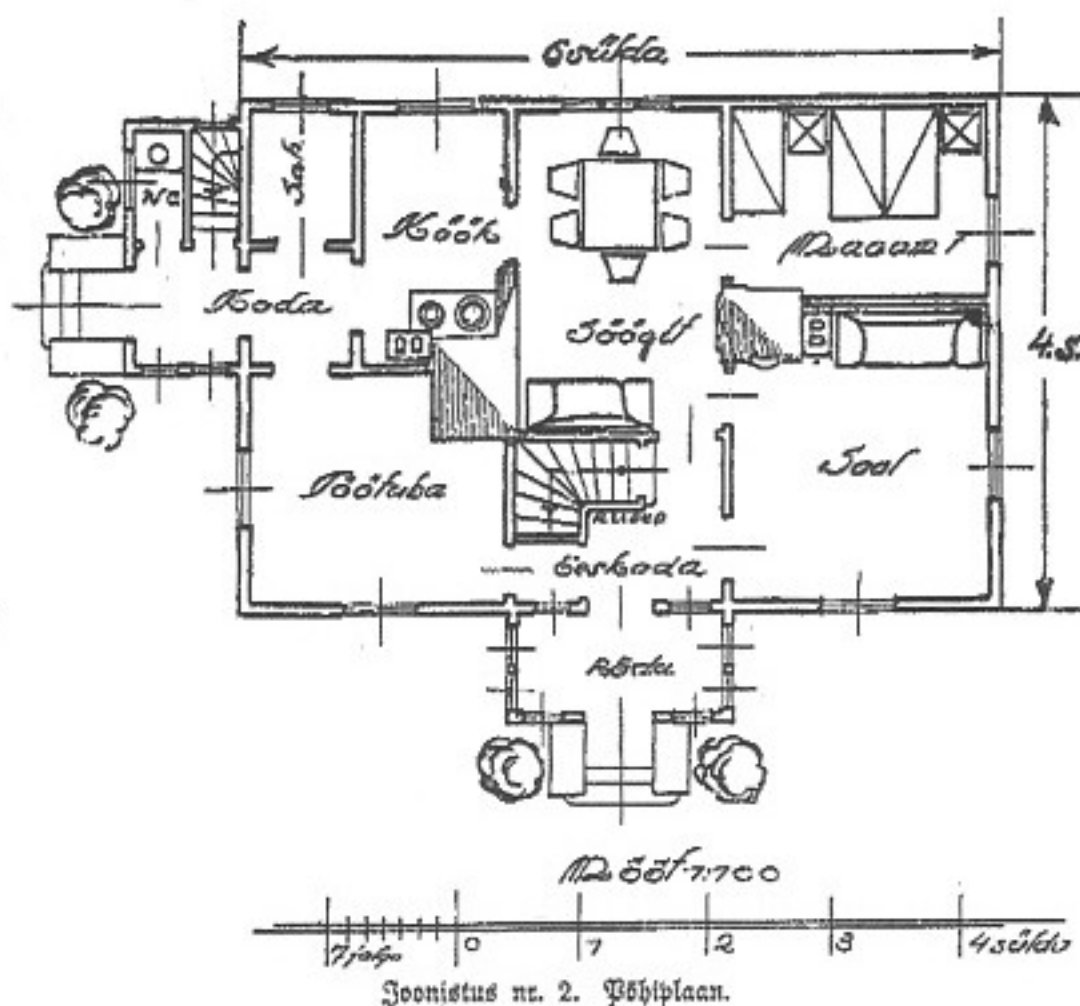
enne kahte aastat, sest hoonel tuli lasta vajuda. Lisatud oli ka väga täpne ülevaade vajaminevate ehitusmaterjalide kogusest ja sisust. (Volberg 1925: 29-32)

Õige varsti tutvustati projekti veel ühes väljaandes ning anti sellele väga kiitev hinnang.

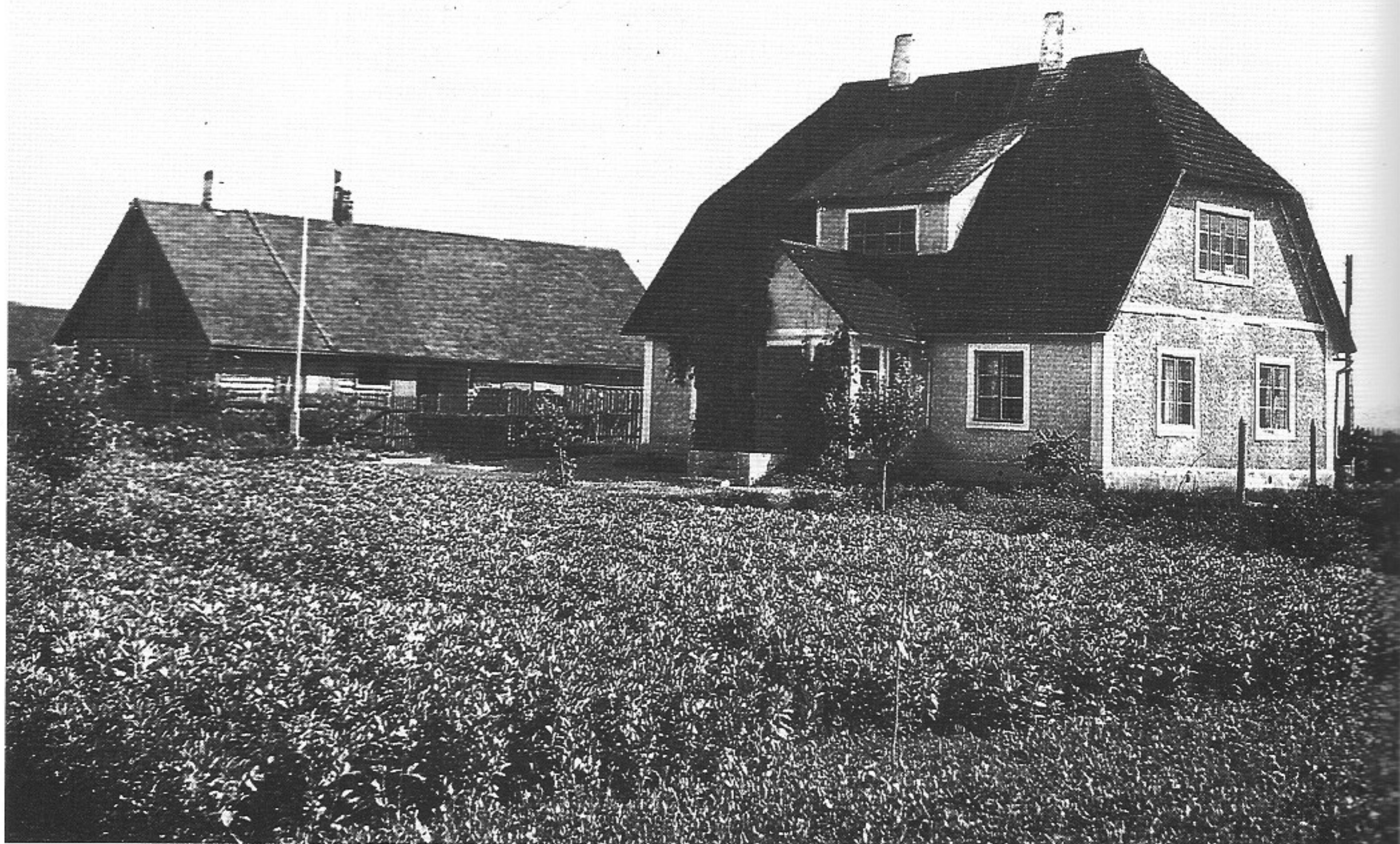
"Seega on väikese põhiplaani juures 7 ruumikat tuba, 2 kööki, 3 koda, sahvver, väljakäigukoht, rõdu ja kelder mahutatud, mis iseenesest tänuväärt lahendus. Ruumide jaotus on üldse hästi õnnestunud ja ei jäta pea midagi soovida. Ka väliselt mõjub see maja kaunis hästi." (Sepp 1925: 11)

Ilmselt vastas see kavand tõesti väga hästi talumeeste vajadustele ja võimalustele, sest selle järgi ehitati 1920. -1930. aastail Eestis kümneid kui mitte sadu maju.

Teist sarnast, kuid lihtsamat, väiksemat ja odavamat, Eesti Põllumeeste Keskseksi "tehniker" A. Buschi

A. Volbergi projekti järgi ehitatud asunikutalu elamu Tartumaal. EPM.

102. Märkus, et käimla võib jätta ehitamata, näitab kenasti meie väga õhukest hügieenikultuuri.

koostatud kavandit tutvustati 1926 aja-
kirjas Põllumees.

*"Need joonistused, mis senini meie põllutöökirjanduses ilmunud, on rohkem keskmistele põllumajapidamistele kohased. Aga kuigi nende järele ka väiketalu võiks ehitada, läheb nende järele ehitamine üli-
liig kalliks, sest neil on kaks korstnat, kaks ahju jne. [---]*

*On arusaadav, et mida väiksem maja, seda raskem on selles ruumide otstarbekohane jaotus. Sellepärast on ka maja väik-
susel oma piir, kui sellesse vähegi otstarbekohaseid ruume tahetakse saada.*

See maja on 35 jalga (10,7 m) pikk ja 28 jalga (8,5 m) lai. Sisemisi ruume on: 2 keskmise suurusega tuba, avar köök,

sahver, vannituba, koda trepiga, avar veranda, köögikoda ja väljakäigu koht (viimane võib soovi korral ka ära jääda).¹⁰² Katuse all on 2 ärklituba. Tarvilikul korral võib ka maja alla keldri ehitada.

*Köök on nii suur, et seda ka söögitoaks võib tarvitada. Alumise korra tubadest võib üks söögi ehk magamisetoaks olla, kuna teine puhtaks toaks ehk kabinetiks on. Tarvilikul korral võib aga teine tuba töötoaks olla ja magamisetoaks ärkliruume tarvitada. Ärkli-
toad on nii seatud, et neid lahus võib kasutada, ühte peremehe ja teist pere magamisetoaks. Ärklitubadesse sissekäik on maja katuse sees oleva akna läbi valgustatud. Majas uudiseks on vannituba, mis senini meie talumajades*

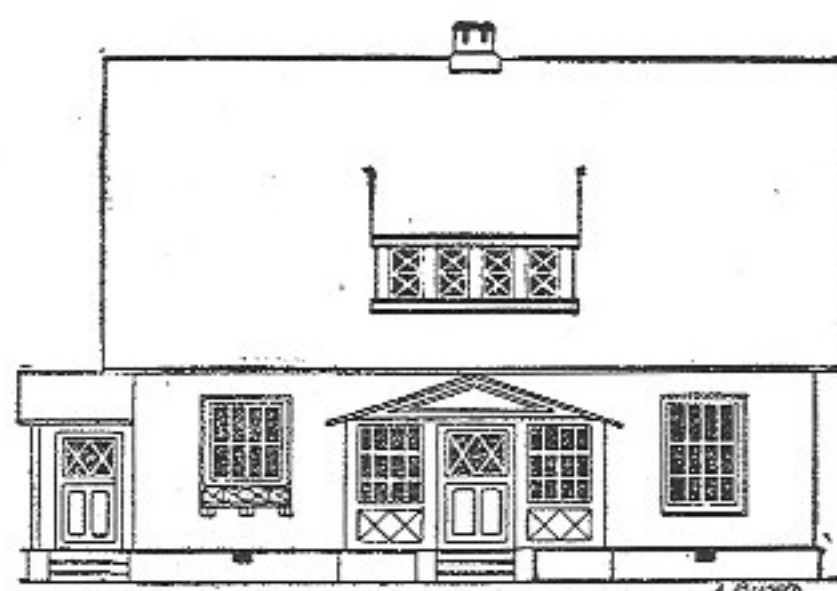

puudunud. See on aga väga tarvilik ruum, iseäranis talve ajal, mil väljas saunas käies kergesti külmetada saab ja haigeks võib jääda.”

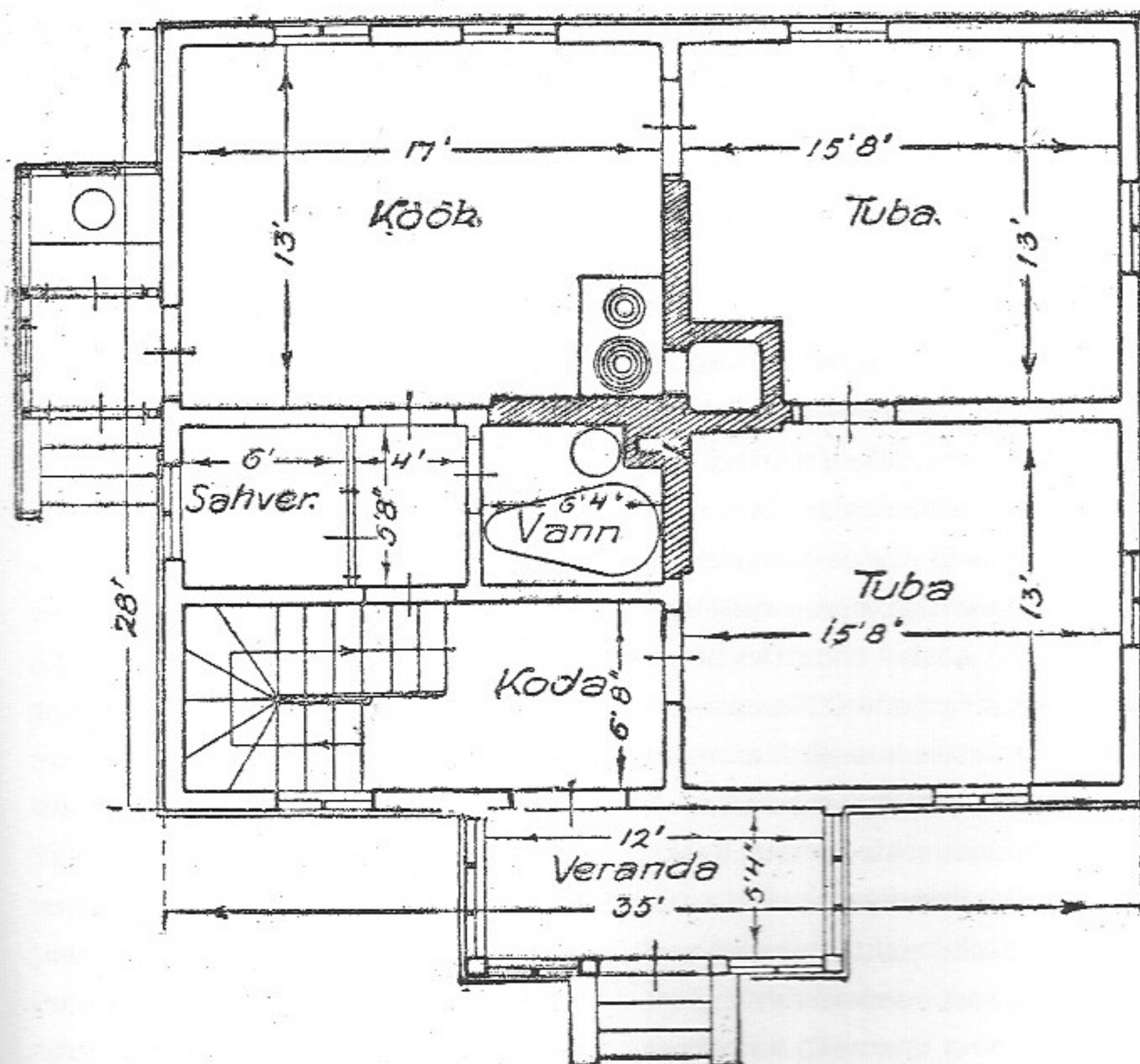
Vannitoa üheks eeliseks sauna ees peetakse vähemat küttekulu. Kõrgist pääseb vannituppa väikese esiku kaudu, kust teine uks läheb sahvrisse ja kolmas eeskotta. Ehitusmaterjali puhul jäeti võimalus valida puu, kivi, savi või muu vahel, mis “kohapeal kõige odavam kätte saada on”. (Johanson 1926: 65-67)

Tõesti lihtsa välimusega väheldase maja ruumilahendus oli hästi läbi mõeldud ja otstarbekas. Väikesele pinnale oli ära mahutatud hulk vajalikke talitlusi, sealhulgas talurahva jaoks väga uudse asjana vannituba ning käimla.

Oli mõeldud ka veranda kasutamisele suvise söögikohana, ent selleks pidanuks see asuma köögile palju lähemal. Päris üllatav, et nii väikeses majas, juhul kui katusekambrid välja ehitada, saab eraldi magamistoa ka tööpere. See maja vastas hästi nii maarahva kui laiema avalikkuse soovile, et eelkõige peab talumaja olema lihtne, odav ja otstarbekas.

Ehitustehnik A. Buschi koostatud talumaja projekt 1925. põhiplaan ja vaade. Äratrükk ajakirjast Põllumees.

Asunikud, uudis-asundused ja ehitustegevuse riiklik suunamine 1920-1940

1920. aastate lõpupoole muutus avalik arvamus nn agulistiilis talumajade suhtes kriitiliseks ning järgmisel kümnendil süvenes see hoiak veelgi enam.

"Selle ilmetu, silmale inetu maa-aguli saamise eest võlgname tänu nõrgale järelvalvele ja teiseks maaehitusmeistritele, kes oma tööoskuse maitse ja laadi omanud aguli ehitusi püstitades ja põllumehele ehitades ei suuda ega teagi püüda vabaneda agulilaadist. Kui mõne sarnase meistri kätte antakse ehitada põllumehele kavandi järgi hooneid, mis koostatud arhitekti poolt, maale sobivas ehituslaadis, siis sarnase meistri esimene mure on kavandi

ümbermuutmine vastavalt agulimaitsele. Seda soodustab veel põllumehe kriitikata suhtumine linna."

Kriitikat pälvis tõik, et eelnenud kümnendi hoogtöö tulemusel ehitatud kümnetest tuhandetest uutest hoonetest oli enamik lõpetamata – seinad olid vooderdamata, ustel ja akendel polnud piirdeid, verandadel olid valmis ainult postid, põrand ja katus. Leiti, et asunike jaoks tuleks kavandada palkmaju, mida ei peakski vooderdama. Selleks oli tarvis muuta ehituslaenu määruuse punkti, mis nõudis palkhoonetele puhast nurka. (Velberg 1935)

1919. aasta maareformiga võõrandati Eestis peaaegu kogu mõisamaa (96,6 %), riigimaa ja osa kirikumaa-dest, mida oli kokku üle poole põllumajandusmaast (2,3 miljonit ha). Enamik põllumaast jagati välja endistele mõisamoonakatele asundustaludena, mille suurus oli keskmiselt 16,4 ha. (A. Pajor 2005: 59) Üldse loodi Eestis 1918. –1940. aastatel juurde üle 56 000 uue talundi ja ehitati umbes 70 000 uut talumaja. Eriti hoogne oli ehitustegevus aastail 1919–1929, kui püstitati üle 40 000 elamu, millest valdava osa moodustasid asunikumajad. Järgmisel kümnendil ehitati juurde veel umbes 30 000 uut talumaja. Arvud näitavad, et 1920. –1930. aastail ehitati ka põlis- taludes väga palju (u 14 000) uusi elamuid. Vanataludes uuendati elumaju peamiselt nüüd seal, kus see varem oli jäänud rahapuudusel tegemata: Kesk-, Lääne- ja Põhja-Eestis.

Asunikud olid valdavalt endised mõisamoonakad, vaesem rahvas, kel nappis raha ning enamasti ka oskusi

ja kogemusi hoonete üleehitamiseks. Arusaadavalt ei suutnud asunikud ise ehitusprojekte tellida ning siingi tuli riik neile appi. Oma poliitikaga püüdis riik suunata majaehitajaid kasutama tulekindlaimaid materjale ja säästma metsa. Puidu liigohtra kasutamise tõttu ehitustöödel tunti Eesti ajakirjanduses metsade pärast suurt muret ning rõhutati ka puumajade tuleohtlikkust. Laenuandmisel arvestati, mis materjalist kavatsetakse maja ehitada: puumaja laen tuli tagasi maksta 30, kivimaja oma 40 aastaga, kusjuures puithoonete ehitamiseks anti 60%, kivihoonete jaoks aga 80% ehituskuludest.¹⁰³

1926 võeti vastu asunike ehituslaenuseadus. Raha saamiseks tuli esitada ehitatava hoone plaan, et ehitis vastaks majanduslikele, ehitustehnilistele ja tervishoiu nõuetele. Seaduses esitati ehitatavale hoonele mitmeid tehnilisi tingimusi. Sätestati, et hoone vundament peab ulatuma vähemalt maa külmumispiiri sügavusele; puu-, savi-, tsement- ja telliskiviseinad tuli

103. Riigi Teataja 1926, nr 56, lk 710-711.

isoleerida niiskuskindla materjaliga vundamendist; palkseinad tuli raiuda puhasnurgaga; elumajal pidi siseruumi kõrgus olema vähemalt 245 cm; elamu akna- ja põrandapinna suuruse suhtarv pidi olema vähemalt 1:10, uste kõrgus vähemalt 200 cm. Nõue oli katuste ka kohta: sindlitest või laastudest katuste kõrgus pidi võrduma vähemalt poolega hoone laiuusest, plekk-katuse puhul $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{6}$ laiuusest. Samas määrati ära hoonete suuruse piirmäärad: maatöölise, käsitöölise, kalamehe ja ametniku talundi (põldu kuni 3 ha ja üldpindala kuni 10 ha) elumaja - 230 m², laut-tall - 350 m²; väiketalul (põldu kuni 10 ha, üldpindala kuni 25 ha) elumaja - 290 m², laut-tall 410 m² ning normaaltalul (põldu üle 10 ha, üldpindala üle 25 ha) elumaja 440 m² ja laut-tallil 630 m². Lühidalt - seni Eesti külas tooni andnud pärimuslike ehitustraditsioonide asemel tuli nüüd hakata lähtuma asjatundjate koostatud ehitustehnilistest normidest. Tõsiasi oli muidugi see, et sageli jäi projekt ainult paberile, sest maja ehitati valmis teisiti, lihtsamalt (vt Peterson 1965).

Taluehitiste riiklikult suunatud projekteerimine algas Eestis 1920. aastail, mil see oli päevakorras kogu Põhja-Euroopas. Siiani oli taluarhitektuur arenenud pärimusliku isetegemise vaimus, see oli rahvaarhitektuur - arhitektuur ilma arhitektita. Ainult erandjuhul oli projekte tellitud arhitektidelt, sest see oli jõukohane vaid üksikuile rikastele peremeestele. Tüüpprojektide koostamisega asunikele tegi juba Vabadussõja ajal algust Põllutöoministeriumi Tehnika Peavalitsuse juhatajana töötanud ehitusinsener Ferdinand Peterson. Ta koostas neid ise ning koraldas 1919-1920 taluehitiste plaanide

avaliku võistluse, mille žüriisse kuulus nii arhitekte (Herbert Johanson) kui ka agronome (Teodor Pool). Projektid tuli esitada kolmes rühmas: tüüp I oli mõeldud väiketaludele, kus maad kuni 10 ha. II tüüp pidi rahuldama umbes 25 ha suurusi talusid ning III tüüpi soovitati 40-50 ha suurustele taludele. Võistlusel auhinnatud projektid koos Petersoni enda töödega avaldati eraldi väljaandes. (Peterson 1921) Avaldatud projektid jagunesid kahte suurde rühma: lahkelamud ja koosehitised (elamu ja laut ühise katuse all). Mart Kalm on nende hulgast paremaiks pidanud F. Petersoni enda lihtsaid ja asjalikke projekte.

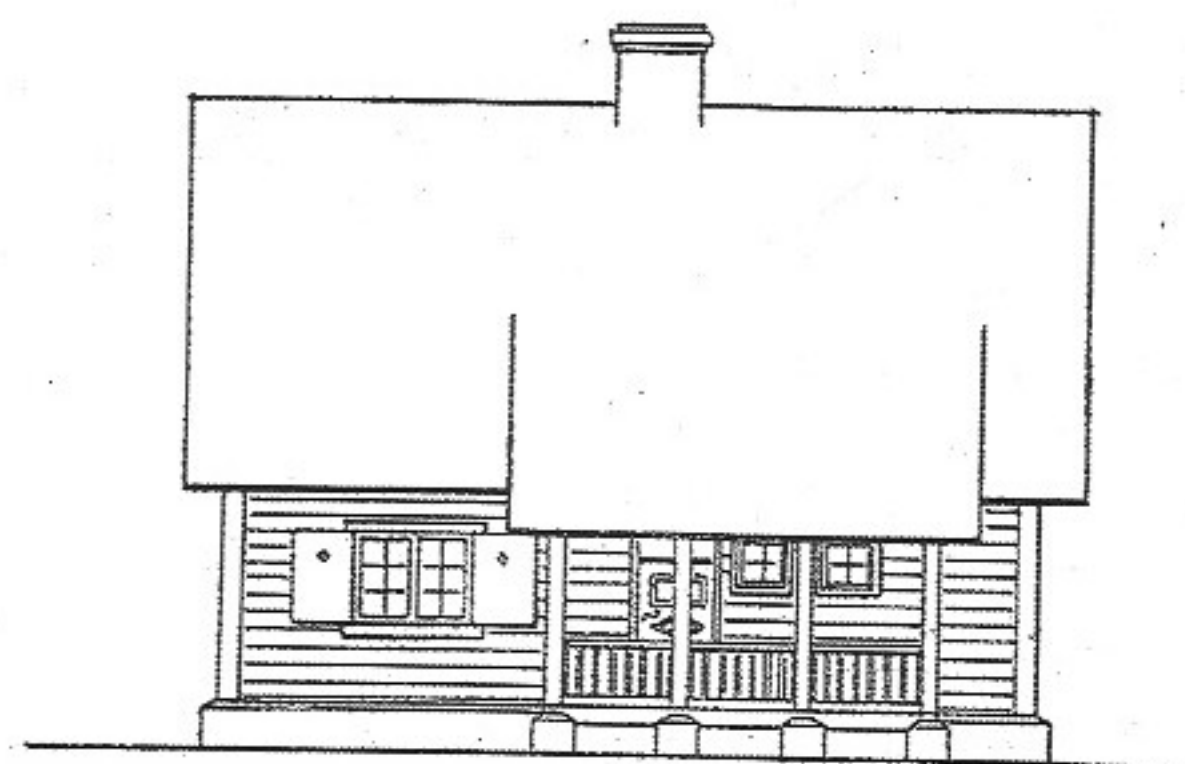
F. Petersoni kavandatud tüüp I väikeses (9,2 m x 7,1 m) ja odavas majas oli olemas ainult hädatarvilik, ei enam: põhikorrusel köök ja avar elutuba, väike toidukamber esikus ning teisel korrusel veel kaks korralikku tuba. Alamise korruse kütmiseks on soemüüriaga köögipliit ja sellega kokku ehitatud leivaahi. Viilkatusega lihtsa voodrita rõhtpalkmaja välisilmet elavdab lah-tine nelja postiga veranda esiküljel, mida soovi korral võib ka klaasida, ning aknaluugid. Maja alla pidi tulema kelder. Autor lisab:

"Puust elumaja on kulude kokkuhoidmiseks projekteeritud võimalikult väike, aga siiski nii, et temas üks perekond kaunis mõnusalt elada võib." (Peterson 1921: 12)

Lisame F. Petersoni "kümme käsku" uutele talunikele elumaja ehitamiseks:

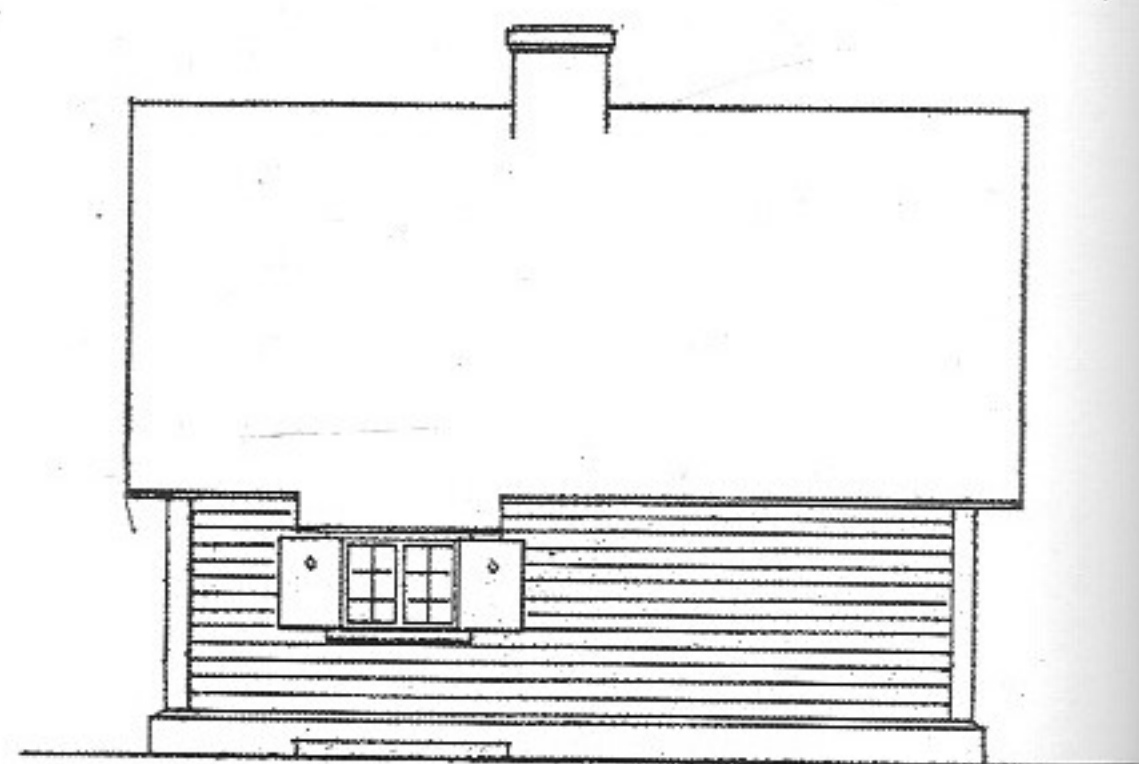
1. Ruumid olgu avarad ja valged.
2. Eeskojast ehk eestoast peab pääsema kõikidesse tubadesse, see peab ühendama elutube muude ruumidega.
3. Sisekäimla ehitatagu iseäranis hoolikalt.

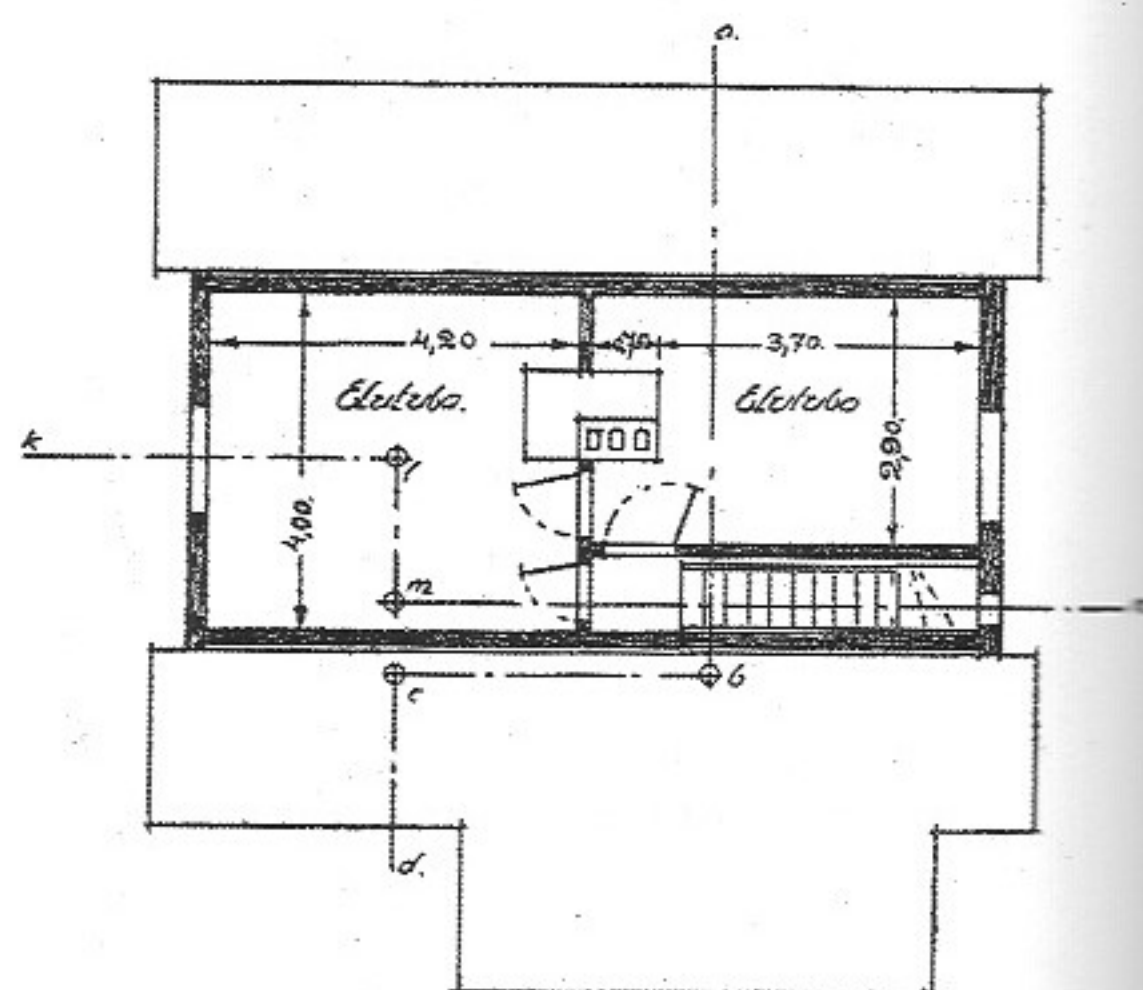
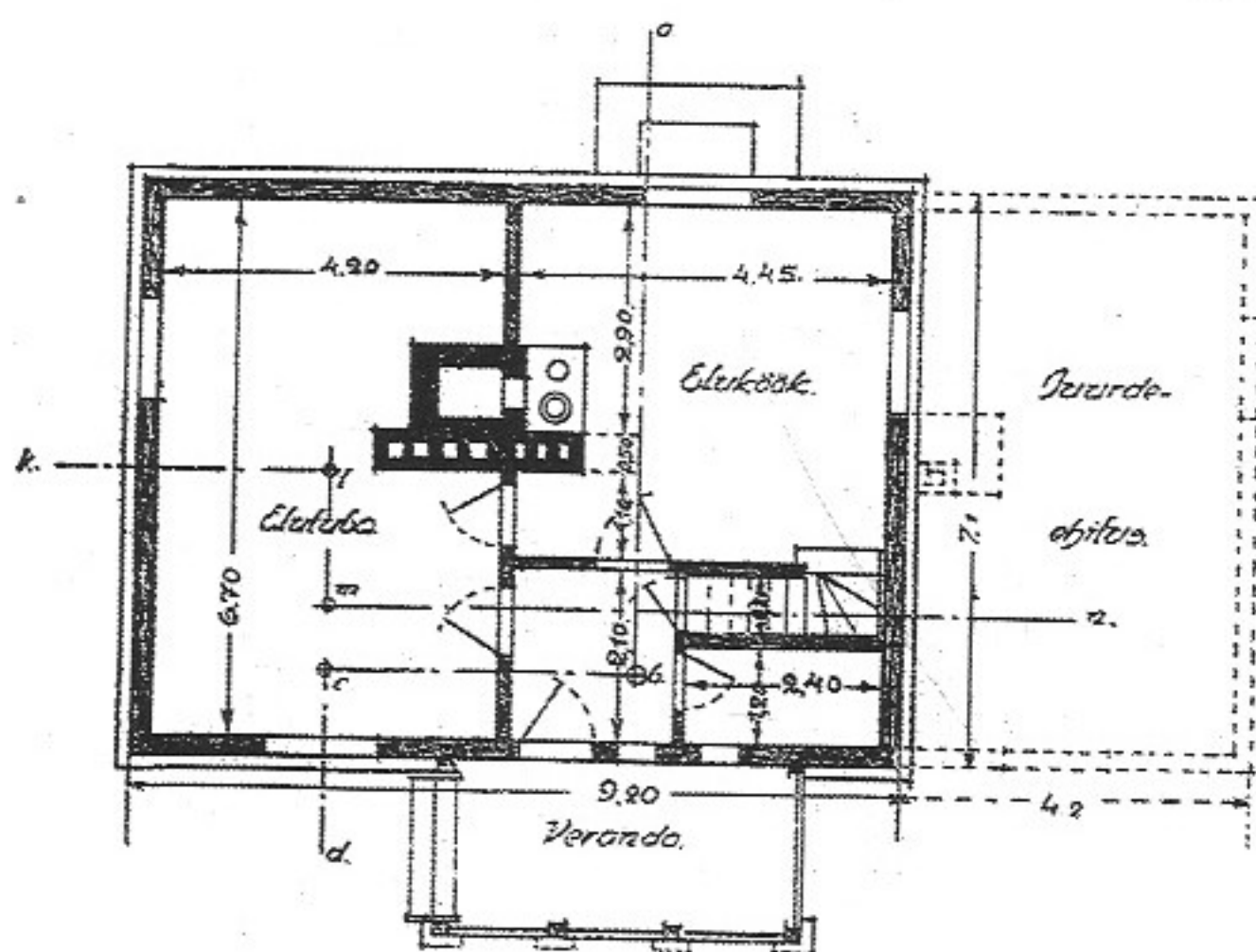

Esivaade

Mõõt 1/100.

Küljevaade.

Ehitusinsener F. Petersoni koostatud talumaja põhiplaan. 1920. Äratrükk F. Petersoni raamatust "Taluehitused".

4. Sokkel peab olema vähemalt 50 cm kõrge.

5. Katus olgu enne kõrgem kui madalam.

6. Köök olgu soe, ruumikas ja valge ning siit peab pääsema otse õue.

7. Toidukelder tehtagu maja alla.

8. Suur (leiva)ahi peab asetsema maja keskel, et kütta võimalikult rohkem ruume.

9. Sooja ja odava maja saab palkidest, kõige parema ja kallima tellistest.

10. Trepid olgu võimalikult otse. (Peterson 1921: 8-9)

Siinjuures väärrib tähelepanu tõik, et Põllutööministeerium ostis võistlustöö "Oma kodu on Kuldala" nime all esitatud rehemaja, kus reheahi oli nagu muiste, ilma korstnata. Seletuses on lisatud: "See kavand pakub huvi sellepolest, et on kokku seatud Eesti suitsurehaga taluhoone järele ja võib olla sellega heaks eeskujuks vanade rehetubadega ja rehealustega taluhoonete ümberehitamisel."

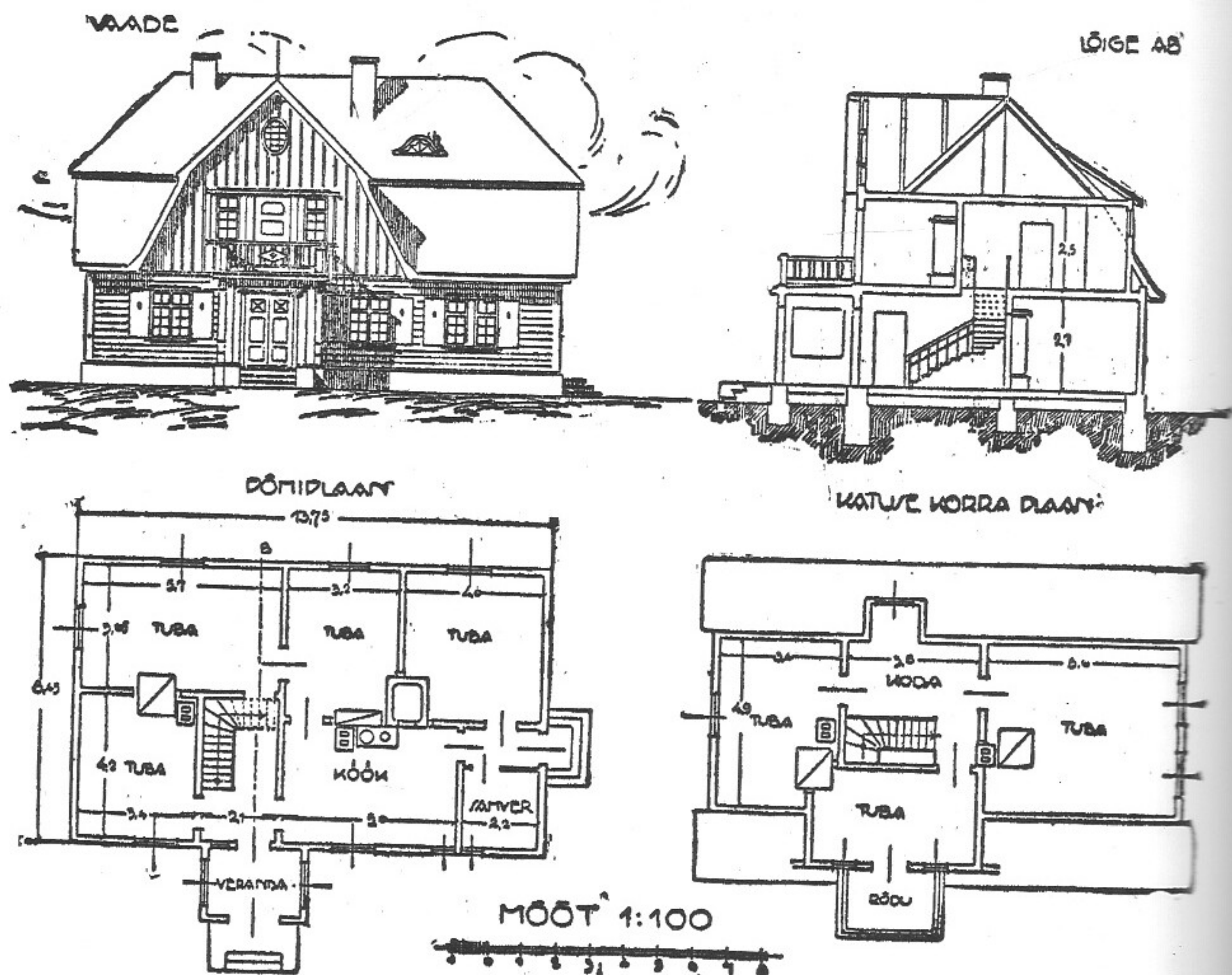
Edaspidi hakkas taluarhitektuuri arengut suunama Asunikude, Riigirentnikkude ja Talunike (A. R. T.) Põllumajandusliidu Ehitustalitus, mida 1927–1932 juhatas arhitekt Erich Jacoby. Sellal töötasid seal noored arhitektid August Volberg, tema õde Erika Volberg (hiljem Nõva), Edgar Velbri, Arnold Väli ja August Esop. 1932 korraldati asutus ümber Põllutöökoja Ehitustalituseks, mida hakkas juhtima A. Volberg ning kus peale tema töötasid veel E. Velbri, J. Linnakivi ja A. Väli. Aastail 1932–1939 projekteeriti ehitustalituses 2643 taluelamut, mis moodustas tollal ehitatud talumajadest peaaegu kümnendiku. Paraku on väga keeruline Ehitustalituse projektide järgi ehitatud maju tuvastada, sest sageli erinevad need kavandeist märgatavalt. Tuli näha palju vaeva, et veenda talumehi uut moodi, projekti järgi ehitama. 1920ndate teisel poolel ei olevat maal ehitusprojektist veel suurt midagi arvatud, sest isegi avalikke hooneid ehitati ilma nendeta (Põllutöökoja aruanne 1933: 51). Projekti oli tarvis üksnes pangalaenu saamiseks, aga ehitati ikkagi nii nagu iga mees õigeks pidas. On mitmeid näiteid selle kohta, et projektidesse suhtuti sama loominguliselt nagu varemgi. Kõigele vaatamata põhjustas Põllutöökoja Ehitustalituse tegevus Eesti maaehituses tohutu murrangu, mida kunstiteadlase Mart Kalmu meelest võib pidada lausa sundtsiviliseerimiseks (Kalm 2001: 208).

Ehitustalitus avaldas valiku oma kavandeid nime all "Maaehitusi" I ja II. Saatesõnas pidas baltisaksa päritolu Eesti arhitekt Erich Jacoby väga tähtsaks vanu taluehitustraditsioone, mis 19. sajandi lõpul olid kahjuks hakanud taganema linnaaguleist laenatud

ehitusvõtete eest. Ta taunis dekoratiivse ruudujaotusega püstaknaid, lauduste asendamist tahvelustega, liialdamist tiibustega, pisikesi kitsaid verandasid, mansardkatust, kitsast profiillauast voodrit jmt. Muuhulgas ütles E. Jacoby:

"Möödunud sajandi lõpul hakkas ehitustegevus meie maal arenema suunas, mis kaugele kõrvale jättis endised proovitud, meile kohased ehituseviisid, võttes omaks Vene riiklikkudelt projekteerimisbüroodelt laenatud vormid, mis meie maale ja oludele olid võõrad ja mille tõttu "arene-mine" tähendas pigemini tagasiminekut kui edu. Ka sellele järgnev nn noorusestiil (juugendstiili) ajajärk ei möödunud meist jälgi jätmata. Selleaegsete rohkete kergete vormide abil taheti hooneid odavalt "ilustada" ja unustati hoopis meie vanu ehitisi nii omapäraselt iseloomustavate tasakaalustavate võrrete, proportsioonide, tähendus ja mõju. [...] aknad on madalate tubade jaoks liig kõrged ja liig kitsad [...] ruudujaotuses on püütud rõhutada dekoratiivsust viimase võimaluseni, mille tagajärjel tubade valgustus on ebaühtlane ja akende puhashoid raskendatud. Lihtne lauduks pidi igal pool taganema tahvelukse eest, ka seal, kus viimane ei olnud kohane dekoratiivsetel ega praktilistel põhjustel. Analoogilisi nähtusi tuleb ette veel paljudes üksikasjades: näiteks peetakse kahe poolega ust ikka "elegandiks", ka siis kui ta on nii kitsas, et ühe poole avamisega temast vaevalt läbi pääseb; mõnd verandat peetakse ilmtingimata tarviliseks, olgugi, et nii väike, et temas istumise võimalust ei ole [...] Väga armastatud on meil murdkatus (mansardkatus), iseäranis Edela-Eestis, kuid seda katusevormi, mis meil ei ole kodustunud, tuleks tarvitada suure ettevaatusega, sest vaevalt ta tähendab kokkuvõidu võrreldes terve ülemise korraga [...]" (Jacoby 1928:7)

Arhitektuuriüliõpilase E. Teinburgi (J. Linnakivi) Tartumaa Vara valla Järva talu elumaja vaade ja plaanid. 1926. Äratrükk ajakirjast Põllumees.

Juba paar aastat hiljem võis ta rahuldusega nentida, et "tunduvalt on vähenenud vastuseis uuendusile ja täiendusile, millise nähtega Ehitustalitusel omategevuse algaastail mõnikord tuli pidada kibedat võitlust. On vähenenud halvad, aguleist omandatud ehitusvormid, mis meie maaehitajaskonnas arendasid väga segaseid kujutelmi praktilisest ja ebapraktiliselt, ilusast ja mitteilusast, lastes paista ilusana ainult seda, mis näib "linna moodi". (Jacoby 1930: 7) Eesmärk oli meie maaehitistest välja tõrjuda

20. sajandi alguses mõisaarhitektuurist üle võetud historitsism ja juugend ning asendada need põlisest taluehitusest lähtuva suunaga.

Taluehitisi projekteeriti tollal ka Põllumeeste Keskse Ehitustalitusel, kuid selle tegevuse kohta on andmeid üpris kasinalt. Lisaks juba eelpool tutvustatud A. Buschi väikemaja projektile avaldas seltsi ajakiri Põllumees 1926. a arhitektuuriüliõpilase Eduard Teinburgi (uus nimi hiljem Jaagup Linnakivi) kaks projekti: ühe järgi ehitati Jõusa talu

elumaja Vara vallas Tartumaal ning teise järgi Loodesalu elamu Penuja vallas tollasel Pärnumaal (praegu Viljandimaal). Mõlemat kõrge mansardkatusega ja kahe korstnaga puumaja ilmestavad katuseärklid, rõdud ja verandad.

Seletuskirjas ütleb autor: "Maapanga pikaajalise laenu abil on viimasel ajal õige rohkesti uusi taluhooneid ehitama hakatud. Ühtlasi lastakse ka asjatundjatel hoonete plaanid valmistada, et need otstarbekohased ja nägusad oleks.

Paljude põllumeeste soovil avaldame kaks talu elumaja plaani, mis vastavate taluomanikkude nõuete kohaselt projekteeritud on. Siin on peale hoonete otstarbekohasuse ka õige suurt rõhku pandud elumajade nägususe peale".

Jõusa talu võrdlemisi avara (13,75 × 8,45 m) ja esindusliku maja üldilme määrab kõrge puitkattega murdkatus koos suure, ebasümmeetriliselt paigutatud ärkliga. Seintel on rõhtlaudvooder ning ärklil püstlaudis, väikeseruumidulised aknad on varustatud luukidega.

"Maja on ehitatud mansardkorraga, sest niisugune katus võimaldab katusealuseid tube 1,5 meetri võrra laiemaks ehitada kui liht täisnurkne katus. Tubade kõrgus on all 2,7 m, mansardkorral 2,5 m. Ruumide jaotus on järgmine: eesküljel on väike valge veranda, mille katus moodustab rõdu. Verandalt viib uks trepikotta. Trepikojast, mis valgust saab verandale viivast aknast, on võimalik pääseda kõigisse tubadesse ja mansardkorrale. Pahemat kätt olevat tuba võiks tarvitada peremehe toaks ehk kabinetiks. Paremat kätt läheb uks kööki, missugust ühendust on vaja mansardkorral olevate tubadega. Trepist alt viib uks puhtasse tuppa, mille kõrval asub söögituba. Köök on ruumikas ja valge, nii et siin süüa ja koduseid

käsitöid võib teha. Köögis leiavad aset pliit, praeahi ja leivaahju suu. Viimane on nii asetatud, et tuliseid süsa võib otse pliiti tõmmata. Köögist viib uks eeskotta, kust pääseb sahvrisse, peretuppa ja õue. Mansardkorra trepp on ühe kurvega ja viib avarasse kotta. Kojast on eraldi sissekäigud, nii et tube võib lahus kasutada. Ühte suuremat tuba võiks kasutada peremees magamistoaks ja kahte vähemat pere magamistubadeks. Eesküljel asuvast mansardkorra toast viib uks rõdule, kus avaneb vaade kogu taluehitiste peale."

(Teinburg 1926: 642-643)

Maja¹⁰⁴ alumist korrust kütab suur ahi peremehe kabinetis ja puhastoa vahel ning teise poole ruumi pliidi soemüür ja leivaahi söögitoa ning peretoa vahel. Ülemisel korrusel oli samuti kaks ahju. Õigustamaks väikeseruumulisi aknad leidis Teinburg päris huvitava põhjenduse: "Aknate tihe ruutude jaotus ei taha küll perenaistele meeldida, kuid klaasi kokkuhoidmise mõttes on sarnane jaotus väga soovitatav". Oma panuse maja välimusse annab ärkliviilu ovaalaken.

Loodesalu maja erineb Jõusa omast mitmeti – kivikatusega puithoone on mõnevõrra väiksem (10,6 m × 8,5 m) ja püstlaudvoodriga. Allkorrusel on siingi neli tuba, köök, sahvri ja lahtine trepikoda, kuid maja otsas asub väljaastena suur veranda, mille katusel on rõdu ning tagumises trepikojas uue asjana väljakäik. Katusekorrusel on kolm tuba ja ruumikas eeskoda.

Peakorrusel asub trepikoja kõrval vasakul avar puhastuba ehk saal, kust pääseb edasi verandale ja söögituppa. Viimasest avanevad ukseid kööki, saali ja verandale, kuhu arhitekt soovitas suveks paigutada söögilaua. Kojas trepi all on kööki avanev sahvri. Maja

104. Praegu on see maja üpris armetus seisus.

Peetri talu elamu (1933) Aavere külas Anljal. H. Pärdi, 2007.

paremas otsas, köögi kõrval asuvaist tubadest esimest soovitab autor pere-mehe toaks ning tagumist magamis-toaks.

Põllumeeste Keskseksi Ehitustali-tuse projekti järgi on teadaolevalt vähemalt veel üks talumaja valmis ehi-tatud – Peetri talus Anija vallas Aavere külas. 1933 valmis saanud avaral kahe korstnaga palkmajal (183 m²) oli kivist

poolkelpkatus. Kavandi järgi pidid seinad olema väljast vooderdatud rõhtlaudisega, kuid tegelikult on kitsa katteliistuga püstlaudvooder, välja arvatud otsaviiludel, ärkliviilul ning tagaküljel katuseuugil, mis on vooder-datud rõhtlaudisega. Esikülje keskel on projektijoonisel poolkelpkatusega kahe aknaga ärkel. Tegelikult on selle katus kahejärguline (vt foto), põhikatuse kel-bad on lühemad kui plaanil näha. Majal

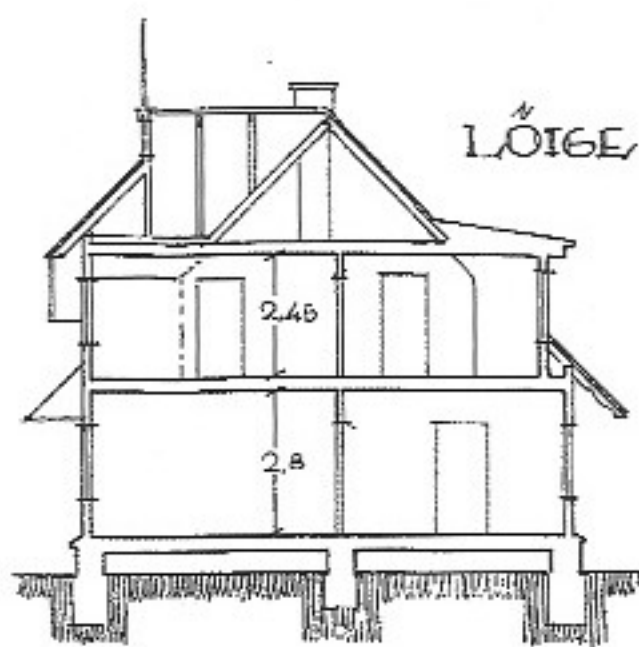
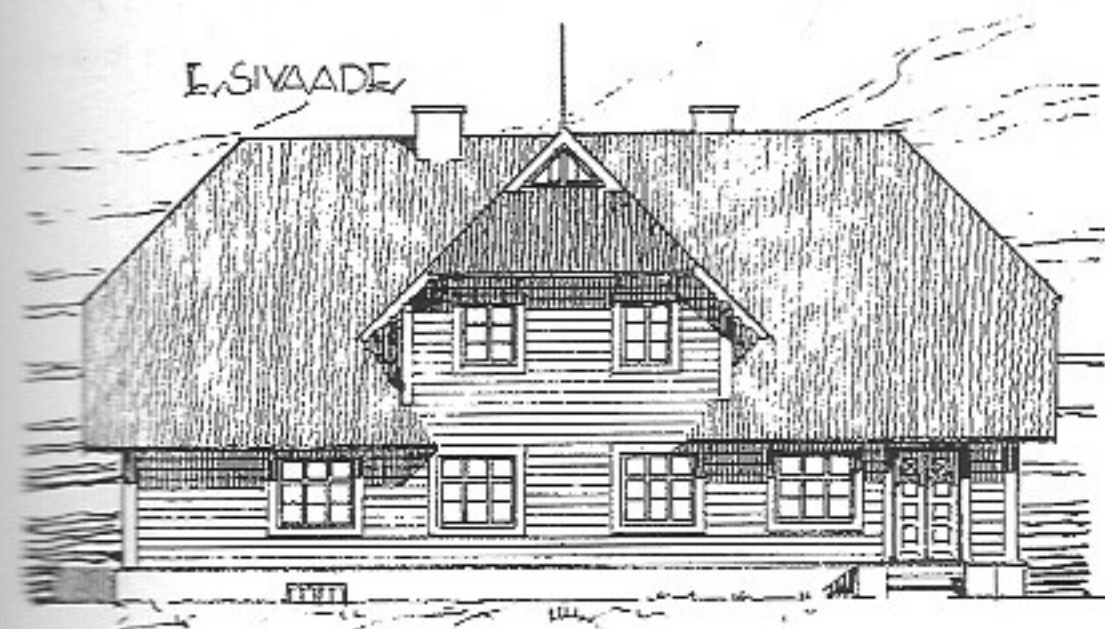

on kolm sissepääsu, esiküljel paremas otsas asuvast uksest pääseb esikusse, kus asub käimla ja trepp teisele korrusele. Esiku kõrval on avar puhas tuba ehk saal (27 m²) ja pisike peremehe tuba, kuhu peale esiku pääses ka saalist. Samas otsas maja tagaküljel olev uks viis verandast aeda, vaskus otsaseinas olevast uksest pääses kööki, sahvrisse, keldrisse ja peretuppa. Köögist viivad ukseid peretuppa, teise sahvrisse ja vannituppa, kust teise ukse kaudu pääseb magamistuppa. Sahnri ja vannitoa taga asub söögituba, mis on maja keskne ruum, kust lisaks köögile avanevad ukseid magamistuppa, saali ja verandasse. Põhikorruse ruume

kõetakse kahe suure ahjuga - üks asub peretuba ja magamistuba vahel ühe korstna peal köögipliidi ja soemüüriaga, kust kõetakse ka vannituba. Teine soojendab söögituba, saali ja peremehe kambrit. Katusekorrusel on samuti kaks ahju, mis kütavad kokku nelja tuba. Köögi ja peretuba all on korralik kahe ruumiga kelder.

Nõukogude ajal müüs üksiküks jäänud perenaine maja kohalikule sovhoosile, 1983 ostsid selle ära praegused omanikud. Pole teada, kui täpselt peeti ehitamisel kinni projektist, aga ümberehitusi (aknad ja osa uksi) tehti nii 1960.-1970ndail, kui ka 1990ndail.

Peetri talu elamu projekt tehti Eesti Põllumeeste Keskseksi Ehitustalitusel. ERA 31.5.839.30.

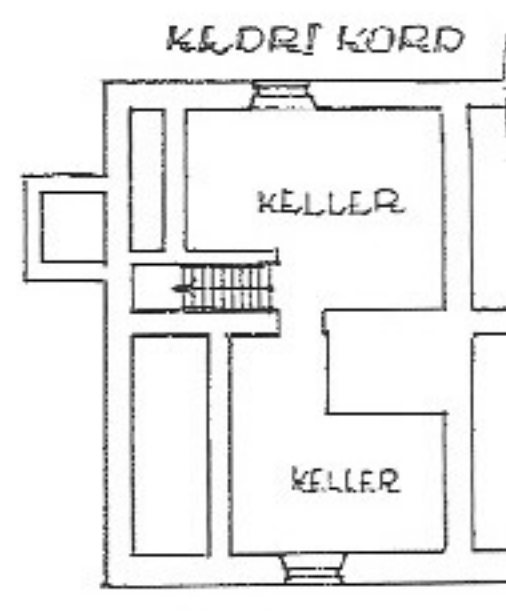
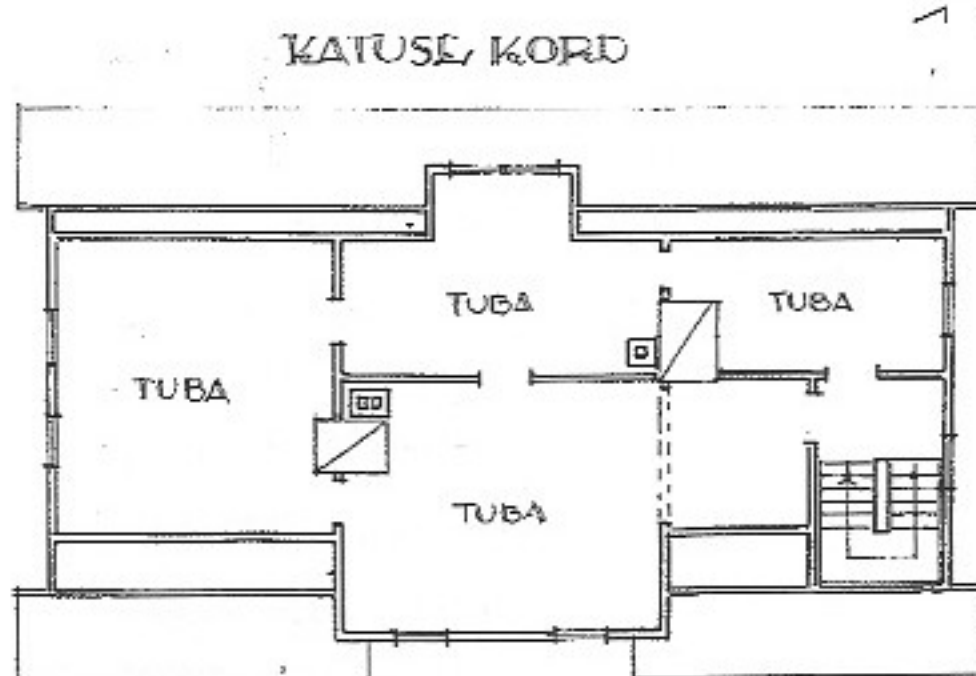
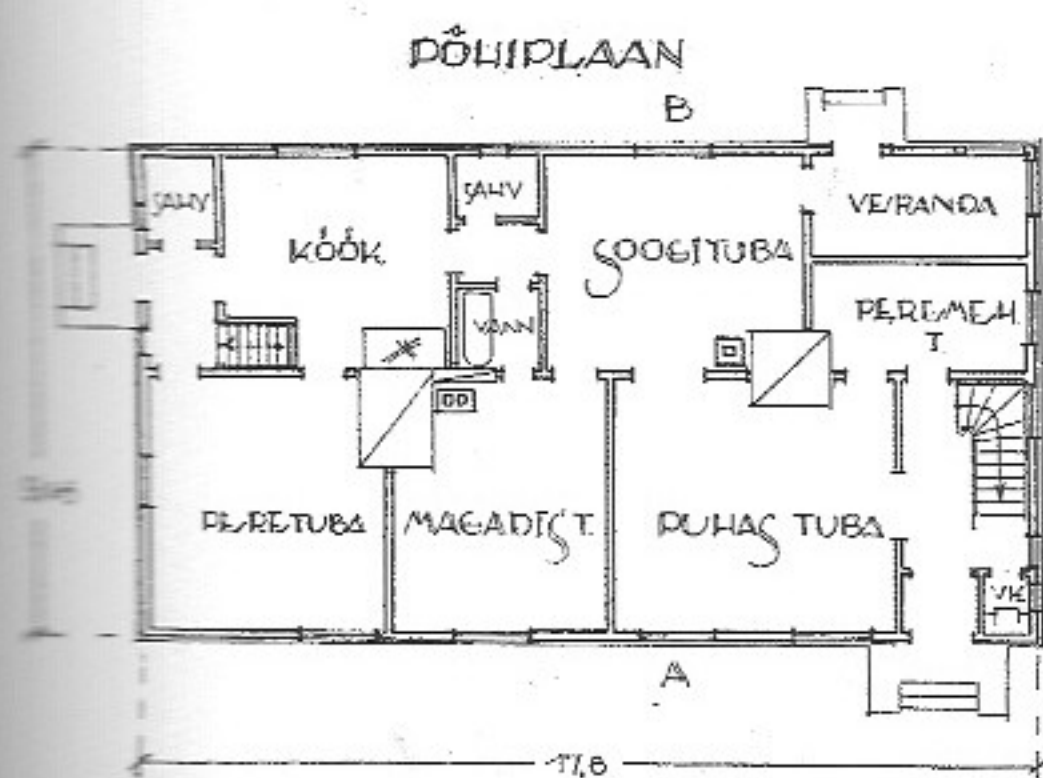
PEETRI TALU ELUMAJA
KAVAND

ANJA ASUNDUS.

OMANIK: H. KRUUS

MÕÖT 1:100

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 MTR

Asundus- komisjon ja Asundusamet

Rahva maanälja rahuldamiseks tuli riigil lisaks mõisamaade jagamisele veel midagi ette võtta. 1929 loodi Põllutööministeeriumi juurde Asunduskomisjon (alates 1935. a Asundusamet), mille ülesanne oli riigi tagavaramaadele uudismaasunduste kavandamine ja rajamine. Esialgu tegutses Asunduskomisjonis arhitektina Anton Soans. 1933. aastal, kui asutust juhtis arhitekt August Esop, kutsus ta sinna tööle Erika Volbergi (Nõva), hiljem lisandusid veel Johannes Ilmas ja Arnold Väli.

Peamiselt riigi rahadega ja odava pikaajalise laenuga rajati riigi tagavaramaadele umbes sada asundust, millest tuntumad on Pikavere, Lepplaane, Pillapalu, Peressaare ja Mustamäe (Lutsepp 2006: 16). Üldse loodi sel moel ligi 4000 talundit, millest umbes pooled ehtasid üles omanikud ise. 1920. aastail anti umbes 2000 uudismaatalu rajamiseks asunikele riigi poolt esimeseks 30 aastaks maa tasuta kasutamiseks, kuid kõige muuga, sealhulgas uudismaa ülesharimisega, pidid nad ise toime tulema¹⁰⁵. Järgmisel kümnendil tegi riik tulevaste asunduste alal ära maaparandustööd ning aitas asunikke ka hoonete rajamisel. Nii mõisamaadele loodud asunikutaludes kui ka uudismaa-asundustes kujunes põhiliseks hoonevormiks koosmaja, kus elamuga ühe katuse alla paigutati laut ja panipaigad (kuur, ait, jmt). Nõnda oli aastail 1929–1935 tüüpprojektide alusel ehitatud 311 taluhoonest 211 ehk $\frac{2}{3}$ koosehitised (Elkkokkuvõtteid 1939: 401–404).

Suhteliselt lühikese ajaga juurutati ehitusse uued tulekindlad materjalid – seni peamiselt kasutatud puidu asemel hakati uusasundustes kasutama betoonkivi. See muutis tublisti Eesti

küla ilmet: hallikspleekinud, madala räästaga, väikeste akendega palkmajade asemel ilmusid nüüd lubivärvidega heledaks vööbatud suurte akendega tsementkivist taluhooned, kus elutoad olid ka ärklikorrusel. Alates 1935. aastast oli kõikidesse tüüpmaajadesse projekteeritud ka käimla. Vaatamata mõnede puudustele (ilutsevad nikerdatud rõdupostid, aknaluugid, keeruline ruumilahendus jmt) sisaldasid Asundusametis koostatud tüüpprojektid nii ehitustehnoloogias kui ka hoonete ruumijaotuses Eesti taluarhitektuuri jaoks palju kasulikke uuendusi.

Päris suuri muutusi toimus ka siseviimistluses. Siseseinu hakati krohvima ning katma lubivärvidega, mis aitas kaasa moodsa aja hügieeninõuete täitmisele. Aknaid ja uksi hakati esialgu kruntima ning 1930ndate lõpus majanduslikult veidi kosununa ka värvima.

Uudisasunduste rajamise alguses (1929–1934) ehitati eri asundustes erinevate projektide järgi ja arhitektuuri üldpilt oli päris mitmekesine. Alates 1934. aastast, kui põhiosa projekte koostas Erika Nõva, muutus asundustes valdavaks lihtne heledavärviline pikk tsementkivist taluhoone, mille eritunnusteks oli suur 9-ruuduline elutoaaken, kalasaba- või romblaudisega peauks ja tellisrustikaga ümbritsetud ukseava. Asjatundjad on pidanud tüüpprojektide laialdast kasutamist 1930. aastail Eesti maaehituses heaks ja õigeks. See oli ka esimene katse kasutada tüüpprojekte laialdaselt taluhoonete puhul. Suur osa asundustalude hooneid ei saanud kunagi valmis – Teine maailmasõda ja kõik sellega kaasnenu katkestas ühiskonna loomuliku arengu (vt Lutsepp 2006: 79–82).

105. Sinberg, Toomas 1936. Uue asundustegevuse arengust 1929–1935. a. – Konjunktuur 8/9, lk. 510.

Avara elamuga Luuka asunikutalu rehemaja (1928) ehitasid kaks venda kahasse. Mõisaaseme küla, Rapla. H. Pärdi, 2010.

Valdav osa taluhooneid ehitati tollal siiski endiselt ilma igasuguse projektita, sest õppinud arhitekte oli vähe, ehitajaid aga palju. Eeskuju võeti lisaks alevi- ja linnamajadele kindlasti ka raudteearhitektuurist, eriti kitsarööpmelistele teedele rajatud arvukatest jaamahoonekompleksidest. Uued alevi- ja agulimajad olid arhitektuurilt paiguti üllatavalt vanamoodsad ja küündimatud, sest suurem osa neist ehitati tehnikute ja inseneride jooniste järgi, kes kuulekalt täitsid tellijate tihti väga võhiklikke ja auahneid soovet.

Asunike ja uusasunduste kõrval ehitati uusi rehemaju ja koosmaju

jätkuvalt ka vanataludes, kus ju samuti elamuid uuendati. Siingi olid peapõhjusted ühelt poolt odavus ja otstarbekus ning kindlasti ka tugev traditsioon.

Ent jätkuvalt ehitati siiski ka uusi rehemaju – lisaks tavapärasele omatarbusele tehti neid ka arhitektide projektide järgi. Rehemajatradsiooni jõudu näitas tõik, et 1935. aastal plaaniti Asundusametis tehtud tüüpprojektide järgi ehitada Võiduküla (Timmkanali) sooasundusse Häädemeestel kolm ja Lepplaane asundusse neli rehemajalaadset koosehitist. Kaks projekti on allkirjastanud arhitekt J. Ilmas, teised kaks E. Nõva.

Undiaugu talu rehemaja Tännassilma külas Türi ligidal ehitati 1936 Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi. H. Pärdi, 2007.

Ehedast rehemajast eristasid neid põhiliselt rehetoa ja rehealuse palju väiksemad mõõdud ja moodsam välisilme, aga oli ühist ka. Nime poolest olid majades olemas nii rehetoad kui ka rehealused, kuid nende otstarve oli kitsam kui vanasti. Rehetoaks nimetati võrdlemisi avarat kööki, kus asus pliidiga kokkuehitatud suur (leiva)ahi. Traditsiooniliselt oli rehetuba kõigil projektidel ülejäänud ruumidest kõrgem, elutoad enamasti 2,5 m, rehetuba aga 3,5 m kõrge.

Samal ajal ehitas Undiaugu vanatalu peremees Leibak Türi ligidal Tännassilma külas endale uue rehielamu Põllutöökoja Ehitustalituses 1936. aastal tehtud projekti järgi (vt lk 58).

Sellel projektil on lähtutud vana rehemaja ruumijaotusest, kuid erinevus on selles, et rehetuba ei ole muudest ruumidest kõrgem.

Kindlasti ei ehitatud rehemaju tolal enam peamiselt mitte vilja kuivatamiseks. Pigem oli asi talumeeste arusaamades ja mõtteviisis, mille järgi säärane majatüüp tundus olevat kõige kohasem, seda enam et niisugustes majades oli elatud põlvest põlve. Tegelikult võib neid hooneid rehemajadeks nimetada siiski tinglikult – nimepoolest oli siin rehetuba küll olemas, ent seda ei kasutatud enam viljakuivatamiseks. Teiseks oli rehetuba siin palju väiksem kui traditsiooniliselt.

Vere, ajaloo ja kultuuri poolest on lätlased meile kõige lähedasem rahvas maailmas, ka Läti uusaegne taluelamu kinnitab meile sedasama.

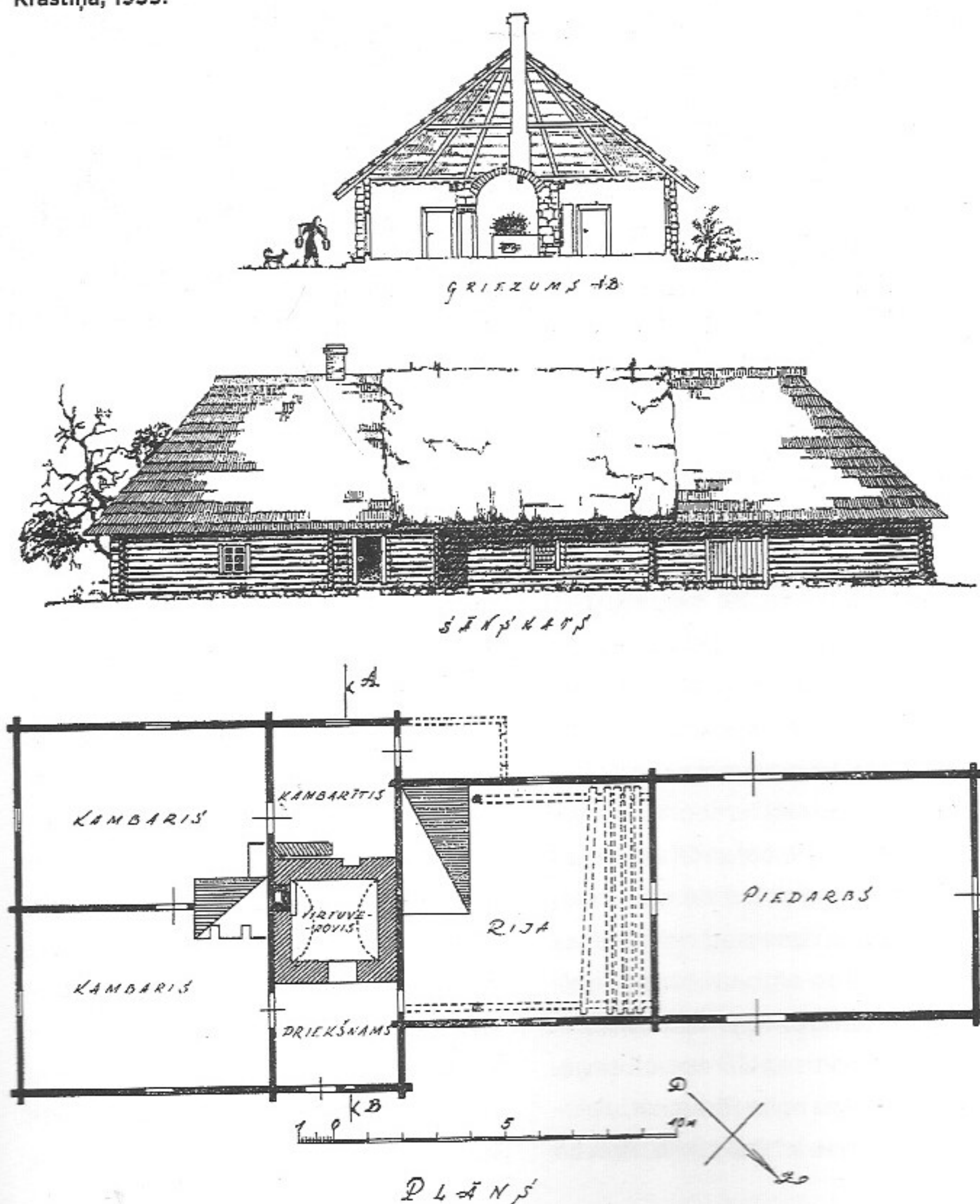
Juba 19. sajandi alguse taluelamute uuendamisürituse käigus toodi Läti rehemaju eestlastele eeskujuks. Mõnikümend aastat hiljem kiitis lätlaste moodsaid puhtaid ja avaraid häärberi moodi elamuid oma ajalehes J. W. Jannsen.

Muide, Lätis nagu meilgi tundsid rehemajade moderniseerimise vastu eriti huvi mõisaomanikud. Eelmainitud poleemika talumajade parendamise

asjus näitas, et eelkõige majanduslikel põhjustel olid rehemajad mõisnike seas väga populaarsed. Rehielamud andsid puidu kokkuhoidu ehitamisel, kuid veelgi rohkem säästeti puid suitsumajade kütmisel. Seepärast eelistati pikka aega suitsumaju. Mõned Läti mõisnikud olevat talumaju uuendanud järjekindlalt – iga aasta asendati vanu hooneid uute ja täiuslikumatega (näit tulekindlate köökidega), kusjuures rentnikud olid kohustatud töödes osalema. On teada, et sagedasti lähtuti rehemajade ehitamisel mõisaomanike

Lätita läbi ei saa

Norlāse talu rehemaja põhiplaan ja lõige Valmiera kandist Põhja-Lätist. Äratrükk raamatust Krastiņa, 1959.

korraldustest ning neil oli selleks "kindel plaan". (Kundziņš 1934: 607)

19. sajandi algul oli Lätis juba rohkesti köetavate kambritega rehielamuid, Eestis neid peaaegu polnudki. O. Huhni andmeil oleval 1815. aastal mõnes Valka maakonna vallas olnud peaaegu kõigil rehemajadel üks või isegi mitu kambrit. (Krastiņa 1959b: 393) Suure tõenäosusega olid need ka soojad, sest Kundziņši andmeil hakati kambreid kütma juba 18. sajandi lõpus. Selle tulemusel koondus talupere elamine kambriksse, tööperele jäi rehetuba. Kambri poolitamisel kaheks anti teine neist perele. (Kundziņš 1934: 621) Esimeste, korstnata kambriahjude kolle avanes muide rehetuppa, kus reheahju ees oli suitsukumm, millest aegamööda arenes välja korsten (samas: 601). Põhja-Lätis, Vidzemes leidis ka omalaadseid kivist roovialuse köögiga rehemaju (vt joonis lk 199), Eestist pole teada ühtegi taolist.

Läti rehemajadega (valdavalt ühe- laiused, kuid erineva kõrgusega rehetuba ja rehealune), sarnaseid maju leidis arvukalt Karula kihelkonnas. (Kundziņš 1934: 598 ja Habicht 1961:76)

Rehemajadest loobuti Lätis talude päriseksostmisega 19. sajandi teisel poolel, mil värsked taluomanikud hakkasid eelistama lahkelamuid. Tänu mõisnike kokkuhoidlikkusele säilis rehemaju veel väljaostmata renditaludes (Kundziņš 1934: 622).

Uueaegsed, 19. sajandil ehitatud Läti ja Eesti taluelamud on omavahel väga sarnased. Vanemad nende seas olid enamasti nn algbalti tüüpi poolkelpkatusega hooned, mis Lätis erinevalt meist olid sageli roovialusega. Eespool oli juttu nelja jõuka läti talupoja elamust, mis arhitekt J. W. Krause

1814 üles joonistas. Neist kaks on sümmeetrilise põhiplaaniga – roovialune köök asub maja keskel, teistel on köök hulga väiksem ning asub maja otsas. Kõigis majades oli suurim tuba tööpere kasutuses, kaks vähemat olid talupere käes. Kõigis majades olid olemas ka sahvrid ja muud panipaigad ning suurima uuendusena ka sisekäimlad.

Ühest majast on lisaks põhiplaanile ära trükitud ka eest- ja otsavaade. See on poolkelpkatuse ja ühe korstnaga maja, esiküljel paikneb esikuta peauks, tagaküljel asuvas kojas on kaks käimlat ja sahvrid. Maja ise on väga avar (10,6 m × 17 m), esikust vasakul asub väga suur (umbes 65 m²) läbi terve maja ulatuv peretuba. Hoone keskel paikneb roovialune köök, kust köetakse nii peretoa ahju kui ka teist, mis soojendab kahte elutuba pererahva poolel. Köögist paremal paiknevad pererahva eluruumid on sama suured kui tööperetuba.

Ilmselt võtsid taolistest majadest eeskuju mulgid, kui nad 1850.–1860. aastail oma taludesse moodsaid elamuid hakkasid ehitama. Ainsana loobusid mulgid roovialusest, mis tänu korstnate levikule oli selleks ajaks oma aja ära elanud. Erandina siiski ehitati mõned roovialusega taluhäärberid ka Mulgimaal ja lähialal – kõik päris Lätimaa piiri peal. Varasemad Mulgimaal ja mujal Lõuna-Eestis ehitatud taluhäärberid jäljendavad asümmeetrilise põhiplaaniga Läti maju, kuid kõige vanemate hulgas oli päris palju ka hoone keskel asuva köögiga maju. Sümmeetrilise ruumijaotusega maja (vt joon 199, A) oli väga suure tõenäosusega eeskujuks Palmses 1840.–1860. aastail ehitatud moodsatele taluelamutele.

Ka punasest tellisest ehtasid lätlased 19. sajandi teisel poolel talumaju

Jostl talu tellishäärber Virkenis Ruhja ligidal Põhja-Lätis sarnaneb samaaegsete Mulgi häärberitega: poolkelpkatus, kaks korstnat, klaasveranda alla pool, argisisspeaas maja otsas. Ainus suurem erinevus on nn trempelsein. H. Pärli, 2008.

ning ega need suurt ei erine meie (eriti Mulgi) tellishäärberitest.

Natuke hiljem, 19. sajandi lõpus, läksid Lätis nii nagu Eestiski moodi rohkem või vähem saelõikemustritega, ehisviilude, -pennide jmt kaunistatud historitsistlikud viilkatusega majad. Ühine oli seegi, et 19.–20. sajandi vahetuse paiku muutus nii meil kui neil pea-aegu kohustuslikuks ehitada talumajale juurde klaasrõdu e veranda.¹⁰⁶

Ka 1920.–1930. aastail ehitatud talumajad on Lätis ja Eestis üpris sarnased, erinevusi leidub rohkem ehistes ja sisekujunduses. Nii dekoratiivseid

ja värvikaid rahvuslikus stiilis seina- ja laekujundusi nagu on Läti Vabaõhumuuseumisse üle toodud asunikutalus, Eestist teada pole. Nagu meil nii ehitati Lätiski väga palju üpris avaraid poolkelpkatusega kahe korstnaga puumaju. Nende iseloomulikeks tunnusteks olid katuseärklid ja klaasverandad, neil oli kaks sissekäiku ning laudvooder.

1930. aastail ehitati jõukais Läti taludes ka soliidseid heledaks krohvitud telliselamuid nagu otse Eesti-Läti piirijoonel asuvas Žuldiņi talus Valga ligidal.

Sarnaselt Eestiga asus ka noor Läti riik talumehi, eriti uustalunikke uute

106. Lätis ehitati muuhulgas talumaju hoone all keldris asuva teise, nn musta, karjaköögi. Sellele on vasteid ka Mulgimaal, näiteks Holstres Peedi talus ning Helmes Mäeotsal.

Historitsistlik talumaja Lukstese talus Ruhja lähedal. H. Pärdi, 2008.

Sõjaeelseil aastakümneil olid nii Eestis kui ka Lätis väga populaarsed avarad poolkelpkatusega kahe korstnaga, katuseärklitega ja klaasverandaga talumajad. Meireni talu, Vecpiebalga küla, Cesise raj. H. Pärdi, 2007.

hoonete ehitamisel suunama ja abistama. Arhitektid projekteerisid talu-eluks sobilikke, kuid samas moodsaid elamuid ja majandushooneid. Asunikutaludes ehitati nii Lätis kui Eestis enamasti väiksemaid ja lihtsamaid elumaju, sest uustalunikel oli mõlemal pool piiri jõukust napilt. Ka arhitektuurilt olid uustalude majad päris sarnased.

Siiski ilmneb ka erinevusi. 1930. aastal arhitekti koostatud väikese taluelamu juures (vt joon 204) pälvib erilist tähelepanu taluelu jaoks väga vajalik rõivakuivatusruum, mis paikneb avaras esikus vastu ahjuseina. Teine erinevus on see, et isegi nii väikeses

majas (10 m × 8 m) on eraldi ruumid (köök ja elutuba) talu palgalistele teenijatele.

Ning lõpuks: samal ajal, kui meil 1930ndate keskpaiku asuti hoogtöökorras kodusid kaunistama, korraldati Lätis arhitektuurivõistlus uute taluhoonete ja taluõuede kujunduse saamiseks. Võidu pälvis traditsionalistlikus vaimus suur kolme korstnaga puitelamu, millel on poolkelpkatus, ees keskel lahtine postidele toetuv katusrõduga trepikoda ning selle kohal võrdlemisi suur kelpkatusega ärkel. Peakorruse väikeseruudulised aknad on varustatud tormiluukidega.

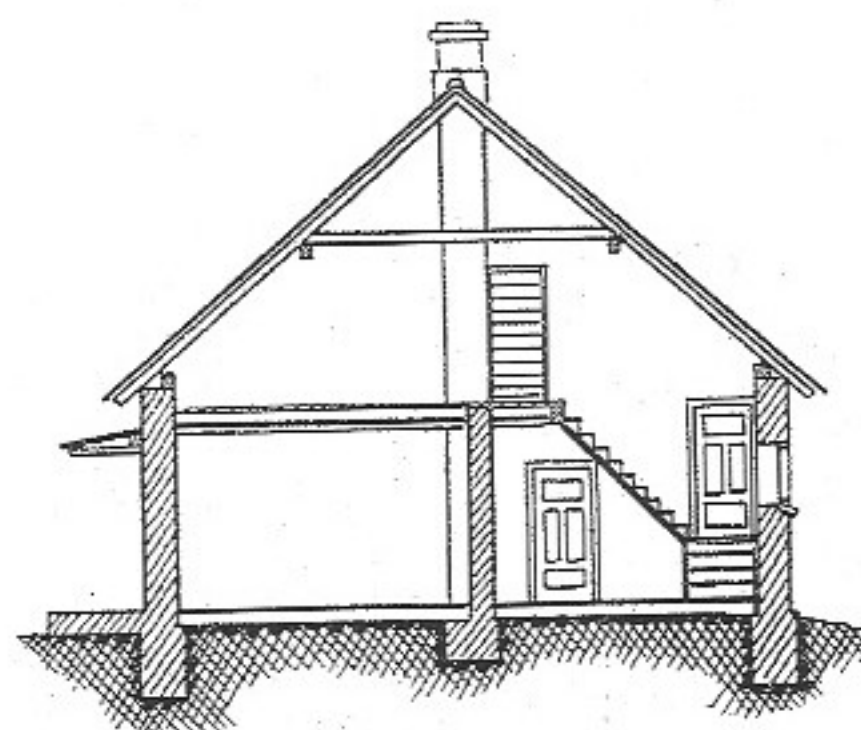
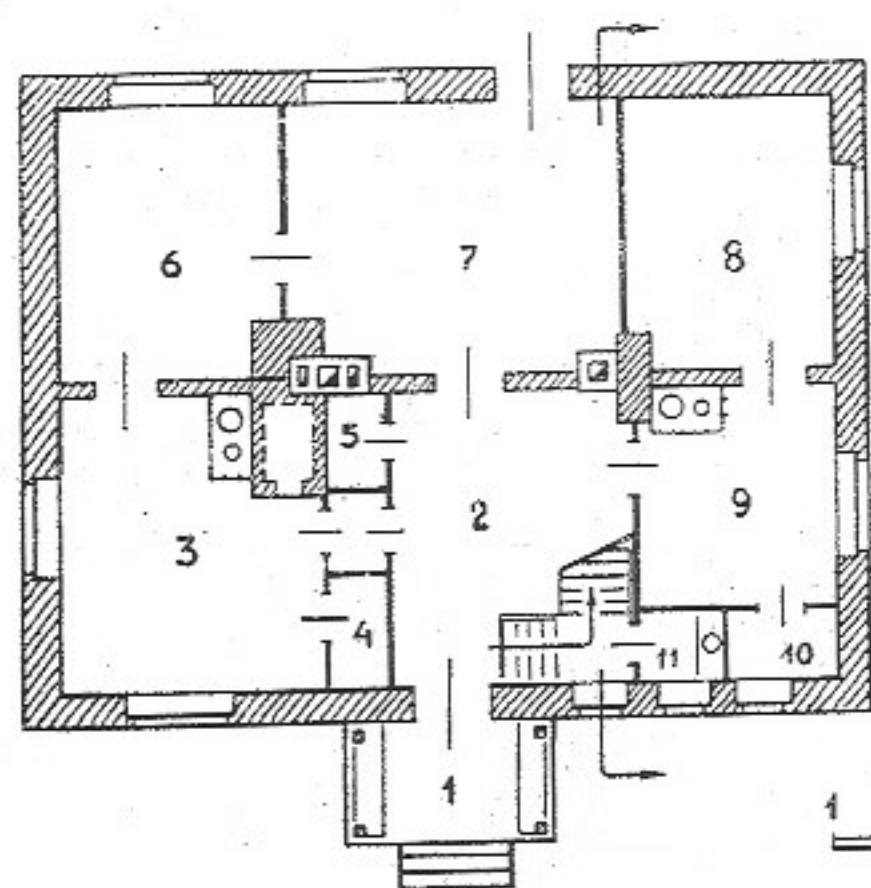
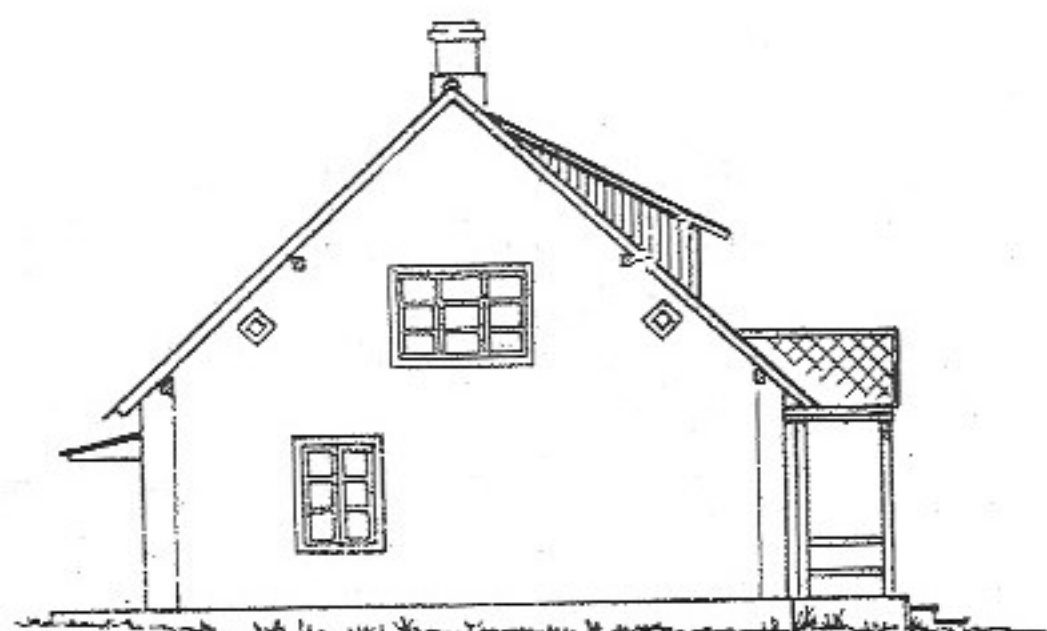
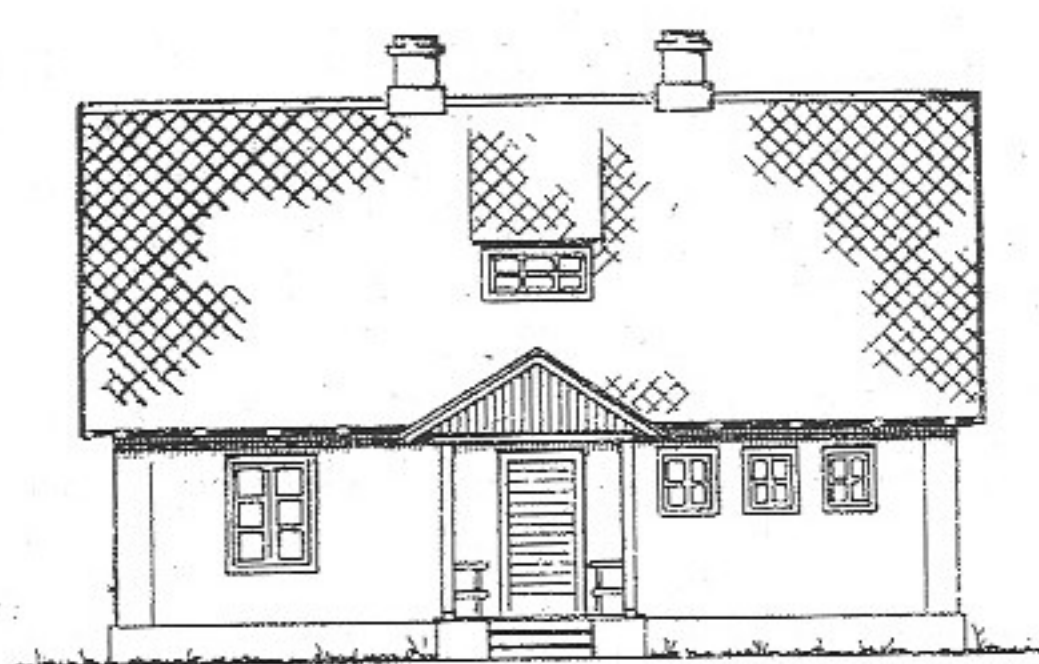
Esinduslik Läti talumaja 1920.–1930. aastaist. Žuldiņi talu Valka ligidal. H. Pärdi, 2008.

Ezermalase asunikutalu elamu Arakste mõisas Eesti-Läti piirialal Penuja ja Laatre vahel ei erine kuigi palju meie talumajadest. H. Pärdi, 2008.

1 0 1 2 3 4 5 M

Arhitekti tehtud väikese Läti talumaja plaan (1930).
1 - trepikoda, 2 - esik, 3 - pererahva köök, 4 - sahv, 5 - rõiva-kuivatusruum, 6 - 7 pererahva elutoad, 8 - teenija (tööpere) köök, 9 - teenija (tööpere) elutuba, 10 - (tööpere) sahv, 11 - käimla. Äratrükk raamatust Krastina, 1963.

Uusaegsete talumajade, sealhulgas häärberite vastu hakati tõsiselt huvi tundma alles suhteliselt hiljuti, 1960. aastail. Sellepärast on nende kohta andmeid võrdlemisi napilt, sisustuse ja selle kohta, kuidas seal elati, veelgi vähem. Aja jooksul on elamuid kõige rohkem muudetud sisemiselt, sellepärast ei saa neid uurida ka kohapeal.

Valdavalt oli suuremais talumajades 4-6 elutuba, nende seas alati suur saal ehk võõrastetuba ja peretuba, mida võib pidada häärberi põhitunnusteks. Enam-vähem kõigis majades oli söögituba, pererahva magamistuba, lisaks köök, mitu esikut ja sahvrit, peaaegu alati ka veranda ehk palkon, harvem kirjutustuba ehk peremehe kabinet ning väga harva sisekäimla ja vannituba. Uuemais häärbereis hakati suuremat tähelepanu pöörama ka tööpere ruumidele. Nende ühiseks elu- ja tööruumiks jäi suur peretuba, kuid selle kõrvale hakati ehitama eraldi magamistube poistele ja tüdrukutele. Tavaliselt oli terve maja peale üks köök, kuid tööpere jaoks olid alati oma sahvrid, päris moodsais majades, näiteks arhitektiplaani järgi ehitatud Puisil ja Suure-Losul, olid tööliste ka eraldi sisekäimlad.

Moodsa elumaja ehitamisel ja sisustamisel oli taluinimestel peamise eeskujuna silme ees mõisahäärber. Elamu ruumikasutuses aga kindlasti mõisa ei jäljendatud, sest mõisnike mugav ja pillav jõudeelu erines taluelust nagu öö ja päev. Mõisas oli enamik ruume pidevalt n-ö avalikus kasutuses, seevastu talumajas kasutati kõige esinduslikumaid ruume ainult pidu- ja pühapäeviti. Mõnes häärberis olid ruumid paigutatud pidulikult anfilaadis: ilmselt esimesena jäljendas seda C. R. Jakobson Kurgja peahoones, Albi talus Hallistes

on see ümberehitustega kaotsi läinud nagu ka samas Puka talu peahoones. Säilinud on anfilaad aga näiteks Kopli talus Alatskivi ligidal. Enamasti oli meie taluhäärbereis kasutusel 19. sajandi keskpaigast mõisates kodunenud läbikäidavate ruumidega intiimsem, vabam siseplaneering.

20. sajandil hakati läbikäidavaist tubadest tasapisi loobuma koridor-süsteemi kasuks. Hea näide on 1913. a K. Burmani ja A. Perna projekteeritud Puisi ja Suure-Losu ning eriti 1930ndate lõpus valminud Kangru talu elamu. Uuemad häärberid erinevad vanemaist ka selle poolest, et peaaegu kõigis majades on mansardkorrusel elutoad, mida varem esines väga harva.

Koguteose "Pärnumaa" Halliste kihelkonda käsitlevas osas öeldakse: *"Eluruumides valitseb suurelt osalt tarvilik puhtus, ruumikus ja valgus. Suurte ruumide juures puutub aga silma mööbli vähesus. Kõige tarvilikumad asjad, küllalt korralikud jõukamates taludes, esinevad mööblina, mugavuse peale ei näida palju rõhku pandavat. Koduse käsitöö oskus ei jää varjule: igas talus nägusad kodukootud aknaeesriided, laudlinad, põrandavaibad ja muud."*

(Pärnumaa 1930:294)

Peaaegu üldse ei ole säilinud suurtalude omaaegset elamusisustust. Häärberite ruumikujundusest 20. sajandi algul annab ettekujutuse ime läbi säilinud Halliste Albi talu häärberi saal. 1890 ehitatud vanamoelise lihtsa puumaja sisekujundust uuendati põhjalikult 1900. aastail. Selle käigus kaunistati juugendlike trafarettmaalingutega esindusruumides (saalis ja söögitoas) nii seinad, laed kui ka saali pottahi. Praeguste omanike andmeil on samasugused maalingud säilinud ka

Uue taluelamu ruumid, sisustus ja elukorraldus

Laudadest pliidikumm Peedi talus 1900ndatel Holstres. H. Pärdi, 2006.

söögitoas, kuid on hilisemate remontide ajal kaetud tapeediga. See on ainus teadaolev nii terviklikult säilinud Eesti taluelamu interjäär 20. sajandi algusest (vt foto lk 77).

Üksikasjalikumat teavet taluhäärberite kohta saab Eesti Vabaõhumuuseumis 1960. aastail kogutud andmeist Mulgimaa suurtalude kohta (eelkõige G. Troska) ning 2000. aastate alguses ERMi küsimuskavade alusel laekunud kirjasaatjate ülestähendustest. Natuke leidub sellekohast ainet siin-seal mälestustes. Väga haruldased on ka fotod, millel on jäädvustatud elumajade sisemust 19. saj või 20. saj alguskümneteil. G. Troska kogutud aines omaaegsete Mulgi taluhäärberite kohta ulatub ajaliselt tagasi 20. sajandi alguseni ning paraku polegi muud süstemaatilist materjali selleaegsetest häärberitest. Järgnevas toetume G. Troska käsikirjale, lisatud on kirjeldusi ERM kirjasaatjatelt.

Võrreldes häärberite sisustust rehekambritega leiame neis väga palju ühist. Tavaliselt hakkas söögitegemine rehemajades 19. sajandi lõpupoole tasapisi kanduma rehetoad eeskambrisse, kuhu tehti pliit. Suuremais taludes ehitati uuemaisse rehemajadesse rehetoa ja kambrite vahele juba eraldi köök. Häärberites koondusid söögitegemine, loomatoidu ettevalmistamine ja muud majapidamistööd kööki. Siin paiknes suur korralik praeahjuga pliit, samuti asus köögis leivaahi või selle suu ning suur müürikatel vee soojendamiseks. Pliidi kohale oli tehtud laudadest või puitraamile tõmmatud tihedast riidest kumm, kust juhiti välja keeduaaurud, suits jmt.

Varem olid köögiseinad kas paljastest tahutud palkidest või lihtsalt üle krohvitud, laed olid lõõdud nn Poola laudisega (kolmelaua - kahe laua vahekohta katab kolmas). Köögi põrandad tehti tervenisti või ainult pliidi ja ahju ümbert serviti või lapiti

kalasabamustris või toimselt laotud tellistest. Mööbel ja kogu sisustus oli talukööikes lihtne ja napp.

Kindlasti oli seal pink veepan- gedega, akna all väike laud, mõned pingid või toolid, toidukapp ja seintel nõuderiulid. Sagedasti oli siin ka taari- tünn ning loomulikult erinevad looma- söödanõud. Valgust andis köögis kõige kehvem ja väiksem tattninalamp. Hili- semajst kirjeldustest ja talumajade põhiplaanidest on näha, et köögid muutusid avaramaks ning sisustus täienes.

Köögid olid taludes tavaliselt suu- red ja avarad. Seal tehti peaaegu kõik seesmised majapidamistööd, eriti aga talvel, kus kraasiti villa, kedrati, korru- tati, haspeldati, kooti kangast, paran- dati ning kooti uusi kalavörke.

Loomulikult oli köök ka tööpäevane külaliste vastuvõturuum, oli selleks külaliseks siis naaber, tuttav või võõras. Teati, et tööpäeval ei tulda niisama lusti pärast, et tullakse hädalise asja pärast ja see asi aeti korda sealsamas köögis. Külalisele asetati tool ukse kõrvale või ahju suu ette, peremees ise istus laua

K. Pätsi Kloostrimetsa talu sulase köök annab aimu, millised võisid need olla mujalgi. EFA, 1930ndad.

Sulase elutuba Kloostrimetsa talus erines ilmselt enamiku ametivendade omast, ent mingi ettekujutuse nende elutingimustest siiski annab. EFA, 1930ndad.

äärde, küljeti, et oleks näoga rääkija poole. Kuigi tagumised toad olid alati korras, peeti tööpäevadel juhuslikult tulnud võõra tagatuppa kutsumist liigseks peenutsemiseks. (KV 946: 204 Tori)

Kohustuslikeks ruumideks talumajades kujunesid toiduainete panipaigad – sahvrid. Suuremate talude suuremais majades oli neid tavaliselt rohkem kui üks – kaks-kolm pererahvale ning üks-kaks tööperele. Leidus talusid, kus eri sahvreid oli rohkem, näiteks oli eraldi piimasahvreid või loomasöödasahvreid

jmt. Sahvrite viimistlus ja sisustus oli veel tagasihoidlikum kui köökides. Toiduainete paigutamiseks olid seintel lihtsad riulid, võis olla ka mõni laud, osa asju võidi panna ka lihtsalt põrandale. Sahvris hoiti ka toidunõusid: leivaastjat, piimanõusid, potte ja padasid. Siin seisis taarinõu ja mõnikord säilitati ka hoidiseid.

Suurim ruum taluhäärberites oli peaaegu alati peretuba. Üldiselt saab seda võrrelda vana rehetoga või hili-semast ajast rehemaja suure eeskamb-ri-ga. Siin söi, tegi tubaseid töid, puhkas

ja magas talu tööpere: poisid, tüdrukud ja karjane. 19. sajandi lõpupoole hakkas inimeste soov olla omaette üha rohkem peegelduma ka taluelamute ruumijao- tuses – nüüd ehitati meestööliste ja tüdrukutele eraldi magamistoad, vahel tehti neile isegi eraldi elutube.

Peretubade viimistlusaste ja sisus- tus erinesid peremehe ruumidest tagasihoidlikkuse ja lihtsuse poolest. Valdavalt olid seinad katmata palki- dest, harvem ka krohvitud, laed olid nagu köögis ja sahvriski löödud Poola laudisega. Põrand oli peretoas tavaliselt värvimata laudadest. Tavapärase sisustuse moodustas pikk söögilaud, mis paiknes kas traditsiooniliselt otsaga vastu akent nagu rehetoas või uutmoodi, keset põrandat. Kahel pool söögilauda olid pikad pingid. Seinte ääres seisis 3–4 voodit ja mõned too- lid. Ka oli siin tihti toidu- ja nõudekapp, sängiserva all kasis hoidsid poisid oma varanatukest, seljariided ja käterätt olid voodi kohal nagis või naela otsas. Päril tavaline oli see, et peretoas, mis oli ühtlasi töötuba, asusid vook ja kan- gasteljed. Puutööpinke leidis taluhäär- berites harva, rohkem oli neid rehma- jades. Peretoa valgustamiseks kasutati väikest klaasiga petroolilampi, mida sai seinale kinnitada. Suuremais taludes andis peretoas valgust suurem, kuid lihtne laia plekkkupliga laelamp, mis rippus söögilaua kohal. Kell oli sellal peretoas suur haruldus, maja ainus kell asus reeglina peremehe poolel. Pere- toas ei mäletata olnuvat ei aknakardi- naid, põrandariideid ega muud sarnast. Enamasti köeti seda ruumi suure lihtsa tellistest leivaahjuga.

Vanemate häärberite söögi- ja magamistubades oli märgata vana- de rehekambrite ja isegi rehetoa

sisustuslaadi mõju. Näiteks pikk söögi- laud asetati traditsiooniliselt otsaga vastu akent, mitte keset tuba nagu nägi ette uuem mood. Igapäevaselt oli söögilaud katteta, ainult pühapäevadel ja pühade ajal pandi selle peale valge lina. Tasapisi hakkas 20. sajandi algul igapäevase lauakattena moodi minema vahariie ehk vakstu.

Sagedasti oli söögituppa paiguta- tud lihtne toidukapp lauanõude ja toi- duainete hoidmiseks, jõukamais talu- des võis selle asemel olla ka hoopis uhkema välisilmega puhvetkapp.

Väga sageli paiknesid söögitoas vanaperemehe-perenaise, vahel harva ka mõne teise pereliikme voodid. Need olid kaetud triibuliste villatekkidega, päitsis kaks ülestikku patja.

Pererahva söögitoas asus ka suur seinakell, mille järgi taluelu korraldati. Söögitoas oli lihtne tumedam mööbel nagu see mujal rehetarekambreis sel ajal oli. Kuna siin elasid vanemad inime- sed, oli päris loomulik, et nad juhindu- sid ruumi sisustamisel ja kujundamisel oma noorepõlve eeskujudest, milleks oli eelkõige rehemaja tagakamber.

Talumaja magamistoas oli pere suu- rusest sõltuvalt kaks või rohkem voodit ning lisaks oli siin tavaliselt ka veel häll (vt foto lk 48). Siin magas tavaliselt talu peremees oma naise ja väiksemate lastega. Peale voodite oli magamistoas kindlasti veel laud akna all, riidekapp ja/või kummut. 20. sajandi algul oli ka siin enamasti samasugune lihtne tume mööbel nagu tarekambreis – tume- daks värvitud-peitsitud puuvoodid, kapid, kummutid, kaunistatud treitud nuppude ja nikerdustega. Arusaada- valt leidis suuremais ja jõukamais taludes ka hoopis paremini sisustatud magamistube, kus olid hoopis heledaks

peitsitud ja lakitud väärspuust voodid, riidekapid ja kummutid. Leidus nikerdistega toole, punasest puust poleeritud lauakesi, peegleid ja muud sarnast. Slingi olid voodid tavaliselt kaetud triibuliste villatekkidega, päitsis kaks sulgpatja. Levima hakkasid ka valged päevatekid, voodi kohale riputati pildiga vaipu. Akende ees olid kas kodukootud või osturiidest õhukesed kardinad, põrandal kaltsuvaibad.

Väga levinud komme oli paigutada kummutile mitmesuguseid nipsasjakesi: peegleid, küünlajalgu, raamitud fotosid jmt. Magamistuba valgustas väikese valge, rohelise või kollase kupliga laualamp.

Lausa märgilise tähendusega ruumiks taluhäärbereis, hiljem ka väiksemais talumajades, kujunes saal. See asus reeglina maja aiapoolsel küljel, nurga peal. Saalist viis uks verandale, kust pääses otse aeda. Põhimõtteliselt täpselt samas kohas ja samasugused olid saalid Läti talumajades. On põhjust arvata, et saali sisustamises võidi Lõuna-Mulgimaal eeskuju võtta peale mõisate ka Läti taludest. Lätis olid talud 19. sajandil üldiselt paremal majanduslikul järjel kui Eestis ning ka kodukultuurilt olid lätlased meist ees. Tuletame meelde kas või talumaja uuendamise aktsiooni 19. sajandi alguses, mil Läti talusid toodi meile eeskujuks küll korstnate, küll lahkelamute alal. 19. sajandi keskel tegi sedasama J. V. Jannsen, kes ei jõudnud ära kiita Vidzeme talumajade avarust, puhtust ja ilu.

Saal kuulus raudkindlalt Mulgimaa, laiemalt ka kogu Eesti suurtalude elamute juurde (vt fotod lk 77, 78, 79, 81, 85). On teada, et esimesena (1870) olivat pehme mööbli komplekti ja suure seinapeegli endale muretsenud Halliste

kihelkonna Uue-Kariste valla Nahksepa talu, kus muuseas esimesena pandi ka tapeet seina. Saalisisustuse iseloom, stiil ja tase sõltus peremehe-perenaise haridusest, maitsest, arusaamadest ning talu jõukusest. Kindlasti seisis saali keskel neljakandiline või ümmargune linaga kaetud ja toolidega ümbritsetud laud. Neid oli erinevas stiilis ja laadis – küll Läti toole, riidega kaetuid kõvu või pehmeid polstertoole. Saali nurka, kahe akna vahele paigutati sageli sohva, mille ees oli veel teine, väiksem laud. Väga sageli seisis siin traditsiooniliste nipsasjade, piltide ja peegli kummut. Vähe polnud neidki häärbereid, kus saalis oli klaver või koduorel.

Kindlasti oli saalis potililli, mis olid paigutatud põrandale, lillelaudadele, samuti akendele. Neid võis olla päris rohkesti – 1902. aasta üleskirjutuse järgi oli Hallistes Põka talus 12 ja Kõrvel 11 erinevat toalille. Mulgimaal olid tollal armastatud toataimed kummipuu, oleander, mirt, asparaagus ehk spargel, filodendron, fuksia, palsam ehk balsamiin ja erinevad sibullilled. Näeme nende hulgas taimi, mis on üle Eesti, nii maal kui linnas olnud populaarsed ka palju hiljem. Pidude ja pühade puhul ehiti saali ja teisi esinduslikumaid ruume ka lõikelilledega.

Saaliakende ees olid alati kardinad – enamasti omakootud koekirjakangast või siis äärepitsidega kaunistatud ostetud riidest. Sageli riputati saaliseintele pilte – esivanemate ja pereliikmete ülesvõtteid ning erinevaid trükipilte. Saali valgustamiseks kasutati tavaliselt maja kõige suuremat ja uhkeimat lampi. Sõltuvalt talu jõukusest ja peremehe maitsest oli neid üpris erinevaid. Mõnes kohas oli päris lihtne

plekkkupliga lamp, mida teistes taludes kasutati tavaliselt peretoas, teisel jälle uhke, kettidel rippuv keerukalt kujundatud klaaskupli ja õlipaagiga laelamp, mõnes talus aga suurema kupliga laualamp. Leidus ka häärbereid, kus kohtas elegantseid põrandalampe.

Mõnedes talumajades oli omaette kirjutustuba ehk kabinet, kus peremees korraldas talu juhtimist. Varaseim, Esimese maailmasõja eelsest ajast pärit kirjutustoa kirjeldus käib Polli valla Tulli talu kohta. Seal oli olnud kaks linaga kaetud lauda, toolid, pulkadest raamaturiiul, süng külalise jaoks ning seinal põdrasarvest nagid. Paar kirjeldust on ajast pärast Esimest maailmasõda. Helme kihelkonna Lahtre talu kirjutustuba oli kahe poolega kirjutuslaud, nahkpõhjaga tool, kirju katteriidega diivan, kaheosaline puhvetkapp, põrandal vaip, akna ees heegeldkardin. Ühes teises Helme talus, Mäeotsal, koosnes kabineti sisustus kirjutuslauast, lihtsast raamatukapist, kummutist, valge päevatekiga voodist, akna all olid lilled, põrandal vaip ja akna ees ostetud pitskardin. (Troska 1970: 53-67)

Üksikasjaliku kirjelduse oma kodutalu Kamara-Peetri elumaja ruumide ja sisustuse kohta koostas 1989. a Salme Nael:

"Esikute, köögi ja veranda seinad olid värvitud õlivärviga, samuti kõik laed ja põrandad. Kõik teised toad olid maast laeni tapetseeritud peenemustriliste tapeetidega, kus oli ka porte-riba. Uksed ja aknad olid värvitud õlivärviga valgeks, ahjud olid tavalistest pottidest ja pealt õlivärviga tapeedi toonis värvitud.

2.¹⁰⁷ Pliit oli praeahjuga, köögis oli ka suur katel ja leivaküpsetamise ahi. Köögis oli veel suur köögikapp-riiul ja pink vee-pangede paigutamiseks ja korstnajaalg. Köögist läks uks ka väikesesse sahvrisse.

3. Ka kasutati esikut, kuhu läks uks söögitoast, sahvrina. Uks välja oli kogu aeg lukus.

4. Teenijate toas elasid teenijatüdruk ja kaugelt sugulane, omanikega umbes üheeaaline vanatüdruk-virtin. Toas olid nende voodid ja kapid. Maas oli põrandariie, akna ees pitskardinad.

5. Meestetoas olid vendade Eeduardi ja Jaani voodid, suur laud otsaakna all, toolid, mugavad leentoolid, väiksem laud nurgas, millel raadioaparaat, laua kõrval telefon seinal, kahe akna vahel suur raamaturiiul, millel all kapp. Selle riiuli ees väike ümmargune laud pitslinaga ja nipsasjadega. Voodi kõrval tugitool ja ahju ja voodi vahel riidevarn. Maas põrandariie, akende ees pitskardinad. Vooditekid olid villased, musttrilised, padjapiüürid pitsidega; nii teenijate kui ka meeste toas olid seinal veel käterätivarnad. Maale seinal ega lilli ei olnud. Seintel olid ainult tabelkalendrid. Suvel olid alati lilled vaasidega laudadel.

6. Sellest esikust läks trepp teisele korrusele, kus kummaski elamu otsas oli üks tuba. Neid ei kasutatud elamiseks, seal hoiti veranda korvmööblit ja muid mööbliesemeid. Seal magati, kui oli palju külalisi, seal olid ka ahjud sees. Pööningul olid truubid, mis ühendasid nii ülal- kui ka allkorruse ahjusid korstnatega.

7. Veranda oli nn klaasveranda nagu näha fotol. Uksed olid kahe poolega.

8. Esikus oli 2 kappi, kus olid meeste riided. Seal olid ka riidevarnad seintel ja vahest ka vaip põrandal.

9. Pimetuba, kuhu pääses söögitoast. Üle kogu pimetoa ulatus hiigelsk-kirst, kus hoiti talu linase riide tagavarasid; käterätikuid ja voodilinasid, suurrätte jne.

10. Saalis oli stiilne mööbel: ovaalne nikerdatud ja poleeritud laud, sohva nikerdatud seljatoe ääri, kaetude otsade ja

107. Numbrid tähistavad vastavaid ruume häärbere põhiplaanil (vt lk 214).

Univere talu häärberi (1906) veranda kahekordsed ukсед pidid sooja hoidma. H. Pärdi, 2007.

jalgadega. Samasugused olid ka 4 tugitooli ja 12 tooli. Mööbel oli kaetud roheka põhi-värvusega ripsiga, millel olid mitmes roosa ja kreemi toonis pojengid ja tulbid. Komplekt oli väga ilus. Ka trümoopeegli puitosad ja raamatukapp olid samas stiilis. Saalis oli ka Anette-preili suur riidekapp, mille ustel olid reljeefsed vesiroosid. See oli hili-sema aja toode. Kapi kõrval oli klaver too-liga ja maas hiigelsuur biidermeieri stiilis roosivanikuga ja nurgamotiividega vaip. Kuna häärberis ei olnud elektrivalgustust ega veevärki, siis valgustamiseks olid suu-red ja uhked lambid, saalis kristalltilguti-tega laelamp, söögitoas samuti ilus laelamp pronksist kettide ja õlinõuhoidjaga, valge kupliga. Teistes tubades olid tavalised 15-liinilised laualambid klaas- või nikkel-pommidega õli jaoks.

11. Preili Anette tuba. Seal oli voodi, voodi ees väike ovaalne väljaõmmeldud vaip, maas suurem vaip (plüüsist), laud, leentoolid, toolid, nikerdatud kummut koos peegli ja selle all asetseva ilulaekaga. Ka peegliraam oli rikkalikult nikerdatud. Voodi jalutsis oli veel punutud reisukorv. Preili Anette ja tema õde Pauline, samuti vennad Julius ja Carolus olid lõpetanud Pärnus koolid – poisid saksa poisslaste gümnaasiumi ja tüdrukud kõrgema tütarlaste kooli. Mõlemad õed läksid Venemaale mõisnike ja rikaste kaubahär-rade perekondadesse guvernantideks – peamiselt lastele saksa ja prantsuse keelt õpetama. Nad said koos oma leivavane-matega kogu Euroopas palju reisida ja olid hästi toredad inimesed. Kodumaale tulid nad tagasi esimese ilmasõja puh-kes. Vendadest lõpetas Julius Moskvast ülikooli, õppis rohuteadust ja töötas kogu elu Paldiskis apteekrina. Vend Carolus aga rändas välja Ameerikasse ja jäi teadmata kadunuks. Vend Jaan käis mõne aasta Pärnus gümnaasiumis, siis tuli koju tagasi

vanematele appi ja Eduard käis vaid kohalikus küla- ja kihelkonnakoolis.

12. Söögitoas oli keset tuba suur ümmargune söögilaud, toolid ümber, saali ja pimetoa ukse vahel oli hiigelsuur puhvetkapp, ikka jälle nikerdustega. Üle-mised kapid klaasustega, alumised puust, nikerdustega kaetud ustega. Kogu puhvet oli täis nõusid. 24 inimese lõunaserviis, jumalikke tee-kohviserviise, Euroopa rei-sudelt toodud, oli vist küll 5–6 komplekti, klaase, vaagnaid, muid taldrikuid, magus-söögiserviise, sahtlid täis lauahõbedat ... Söögitoas oli ka suur raamatukapp, klaas-ustega, laiem ja suurem kui see, mis asus saalis. See oli täis saksakeelseid nahkaköi-detud leksikoni väljaandeid, Welhagen ja Klasingi¹⁰⁸ kuukirjade köiteid, prantsuse, saksa, eesti ja venekeelseid raamatuid.

See pisike kuubik plaanil aga oli raudne rahakapp, tolle aja pärandus, mil pereisa Juhan Kull pidas linakaupmehe ametit.

Kõikide akende ees olid tüllpitsist kar-dinad. Kardinaid oli palju ja paljumustri-lisi, neid vahetati sageli. Preili Anette kum-mutil oli palju Moskvast ja mujalt kaasa toodud nipsasjakesi, hästi ilusaid ja vai-mukalt valmistatud, mitte seitset elevanti nagu see korra moes oli. Nipsasjakesi oli ka saalis trümoopeegilaul. "Sohvalaul" aga olid sametiste kaantega ja metallilus-tustega perekonnaalbumid. Kamaral oli ka toruga grammofon."¹⁰⁹

See kirjeldus koos põhiplaanile märgitud mööbli ja muude eseme-tega annab hea pildi ühe jõuka Mulgi talu elamust ja selle sisustusest 1930. aastail. Suurem jagu sisustusesemeid pärines ilmselt 20. sajandi algusest, uuemaist on ainsana mainitud "preili Anette" riidekappi saalis. Ülevaatest ilmneb, et Kamara talu sisseseade sar-nanes väga suurel määral Tartumaal asuva Lepiku talu interjöörile nagu see

108. Saksamaal Bielefeldis asunud kirjastus.

109. S. Naela kiri EVMi teadusdirek-torile 17. 02. 1980

kolmas uks oli põhja pool ja sellest esikust pääses otse peretuppa (nn suurde tuppa). 1936. a pandi see uks kinni ja esikust tehti sahvri. Neljas uks oli aias, sealt sai palkonisse ja saali. Sealtkaudu peaaegu ei käidudki. Meie pere ja tööinimesed käisid ühepoolsest uksest. Sellest sai esikusse, sealt kööki ja peretuppa, eestuppa. Nn paraadsissekäigust suurte kahepoolsete klaasustega (samasugused nagu palkonil) sai vanaperenaise (meil öeldi vanapere) Mari Kissa poolsesse majaossa. Sellest uksest käisid ka taluomanikud Varikud, kui nad suvel maal suvitasid ja nende teenijad. 1936. a oli meie pere kasutada kaks tuba – elutuba ja magamistuba. Ühiseks kasutamiseks oli suur peretuba ja endisest sahvrist tehti teenijatüdrukute tuba.¹¹¹

Elumaja vundament oli tehtud maa-kividest, mis olid tsementmördiga ühendatud. Vundamendi sees olid tõenäoliselt drenitorudest (nende moodi) õhu- ja tuulutustorud. Vundamendi kõrgus oli nii suur, et ma mahtusin põranda all vabalt istuma (umbes 70–80 cm). (Küüditamise ajal olin ma põranda all üle nädala, istusin tuulutuse õhuavade juures, sest seal nägin ka lugeda.) Põranda all oli liiv ja sellel põrandatalad (tahutud palkidest-prussidest). Neile prussidele, mis olid teatud vahemaa järgi, olid löödud naeltega punnitud ja hõõveldatud põrandalauad. Põrandalauad olid laiad ja küllaltki tiheidalt üksteise vastu (pragusid peaaegu ei olnudki), st tehtud kuivadest laudadest. Suure- ehk peretua põrand oli värvimata. Selle igalpäevane valgeksküürimine oli suur töö ja selle toa pesemine võttis palju aega. Köögis oli hall sile tsementpõrand. Kõikides teistes tubades ja muudes ruumides olid põrandad värvitud pruuni põrandavärviga. Seinte ääres olid põrandalauadel põrandaliistud, mis samuti olid pruuniks värvitud. Tubade seinad olid

tehtud palkidest. Palkid olid üle löödud krohvimattidega ja krohvitud-lubjatud. Suure peretua vahesein, mis tehti enne sõda, oli laudadest, ka ülemise korruse tubade vaheseinad olid laudadest. Alumise korruse laed olid nagu seinadki krohvimattidega ja krohvitud-lubjatud. Ülemisel korrusel olid laudlaed ja värvitud valgeks, seinad helepruuniks.

Meie Longis elamise ajal ehitati kööki pumpkaev, teistes taludes polnud sedagi.

Longis oli küttekolleteks kolm ahju, kaks allkorrusel, üks üleval. Need olid pottahjud. Sooja andsid ka pliidi- ja katlamüürid ning leivaahi. Leiba tehti igal nädalal. Katla all oli (v. a suvel) päev läbi tuli. Peretua soemüür oli alati soe ja ahjukapis sai kuivatada sokke, kindaid ja muid märgi esemeid; sai istuda, mõnuleda ja lugeda. Ka elutoas, kus oli pliidi soemüür, oli kaks ahjukappi. Neist üks oli nii suur, et kaks väiksemat last võisid seal istuda. Toad olid kõrged ja külmal talvel eriti soojaga hiilata ei saanud. Kütta tuli iga päev üsna kõvasti. Põrandatel põrandavaipu ja põrandariideid polnud, v.a vanaperenaise saal, mida talvel peaaegu ei kasutatud. [---] Longi talu köögis oli suur puuküttega pliit kolme auguga. Aukude peal olid ümmargused pliidirõngad nn rauad. [---] Köögi ukse taga oli pikk pink veeämbrite ja pesukausi jaoks. Pingi all olid padade ja nõudepesuveega seasolgi panged. Oli ka riiul köögis vajaminevate asjade jaoks. [---] Peale nende oli köögis paar väikest pinki, mille peal sai kartulikooremise või mõne muu tegevuse puhul istuda, puudekast. Meie köögis lauda ei olnud, see oleks seganud inimeste käimist suurde ehk peretuppa, elutuppa ja õue. Laual tehtavaid toiminguid tehti peretua laual. Vanapere toas oli väike raudpliit, sellel oli plaat ja pliidirõngaid ei olnud. [---] maja kuivkäimla oli vanaperepoolses otsas. Algul

111. Sahvri muutmine teenijatüdrukute toaks näitab, et üldine vajadus isikliku, intiimsema, ja privaatsema ruumi järele oli kiiresti kasvanud. Paarkümmend aastat varem, maja ehitamise ajal, see veel nii teravalt päevakorral ei olnud. Teiseks näeme, et peretoad olid talumajas jätkuvalt n-ö avalikud ruumid, kus võisid vabalt käia ja olla kõik talus elavad inimesed. Seevastu pererahva ruumid olid teistele suletud.

kasutasid seda sealpoolses otsas elavad inimesed, hiljem ka meie toasoleku ajal. Meile ehitati käimla puukuuri aiapoolsesse otsa/nurka. [---]

Vanaperel oli üsna suur saal, kuhu sai minna koridorist kahepoolsete uste kaudu või palkonist (viimase ukse olid enamasti kinni). Saalis oli kaks suurt maast peaaegu laeni nikerdustega peeglit, millel umbes poole meetri kõrgusel oli nikerdustega plaat ja sellel mõni nipsasjake. Need olid uhked suursugused peeglid eriti meie, laste, silmis. Keset tuba oli suur-lai laud, millel olid jämedad treitud jalad, viies jalgisegi laua keskel. Laua ümber olid nikerdustega (samasugused nagu peeglitel) toolid. Toolide peal olid valged puuvillased või linased toolikatted seotud toolijalgade külge. Ahjumüüri lähedal seina ääres oli väiksem laud, kus oli raadio. [---] Akendeta seinal rippus peremees Henu, perenaine Mari ja poeg Arnoldi suuredatud ja raamitud rinnapildid (fotod). Põrandal oli peaaegu meetrilaiune ja pikk põrandariie, mis oli lastud kududa telgedel. See oli villane punastes-kollastes toonides mustriaga. [---]

Suures peretoas oli suur-lai söögilaud ja kaks lauapikkust pinki kummalgi pool lauda, mõned toolid. Kummalgi pool toa otsas oli kaks voodit. Põhjapoolse akna all oli kruvipink, leivaahju taga nurgas ema riidekirst, üks nn laiskliisu tool ja sara-puuokstest tehtud omapärane korvtool. Leivategemise ajal seisis suures toas soojas ka leivamõhk (astja). Igal nädalal tehti leiba. Ühte peretoa nurka ehitati maast laeni seinakapp, kus hoiti toiduaineid ja sööginõusid, mida igapäevaselt tarvitati. Kui karja kontrollassistent oma ringkäigul meile jõudis, siis temagi suur kast (mida talust tallu veeti) oli suures peretoas. Seina ääres olid mõned nagid, kuhu sai riideid riputada, kuivatada.

Peretuba oli kogu pere söögituba ja sulaspõiste magamistuba. (Suvel meeldis neil ka küünis heinte sees magada. Teenijatiidrukudki ei maganud alati toas – neil oli aidas igal oma suur tühi viljasalv, kuhu oli viidud voodi, tool ja kombineeritud lauake). Talvel tehti peretoas mitmesuguseid töid. Toodi tupp kangasteljed, kääriti ja kooti kangaid, toas oli siis ka vokk, kraasiti villu ja kedrati. Kruvipingil meisterdati igasuguseid asju ja mööblit (pinke, laudu, vajalikke kappe ja riivleid), hööveldati vajalikke laudu jne. Talvel oli peretoas ka laste mängumaa, seal oli laaste, naelu, haamreid, höövleid. [---] Pühade ajal, eriti enne pühi, sai suure laua ääres osaleda korpide, pirukate, saiade tegemise juures ja munapühade ajal sai igauks mune värvida-lakkida. Kui Longis oli simman, siis tõsteti mööbel kokku või viidi mujale ja peretoast sai tantsuruum – pingid, toolid seinte ääres. [---]

Elutoas oli söögilaud, toolid, nikerdustega ja kenade uksetahvlitega riidekapp ja suur kolme poolega (peaaegu laeni) nikerdustega (viinamarjakobarad, pirnid jm puuviljad) puhvet. Alumistes kappides olid pesud, ülemistes nõud. Ülemise ja alumise kapi osa vahele jäi umbes 0,5 m tühimik, kuhu sai panna muid asju. Magamistoa ahju müüri vastu oli korvtool, kus võis istuda paar inimest. Akna lähedal seinal oli peegel ja selle all ümmargune laud. Elutoas pakuti külalistele süüa." (ERM KV 152: 52-85)

Eluruumide laed ja seinad viimistleti kõige sagedamini savikrohvi ja lubi-värviga. Neid oli kasutatud juba 1860. aastail nagu võib näha Penikerdi talu elumajas Kallistes.

Ida-Eestist pärit naine (*1912) meenutab:

"Vanad Tudulinna talumajad olid ühe plaani järgi ehitatud avarate kambritega madalad ehitised. Metsa oli külluses,

Valgekslubjatud laudseinale kantud omalaadne värviline muster Hilumaal Selja külas Matse talu rehemajas. EVM. J. Metslang, 2011.

ehitusmehi igas talus, ja kui plaan oli olemas, kerkis küla täis ühesuguseid elamuid. Küla pered olid sugulussidemetega tihedalt seotud ja sellest tuligi see põhimõte, et "mis on sul, võib olla ka mul" ja räägiti vanaaja naljajuttu sellest, et kõikidel majadel pidi olema katusel kolm korstnat ja kui seda majas vaja ei olnudki, ehitati kolmas korstnaots katusest ikkagi välja. Igal ruumil majas oli oma nimetus. Kamber tähendas perekonna ühe või mitme inimese isiklikku elamisruumi. Sõna juurde lisati nimi, kellele see kuulus, näit. isa-ema kamber, vanaisa kamber jne. Järgmine tähtsam ruum oli töötuba, see kuulus tervele taluperele ja selles ruumis kudusid naised kangaid ja mehed

tegid puutööd või muid talus ettetulevaid töid. See oli avaram ruum majas ja kogu päeva oli see pere ühine töötegemise koht. Mis aga Tudulinna talumajades kindlasti eraldi ruum oli, see oli söögituba. See oli pikem kitsas ruum, kuhu mahtus vaid pikk söögilaud kahel pool pikkade istepinkidega. Ruumi mõlemas otsas oli vaid ühel pool suur kapiga seinakell, mida pommidega "üles tõmmati" ja teises otsas oma külameistri valmistatud toidunõude kapp. Pääle nende ruumide oli igas majas "saal", s.t külaliste vastuvõtmise ruum. See oli paremini sisustatud ruum, selles ruumis oli peamiselt pereema kummut, suurem laud (harilikult lauaklappidega lahtitõmmatav), mõned toolid ja ka mõnes majas

külameistri tehtud sohva – kõva polstriga seljatoega mugavam istekoht. See ruum oli maja esindusruum, selles peegeldus taluperenaise ilumeel ja maitse. Erilist luksust siin ei olnud, aga puhtuse pidamine torkas eriliselt silma.

Kummuti pääl oli kindlasti peegel, kupliga petrooleumilamp ja mõni kingituseks toodud portselanist iluasjake. Mis aga ka enamasti iga kummuti pääl ilutses, oli "sattul" [sks k Schatulle, H. P.]. See oli naispere ehtesjade, kirjade, piltide või väärtasjade hoidmise karp. Põrandal olid kaltsudest kootud heledamat tooni põrandariided ja vaibad, aga seinavaipu ma talumajades ei mäleta. Need tulid mõni aeg hiljem ja olid villase või linase riide peale tikitud luigepaar või hobuseraud ristikehina lehtedega. Need käsitöösemed kadusid aga ruttu, kui pääle Vabadussõda tuli uus kultuur külaellu ja see avaldus ka naiste käsitöös /.../ Minu lapseas oli tubade sisustamisel mõnes asjas eeskujuks võetud mõisa majapidamisest. Klaver oli minu koduküla sümbol, oli väga vähe talumajasid, kus see puudus." (KV 746: 21-22, 23 Tudulinna)

Kodus hakati selgemalt märgistama alasid, kuhu sisenemiseks kehtisid kindlad reeglid nii võõraste kodakondsete (sulased, teenijad jne) kui ka oma pere liikmete jaoks. Mulgimaal sulaseks olnud saarlane mäletab 1930. aastaist:

"Siis ei tohtinud minna ei pererahva tubadesse, välja arvatud söögituba, rehetuba, kus panid enda riided ja jalatsid kiu vama ja magamiskamber. Tavaliselt oli see rehetuba." (KV 751: 130 Jämaja)

"Isakodus oli 2 tuba, milles iga päev ei käidud. Ja polnud ka asja sinna minna, sest kogu talu elu käis köögis ja magamistoas. Suur tuba ja puhastuba olid kasutusel siis, kui tuli külalisi pühade ajal või tähistati mõnd pere sündmust.

Seal olid põrandatel uued tekid, sohvad, linnast toodud toolid jne. Lühidalt, need toad hoiti puhtad ja korras ja nendes [oli] kasina talumööbli parem osa." (KV 746: 442 Paasvere)

Kasvanud privaatsuse- ja intiimsusevajadusest johtuvalt eraldati muudest ruumidest üpris rangelt peremeheperenaise magamistuba.

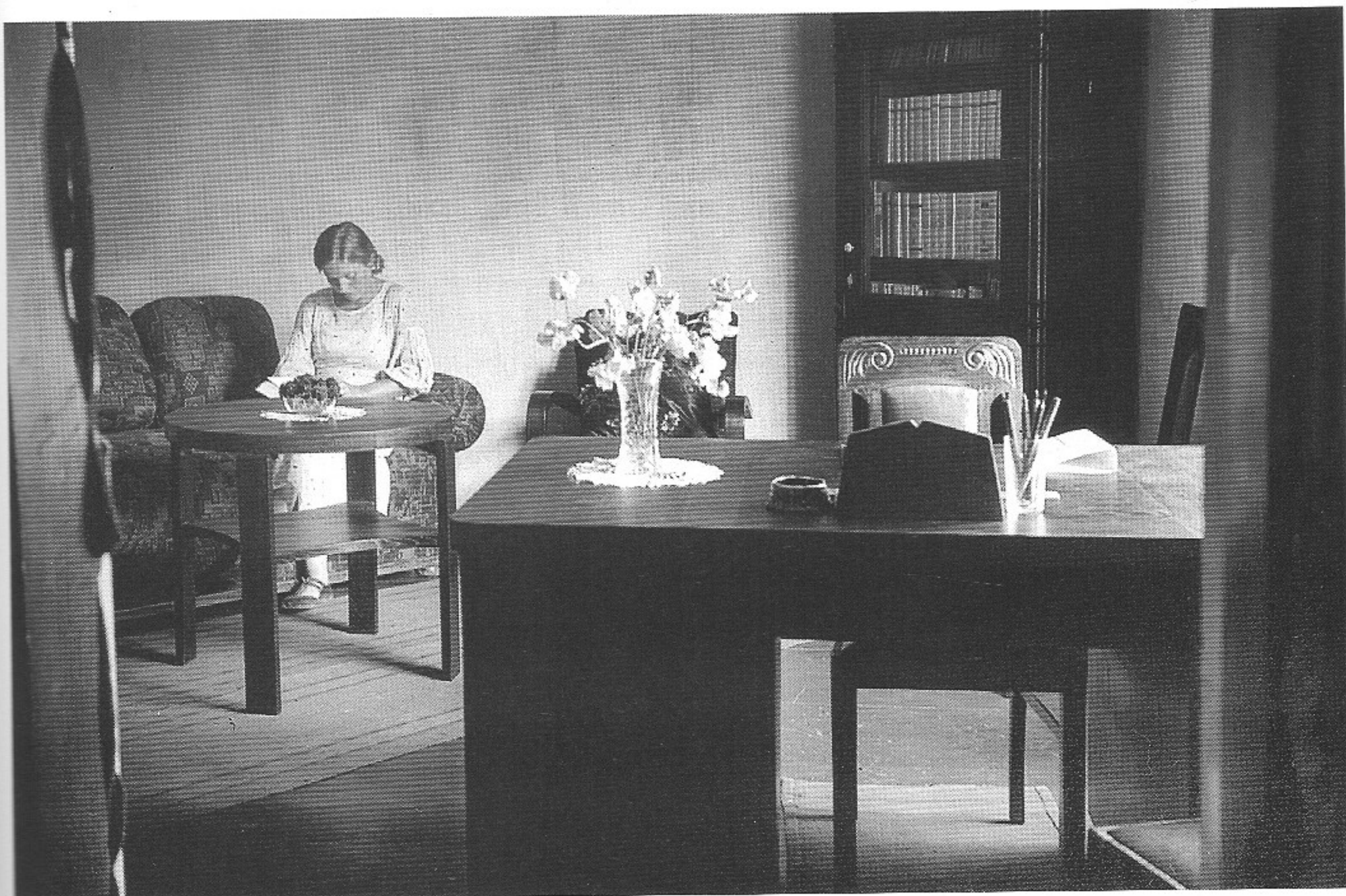
"Tuba [isa-ema magamistuba, H. P.] oli puhas ja korras alati. Osalt kindlasti ka sellepärast, et kõigile teistele pereliikmetele, loomulikult ka võõrastele, oli see tuba tabu. Võiks öelda, et mingi kirjutamata ja väljakuulutamata seaduse järgi me teadsime, et sinna võib minna siis, kui kutsutakse (hõigatakse!) ja siis, kui kästakse: too mu prillid! too kamm! too käärid! too mu suitsupakk! Ja nõnda edasi." (KV 946: 205 Tori)

"Sünnikodu kõige ilusam tuba oli isa-ema tuba. See oli väga intiiimne, aga ema vestles sugulastega ikka seal, niipalju kui taluperenaise tööst aega üle jäi. Isa [oli külavanem, H. P.] külalisi võeti vastu avaras köögis ja vesteldi suure köögilaua taga. Ema pakkus kohvi." (KV 945: 319 Jõhvi)

"Otsakamber kuulus isale ja emale. Siin oli voodi, akna all väike laud, millel seisis piibel ja lauluraamat, isa prillid ning samuti ajalehed. [---] Sellesse kambrisse läksid lapsed vaid vajaduse korral, kui oli tarvis isa või ema käest midagi küsida. Aga kui ukse avamisel nähti, et isa luges piiblit või laulis, siis ei mindud segama." (KV 751: 78 Jämaja)

"Tagumine puhas tuba oli talus nagu mingiks pühamuks. Põrandaid katsid triibulised kodukootud kaltsust põrandariided, kummutile või lauale heegeldati linikuid, akende vahele vatikihi pandi talveks iluasjadena mereäärest leitud elektripirne. Lakke riputati suurem

Harjumaal asuva Nõva kooli juhataja elutuba-kabinet esindab maaharitlase elustiili 1930. aastail. EFA.

petrooleumilamp, mille traadist osad mähiti värviliste krepp-paberitega, seintele riputati perekonnapiilte. Seal hoiti ka mitmesuguseid mälestusesemeid.” (KV 939: 253 Kihelkonna)

“Ranna talu [kirjutaja ema kodutalu, H. P.] kord ja puhtus oli teada kogu ümbruskonnas¹¹². Külalapsed öelnud korduvalt: “Tet’el ju söhuke sakste elamine”. Meie kodus olid juurdunud kindlad tavad: igahommikune, laupäevane ja pühadeelne korteri koristamine (2).

Siinjuures tahan lisada, et meie peres olid voodid nagu “pühad paigad”, see tähendab: nendele ei istunud, ei visatud

käest asju, lapsed ei mänginud kunagi vooditel (nagu külaperedes nägime lapsi tegevad) (7).

Mida võõrad arvavad me kodust, seda arvestati kindlasti. Arvestati ka ümbruskonna elanikke, et nad näeksid, milline peab olema ilus kodu (13).

Pidulas [seal olid perel suuremad toad, H. P.] ei söödud kordagi köögis, vaid ikka ja alati nn söögitoas, mis asus köögi kõrval. Seal oli suur ümmagune laud, kaetud valge linaga ja toolid ümber selle. [---] Söögiajaks laua katmine oli mõlemas kodus ühesugune: kasutati ainult portselan-nõusid. (Mitte iial plekkkaussi

112. Kirjasatja vanacma (1869–1922) oli noorena olnud mõisas toateenija, sellest ilmselt ka arusaamad puhtuse-korra kohta.

kas või toidu serveerimiseks). [---] Igaks söögiajaks sai laud kaetud nii, nagu võis igast toleaegeest ajakirjast (Taluperenaine jt) pilte näha. Meil, lastel, olid kõik reeglid selged, kuidas noad-kahvlid jne lauale paigutada.

Meil kodus oli käibel lause: "Söö kodus kui kuninga juures, siis sööd kuninga juures kui kodus". (KV 940: 15, 20, 26 Kihelkonna).

Nõudepesu tehti iga söögikorra järel. Sellist asja, et sööginõud jäävad peale sööki pesemata, ei mäleta küll. Eks selles oli oma osa ka just sellel, et ema oli kodune. [---]

Nõusid pesti ikka sooja veega. Nõusid pesti nõudepesuvannis nagu meil seda nime-tati. See oli plekkvann ja muuks otstarbeks seda ei kasutatud. Nõud ka alati loputati ja pandi siis nõrguma. Ja tingimata kuivatati seejärel." (KV 940: 30 Kihelkonna)

Magamis-tavad

Moodsat koduelu iseloomustab ka vara-semast põhjalikult erinev magamiskor-raldus. Vanasti magasid taluinimesed "nii nagu juhtus ja kus kohta oli" – põhk külje all ja vana kasukas peal. Talvel pidi kogu suur talupere magama koos rehe-toas, mis oli ainus köetav ruum majas. Hea hulk inimesi mahtus magama seina külge kinnitatud paari meetri laiustel lavatsitel, aga alati neist ei jätkunud. Oli väiksemaid, külje- ja otsalaudadega varustatud seinasänge, kuhu mahtus magama paar inimest, selliseid oli rehe-toas mitu. Osa inimesi magas söögi-laua juures asuvail nurgapinkidel, ahju peal või isegi parsil, mõnikord magati ka põrandal. Pidude ajal magasid kõik põrandal õlgedel, sest magamisase-med viidi seks ajaks toast välja. Suvel, soojal ajal, kolisid noored inimesed esi-mesel võimalusel välja magama. Selleks sobisid peaaegu kõik kohad, kuhu sai magamisaseme teha – ait, laudalakk, rehealune, heinaküün. Noortele meel-dis see eriti sellepärast, et pääses ära vanemate valvsa pilgu alt.

"Sui kui rihalune tühi oli, magati rihal küll. Mõnel oli rihal ase, teine magas ree peal või oli oort parandal moas einte peal, kudas juhtus ja kudas kedagi sai. Oli kohe söuksi magamis lauti [aitasid, H. P.] kus

sui magati. Mõnel oli magamis laut aida otsas teisel sauna otsas ja kus kedagid ta omale oli teind. Noored inimesed ja sula-sed suilised nee magasid sui ikka nurga ääri kauda, rihal, lautas ja lauda peal. [---] Noorde inimestel oli see õnneks, kui kevade välja magama pääsis, vanade silma alt äe. Ööse oli oma voli, tüdruk sai poisi juure võtta, poiss võis kauam külas olla. Söüksed noorde suhted olid vanade eest kõik salaja," meenutas Villem Nõgu (*1876) Ridala külast Saaremaalt 1962. aastal. (KV 116: 720 Põide)

Seni kuni magati lavatseil, põrandal ja muudes taolistes kohtades, puudus tänapäeval tavaline voodivarustus – madratsid, linad, padjad, tekid. Külje all olid pikad rukkiõled, mis kaeti linase palakaga, pea alla pandi õlgedega või kaerakestadega täidetud kotike või mõni rõivatükk, peale võeti villane vaip või mõni muu riie, külmema ilmaga lisaks kasukas. Ka voodites magati alguses samamoodi: "Voodi põhja pandi üks kubu pikki õlgi pikuti voodit ja peale lautati takune ruuduline tekk, õhtul, kui õled ülesse kohendati, võeti kastist takune lina, mida silmade alla lautati, puusade ja jalgade kohal ei olnud üldse muud alust kui ainult õled. Enne kui tarvitusele tulid voodi-sängikotid, küljealuselinad ja tekid,

nii 80–90 aastat tagasi [üles kirjutatud 1962, H. P.], magati süngis, kus külje all olid pikad rehega rabatud rukkiõled pikuti aset, õlgedel, kui oli, pääl mõni vana riidehülp, pää all õlekott ja katta võeti kas kasukas talvel ja suvel kergem rõivas.” (KV 109: 763 Röpina)

Sama asja mäletab ka 20. sajandi algul (1910) sündinud vanamees: “Voodipesu selle tänases mõttes minu lapsepõlves (st mõisapuusepa peres) nimetamisväärselt ei tuntud. Olid pikad õled voodis, millel oli suurepärase magada ja lihtne linasest või toimest puuvillariidest heinu täis topitud kotike pea all padja asemel, mis pesti iga kord, kui sisu (heinad) välja vahetati. Arvan, et see toimus mitte tihemini kui kuu või isegi kahe möödumisel, igatahes küll enne suuri kirikupühi või pööripäevi, rääkimata aastavahetusest. Tekid olid meil mäletatavasti minu lapsepõlves enamasti küll lapitekid, mis minu arust olid üsna kenad ja ka soojad, kuna neil oli all vatt või mingi muu vooder.” (KV 945: 80–81 Väike-Maarja)

Õlekotte kasutati voodites paiguti isegi kuni 1960. aastateni: “Minu lapsepõlvkodus ei kasutatud vooditel poestostetud madratseid. Need ilmusid alles 1960. aastatel. Vooditel olid jämedast linasest riidest tehtud põhukotid. Põhku vahetati tavaliselt kord aastas, sügisel, kui vilja peksti.” (KV 947: 154–155 Põltsvaere)

“Aluslinad olid küll olemas [---] Ei mäleta, et pealislinu kasutati (oma kodus) [---] Paasveres (Virumaa) nägin peret, kus voodis olid paljad õled. Ei linu ega muud (1950ndate paiku). Mustust oli seal kandis palju.” (KV 948: 255 Ingerimaa, Virumaa)

“Tekilina või -kotti laste voodites ei olnud. Ainult linnaonule ja isale nõõbiti teki alla poeriidest pitsiga lina, neil olid ka värviliste niitidega väljaõmmeldud lillelise mustriaga tekid.” (KV 945: 378 Väike-Maarja)

“Tagumises magamiskambris ja köögis, kuhu haruharva võõra inimese jalg sattus, polnud puhtusest ja korrast jälgegi. Tean seda sellest, kui vana Kutt suri ja Sander tuli meie isa paluma appi teda pesema ja riidesse panema. Ka mina läksin tookord millegipärast isaga kaasa. Siis sattusingi nende magamiskambrisse esimest korda. Voodis polnud isegi põhukotti, laudadest kastvoodis oli määrdunud lina all sületäis põhku, mis tolmas ja haises. Korstnajakalast läbi imbunud pruun nõgi värvis lubjatud pinna lutikate vere värvi pruunikirjaks.

Ma ei taha sellega alla kriipsutada midagi taunitavat. Niisugune olukord oli paljudes kodudes, sõltuvalt võimalustest ja ka tahtmistest ning harjumustest. Kui sõjaeelsete aastate noored püüdsidki midagi parandada või muuta, pörkus see sageli vanade vastuseisule põhjendusega, et eluaeg on mitmed põlvkonnad niimoodi elanud ja viga polnud midagi, mis siis nüüd äkki viga? Kui tahate, tehke ise oma mingi puhtam nurgake, kuid see ei tohi segada kogu perekonna sissejuurdunud harjumusi. Sellest vastuseisust lähtudes ehitasid mitmed noored tulevased peremehed isatalu õue uue sõltumatu elumaja.” (KV 939: 272–273 Kihelkonna)

“Olid puuvoodid, sees põhukotid (põhku vahetati), linased linad peal, isal ja emal oli tekilina, lastel oli vist vanadest mähkmetest lipakad, mis traageldati teki külge ja jalgadeni ei ulatanud, neid vahetati ka mõnel saunapäeval,” mäletab oma lapsepõlvest 1914. aastal sündinud maanaine. (KV 943: 406 Türi)

“Mõnes peres kasutati pitsilisi ja pilutatud äärega tekilinu, millised nõõbiti vatitekkide külge. Meil sellist “peent kommet” ei olnud. Magasime ilma tekilinata kareda villase teki all, põhukotile laotatud aluslinal. Kellel magades külm hakkas,

võis tekile lisaks peale võtta mõne talvepalitu või lambanahkse kasuka." (KV 940: 156 Muhu)

"Voodites olid magamiseks ölekotid. Need olid koduskootud takustest lõngadest triibulised kotid. Sasiti õled ära ja topiti kottidesse. (Seal peal oli väga hea magada.) Kui õled peeneks läksid, pandi uued õled kotti. Kotil oli lina, padi ja tekk. Vatitekkidel olid tekilina. Suvel magati õhukeste villaste tekkidega. Neil ei olnud linasid all. [---] Ma ei mäleta hästi, kui tihti voodipesu vahetati. Vaadati, kui padjapüürid mustaks läksid, siis vahetati. Aluslinad olid kas kuu aega või vähem. Aluslina keerati pärast teistpidi. Pühadeks pandi ikka vooditesse puhas pesu. Vahel pesti ka tekkisid." (KV 943: 370 Järva-Madise)

Voodilinate teatud aja takka ümberpööramine tundub olevat üpris levinud toiming.

"Pesu vahetati vast kord kuus, 2 nädalat ühtepidi, siis pöörati linale teine kül." (KV 943: 370 J-Madise)

"Meil magati kahe lina vahel," kirjutab Saaremaal rehemajas üleskasvanud vanaeit (*1905). "Oli kohti, kus teki all lina polnud. Isegi jõukal Mulgimaal polnud 1930. aastal teki all lina." (KV 947: 121 Valjala)

Vana naisõpetaja (*1915), kes mäletab oma lapsepõlvkodu väga puhtana, kirjutab: "... tekilinasid ei kasutatud. Ainult külalistele anti magamiseks uus tekk ja tekilina. Taludes olid suured pered: ema, isa, vanaema, lapsed, sulane ja teenijatüdruk. Kes oleks jõudnud neid suuri tekilinasid pesta. Voodipesu vahetati kahe nädala tagant." (KV 943: 394 Peetri)

"Mäletan ka seda, et sulastele ainult aluslina anti. Peale anti korrutatud lõngast kodukootud mustiline tekk. Ma ei saa aru, kas seda tekki oli siis hõlpus pesta." (KV 947: 270 Suure-Jaani)

"Voodipesu jättis mõnigi kord soovida, oli voodeid ju hästi palju. Linasid oli ikka kaks, üks aluslina ja teine teki all, kuigi tekialune lina oli rohkem ümber kaela, kui teki all, sest tekikotte ei mäleta, neid ei olnudki ja lina teki alla õmblemisega ka keegi ei tegelenud. Voodipesu vahetati tarviduse järgi, otsustajaks oli ema silm, kes alati kõik üle vaatas. Poisid, pojad, kes juba künniealised, pidid endid igal õhtul pesema, me, nooremad, saime mõnigi kord jalgu pesemata teki alla pugeda. Vähemalt pühade ajaks olid kõik voodid puhtad ja kui polnud kahte vahetust padjapüüre, tuli üks öö, püüri pesemise ajal, ilma püüriga magada. Pesu vahetus toimus vähemalt üks kord kuus, sest ema hoidis teki all ikka lina, et mitte tekki läikima kasutada, sest niisuguseid näiteid oli mõneski naabritalus näha." (KV 941: 122 Jüri)

Tekilina kasutamine oli sageli pere-mehe-perenaise eesõigus, mis laienes külalistele, kuid mitte oma lastele ega sulastele-teenijatele.

Hoopis teistsugune voodikultuur valitses muidugi linna ja maa haritlastepereades: "Voodipesud olid meil alati ainult valged (autori rõhutusega). [---] Olid olemas tekilina ja aluslina. Nendel oli selge vahe. Tekilina olid absoluutselt ja ainult pitsi või pilutustega (mõnel lisaks ka monogramm tikituna) ühel lina otsal ja teine ots lihtsa masinpalistusena." (KV 940: 31 Kihelkonna)

Eeltoodust ilmneb, et üleüldiseks muutus kahe lina vahel magamine alles 20. sajandi keskpaiku.

Üks mees (*1923) kinnitab, et nii kodus kui ka mitmes Tallinna korteris, kus ta elas, magati kuni 1950. aastate keskpaigani ainult aluslinaga:

"Rehielamu perioodil magasime kolmekesi rehetoa otsas olevas kambris (ema, isa ja mina). Isal ja emal oli kokkulükatav

kaheinimesevoodi, mina magasin väikeses puuvoodis. Voodites olid õlgedega täidetavad kotid. Kasutati ainult aluslina. Teki juures tekilina/-kotti ei kasutatud. [---] Uues elamus maal oli isal ja emal omaette, minul omaette magamistuba. [---] Voodites olid ikkagi õlgedega täidetud aluskotid. Olid ainult aluslinad, tekilina ei kasutatud. [---] Allüürnikuna Tallinnas (1944–1954, suhteliselt uue kolmekorruselise 12 korteriga elamu kolmetoalises korteris, täiesti võõraste inimeste juures) oli minu kasutada omaette väike tuba, mis oli nii söögi-, elu- ja magamistoaks. [---] Ka siin oli ainult aluslina, vatitekk oli ilma ümbrislinata.” (KV 942: 322 Rapla)

Vanasti ei olnud magamiseks minigeid eririideid. “Meesterahvad magasid aluspesus: takustes pükstes ja linastes hamedes, naistel oli magades seljas pääle omakoetud jakuga pikkhammõ (kuni vööni-nabani oli päälmine käistega hammeosa linane, alumine hammõosa kuni poole sääreni oli jämedam takune), veel villane lai kõrtsi-undruk-undrik. Et talvel külmaga soojem oleks magada, kanti ka jalas piki villaseid sukke ja pääs oli naistel magades ka rätik, et juuksed magades ära ei vassuks.” (KV 109: 764 Rápina)

20. sajandil hakkas ühiskond elamuile uusi ja väga kindlaid nõudeid esitama. Selleks oli erinevaid teid: esimese Eesti Vabariigi ajal kasutati kaudseid, nõukogude ajal otsesemalt administratiivseid sunnivahendeid. Eesmärgid olid aga samad – inimeste eluruumid pidid vastama kindlatele nõuetele, muidu neid ehitada ja kasutada ei tohtinud.

Endisaegses argielus leidis palju tänapäeva-inimesele arusaamatut ja isegi vastuvõtmatut nagu näiteks koos magamine. Tänapäeval tähendab kellegagi ühes voodis magamine midagi väga intiimset. 20. sajandi algul jagasid Eesti külas üksteisega aset ühe pere inimesed, enamgi veel – ka talus õõbivaid võõraid võidi panna mõne “oma-inimesega” ühte voodisse magama (vt näit M. Martna rehemaja kirjeldust). Ka vaesemad linnainimesed elasid kitsastes korterites üpris sarnaselt, magades mitmekesi vahetevahel isegi terve perega ühes voodis. Ilmselt ei olnud maalt pärit esimese põlve linlaste jaoks selles midagi imelikku. Kellegagi koos magamisse suhtuti varem tõesti praegusest väga erinevalt: näiteks Sindi kalevivabriku tööliselamus pidid võhivõõrad tüdrukud kahekesi ühes voodis magama, sest tubades oli ainult üks kaheinimese voodi. Muide, üpris sama moodi elati tol ajal ka mujal Euroopas või USAs. Koos ühes ruumis aga eraldi voodites magasid eri soost, eri vanuses ja isegi eri perekondadest pärit inimesed hoopis kauem. Kitsaste olude tõttu magati niiviisi kohati veel pärast Teist maailmasõda.

1920. aastail oli uute, teaduspõhiste nõudmistega kooskõlas ainult väike osa Eesti talumajadest. Sanitaarnormidele vastas ainsana elamute avarus ehk õhuküllasus. Ettekirjutuse järgi pidi eluruumides olema ühe inimese kohta õhku vähemalt 10–15 m³ – sellest piirist allapoole jäi ainult 10% elamuid.

Elumajad ja ehituslikud sanitaarnormid

113. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaülevaadete põhjal.

Tabel 2. Elamute avarus (õhuküllasus m³/in, % üldarvust)¹¹³

	alla 10	10-20	20-30	30-50	üle 50
Harjumaa	12,5	34,9	24,3	20,4	7,9
Järvamaa	13,3	25,5	21,0	24,5	15,7
Läänemaa	10,3	44,9	21,4	17,7	5,7
Petserimaa	25,2	37,0	17,8	12,2	7,8
Pärnumaa	7,4	23,9	21,4	29,9	17,4
Saaremaa	3,9	28,2	38,3	23,6	6,0
Tartumaa	9,3	29,0	23,4	27,6	10,6
Valgamaa	6,9	23,3	29,5	26,6	13,7
Viljandimaa	6,4	23,8	22,2	27,7	19,9
Virumaa	7,0	30,7	22,9	27,4	12,0
Võrumaa	12,0	32,1	19,6	20,2	16,1
keskmiselt	10,4	30,3	23,8	23,4	12,1

Mitmete muude näitajate poolest oli elamute olukord tunduvalt halvem. Valdavalt olid tolleaegseis taluelamuis väga madalad ruumid: minimaalselt rahuldava laekõrgusega (üle 2,5 m) elamuid oli peaaegu 1/3 (tabel 2 esimene tulp). Veel halvem oli olukord loomuliku valguse pääsemisega talumajadesse

(tabel 2 teine tulp). Tervishoiu seisukohalt sobiva suurusega aknaid (akna- ja põrandapinna suhtarv väiksem kui 1:10) oli ainult umbes 1/10 talumajadest, mõnes piirkonnas nagu Petseri- ja Valgamaal puudusid sellised peaaegu täiesti.¹¹⁴

114. Madalate lagede ja väikeste akende jätkuvat tehitamist põhjustas peamiselt talumeeste veendumus, et kõrged toad ja suured aknad muudavad maja külmaks.

115. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaülevaadete põhjal.

Tabel 3. Eluruumide kõrgus (m) ja valgustatus (akna- ja põrandapinna suhtarv)¹¹⁵

	üle 2,5 m (%)	alla 1:10 (%)
Harjumaa	31,7	9,6
Järvamaa	13,3	23,0
Läänemaa	21,9	17,4
Petserimaa	12,5	2,0
Pärnumaa	43,0	8,8
Saaremaa	66,9	7,1
Tartumaa	46,7	15,5
Valgamaa	59,5	3,0
Viljandimaa	39,4	9,7
Virumaa	25,0	23,0
Võrumaa	35,8	9,8
keskmiselt	36,0	11,7

Tegelikult olid valgustingimused ruumides veel kehvemad kui võiks arvata nende andmete põhjal. Sageli

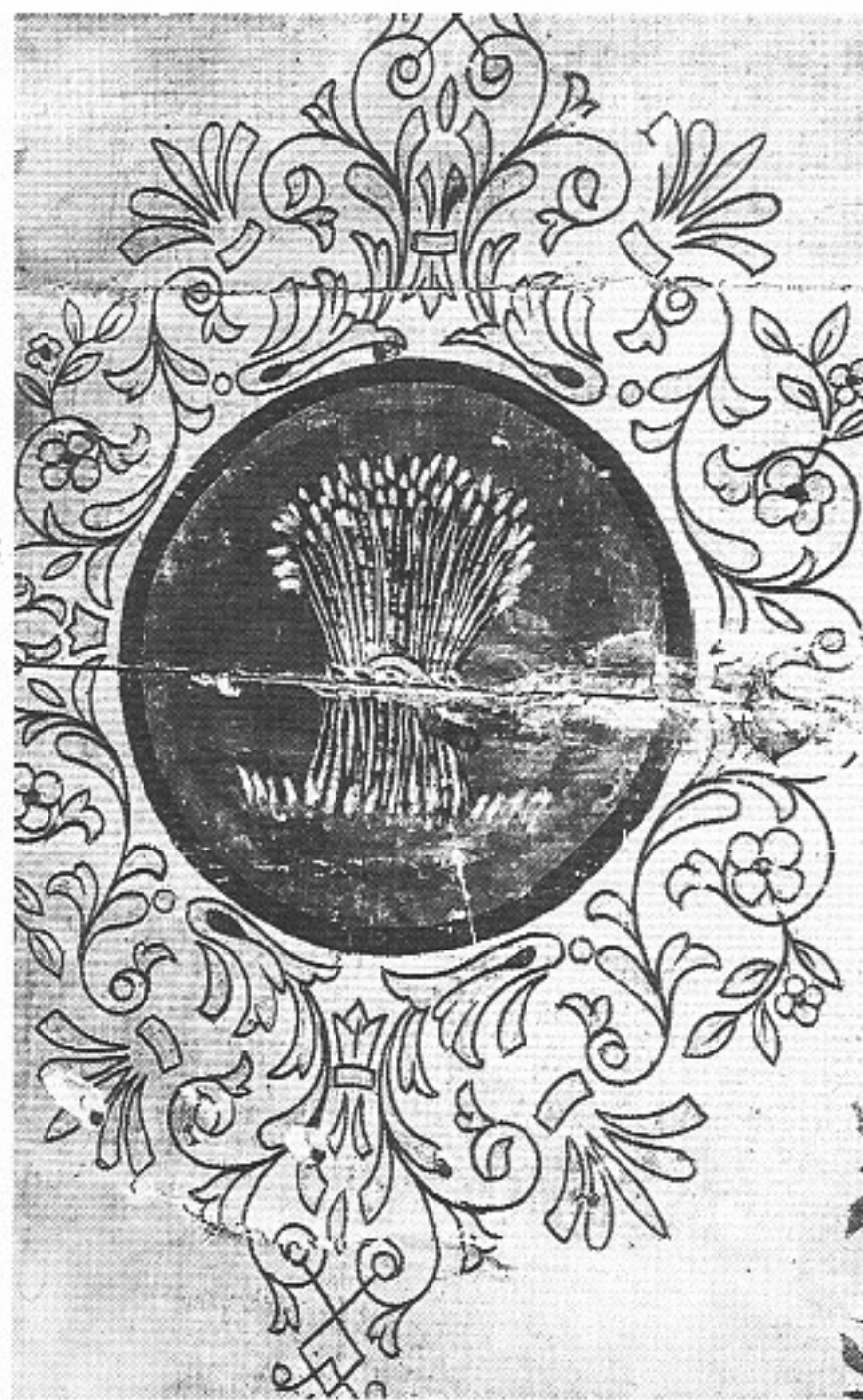
takistasid valguse pääsemist ruumidesse ümber maja kasvavad vilja- ja ilupuud. Aiad rajati tavaliselt elumaja

otsa ja taha, mõnikord oli maja eluruumide osa tervenisti ümbritsetud aiaga. Siis polnudki midagi imestada, et "aknast tihti taevast üldse mitte ei näe, päikest peaaegu sugugi". (Tartumaa 1938: 38) Lisaks puudele vähendasid tubade valgustatust paksud eesriided ja akendele pandud toalilled. Veelgi hämaramaks muutsid ruume valgust neelavad tumedad palkseinad.

1930. aastate lõpus hakkas tasapisi umbusk avaramate ruumide ja suurte akende suhtes hajuma ning uued elamud ehitati kõrgemate ruumidega ja suuremate akendega. Oma osa oli siin ka nõudmistel, mida riigilt ehituslaenu saamiseks tuli täita. Kasutusele võeti ka õhemad ja läbipaistvamad (marli jmt) kardinad, toataimi hakati aknalaudade asemel paigutama pinkidele ja muudele alustele.

1920. aastail olid Eesti talumajade eluruumid siseviimistletud üpris tagasihoidlikult. Samal ajal näeme seinte viimistluses paikkonniti päris suuri erinevusi. Saaremaal olid seinad viimistletud

Eesti ajal pandi talumaja seina mõnikord päris huvitavaid osalt käsitsimaalitud tapeete. Nurga talu, Annikvere küla, Haljala vald. H. Pärdi, 2008.

vähem kui kümnendikus talumajades, samal ajal Lõuna-Eestis oli seda paiguti tehtud rohkem kui pooltes majades.

Tabel 4. Elamute siseviimistlus (põrandad, seinad)¹¹⁶

	puutpõrandad (%)	tapeet (%)	krohv	kokku viimistletud seinu
Harjumaa		andmed puuduvad		
Järvamaa	86,2	11,0	19,5	30,5
Läänemaa	75,1	13,0	4,9	17,9
Petserimaa	97,6	13,0	11,6	24,6
Pärnumaa	89,7	5,2	25,2	30,4
Saaremaa	72,7	1,3	8,5	9,8
Tartumaa	95,8	6,9	29,4	36,3
Valgamaa	97,2	5,1	45,1	50,2
Viljandimaa	89,8	6,7	31,0	37,7
Virumaa	98,4	15,8	5,2	21,0
Võrumaa	91,7	3,6	19,3	22,9
keskmiselt	89,4	6,9	20,0	26,9

116. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaülevaadete põhjal.

Kord ja puhtus

Toodud andmed näitavad, et 1920. aastail oli valdav enamus eluruume puitpõrandaga, kuid seinad olid seestpoolt enamasti ($\frac{3}{4}$ majades) vooderdamata. Viimistlemisel kasutati kõige rohkem krohvi, kolm korda vähem tapeeti.

Majade puhtusele ei pööratud enne 18. saj mitte kusagil Euroopas peale Hollandi kuigi suurt tähelepanu. See ei tähendanud, et ruume üldse poleks koristatud, ent Hollandis valitsenud ülim puhtus oli siiski väga erandlik. Puhtusele üldse, sealhulgas ka eluruumide kasimisele, hakkas tõsisemat tähelepanu pöörama tekkiv kodanlus. (Dülmen 1990: 78)

20. sajandi alguses pakkus Eesti talu korra ja puhtuse seisukohalt moodsale euroopalikule vaatlejale üpris lohutuid pilte. Taludes valitsevast kasimatusest ja vähesest tähelepanust puhtusele ilmus ajakirjanduses lühemaid ja pikemaid lugusid, milles kirjutajad värve kokku ei hoidnud.

"Lähme kuskile talusse, siis puuduvad juba ukse ees kuuseoksad või õlematt jalgade pühkimiseks. Eeskoja põrand on igasugu rämpsuga kaetud: säääl on ölekõrsi, puupilpaid, riideräbalaid ja vanad jalavarjud. Ühes nurgas on kapsatünn, teises tühi silguveerand, nõnda, et vaevalt teerada käib läbi kambri. Seintel ripuvad hobuseriistad, vanad riided jne. Kui määrdinud uksest tuppa astud, esineb sulle niisamasugune lohakas pilt. Seintel on vanad perekonnalehtede pildid, noodilehed ja punase-sinise kirjud kauplusekuulutused. Need täidavad seinapaberite [tapeedi, H. P.] aset. Põrand, ukсед, aknad ja ka majariistad ei ole oma tervel eluajal vett ega harja näinud. Laua pääl

Hügieeni ja tervise seisukohalt pidasid arstid kehva siseviimistlust ebasoovitavaks. Seinapragudes leidsid endale soodsaid pesapaiku mitmesugused parasiidid nagu prussakad ja lutikad.

on sagedasti kuni järgmise söögikorrani kartulikoored ja silgupääd segi, mille keskel must ümargune pann nagu külimit seisab. Nurkades on voodid katmata, kas unustatud või meelega jäetud; voodi all on sagedaste must pesu hunikus. [---] Perenaise kutse peale tahatuppa minnes näed, et lugu ka seal palju parem ei ole, ehk see küll tagakambri nime kannab. Põrand on siin sedavõrd puhtam, et ta aastas kolm korda, iga suurte pühade eel pesta saab. [---] Köök, perenaise kuningriik. See on koht, kus must ja valge kokku saavad. Ühes nurgas vedeleb üks pada, teises teine. Pliit on pesemata sööginõusid täis, suvel kärbseid kogumas. Laua all on mitmesugused tööriistad, küll sepa, puusepa ja kingsepa omad. Köögis on muidugi mõista kõiksugu loomasöögi-nõud. Siis veel, kui lammas talle ära põlgab ehk Punik külmal ajal vasika toob, peavad need tingimata köögis enesele ulualuse leidma. Kui nüüd perenaine puhta põllega kööki läheb, siis on see varsti niisama must kui käterätik, mis köögi seinal ripub. Kõike seda mustust vabandatakse ajapuudusega ja vaesusega [---] Vahest tahaks tütar tuba koristada, aga siis ütleb ema kohe: "Mis sa tast ikka kraabid, vaata, et oma veimevaka valmis saad ...". Nii kirjeldas üks Sahkapuu kodumajanduskoolis õppiv neiu talus valitsevat mustust. Kirjutaja on veendunud, et maarahvas ei saa puhtuse vajalikkusest aru – talus justkui polevatki seda vaja. Aega, mida talunaised

kulutavad "aegaviitvate" käsitööde tegemiseks, peaks tema arvates kasutama pigem tubade kraamimiseks." (Vitismann 1914: 61-63)

Teine sarnane lugu kirjeldab ilmselt üht tavalist Põhja-Eesti talu.

"Eemalt paistab enamiste poollagunenud ja sammeldunud õlekatus. Lähme ligemale, näeme viltusi palkseinu ühes kõrgeläveliste ustega, tänava ääres vanast vigastest püstandaialogu – kusagil õige nähtavas kohas asub lohakile kistud haovirn. Sõravägi marsib kõige suurema südame rahuga mööda õuet, kellede hulgast "pekkloomad" õue muru pahempidi pööranud. Pardid ja aned paterdavad just uste all olevas haisevas muda lombis; eest kojast tulevad kukk kanadega vastu mitmet karva "kribu-krabu" maha jättes. Lillepeenarde aset täidavad enamiste mööda seinu ja aia ääri asuvad nõgese ja kobrulehe põõsad. Peale mõne tapulati või karumarja põõsa ei näe silm mitmel pool mingisugust silmalõbususe ja elumõnuse tundemärki, mis XX aastasajal Eesti talu ülendaks. Astume hurtsikusse sisse, siis pole seal puhtuse ja korraga paremat lugu. Põrand on alles kas mullast ehk konarlisest paekivist, paremal juhtumisel kruusast, lubjast ehk arukordadel lauast. Enamiste on esimesed auka ja künkaid täis, kuna viimased paksu mudakorral all ägavad. Saad vaevalt pool lagunenu õlepõhjaga toolile istunud, mille lahke perenaine madalaid uksi ja lage vabandades alla annud, siis tuleb tundmus, justkui istuks kusagil sipelgapesa äärel: "küünte ja kapjadega putukad" asuvad oma kõhu küsimisega platsi. Rehe toa uksest, mis parajaste lahti juhtub olema, piiluvad terve leegion tünna ja tonna puhtama poole, s.o kambri poole, selle juures mitmet sugu kuiva ja märga lõhna enesest välja puhudes. Ahju redeli taga müdistab

vasikas, kelle kõht haisu järel otsustades kordas pole; taga seinas, otse kanade tooliga kõrvu asub lammas kahe tallega ja kui kõrv ei peta, on kusagil põrsa vingumist ka kuulda.

Kambri või puhtama poole puhtusega pole palju paremat peale hakata. Põrand mudane, lagi ja seinad suitsunud ja ämbliku võrkudega kaetud; tagaseinas seisab säng omas täies õieehtes s.o õled ripuvad eest ja tagast küljelt üle serva, padja kohut täidab riideta kasukas, mille peal hiirekuningas nurru lööb. Seintel ripuvad mitmet sugu ülikonnad, pereide kirikuseelikust kuni taadi rehepüksteni. Juhtub seal mõnda karjuvates värvides pilti nägema, mis üleni kärpse mustaga kaetud, siis on seinte kujutus kaunis täielik." (Tomson 1917: 121-122)

Tagantjärele on päris keeruline otsustada, kui tihti või harva tol ajal meie taludes sellist pilti näha võis. Üldist hügieenitaset arvestades ei saa neid kirjeldusi pidada erandlikeks, pigem vastupidi. 1920. aastail Eestis valitsenud sanitaarolukorra kohta leidub ulatuslikku ainulaadset ainet ERMis. Sealne sanitaar-topograafiline arhiiv (STA) sisaldab tolleaegse tervet Eestit hõlmanud uuringu algmaterjale¹¹⁷. Sanitaartopograafide arvates mõjutas uute elumajade ehitusviisi elanike majanduslik olukord ja ehitusmaterjalide kättesaadavus, kuid kõige rohkem siiski harjumused, traditsioonid ja otstarbekus (Tartumaa 1938: 26). Näiteks Viljandimaal pandi tähele, et puhtamad ja paremini sisustatud olid need jõukamad talud, kus leidis parema haridusega noorrahvast (STA Viljandimaa: 1260-1262, 1265, 1280 Tarvastu). Virumaalt toodi esile seda, et uue ehitusviisi poolest paistsid siin silma rannalad ja suvituskohadest ning tööstus- ja majanduskeskustest mõjustatud

117. Sanitaartopograafilise arhiivi kohta lähemalt vt näiteks II. Pärdi 2002a ja 2002b.

Ida-Virumaa talud. Seal leidus arvukalt moodsa sisustusega lahkelauid, kus valitses sisemaataludega võrreldes palju suurem puhtus (Virumaa 1931:17). Ometi ei saa väita, justkui kaasnenuks moodsate elamutega iseenesest ka uus elustiil. Päril sageli tuli ette, et moodsa elumaja ning selle kasutamise vahel valitses talurahva vanade harjumuste tõttu üpris suur ebakõla, mida kinnitab järgnev näide. *“Saal – suur ruumikas – kolme nelja avara aknaga, kuid milline üllatus – keset saali – lae all – ühest nurgast teise ulatab pikk latt ja latil kuivab vastset nülitud lambanahk – tuba vastiku lõhnaga täites.”* (STA Pärnumaa: 981 Sauga)

Tollal pööras talurahvas elamise välisele küljele argipäeviti üldse väga vähe tähelepanu. Inimesed olid keskendunud eluga toimetulekule, sest “naturaalmajanduslik taluelu koosneski tööst ja seisis töö varal püsti” (Ränk 1995: 110). Enamik talupoegi elas endiselt vana moodi rehemajades koos kaunis visalt püsivate vanade arusaamadega. Tuletame meelde, mida kirjutas G. Ränk korstnaga reheahju kütmise kohta 20. sajandi algul: esimene suits lasti ikka tuppa – muidu ei läinud maja seinad soojaks. Lääne-Eestis oli rehetuba 1920. aastail eluruumina veel üsna levinud, kambreisse hakkas elu kanduma alles järgmisel kümnendil. Rehetuba kasutati kööginä ja tööruumina, samuti hoiti seal hobuseriistu, tarbepuid jmt. Paiguti peksti Läänemaal kuni Teise maailmasõjani rehetoa käsitsi rehte, et saada katusekatmiseks pikki rukkiõlgi. (Karu 1964: 61)

On tähelepanuväärne, et ka Mulgimaal, majanduslikult ja kultuuriliselt ühes arenenumas Eesti piirkonnas, leidis 1920. aastail hügieeni seisukohalt

üpris palju laiduväärset. Näiteks Polli vallas olevat enamik talumaju ja õuesid olnud mustad, saunas käidud vähe ning ainult 60% taludes olid olemas peldikud. See näitab, et asi polnud eelkõige mitte vaesuses või rikkuses, vaid arusaamades.

Mitte asjata ei kritiseeritud ajakirjanduses olukorda, kus sead elavad paremini kui inimesed, sest segi on aetud eesmärk ja vahendid (töötada selleks, et elada või elada selleks, et töötada): *“Tea talu, kus sigadel on keskiküte ja viimane virtsa tilgakene nõristatakse moodsasse virtsakaevu, aga oma elukorteris lasevad viletsad ahjud suitsu läbi ja inimeste väljaheidet vedelevad haisevas hunnikus “toataga”.*” (Laur 1930:891)

Eriti väärib tähelepanu see, et ajakirja Uus Talu toimetuse eristas ennast sellisest mõttesuunast ja avaldas artikli lühendatult. See näitab, et põllumajandusteadlaste ja publitsistide seas valitses puhtpragmaatiline arusaam talust kui tuluettevõttest. Mõtted kodukaunistamisest, puhtusest ja ilust olid ühtviisi võõrad nii talumeestele kui ka paljudele haritlastele.

Muidugi erines varasem hügieenikultuur tunduvalt 1930. aastate omast, kui uued arusaamad tänu moodsa kodukultuuri jõulisele propagandale olid saavutanud palju suurema leviku. Eeskujuks toodi inglise taluperenaiste elu ning rõhutati sealsetes kodudes valitsevat puhtust: *“Elamu on avar, puhas, mugav ja kodune. [...] Köök on valge ja puhas. [...] Käsikamber on köögi läheduses. Jälle avar, õhurohke ja väga puhas.”* Loo moraal on selles, et inglased oskavat teha oma kodu iseendale armsaks just sellega, et see muudetakse hubaseks, mugavaks ja kenaks. Eesti kodudel need omadused aga

puuduvat. (Taluperenaine 1930: 46-47) Tasa-
pisi hakkas uusaegne puhtuseideaal
jõudma maarahva sekka. Talupoe-
gade jaoks olid läbi aegade peamiseks
Euroopa kultuuri vahendajaks ja ees-
kujuks olnud mõisad. Eriti järjekindlalt
võtsid mõisast eeskuju need talud, kellel
oli olnud mõisaga otseseid ja lähedasi
kokkupuuteid – näiteks oli perenaine
olnud noorpõlves mõisas toatüdrukaks,
pesunaiseks või teenijaks. Põhjarannikul
võeti puhtuse alal eeskuju ka soomlas-
telt, kellega sealkandi rahval olid igipõ-
liselt tihedad suhted.

*“Majapuhtuse pidamisel võeti eeskuju
neist, kes elasid eraldi ehitatud elumaja-
des. Rehielamud olid ikka mustemad. Juba
seest lihtsalt palkseintega. Minu isa ehitas
tallu oma perele eraldi maja juba 1915.a.
Selles elati kuni 1933. aastani. Maja oli
ühe õue peal vana rehielamuga.”* Ka nähti
puhtuse eeskuju sellest, kuidas Simuna
ja Väike-Maarja alevi rahvas elasid. Ka
Avispeal elas palju inimesi juba oma
rehetoast eraldi ehitatud elamuis. Kor-
ralikke ruume nähti ka mõisas, Triigis,
Avandusel. Samuti kirjeldusi ajakirja-
dest. (KV 945: 343 Väike-Maarja)

*“Kodukorda ja maja puhtust peeti
ikka uhkuse asjaks. Siis oli kombeks, et
elati eestoas ja tagatuba oli hästi ilus ja
korras. Mina arvan, et eeskuju majapi-
damise puhtuses võeti juba sakslastelt ja
mõisnikkude käest, sest vanaema tuletas
ikka meelde, kuidas mõisates oli ja tehti.
Mõisates valitses ju suur kord ja puhtus,
aga taludes ei olnud ju seda võimalik jäl-
jendada.”* (KV 949: 33 Põlva)

*“Minu ema hindas väga pesu puhtust,
head pesemist. Arvan, et talle oli saanud
eeskujuks mõisas nähtu. Ta oli mõisas
pesutüdruk. Mäletan, et ta näitas mulle,
kuidas pesu triikimisel kokku panna, lisa-
des sinna juurde, et “proua laskis teha nii”.*

*“Oli uhke ja õnnelik, et külas olevat öel-
dud, et “kui NT pesu õues kuivab, siis õu
särab”.”* (KV 945: 158 Viru-Jaagupi)

*“Eeskuju võeti ikka jõukamate talu-
dest ja korralikumatest inimestest. Üsna
palju eeskuju võeti ka tolleaegsetest mõi-
satest. Need, kes elasid mõisale lähemal,
võtsid ju kogu aeg eeskuju sealt ja paljude
perede lapsedki olid mõisates toatüdruku-
teks ja tallipoisteks. Ka minu ema vane-
mad olid Kumna mõisa teenijad ja ela-
sid mõisa häärberist ainult mõnekümne
meetri kaugusel. Minu ema rääkis alati,
kuidas üks või teine asi oli mõisas korral-
datud.”* (KV 941: 139 Keila)

*“Võõraste inimestega arvestati väga.
Kui aknast nähti, et keegi tuleb, püüti toas
kiiresti korda luua. Kõige piinlikum oli söö-
giaeg, eriti kui kartulikoore hunnikud olid
laual ja polnud õigeid toidunõusid. Kõige
rohkem häbeneti koolimaja proua ees.
See oli meie koolijuhataja abikaasa. [---]
Eeskuju võttis ema koolimaja perest, kuna
käisime nendega läbi. Isa ehitas uue maja
ka koolimaja järgi – suurte akendega ja
kõrgete tubadega.”* (KV 940: 214-215 Kullamaa)

*“Siis puudus jalatsite vahetamise
komme. Alles õhtul, kui välistööd ja lau-
datoimkond valmis oli, sai pere toasisesed
jalanõud jalga. Meil olid need peamiselt
isa tehtud tuhvliid. (3)*

*Mäletan, kuidas ema sättis toole ja
pinku laua äärde korralikult ritta või ase-
tas neid sinna, kus oli nende koht. Peaasi,
et nad poleks korratult või rivist väljas,
nagu sageli istujatest jäi. Ka kapiuksed ja
sahtlid, kui nad juhtusid irvakil või praakil
olema, lükkas ema hooletuid manitsedes
kinni. Ja kardinad. Need ei tohtinud sora-
kil olla ning põrandariided kortsus. (10)*

*Üks ruum, kus igaüks rohkem kui üks
kord päeva jooksul käis, oli ema ja minu
pideva kontrolli all. Kui seal midagi oli
“juhtunud” või korrast ära, siis tuli see*

otsekohe korda teha, hoolimata sellest, kes need tilgad istelauale jättis. Me teadsime, kes. Peale seda, kui isa sulasele ütles "vana mees juba, kas sa ei õpi end ükskord kusetama!", seisis see väike ruumikene võõrusel jälle kaua korras. See paik majas on nagu visiitkaart. Võid kohe öelda, kes seal elavad. Kuna maja asus maantee ääres ja oli teistest parema väljanägemisega, tuli nii mõnigi kord hädaline võõras paluma, kas võib meie väljakäiku kasutada. Muidugi võis. (21). Kutsutud külaliste puhul kaeti söögilaud söögituppa. Seal oli suur lahtikäiv (vaheplaatidega) söögilaud, sellele laotati suur valge ja värskelt triigitud laudlina. Kortse olla ei tohtinud, kuid selgelt nähtavad pidid olema kokkupanemise kohad, mis olid kuuma triikrauaga maha pressitud." (KV 941: 341, 348, 359, 365 Kuusalu)

Oluliselt mõjutas talumajade puhtust see, et Eestis paiknesid loomapidamisruumid ja inimeste eluasemed enamasti väga lähestikku. Ka tuhandetes uutes asunikutaludes ehitati 1920.–1930. aastail loomalaudad elamuga ühe katuse alla. Ühest küljest oli see väga otstarbekas, sest kergendas oluliselt kodutalitust, kuid mõjus halvasti elamuhügieenile. Väga palju aitas elamu puhtusele kaasa eraldi karjaköögi olemasolu. Eestis rajas esimese talu karjaköögi ilmselt C. R. Jakobson aastal 1875 Kurgjal, mis suure tõenäosusega jäi pikaks ajaks ainsaks omataoliseks. Karjaköövide ehitamine hoogustus mõnevõrra alles 20. sajandi algul, ent need jäidki meie taludes pigem erandlikeks. Loomatoitu tehti taludes valdavalt ikka sealsamas, kus inimestelegi – köögis, suveköögis või saunaesikus. Loomulikult ei saanud taluköögid sellepärast olla kuigi puhtad.

Sanitaartopograafide kogutud andmed kinnitavad veenvalt, et moodsa

hügieeni seisukohalt valitses 1920. aastail Eesti taludes väga ebarahuldav olukord.¹¹⁸

Kodu heakorra ja puhtuse eest hoolitsesid nii maal kui linnas eranditult ainult naised. Meestele, kelle huvid olid suunatud väljapoole – tööle ja ühiskonnale, läks eluruumide väljanägemine ja puhtus tavaliselt vähe korda.

"Puhtuse eest kandis hoolt ikka naispere – kuna meesperele oli peaaegu ükspuha, milline see kodu välja nägi. Aga naispere oli väga huvitatud, et kodu oleks ilus." (KV 949: 28 Põlva)

Samas pidid talunaised tegelema kogu majapidamisega ega saanud keskenduda ainult koduperenaise-tööle. Üks talumajade ebapiisava puhtuse põhjusi peitus ka vanemate talumeeste kartuses, et sagedane pesemine mädandab värvimata laudpõrandad ära. Pahanduste vältimiseks pidid perenaised põrandaid pesema peremehe eest lausa salaja.

"Minu lapsepõlvkodus olid põrandad lihtsad laudpõrandad. Minu vanaisa ei ole lubanud neid põrandaid pesta, et vesi mädandab lauda. Ainult kevadel ja jõuluks oli lubanud pesta. Vanasti käidi hobusega linnas, kui vanaisa läks pikale teekonnale, siis tütreid kiiresti põrandaid küürima, et jõuaks enne korda teha, kui vanaisa tagasi jõuab. Seda rääkis mulle jällegi vanaema." (KV 940: 230 Vigala)

Sama mäletavad veel mitmed teisedki kirjasaatjad, sealhulgas ka üks Siberi-eestlane:

"Kuna ema ja ka isa olid oma nooruses juba palju mujal kolanud ja linnades elanud [ema oli olnud mitmel pool Venemaa linnades, näiteks Kanskis ja Vladivostokis teenijaks, H. P.], siis siin valitses üksmeel. Aga vanaisa oli ikka pahane, kui laupäeviti põrandaid pesti.

Lauad saagiti seal käsitsi, ränga vaevaga ja vesi ju mädandab põranda ära. On meele pilt: ema peseb põrandat, üle poole on juba pestud, vanaisa tuleb tuppa ja läheb poriste saabastega puhta osa peale kella vaatama. Kuna sõnad olid vist mitmel korral juba öeldud, siis nii näidati oma pahameelt. Sama kordus ka hiljem." (KV 949: 339 Krasnojarsk)

Keskkonna ja elulaadi kiire moderniseerumise tõttu muutusid hügieenilised linnades ja alevites põhjalikult erinevaks küla omadest. Isegi väga kitsastes ja kehvades korterites elasid vaesemad linlased palju puhtamalt kui neist peajagu jõukam talurahvas. Linnaelanike hügieeniharjumusi ja -arusaamu mõjutasid muidugi ka linnade rangemad hügieenialased ettekirjutused ja tugev sotsiaalne surve puhtusepidamise suhtes (vt Mäsak 1971, 1973, 1981). Arusaadavalt oli linnaelanikel teistsuguse eluviisi tõttu palju lihtsam hoida oma kodusid talumajadest puhtamana.

Kuidas hoiti eluruumides ja üldse majapidamises puhtust ning millal hakati sellega tõsisemalt tegelema? Põliselt oli asi talumajas sajandeid käinud nõnda:

"Suutsutoas oli savipõranda, sügiseste rehetööde ja talviste käsitööde tegemise ning külmal ajal kanade ja väikloomade toas hoidmise tõttu puhtust raske pidada. Võimaluse piires peeti aga ruumi koristamise eest hoolt. Igal sügisel pärast vilja kuivatamist ja peksmist puhastati rehetuba põhjalikult, enne kui sinna talveks elama asuti. Suuremad puhastus- ja koristustööd võeti ette ka enne pulmi, jõule ja muid olulisi tähtpäevi." (Viies ja Vunder 1998: 332)

Enam-vähem sama ütles saarlane Aleksander Põllas (*1890):

"Sõnnik – see oli talvel ikka ega talve sihes, sellega oli siis arjutud, kedagi pole

sellepärast kobisend. Kui loomad toast äe saadi siis vissati sõnnik üle ukse rihale. Pärast äiati luuaga öle, kuivas äe. Va kivi parand oli, kes seda pesi, paranda pesemist pole siis ültse tuntud kui ma poisike oli." (KV 116: 574 Põide)

Sanitaartopograafide andmetel puhastati 1920.–1930. aastail Tartumaal põrandaid *"luuaga pühkimise ja pesemise teel; enamasti toimub põranda pesemine 4–5 korda aastas, suuremate pühade eel."* (Tartumaa 1938: 32) Olgu siinjuures märgitud, et Tartumaad peeti tollal hügieeni alal teistest Eesti sisemaakondadest paremaks. See tõik kinnitab veelkord, et 1920.–1930. aastail ei erinenud maarahva arusaamad puhtusest kuigipalju varasemate sajandite omast. Eesti talurahvas hoolis oma eluruumide puhtusest sama palju või sama vähe kui meie naabrid, näiteks Rootsi talupojad. 19. sajandi algupoolel olevat Rootsi talumajades valitsenud *"täielik koristatus"*, sest neid puhastati pealiskaudselt ainult üks kord nädalas – laupäeviti. Põhjalikum koristustöö võeti ette kaks korda aastas – jõuluks ja jaanipäevaks. Põrandaid küüriti vee, liiva ja varreta luuaga, mida hõõruti jalaga vastu põrandat. Niiviisi talitati mõnes kohas kuni 1930. aastani, kuigi 1860ndail põrandate puhastamisviis muutus: nüüd küüriti neid põlvili olles harja ja seebiga (Sjöqvist 1970:142). Talupojad ei puhastanud eluruumi mitte puhtuse pärast, vaid see oli praktiline ja rituaalne toiming eristamaks elu argist ja püha poolust. Hiljem hakati ruume koristama küll korrapärasemalt, kuid tavaliselt tehti seda ainult üks kord nädalas – laupäeval, et maja oleks pühapäevaks puhas ja koristatud.

119. Paistab, et mahasülitamine võis olla varasemal ajal päris tavaline ja "õige" teguviis, mis tasapisi hakkas "valeks" muutuma 20. sajandi alguses. "Ainult isal oli harjumus, mida tuli ära kannatada ja heaks teha: ta sülitas põrandale ja hõõrus selle kannaga laiali. Kannatasime selle nähtuse pärast ja tundsimisega häbi, kuid isa kohta ei maksnud mingi käsk, keeld ega nõuanne." (KV 946:26 Häädemeeste)
"Korralik inimene, kuigi ta harjumusest põrandale sülitas ning sinna ka suitsukonid viskas, hõõrus need kohe saapaga laiali." (KV 939: 302 Kihelkonna) Seda mõtet aitab kinnitada A. H. Tammsaare: "Esimest korda naabrile külla minnes viis Andres jutu kohe sookuivendamisele ja ühise emakraavi kaevamisele. Pearule oli see mõte nähtavasti uus ja sellepärast ei öelnud ta alguses üldse midagi, ei poolt ega vastu. Ta toppis piipu, tagus räkisiga piibule tuld, popsis ja sülitas. Tema eeskujul talitas ka Andres: pani piipu, piibule tuld, popsis ja sülitas, ainult selle vahega, et tema sülje savi-põrandal jalaga laiali hõõrus, kuna Pearu seda vaevaks ei võtnud." ("Tõde ja õigus" I)

120. Seda, et peergu põletati rehetos veel 1920.–1930. aastail, on oma mälestustes maininud mitmed.

Ka vanemad kirjasaatjad mäletavad, et 1920. aastatel puhastati talumajas põrandaid väga harva.

"Minu lapsepõlvest mäletan, et ei pestud veel põrandaid. Külalisedki käisid ja istusid välisjalanõudes. Mehed suitsetasid ja sülgasid põrandale, pärast kui nad läinud, pühiti koht luuaga üle. Viimaks siiski hakati põrandaid pesema suurteks pühadeks, kuid välisjalanõudes käidi ikka," ütleb 1914 sündinud naine. (KV 816: 27 Kihelkonna/Kuressaare)¹¹⁹

Muhust pärit naiskirjasaatja (*1926), kelle ema oli "mõõdukas puhtusearmastaja ja korranõudlik", meenutab oma lapsepõlvest:

"Kui ema põllu-, lauda- ja köögitööde kõrvalt mahti sai, võttis ta ette küllaltki vaevarikka töö – põrandate küürimise. Tõsi, kuigi tihti ta seda ei teinud. Enamasti said ikka põrandad kuivalt üle käidud. Kuna vesi tuli üles vinnata ja tupp tuua eemalt kaevust, siis puhtast vett meil põrandate küürimiseks ei kasutatud. Selleks oli paras kas soojendatud vihma- või tiigivesi, samuti pesupesemisest ja vannikäimisest ülejäänud seebivesi. Põrandalaudu laskis ema tükk-tükilt liguneda, kaapis mudasemaid kohti kõva pesuharjaga, tõstis musta vee kamaluga tagasi pesukaussi, tahendas pestud pinda lapiga. Loomulikult tuli suuremate põrandate puhul mitu korda vett vahetada. Ega niimoodi käpuli ja põlvili jõudnud korrage rohkem puhtaks küürida kui kahe-kolme ruumi põrandad. Ülejäänud jäid teiseks korraks." (KV 940: 156 Muhu)

Teine, Kesk-Eesti taluperest pärit kirjasaatja meenutab, et tema lapsepõlv ja noorusaeg 1923–1942 möödusid "maal nn kolkakülas metsade keskel, kaugel kõikidest maaelu keskustest, suhteliselt vaeses renditalus. Elasin siis väga vanas rehielamus, kus puhtuse ja mustuse

lahendamiseks puudusid paljud algelismadki eeldused. [---]

Elati põhiliselt rehetos, kus pliidiil valmistati toitu nii perele kui ka kariloomadele, söödi, tehti kõiki tubaseid talutöid, pesti pesu ja ka endid, sest puudus saun. Rehetol oli savipõrand, selle pesemiseks ei olnud võimalusi. Rehetoa seinad olid tahmunud ümarpalkidest. Pliiti köeti hagudega, mistõttu põrand oli kaetud oksaprahiga. Rehetosast viis otseuks rehelalusesse, kus talveperioodil olid ka kõik kariloomad: 1–2 hobust, 4 lehma, 5–6 lammast ja 2–3 siga.

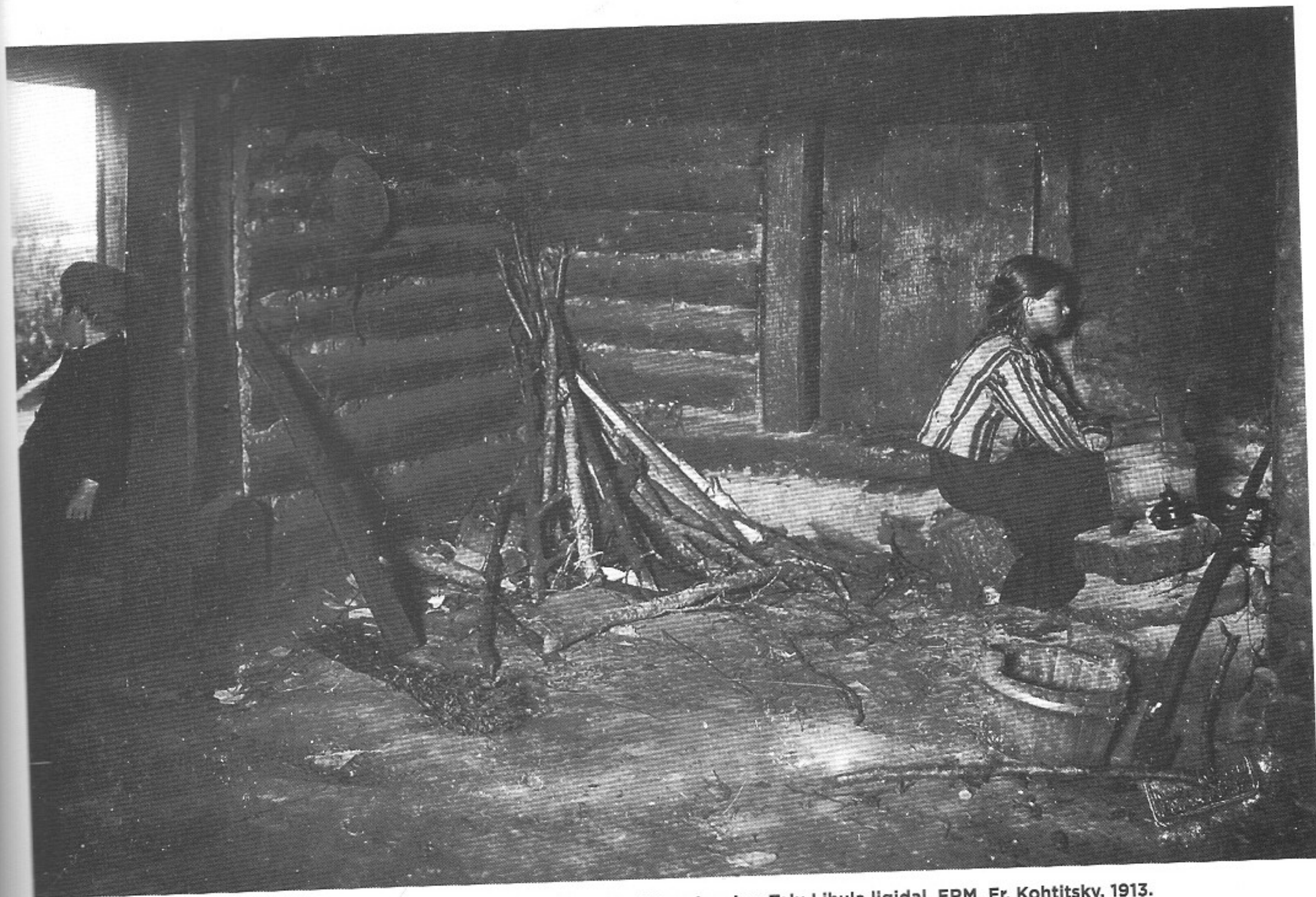
Rehetoa otsas oli kamber, kus põhiliselt magati ja kuhu kutsuti ka külalised, kui juhtusid tulema. Toal oli siiski laudpõrand ja ümarpalkseinad üle löödud papiga ja tapetseeritud. Valgustuseks oli kambris petroolilamp, kuid rehetos kasutati ka peergu.¹²⁰

Uus taluhoonestik oli koosehitis: elamu koos karjalauda ja viljaküüniga. Kariloomade pool oli eluruumidest eraldatud esiku ja karjaköögi. Esikus ja köögis oli betoonpõrand, tubades õlivärviga värvitud laudpõrandad. Seinad ja laed olid kaetud vineertahvlitega ja värvitud õlivärviga. Pliit oli valgetest kahhelkividest, soemüür ja üks ahi tavalistest ahjupottidest, üks ahi plekk-kestaga. Pliiti ja ahje köeti küttepuiduga, nii et haoprahti enam ei tekkinud. Valgustus oli algselt petroolilambiga, alates 1944. a aga elekter. [---]

Tolmuvõtmist kui iseseisvat tööliiki ema ei teadnudki. Kambri värvimata laudpõrandat küüris ema tavaliselt laupäeviti. Põrandapesuveele lisati kanguseks tuhaleotise vett või seebikivi vedelikku. Küüriti põrandapesulapiga, milleks oli mõni vana riietusese.

Suurpuhastus toimus pühade eel – enne jõule, enne lihavõtteid, enne suviste pühi ja enne jaanipäeva. Nendel kordadel

Hagudega ahjulees tuld tehes või pliiti küttes jäi rehetoa põrandale ikka oksarisu. Talu Lihula ligidal. ERM. Fr. Kohtitsky, 1913.

pühiti põrandad pisut hoolsamini, laudpõrandat pesti hoolsamini.

Kirjutajad mainivad ka põrandate liivatamist puhtuse hoidmise eesmärgil.

"Varasemal ajal, kui majades olid muld-, savi- või paekivipõrandad raputati põrandale liiva, mis siis luuaga kokku pühiti. Seda tehti eriti enne suuri pühi või pidusid kui rehetuba puhastati ja pidupäevadeks korda seati, aga mõnikord ka lihtsalt pühapäeva eel. Liiva raputati ka pestud värvimata laudpõrandatele, sest see hoidis põrandat mustuse eest" (KV 109: 678 V-Jaagupi)

"Liiva raputati põrandale kui oli tulemas mõni tants või pidu, ja kui oli väljas väga porine märg." (KV 109: 558 Põlva)

Liiva ei raputatud põrandale siiski mitte kõikjal.

"Küll oli liiva viskamine kombeks rannakülades, näiteks Kaberneemes, kus oli rannalt saada valget kuiva liiva. Eriti visati põrandale liiva peale põranda pesemist. Ka jootude ajaks visati põrandale liiva." (KV 109: 631 Jõelähtme)

"Liiva raputati rehetoas sängide alla, kus olid kanad, mis siis koos sõnnikuga välja pühiti." (KV 109: 797 Kadrina)

Ka näiteks Sindi töölikasarmuis puistati 20. sajandi alguskümnen-deil liiva põrandaile. *"Liiva-Peeter vedas liiva, seda pandud põrandale, et puhas oleks. Kui liiv mustaks sai, aeti kokku ja viidi välja."* (KV 123: 315 Sindi)

121. Viimasest detailist võib järeldada, et tavaliselt oldi toas paljajalu. Näeme, et Andres naabril külas olles käitub viisakalt ja hõõrub sülje kombekalt laiali, aga Pearu peremehena oma kodus olles ei pea seda vajalikuks.

122. Põhjalikumalt artiklis "20. sajandi Eesti argikultuur. Miks eestlased toas jalad lahti võtavad" (vt Pärdi 2001).

Kõige pisemad "koduloomad"

"Ta käis tavaliselt enne nädalalõppu, neljapäeval-reedel, sest põrandaid oli kombeks küürida laupäeval. Samal moel puhastati töölistmajade põrandaid 1920. aastateni ka Rāpinas (Altvälja 1965: 49)

Selleks, et liiv ei satuks põrandalt voodisse, oli voodi ees maas oksaviht, mille vastu pühiti jalad enne voodisseminekut puhtaks." (EA 122: 75, 89 Sindi)¹²¹ Põrandate liivatamine lõppes 1920. aastail, kui neid hakati rohkem värvima.

1942. aastal valminud uues elamus muutus asi päris palju:

"Põrandapesemine puupõrandate osas ema tegi põrandalapiga, betoonpõrandate osas põrandapesuharjaga. Põrandaid ema pühkis vajaduse järgi, köögis isegi mitu korda päevas. Põrandaid pesti kord nädalas, tavaliselt reedeti või laupäeviti. Samal

ajal võeti tubadest ka tolmu tolmulapiga."

(KV 942: 309 – 316 Rapla)

Linnades kodunesid uued puhtusearusaamad kiiremini. Korrapäraselt, vähemalt kord nädalas, pesti korteri või elamu põrandaid ning tolmutühkimine muutus igapäevaseks tegevuseks ka lihtrahva juures.

"Igal laupäeval pesi ema põrandaid ja pühkis lapiga tolmu. Kui olin kooliealine, jäi tolmutühkimine minu hooleks," kirjutab linnakäsitöölise peres üles kasvanud naine. (KV 943: 173 Tallinn)

Uute puhtusenõuetega kohanemist ja nende omaksvõttu näitab kindlasti ka tollal tasahilju levima hakanud ning pärast Teist maailmasõda üldiseks muutunud tava eluruumides välisjalat-sid ära võtta.¹²²

Üheks eluruumide üldise puhtuse näitajaks peetakse mitmesuguste inimkaaslejade-putukate olemasolu või puudumist. Vanas, kus-tehti-kõike talumajas, ei olnud parasiitidest täielikult lahti saada võimalik. Kilgid, kirbud, kärbsed, lutikad, prussakad ja täid olid seal alalised kaasüürilised. Neist püüti küll vabaneda, ent see õnnestus ainult ajutiselt. Asi oli seda keerulisem, et valdav enamus elamuid oli puidust, mis pakkus putukaile soodsaid elutingimusi. Igatahes leidus 1920.–1930. aastail talumajades neid rohkesti, mida korduvalt täheldasid nii hügieeni uurinud tudengid kui ka ERMi kirjasaatjad oma mälestustes.

"Parasiididest on alalised majasõbrad lutikad, prussakad ja kilgid; viimaste laulu sai nii väga tihti kuulnud. Rohkesti võib ka kirpe leida. Täiade kohta puuduvad andmed." (STA Läänemaa 1925: 641 Lähtru)

Lõuna-Eesti külamees (*1927) meenutab:

"Minu lapsepõlvkodus olid eluruumides kõik "väiksemad koduloomad" esindatud. Need piinasid inimesi alatasa ja kogu aeg peeti nendega võitlust. Seinapalkides ja ahjudes olid praod, kus prussakatel ja kilkidel oli hea elada ja paljuneda. Puust voodid oma ajapikku tekkinud pragudega ja lõhedega olid elupaigaks lutikatele. Suvisel põllutööde ajal venis ka voodipesu vahetus ja siginesid kirbud. Ahjupragudes ja ahju ümbruses kilgid laulsid öö läbi ning ärgates kõrvad huugasid. Koduloomi peeti palju ning seetõttu oli kärbsed ka palju. Kärbsed püüti ikka hävitada kärbseseentega ja linnast toodud kärbsepaberiga. Vanasti mindi külmal ajal nädalaks naabriperesse elama. Siis külmusid ka reheahju pragudes prussakad ja kilgid ära. Käis ringi ka mees, kes mingil neljapäeval, vist kaduneljapäeval, kamandas pererahva

põllule tööle, ja ise, vits käes, manades ja ropsides ajas prussakad majast minema. Ühes peres seejärel karjapoiss avastas maja lähedases vanas haohunnikus, et kihises prussakatest. Lutikaid kõrvetati kuuma veega. Kirpude jaoks toodi kalmuseid põrandale.” (KV 949: 152 Rõuge)

“Koduloomadest” olid kirbud suureks nuhtluseks. Nägin kord vanaema aluslina. See oli nii kirbusitane. Ma ei elanud enam kodus ja ma imestan, kuidas ma varem ei olnud seda märganud või mismoodi me lapsest peale olime maganud kõik tema kaisus ja selja taga sarnases kirbupesas. Või oli see mingi mulle tundmatu olukord. Aga ehk olime väiksena sellega harjunud?” (KV 949: 79 Rõuge)

Erinevalt teistest majaparasitidest suhtuti kilki ükskõikselt või isegi pooldavalt.

“Kilkidega oli lugu hoopis teine – mulle on jäänud mulje, et nad lihtsalt pidid ühes korralikus taluköögis olema. Nad ei seganud meie peres küll mitte kedagi, sest vähemalt minul ei õnnestunud neid kordagi näha, kuigi võisin vahel tundide viisi ahju

juures istuda ja oodata, et kord peab see laulumees ometi kusagilt välja ronima – tutkitki. Aga õhtut ilma kilgilauluta ei osanud nagu ette kujutada – siis pidi midagi juhtunud olema. Vanaema vokk-ratta vurin ja kilgi siutsumine – need olid elamused, millest tunnen sageli veel nüüdki, mitukümmend aastat hiljem, puudust,” kirjutab 1942. aastal sündinud mees. (KV 943: 322 Ambla)

“Emale isegi meeldisid nad, laulsid ilusasti. Kilgid elasid rehetas ahjupragudes ja toidu kallale nad ei läinud, ainult riided närtsid puruks. Kui neid liiga paljaks läks, siis kõrvetati keeva veega ja tõmmati väävl-kriipse ka.” (KV 940: 215 Kullamaa)

Linnakortereis ja uutes moodsates talumajades olid parasiitidest lahtisamamiseks palju paremad eeldused. Ent tolleaegsete tõrjevahenditega osutus see siiski keeruliseks ning tähendas ainult ajutist võitu. Seda kinnitab tõik, et 1939 leidis “tagasihoidliku arvestuse” järgi vähemalt 70 % Tallinna kortereis lutikaid või muid parasiite. (Teder 1939: 2)

Rehemajadele oli juba ammu ajast (hiljemalt 17. saj) juurde ehitatud elukambreid, kuid esialgu olid need külmad. Kui need 19. sajandi teisel poolel köetavateks muudeti, kasvas nende tähtsus kiiresti. Poolavalikust ja paljuotstarbelisest rehetas erinesid need privaatsusega ja suletusega võõraste jaoks. Seal lõppes avalik ala ja algas kodu.¹²³ Kambrid esindasid uut, kodanlik-linlikku üldeuroopalikku elamiskultuuri. Neis moodsa “linnamööbli” sisustatud ruumides kehtestati uued ranged puhtusenõuded, palju karmimad kui rehetas. Selles maja

intimsemas osas tohtis viibida ainult ilma välisjalanõudeta. Sinna ei lastud enam kõiki võõraid, isegi oma pere inimesed võisid sinna minna ainult kindlal põhjusel, mitte lihtsalt niisama. Muuhulgas hoiti talus erinevaid jalanõusid eri ruumides – igapäevased tööjalanõud (pastlad ja säärikud) jäeti rehetuppa, uusi, moodsaid “linnajanõusid” (kingi ja kalosse) hoiti kambreis voodi serva all nagu mäletab üks 1921. aastal sündinud mees (KV 752: 118 Kose).

Kahtlemata on jalgade lahtivõtmisel praktiline otstarve – hoida puhtust, kuid on ka sümbolne tähendus –

Uued ruumid, uued tavad

123. W. Rybczynski kirjutab 17. saj. Madalmaade majade “kodustamise” kohta järgmist: külalised ei pidanud mitte kohe majja sisenedes välisjalatseid ära võtma, sest alumine korrus moodustas jätku avalikule alale – tänavale. Sussid tuli jalga panna teisel korral, kus avalik ala lõppes ja kodu algas. Selline piir oli uus asi ning majapidamise kord ja puhtus ei tulenenud mitte iseäralikust puhtusearmastusest, vaid soovist määratleda kodu muust maailmast eraldatud erilise kohana. (Rybczynski 1995: 66)

märgistada sotsiaalseid piire ruumis. See komme muutus suhteliselt lühikese ajaga (umbes 30–40 aastaga) sotsiaalseks normiks, mis tähistas nii piire eri kultuuride vahel kui ka erinevusi ühe kultuuri sees.

Eestlaste traditsioonilises elamus – rehemajas polnud jalanõude vahetamisel suuremat mõtet, sest põrandad olid mulla-savi segust või paeplaatidest ning neid puhastati väga harva. Teiseks ei eristanud talupojad üksteisest elamis- ja tööruume ning majatalitustel tuli ühtepuhku käia õue ja toa vahet. Pealegi oli tolleaegsete jalanõude (pastlad, viisud, säärikud) äravõtmine üpris tülikas. Lõpuks, mis kõige tähtsam – tolleaegsete talupoegade suhtumine puhtusesse ja mustusesse erines praegusest väga põhjalikult.

“Jalgade riietamine iseenesest oli keerruline tegevus ja peaaegu et rituaalne. Peale metsatöö- või heinaveopäeva, hobused lahti rakendatud, söödetud, joodetud, muud majapidamistööd tehtud, sai hommikul kinnipandud jalad lahti võtta, see toimus rehetas, ahju paistel. Sokid, neid oli 3 paari, ja jalarätid pandi ahju juurde kuivama. Jalad pesti, kui olid külmetunud, hoiti soojas vees, lasti ahju paistel kuivada, pandi kuivad sokid. Meie peres kasutati ka karvaga pargitud lambanahast oma õmmeldud sokke (susse) talvise koduse jalanõuna. Isal olid pargitud vasikanahast õmmeldud “sokid” (sukad) välitöödel villase soki peale panemiseks, pastla sees kandmiseks. Nii põhjalikult sissepakitud jalgu polnud päeva jooksul võimalik lahti võtta.” (KV 817: 97 Tõstamaa)

Talurahva arusaama rehetoa või köögi puhtusest väljendab hästi ühe maanaise (*1911) meenutus: “Sajandi alguses lapsena talus elades, kus kogu

suure talupere elu-, töö- ja söögitoaks kui ka köögiks oli ruumikas rehetuba, siseneti välisjalatsites, s.t pasteldes ja viiskudes, millede äravõtmine jalanartsudesse mähitud jalgadelt polnud ju mõeldav. Kambritesse, mis olid isegi väga puhtad, siseneti omavalmistatud pätudes.” (KV 817: 143 Pärnu)

Välisjalatsitega toas käimist kinnitab ka pisut noorem mees (*1921):

“Vanasti, enne 1930. aastaid talumajades jalanõusid ei vahetatud.” (KV 816: 347 Iisaku)

Suurema osa talurahva jaoks kulges igapäevane taluelu rehetas ikka endisel põlisel moel. Uusaegne euroopalik kultuur oli tolleaegse eesti talupoja jaoks omamoodi pühapäeva-kultuur, mida harrastati sõna otseses mõttes ainult pühapäeviti. Siis pandi selga korralikud riided (“kirikuriided”), käidi kirikus ja sugulastel külas või istuti oma talu “saalis” ja aeti külalistega viisipäraselt juttu. Elamu kasutamise eripära peegeldab seega nii ürgset “püha” ja “argise” kui ka moodsale kultuurile omast avaliku ja privaatsuse eristamist. Jalanõude vahetamise kommet juurutati väga järjekindlalt koolides, aga talurahvas oli harjunud teisiti, vähemalt rehetas või köögis ei võtnud keegi välisjalatseid ära. Ent mitte kõigis maaperedes polnud see ühtemoodi. Siingi, nagu paljude muude kultuuriuuen-duste omaksvõtul olid suunanäitajaks maaharitud – kooli- ja kirikuõpetajad, apteekrid, vallakirjutajad jt. Nii mäletab kooliõpetaja perest pärit naine:

“Meie lapsepõlvkodus oli “puhtusstandard” alati kõrge ja minu arvates ei olnud meil erinevusi [kooli ja kodu vahel, H. P.]. Küll aga kindlasti paljudel koolilastel kodus. Tean kas või oma naabriperede laste järgi, kellega oli ka väljaspool kooli

kokkupuudet. Nii näiteks tean, et naabrilapsed käisid välisjalanõudega sisse-välja,

ei mingit vahetamist, mida koolis rangelt nõuti.” (KV 940: 33 Kihelkonna)

Uus arengujärk Eesti kodukultuuris algas 1930. aastail. Väga suurt mõju avaldas sellele 1930. aastate teisel poolel korraldatud kodukaunistamise hoogtöö, mille põhieesmärk oli parandada elumajade ja korterite kvaliteeti. Eriti tähtsaks peeti talude kaasajastamist, sealhulgas taluümbruse kaunistamist ja ehitiste korrastamist ning elamuisustuse uuendamist. Pearõhk pandi puhtusele, korrale, ilupuude istutamisele ja hoonete värvimisele. Avalikkus pidas maarahva arhailist elulaadi nagu ka linlaste üldiselt nigelaid elutingimusi peaaegu et ühiskonna üldise progressi takistuseks. Üha enam kõneldi uusaegse koduideoloogia põhituumast, milles kiirustavat, närvilist ja kalki välisilma vastandati kodu turvalisusele.

Korralik ja praktiline kodu pidi olema sobiv keskkond avatud, harmoonilisele ja ratsionaalsele vaimule. Nii soovis näiteks moodsa elu ja kunsti lipukandja Hanno Kompus näha teadmiste, selguse ja kainuse ajastut “*ka meie tänapäevases elamus, kus on aland suurpuhastus, tuulutus ja ülearuse kolu kõrvaleheit.*” (Kompus 1932: 4) Ilus ja maitsekas tähendas arhitektide, sisekujundajate ja kodumajandusõpetajate keeles alati lihtsat, praktilist ja tagasihoidlikku (Kannike 2002: 58). Rahvale hakati ajakirjanduse vahendusel ja kõnekoosolekutel õpetama uut ja “õiget” kodukultuuri, mille põhitunnusteks olid ratsionaalsus, otstarbekus, mugavus ja ilu. Linnades tähendas see eelkõige avaramaid kortereid, maal aga moodsaid linlikke elamuid.¹²⁴

Siiski edenes uuele ehitusviisile üleminek visalt, sest vanad arusaamad ja harjumused olid rahva hulgas sügavalt juurdunud.

“Alaliselt ehitatakse maal uusi elamuid ja korraldatakse vanu. Kahjuks tehakse seda tihtigi isaisadelt pärandatud plaanide järgi või väheste ja juhuslike kogemuste ning kaalutluste põhjal. Nõnda kannatavad ehitused paljude puuduste all nii otstarbekohasuse kui ka ilu mõttes. Seepärast on meil veel raske kõnelda mingist ajakohasest taluelamute kultuurist. Ometi peab seegi kultuur arenema koos üldise rahva arenemisega, muidu meie eluruumid jäävad tõkkeks kõrgema kultuuri püüetele [---] Eluruumide kultuur – nagu kõik väline kultuur – areneb kahes suunas: otstarbekohasuse ja ilu suunas. Need mõlemad arenemissuunad käivad käsikäes, täiendades teineteist...” (Remmel 1930: 3)

Moodsas kodus pidi iga tegevuse ja toimingu jaoks olema oma kindel koht ning seetõttu tuli hakata ka taludes ehitama põhimõtteliselt teistsuguseid maju.

“Mida madalamal arenemisastmel seisab talumajapidamine, seda enam sünnivad kõik toimingud üldistes ruumides üldiste abinõudega. Arenemine toob kaasa ruumide spetsialiseerumise ja eraldumise (diferentseerumise), s.t iga toimingu jaoks luuakse eriliselt selleks ehitatud ruumid või ruumiosad (kui mitu toimingut sünnib ühes ruumis)[---] Eluruumid on elamukultuuri kõrgemal astmel tugevasti spetsialiseerunud ja diferentseerunud, s.t nad on jagunenud mitmeks eriülesandega rajooniks, milles igaüks koostub ühest või mitmest eriruumist.[---]”

Murrang kodukultuuris

124. 1920. aastal elas umbes 2/3 tallinlasi, peaaegu kaks korda rohkem kui Skadinaavia maade pealinnades, ühetoalistes korterites (vt Kõre jt 1996: 2134 joon 1). 1920. aastate keskpaigaks oli olukord isegi halvenenud: 1926. a elas kööktubades või ühetoalistes korterites tervelt 74% ning ühe uuringu põhjal isegi 84% Tallinna töölistest (Kõre jt 1996: 2135). 1934. a elas ühes toas Tallinnas ja Tartus kaks korda rohkem inimesi kui Lääne-Euroopa linnades keskmiselt (Gustavson 1934: 120-127).

Eestoast läheb tee elutuppa. Varemalt nimetati seda tuba sagedasti "puhtaks toaks", võõrastetoaks või koguni "saaliks" ja temast püüti hoida eemale koduseid inimesi, et need kuidagi ei rikuks võõraste jaoks loodud korda! Tundub naeruväärne meie ajal säärane vaade, ta tundub väikekodanlase järelahvimisena aristokraatialle. Kodu on meile kõige päält eluruumiks ja sellena tuleb seepärast kasutada maja kõige paremaid ruume. Mis aga puutub puhtusesse ja korrasse, siis peame saama sedavõrd kultuurseks, et oskame pidada puhtust ja korda igal pool. Võõraste jaoks eraldi hoitud ruum on 90% surnud ruum, ja sellena osutub ta suurimaks mõttetuseks." (Rommel 1930: 124)

Ratsionaalsest seisukohast võis võõrastetoa mõttekuses kahelda, ent selle ruumi olemasolu iseenesest tõestab tema vajalikkust omanikule. "Võõrastetuba", "külaliste tuba", "puhas tuba", "saal" oli inimeste jaoks väga oluline ruum sotsiaalses mõttes, staatuse kinnitamise seisukohalt, mis oli olemas isegi kehvemais taludes.

"Minu lapsepõlvkodus oli teine ehk väike elutuba, kus olid akendel ilusamad kardinad, laual uuem lina, põrandal uuemad vaibad. Seal olid toalilled, meil miridid, suur peegel ja mõisast ostetud pehmed toolid. Selles toas käidi harva, kui tulid mõned haruldased külalised või tahtsid noored omavahel juttu ajada." (KV 751: 242 Kihelkonna)

*"Minu kodus oli üks suur tuba, mida saaliks, väga mõisa saali moodi. Seal oli kaarjas sohva nurgas, suur klaasidega riietekkapp ja raamaturiist. Oli ka harmoonium. Seinal olid suurtes raamides minu vanaisa, vanaonu, tädide ja isa-ema suurendatud fotod. See tuba oli alati korras ja puhas ning sinna pääses ka veranda kaudu."*¹²⁵ (KV 947: 229-230 Põltsamaa)

Igas talus, nii ka minu lapsepõlvkodus, püüti paremini sisustada ja korras hoida tuba, kus tavaliselt külalisi vastu võeti. [...] Kui tuli mõni haruldane külaline, siis juhiti see ikka puhtasse tuppa. Kui tuli mõni naaber mõne asja pärast, siis see võeti vastu köögis (rehetoas) söögilaua ääres." (KV 942: 321 Rapla)

Aina suuremat tähelepanu pälvis köök kui moodsa kodu süda. Otsustavalt vaidlustati senine arusaam, mille kohaselt köök on majas üks vähenõudlikumaid kohti.

Uue mõtlemise järgi ei tohtinud köök üheaegselt talu eeskoja, kolikambri, töötoa või karjaköögi otstarvet täita. Kaasaegne, moodne köök pidi olema otstarbekas, lihtsalt sisustatud, valge ja väga puhas. Peamiseks peeti köögi sisustuses pliiti, kus saaks ka vett soojendada. Köögi ja kogu maja korrapärasel puhastamisel on sooja vee olemasolu väga tähtis (vt Martin 1930a,b).

Oma asjalike juhtnööride ja rohke pildimaterjaliga olid moodsa kodu korraldamisel suureks abiks ajakirjad Taluperenaine ja Eesti Naine, esimene suunatud maanaistele, teine linlastele. Nende ajakirjade üks peateemasid oli kahtlemata puhtus, milleta moodne kodu polnud üldse mõeldav. *"Rohkem puhtust! Sellega teeme oma kodud kultuursemaks. Puhtus on kauni kodu kõige kaunim ehe."* (Kukk 1937: 330-333) Samas pidid uue kodukultuuri eesvõitlejad ikka ja jälle tõdema, et "kahjuks levib puh-tuseharjumus laiaades massides ometi veel liiga aeglaselt". (Rommel 1937: 11)

Sel ajal kerkis päevakorda ka vannitubade ehitamine, mida seni leidis väga vähe isegi linnakortereis, talumajadest rääkimata.¹²⁶ Vannitoa suureks eeliseks sauna ees peeti eelkõige tööka, et seda

125. Kui tulid tähtsamad külalised (kirjasatja isa oli vallavanem), siis olevat nad saali toodud veranda kaudu, mitte köögi-uksest.

126. Muuseas, need ei olnud ei tollal ega isegi pärast Teist maailmasõda ka mujal Euroopas kuigi tavalised. Näiteks Prantsusmaal oli 1954. aasta rahvaloenduse andmetel vannituba või dušš ainult 10,4 % korteritest. (Prost 1991: 56)

K. Pätsi Kloostrimetsa talu aednikupere köök oli päris esinduslik ja samal ajal hubane. EFA, 1930ndad.

on võimalik kasutada kohe, kui tekib vajadus ennast põhjalikult pesta. Viimast asjaolu peeti väga tähtsaks, sest puhtus on "kosutava puhkuse päätin-gimusi ja eraldi ehitatud vannituba on ikkagi ainuke koht, kus end alati ja igal ajal saab puhastada". (Remmel 1930: 124)

Lisaks tuhandeile uutele majadele ehitati sajandi esimestel kümnenditel ümber ka suur hulk vanemaid talumaju. Majad püüti viia kooskõlla uue eluviisi ja moega ning varustada need kaas-aegse kütte-, vee-, kanalisatsiooni- jmt süsteemidega.

Ei saa unustada, et suuri ja mood-said elumaju sai endale ehitada ainult väike hulk jõukaid talumehi. 20. sajandi alguses leidis häärbereid suhteliselt kõige rohkem Mulgimaal. Ehk sellepärast mäletabki Mulgi maalt pärit kirjanik Salme Ekbaum (*1912), et ta häbenes oma kodu rehemaja pärast, kus nad sellal elasid.

"Häbenesin maakoolis suuresti, et meil olid tarekambrid, mitte eraldi elumaja verandaga nagu juba paljudes teistes taludes. Praegu ei vahetaks ma neid tarekambeid ühegi häärberiga. [---] Sisenen eesuksest, mis hiljem köögist

esikuga eraldati, eestuppa, nimetatud ka pere- ja suurtoaks. Mahub sinna tööpoolest palju, mitte vähem kui kogu talu igapäevane tubane elu. Ühe kapi taga on tüdrukute voodid, teise varjus muidu süng, kord vendade, tööpoisi või mõne öömajalise kasutada. Siledaks küüritud pikk pereläud ulatub akna juurest keskoani. Teise akna all on töölaud pigitraadi ja naasklitega sahtlis. Kangastelgedele, vokkidele ja muudele hooaegsetele tarberiistadele leidub ka ruumi, kui nende kord on riideaidast tuppa kolida. Lisaks mahume sinna talvekuudel kõigi oma mängude ja aabitsatega. Tagatuba on värvitud põrandaga ja jutilise närungskangaga puhas tuba, kus pühapäeviti loetakse jutlust ja istutakse külalistega. Sääli on isa kirjutuslaud ja kollane, treitud nuppudega saarepuusäng, mille kõrval ema oma on palju lihtsam, kuigi niisama mahukas. Noorpere tegevusvabadus selles toas on hulga piiratum. Kuidas muidu seletada asjaolu, et ema hinnatud kaasavara, hele kasepuust kapp ja kummut, tuleb meie kuue paari tegevust ihaldavate käte alt välja nimetamisväärsete ilusvigadeta.

Mõisate jaotamise ja oksjonite ajal, mis langes ühte mu lapsepõlvega, sigis meie tagatuppa võõrkehadena sohva ja pehmeid toole nagu teistesegi ümbruskonna taludesse.

Tagatoa ahjunurk oli kõige soojem paik, kus külmadel talvehommikutel kooliminekuks riietuda.

Edasi viib uks väikekambrisse. Nii väga väike ta ju ei olegi. Külalisi võib sääli vabalt tosina ringis istuda ümber lahtikäiva laua ja ruumi jääb veel kogukale kapile ning vendade voodile. Väikekambrist pääseb kitsasse "kongikambrisse". Sügisel viljakuivatamise ajal on see muga-
valt soe, muidu jahe panipaik riidevarna,

riiulite ja riidekirstuga, mille kaanel on kummuli suurim savist saiakauss, mida kunagi olen näinud.

Päris verandata pole meie kodu siiski, aga sellega ei tasu uhkustada. Juba asjaolu, et sinna pääseb läbi poolpimedas kongikambri ja selle välisnurgas vastu tagaõue asub kullakamber viib tema esindusliku väärtuse alla. Küll pääseb tema kaudu väikesse marjaaeda. [---] Tsementpõrandaga kööki laiendatakse kord-korralt tare arvel. Peab ta ju mahutama loomade ja inimeste igapäevased toidunõud, ühed laua all ja teised laua kohal riiulitel. Lisaks asub sääli koorelahutaja ja üsna pea õuest sisse koliv pump, rääkimata pliidist, mille tagumine müüritud pada neelab lugematu arvu pangesid vett ega saa kunagi kuivaks. Köögi kõrval on teadagi sahver. Tareesikus asub taa-rianum ja samas vastu aganikku ripuvad reas vikatid, rehad ja hargid. Tare ise on laudpõrandaga ja partega suur, tontlikult hämar ruum. Simmaneid sääli minu ajal enam ei peeta, vahel mõni tähtajaline jalakeerutus ikka ette tuleb, mille puhul tare ehitakse kaskedega. Käime sääli sala-
mahti hullamas, kui toas kitsaks läheb ja väljas vihma sajab." (Ekbaum 1964: 24-26)

Eeltoodu kinnitab, et kaasajastatud rehemajades olid toad ebamäärasema otstarbega kui moodsates elamutes, kus igal ruumil oli vähemalt "kirja järgi" üks kindel otstarve.

Mahuliste muutustega kaasnesid talumajades sisulised muutused: isikliku elamisruumi suurenemisega teisesenes ka selle tähendus ja kasutusviis. Viimane ilmneb uute moodsate elamute ruumijaotuses ja -funktsioonides: varasem, universaalse iseloomuga (rehe)tuba asendus mitme eriotstarbelise ruumi (köök, söögituba, sahver, magamistuba). Suurtalude elamuis

leidus juba 20. sajandi algul selliseid eriruume, mida enamuses maaelamuis ei ole isegi praegu, sada aastat hiljem:

avarad esinduslikud võõrastetoad (saalid), vannitoad, WCd, kabinetid, puhvetitoad jmt.

Saja-aastane ajalõik, mida siin on vaadeldud, muutis põhjalikult kogu Eestit ja ei jätnud loomulikult puutumata külamaastikku. Talude päriseksostmise ja maade kruntimise järel asus suur hulk talusid vanadest küladest välja. 1919. aasta maareformi tagajärjel loodi endistele mõisamaadele kümneid tuhandeid väikesi asunikutalusid. Riigi eestvõttel rajati mitu tuhat uut väiketalu sinnagi, kus varem kunagi polnud elatud – nii tekkisid sooasundused. Samal ajal toimusid väga suured muutused ka talude siseelus. Vana vähenõudlik ja kollektivistlik elamisviis asendus mugavama ja individualistlikumaga. Ümberasumine traditsioonilisest rehemajast moodsasse elamusse tähendas väga suuri ja põhimõttelisi arenguid. Maja ise muutus millekski palju enamaks kui lihtsalt peavarjuks. Üha tähtsamat osa hakkas mängima maja arhitektuurne välisilme ning sisekujundus ja sisustus. Lühidalt – majast sai üks tähtsamaid staatusesümboleid. Majad peegeldasid omanike jõukust ja ühiskondlikku seisundit, tuues esile nende arusaamu ilust, mainekusest, otstarbekusest, mugavusest jmt.

Esimesed moodsad elamud laskis juba 1840.–1850. aastail oma renditaludesse ehitada Palmse mõis, kuid õige hoo sai taluelamute uuenemine ikkagi alles koos talude päriseksostmisega. Alates 19. sajandi keskpaigast hakkas Mulgimaal ja mujal Lõuna-Eestis küladesse ilmuma harjumatu välimusega suuri esinduslikke elumaju,

mis meenutasid mõisamaju ning mida hakatigi kutsuma häärbereiks. Uued olid ka ehitus- ja viimistlusmaterjalid – telliskivi või valge krohv. Taolisi maju ei olnud Eesti talumehed kunagi varem endale ehitanud, ehkki mõisas ja linnas oli neid nähtud küll. Vanadest rehemajadest erinesid need väga palju: uutel majadel olid korralikud vundamendid, laudpõrandad, viimistletud seinad ja laed, suured aknad, uhked pott- või kahhelkivist ahjud, hiljem isegi veevõrk, elekter ning lisaks hulk seninägematuid, ühe kindla otstarbega ruume nagu külalistetoad ehk saalid, söögitoad, kabinetid, vannitoad, sisekäimlad jmt. Uutes majades hakkasid kehtima uued elureeglid, millest tähtsamad puudutasid hügieeni ning eri ruumide erinevat otstarvet. Moodsa elamu ruumid jagunesid selgelt privaatseiks ja avalikeks, mida ei olnud ega saanudki olla üheainsa eluruumiga vanades talumajades.

Vanemate, 1860.–1880. aastail ehitatud Põhja-Eesti esinduslike taluelamute ning Lõuna-Eesti taluhäärberite põhierinevus seisneb ruumijaotuses: põhjas asub köök sageli maja keskel ning sinna pääseb peauksest esiku kaudu, lõunas paikneb köök koos peretoaga reeglina maja ühes tiivas, kuhu pääses eraldi otsauksest. Siiski on kõige varasemate Lõuna-Eesti taluhäärberite hulgas olnud päris palju ka algbalti tüüpi sümmeetrilise ruumijaotusega maju. Paraku on suurem osa neist hävinud.

Lõpetuseks

Uute taluelamutega muutus küla arhitektuurne välisilme mitmekesisemaks ning "üleilmastunumaks" - nende majade juures leidub jooni mitmetest vanematest ja uuematest rahvusvahelistest stiilidest. Enam ei olnud juttugi ühest ühtsest "vana-eesti" stiilist, mille väljenduseks võib pidada vana taluarhitektuuri tervikuna.

Samal ajal säilis uute moodsate häärberite omanikel palju vanu harjumusi ja arusaamu. Sagedasti seisis osa ruumidest tühjalt, sest hoiti kütet kokku või ei kasutatud ruume otstarbekohaselt, muret oli puhtusepidamisega jmt. Moodsad talumajad olid küll esinduslikud, ent taluinimeste jaoks esialgu harjumatud ning mitte kõige otstarbekamad.

Kõigi uutmoodi majade kõrval, mida oli ehitatud alates 1850. aastast (eriti ohtralt 1920.-1930. aastail), jäi siiski väga suure osa talurahva elupaigaks põline rehemaja. On põhjust rõhutada, et sageli ei olnud mitte vana-meelseks peetud talumehed need, kes hoidsid vanadest majadest küünte ja hammastega kinni. Seni, kuni talud kuulusid mõisatele, eelistasid just mõisnikud uutmoodi korstnaga lahkelamuile suitsurehemaju, sest see aitas säästa hulga metsa. Oli suuri alasid Saaremaal, Läänemaal ja Harjumaal, kus rehemajade kõrval leidis väga vähe teist tüüpi talumaju. Tõeliseks rehemajade kantsiks on tänaseni jäänud Muhumaa. See väga vana hoonetüüp on osutunud äärmiselt paindlikuks ja arenemisvõimeliseks. Kõigepealt liideti alg-rehemaja külge üks külm kamber, mis kõlbas elamiseks ainult soojal ajal ning tehti rehetoa ette või taha toidukamber - sahver ja aganik. Seejärel jagati suur kamber kaheks ning neid

hakati erineval moel kütma. Siis muudeti üks kamber mõnes kohas pliidi ja soemüüriga köögiks või ehitati köök kambrite ja rehetoa vahele. Mõnikord tehti pliit rehetuppa, mis seega kohandati ka köögiks. Edasi tehti elukambreid vastavalt vajadusele aina juurde. 20. sajandi alguses muutus suurmoeks klaasist palkonite ja kodade ehitamine. Hulgani tehti neid ka rehemajade külge. Veidi hiljem võeti kasutusele hoone pööningukorrus, ehitades sinna toa või toad. Selleks tehti katusele suuremaid või väiksemaid ärkleid ja uuke. Alates 19. sajandi lõpust hakati rehealuse otsa ehitama hobusetalle ja loomalautu. Nii arenes algsest kaheosalisest (rehetuba + rehealune) ehitisest keerukas tervik, mis ühendas ühe ühise katuse all väga erinevaid funktsioone. Väärrib märkimist, et ei arendatud ega ehitatud ümber ainult vanu rehemaju, vaid üha ehitati juurde ka uusi - kuni Teise maailmasõjani.

20. sajandil hakati meie taludes ehitama ka arhitektimaju. Esimese ehitas 1913 Mulgimaal Uue-Karistes Puisi talu peremees Karl Unt arhitektibüroos K. Burman & A. Perna tehtud projekti järgi. 1920.-1930. aastail kasvas arhitektide osa taluehitiste kavandamisel üha suuremaks. Eriti tuntav oli nende abi asunikutalude ja uusasunduste rajamisel. Riik püüdis igati ergutada talumehi uute hoonete ehitamisel kasutama arhitektide ja teiste ehitus- asjatundjate abi. Pangalaenu uue maja ehitamiseks anti ainult siis, kui oli ette näidata projekt. Nagu mujalgi Euroopas oli eesmärk tsiviliseerida maarahva elutingimusi. Seni olid need olnud üpris keskaegsed ega vastanud enam uue moodsa ajastu nõuetele. Paarikümne aastaga astutigi taluhoonete

moderniseerimisel pikk samm edasi. See ei puudutanud ainult uut tüüpi lahkelamuid, vaid kaasajastarti ka vanu rehemaju, kus endiselt elas väga suur osa Põhja- ja Lääne-Eesti rahvast. Omaette rühma moodustasid pisikesest vaestest rannataludest välja kasvanud kaptenimajad Liivi lahe ääres Häädemeeste külades ning põhjarannikul Kuusalu rannal Juminda ja Pärisepea poolsaarel ning Virumaal Käsmu ja Vergi vahel.

Väga suure arengu tegi saja aasta jooksul läbi talumajade sisemus – nii ruumistruktuur kui ka sisustus. Majadesse lisandus aja jooksul arvukalt uusi uute funktsioonidega ruume: köök, sahvri, söögituba, magamistuba, külastetuba ehk saal, peremehe töökabinett, vannituba, käimla, veranda ehk palkon, majaalune kelder. Kasutusele võeti ka majade pööningukorrused,

kuhu algul tehti kütteta suvetoa, mis varustati hiljem vajadusel ahjudega. Muutus ka ruumikasutus: ühest ühisest poolavalikust paljuotstarbelisest rehetoad, kus terve suur talupere pool aastat koos elas, hargnes elu nüüd paljudesse eri privaatsusastmega ruumidesse. Osa neist olid avalikumad (köök ja peretuba), osa aga hoopis suletumad ja privaatsemad nagu pererahva magamistuba, kuhu omadki ei tohtinud siseneda päris vabalt.

Kogu selle saja aasta pikkusele loomulikku rada pidi kulgenud arengule tegi lühikese järsu lõpu aasta 1940. Edaspidi pole põhjust enam rääkida talumajandusest ega talumajadest, ehkki enamus maju ja muid hooneid säilis talukohtades ka nõukogude ajal. Mida aeg edasi, seda enam hakatakse ühiskonnas aduma vana taluarhitektuuri väärtusi.

Allikad ja kirjandus

Arhiividokumendid, käsikirjad

Ajalooarhiiv (EAA):

- Fond 1185 (Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet)
- Fond 2381 (Tartu Kinnistusamet)
- Fond 2469 (Liivimaa maakrediitselts)
- Fond 2840 (Tallinna Kinnistusamet)
- Fond 3760 (Pärnu-Viljandi kinnistusamet)
- Fond 4187 (Rakvere Kinnistusamet)

Riigiarhiiv (ERA)

- Fond 1831 (Riigi Statistika Keskbüroo: 1939. aasta põllumajandusloendus)

Eesti Ajaloomuuseum (AM)

Eesti Arhitektuurimuuseum (EAM)

Eesti Kirjandusmuuseum,

- Fond 199 (AAS-i stip. Arhiiv M 55. Linda Vilmre. Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnast. 1931)

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaarhiiv:

- Etnograafiline Arhiiv (EA) – EA 122
- Korrespondentide Vastuste Arhiiv (KV) – KV 109 (Elamusisustus)
- KV 116 (Laudad)
- KV 123 (Tehased ja vabrikud)
- KV 150
- KV 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751 (Kodu ja pere)
- KV 816, 817 (Jalgade lahtivõtmine)

- KV 939, 940, 941, 942, 943, 945, 946, 949 (Puhtus ja mustus meis ja meie ümber)

Sanitaar-topograafiline arhiiv (STA):

- Harjumaa
- Järvamaa
- Läänemaa
- Petserimaa
- Pärnumaa
- Saaremaa
- Valgamaa
- Viljandimaa
- Virumaa
- Võrumaa

Eesti Vabaõhumuuseum (EVM):

Etnograafiline Arhiiv (EA)

- Fotokogu
- Joonistekogu
- Altvälja, Tiit 1965. "Räpina pabervabriku tööliste elu-olu 1734–1965". Diplomitöö. Tartu, (käsikiri ERMi raamatukogus).
- Lobjakas, Kai. "Moodsa köögi tulek Eestisse. 1920. –30. aastad." Bakkalaureusetöö. Tallinn. Käsikiri EKA Kunstiteaduse Instituudis.
- Lutsepp, Elo 2006. "Uudisasundused – 1930. aastate sotsiaalpoliitika ja arhitektuuri kohtumisi." Magistratöö. Eesti Kunstiakadeemia Kunstiteaduse Instituut. Tallinn.

- Saron, Juta 1999. "19. sajand maaarhitektuuri uuendajana." (käsikiri EVMi arhiivis).

- Troska, Gea 1970. "Viljandimaa suurtalu hooned ja sisustus 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul." Tallinn, (käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumi arhiivis).

Trükised

- Ariès, Philippe & Duby, Georges (ed) 1989-91. "A History of Private Life." I-V. Belknap Press, Harvard University Press, London.
- [Bruiningk Carl Axel Christer] "Ueber Verbesserung liefländischer Bauerwohnungen, von einem liefländischen Gutsbesitzer", Dorpat.
- C. R. Jakobsoni Talumuuseum. Peahoone ekspositsiooni juht. Tallinn 1986.
- Dülmen, Richard van 1990. "Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Erster Band. Das Haus und seine Menschen 16.-18. Jahrhundert". Verlag C. H. Beck München.
- Eelkokkuvõtteid 1939 = Eelkokkuvõtteid põllumajandusloenduse andmeist. Talundihooned ja masinariistad. – Konkurent 57/58 (8-9), 1939, lk. 401–404. Eesti Põllomees 1869, nr 2

- "Eesti arhitektuuri ajalugu" 1965. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn: Eesti Raamat.
- "Eesti arhitektuur 1–4. Üldtoimetaja Villem Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1997.
- Ekbaum, Salme 1964. "Veimevakk. Püha-päevakarjuse mälestusi." Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- "Elumajavõistlus" 1908 – Põllutööleht nr 33, lk 273.
- Gens, Leo 1978. "Arhitekt Karl Burmani individuaalelamud – Töid kunsti-teaduse ja -kriitika alalt 2." Artiklite kogumik. Tallinn. lk 177–202.
- Gens, Leo 1998. "Karl Burman." Tallinn.
- Gustavson, A 1934. Korteriolud Tallinnas ja välismaa linnades – Linnad ja alevid, nr 8.
- Habicht, Tamara 1976. "Ehiselementidest eesti taluarhitektuuris." Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIX. Tallinn: Valgus, lk 126–169.
- Hang, Vaike 2000. III Kiraste küla.
- Hang, Vaike 2002. IV Leelaste küla.
- Hang, Vaike 2004. V Alu küla.
- Hang, Vaike 2006. VI Häidaste küla.
- Harjumaa 1937 = "Harjumaa tervishoiuline kirjeldus." Rammul, A (toim). Tartu, 1937.
- Hein, Ants 1996. Palmse/Palms. "Ein Herrenhof in Estland." Tallinn: Hattorpe/Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Heljas, Mari-Anne 2009. "Võsu rahvas ja tema lugu." Tallinn: Grenader.
- Johannson, A 1910. "Talu elumaja joonistus Eestimaa väikepõllumeeste jaoks." – Põllutööleht nr 5, lk 33–35, 36.
- Johannson, A 1911. "Missugune peab uus Eesti taluelumaja olema." Talu, nr 5, lk 143–147.
- Johannson, A 1913. "Näpunäiteks nendele väikepõllumeestele, kes uut elumaja hakkavad ehitama." Talu nr 1, lk 12–15.
- Johanson, A. 1926. "Väiketalu elumaja." Põllumees nr 3, lk 65–76.
- Jürgenstein, V 1910. Eesti väikepõllumehe elumaja. – Põllutööleht, nr 12, lk 103–105
- Jung, Jaan 1893. "Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu. Halliste kiriku 25aastase juubileumi mälestuseks 29. Oktoobril 1892." Tartus. Trükitud A. Grenzsteini trükikojas.
- Jung-Stilling, Friedrich von 1885. "Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung." Riga.
- Järvamaa 1934 "Järvamaa tervishoiuline kirjeldus." Rammul, A (toim). Tartu, 1934.
- Kalm, Mart 1995. "Varastalinistlik villa Eestis – Kunstiteaduslikke uurimusi." Studies on Art and Architecture. Studien für Kunstwissenschaft. Nr. 8. Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk. 224–243.
- Kalm, Mart 1996. "August Volberg – arhitekt. – Arhitekt August Volberg 1896–1983", Eesti Arhitektuurimuuseum, lk 18–37.
- Kalm, Mart 2001. "Eesti 20. sajandi arhitektuur. Estonian 20th century architecture." Tallinn.
- Kannike, Anu 2002. "Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus." Eesti Rahva Muuseumi Sari 4. Tartu.
- Karu, Ellen 1964. "Lääne-Eesti taluelamute arengust XX sajandi algusest tänapäevani." Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, lk 50–75.
- Kask, Eve 2003. "Käsmu inimesed ja majad. Käsmu its people and houses 1999–2003."
- Maa Hääl 1937 "Kirjaniku "Lagle loss" valmis. Ringkäik Õismäe talus, mille riigivanem kingib ühele kirjanikule." Maa Hääl 02.07."
- Kitzberg, August 1973. Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused." Loomingu Raamatukogu nr 41–44. Tallinn, Perioodika.
- Kolgaküla 2008 Kolgaküla. Koostaja Melika Kindel. Tallinn.
- Kompus, Hanno "20 aastat chitamist Eestis 1918–1938." Teedeministeeriumi ehitusosakonna väljaanne. Tallinn, 1939
- Kon, Igor 1981. "Mina" avastamine. Tallinn, Eesti Raamat.
- Krastiņa, Anna 1959a. "Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē". Rīga.
- Крастыня, А. 1959b. "Жилища латышских крестьян в Видземе в первой половине XIX в. – Вопросы этнической истории народов Прибалтики". Москва, lk 387–395.
- Krastiņa, Anna 1963. "Zemnieku celtnes Vidzemē 19. un 20. gs. – Arheoloģija un etnogrāfija. Rakstu krājums V". Rīga, lk 150–192.
- Kristenbrun, Karl ja Kurepalu, Anne 1994. "Käsmu." Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, Lahemaa Rahvuspark.
- Kröger, A. M. 1893. "Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/1894". Riga.
- Kukk, E. 1937. "Puhtusest ja puhastamisest" Taluperenaine nr 11, lk 330–333.
- Kundziņš, Pauls. 1934. "Dzīvojamā rija Latvijā". Rīgā.
- Купффер, Э. Ю 1914. "Жилой дом. Руководство для проектирования и возведения современных жилищ". Издание Т-ва М. О. Вольф. С.-Петербург – Москва.
- Kõre jt 1996 = Kõre, Jüri, Ainsaar, Mare, Hendrikson, Margus. "Eluasemepoliitika Eestis 1918–1995". Akadeemia, nr 10, lk 2133–2163.
- "Kõrvemaast põhjarannani" 1995. Kuusalu kihelkonna kirjanduslik-kodulooline antoloogia. Kuusalu, Tallinn ja Tapa.
- Kärner, Aime 1973. "Sindi tekstiilitöölise vanemad elamud. Väikemajad" Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVII. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn, kirjastus Valgus, lk. 33–53.
- Lauri, H. 1913. "Eeskujulik põllumehe elumaja". Põllutööleht, nr 21, lk 163–165.
- Laur, Mati 1999. "Abja fenomen. Talude päriseksostmise algusest Eestis" Ajalooline Ajakiri 3/4 (106/107), lk 19–32.
- Liibek, Tõnis 2009. Estonica. "Heinrich Tiidermann fotoalbum". Tallinn. Eesti Ajaloomuuseum.

- Lutsepp, Elo 2007a. "Riigi roll taluarhitektuuri suunamisel aastatel 1928–1942". Materjaluuendused ja tüüplahendused uusanduste näitel. Kunstiteaduslikke Uurimusi 1–2 [16], lk 92–121.
- Lutsepp, Elo 2007b. "Asunduspoliitikast Eesti Vabariigis: asundusameti tegevus 1929–1941". Ajalooline Ajakiri, 3/4 (121/122), lk 443–462.
- Lutsepp, Elo 2012. "Linnaametnikud soosunikeks. Tallinna külje alla 1930. aastatel rajatud Õismäe asundus". Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 3. lk 69–100
- Läänemaa 1929 = Läänemaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A. (toim). Tartu, 1929
- "Maaehitisi I". Esop, A. (toim). Tallinn, 1928.
- Marfeld, August 1911. "Helme" Eesti Kultura I. Toim W. Reiman. Tartu, Postimehe Kirjastus, lk 311–323.
- Martin, Alma 1930a. "Mida perenaisel tuleb tähele panna köögi ehitamisel." Taluperenaine, nr 3, lk 70–72.
- Martin, Alma 1930b. "Köögi sisustusest". Taluperenaine, nr 4–5, lk. 98–100; 125–126.
- Martna, Mihkel 1914. "Külalast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu arenemisest pärast 60-id aastaid". Tallinn, Kirjastuse-ühisus Maa.
- Mäsak, Ene 1971. "Tööliskasarmutest Tallinnas XX sajandi esimesel poolel" Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr 3, lk. 298–315.
- Mäsak, Ene 1973. "Tallinna tööliselamud ja nende sisustus XIX sajandi lõpul ja XX algul." Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr. 3, lk. 289–302.
- Mäsak, Ene 1981. "Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870–1940". Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, Eesti Raamat.
- Norvik, Piret 2001. "Käsmu randlaste jutte". Tallinn. Eesti Keele Instituut.
- Nõva, Erika 2005. "Toomani: Erik a Nõva mälestused". Toomani Talumuuseum.
- NÖR = Neues ökonomisches Repertorium für Livland, 1814–1816. Dorpat, 2–4. Bd.
- Perna, Artur 1913. "Seletuseks Puisi talus ehitatava elumaja kohta". Talu, nr 8, lk 241–244.
- Perna, Artur 1914. "Eesti talu-elumaja joonistused." Ia, Ib. Talu, nr 2, 3, lk. 48–50; 71–73.
- Peterson, Aleksei 1965. "Asunike elamute ehitamisest kodanlikus Eestis" Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XX. Tallinn, lk 184–204.
- Peterson, Aleksei 1967. "C.R. Jakobson taluehitiste edendajana" Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 732–735.
- Peterson, Aleksei 1967. "Rehielamu ruumijaotuse arengu põhijooni XIX ja XX sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII. Tallinn, lk 7–39.
- Peterson, Aleksei 1968. "Taluelamu käsitlus eestikeelses perioodikas aastail 1850–1917". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn. Kirjastus Valgus, lk 29–54.
- Peterson, Aleksei 1971. "Eesti taluelamu suurus 1920–1940". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn, lk 7–21.
- Peterson, Aleksei 1972. "Rehielamu kambrid 19. sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI. Tallinn, lk 7–59.
- Peterson, Aleksei 1972. "Rehielamu köök 19. sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI, Tallinn, lk 60–94.
- Peterson, Aleksei 1975. "Rehielamu rehetoa suurus". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVIII, Tallinn, lk 7–23.
- Peterson, Ferdinand 1921. "Taluehitused". Tallinna, Rahvaülikool.
- Petserimaa 1935 = Petserimaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu 1935.
- Postimees 1937 = "Riigivanema kingitus ootab kirjanikku", Postimees 1. 07.
- Prost, Antoine 1991. "Public and Private Spheres in France". – Philippe Ariès and Georges Duby (ed). "A History of Private Life", Volume V, "Riddles of Identity in Modern Times". Antoine Prost and Gérard Vincent (eds). The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts-London, England, pp 3–144.
- Pärdis, Heiki 2001. "20. sajandi Eesti argikultuur. Miks eestlased toas jalad lahti võtavad." – Tuna, nr 1, lk 106–121.
- Pärdis, Heiki 2002a. "Loomulike vajaduste" rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel". Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLVI, Tartu 2002, lk 51–79.
- Pärdis, Heiki 2002b. "Kasimata talupojad ja kabedad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas". Tuna, nr 4, lk 103–117.
- Pärdis, Heiki 2005. Eesti taluhaarberid 2. Estonian Manor Homes 2. Estnischen Bauernhäuser 2" Tallinn, Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2007a. "Eesti talumaja moderniseerumine 1850–1920. aastail. Elamiskultuur ja hügieen" Suitsutare 4. Valitud artikleid. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 39–100.
- Pärdis, Heiki 2007b. "Eesti taluhäärberid 2. Estonian Manor Homes. Estnischen Bauernhäuser". Tallinn. Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2007c. "Halliste kihelkonna taluhäärberid – moodsa talu sümboolid" Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2007. Viljandi, lk 135–183.
- Pärdis, Heiki 2009. "Küla- ja aleviarhitektuur kuni Teise maailmasõjani" Järva-maa II. Loodus. Aeg. Inimene. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, lk 231–244.
- Pärdis, Heiki 2010. "Eesti taluhäärberid 3. Estonian Manor Homes 3. Estnischen Bauernhäuser 3". Tallinn. Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2010b. "Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära 1860–1940. Uusaegsed taluelamud" Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. lk 87–102.
- Pärdis, Heiki 2012. "Eesti talumaja 19. sajandi keskpaigast Teise maailmasõjani. Püsimine ja muutumine" "Vana maamaja". Käsiraamat. Koost J. Metslang. Tammerraamat, 2012. lk 15–41.
- Raamot, Mari 1962. "Minu mälestused". I ja II osa. Geislingen, kirjastus Kultuur.

- Rahva Päevaleht 1909 nr 140, lk 2.
- Rommel, Aleksander 1930. "Taluelamute kultuuri põhijooni". Taluperenaine. Rahvalik kutseajakiri. IV aastakäik, nr 1, 2, 3, 4, 5, 11, 12, lk 3–6, 36–38, 69–70, 96–98, 123–125, 293–295, 320–322.
- Rommel, Aleksander 1937. "Otstarbekohane ja kaunis kodu. Moodsa kodukultuuri alused". Teine, täiendatud trükk. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts.
- Ränk, Gustav 1939. "Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus. I". Õpetatud Eesti Selts. Tartu.
- Ränk, Gustav 1995. "Sest ümmargusest maailmast. Läbielatu nähtu ja kuuldu põhjal kirja pannud Gustav Ränk". Tartu, Ilmamaa.
- Saaremaa 1928 = Saaremaa tervishoiuline kirjeldus. A. Rammul (toim). Tartu, 1928.
- Sandström, Harri 1996. "Lahemaa randlased". Tallinn. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Lahemaa Rahvuspark.
- Saron, Juta 2000. "Muutunud Muhu elu. – Suitsutare 2". Valitud artikleid 1975–1999. Selected articles. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 104–146.
- Saron, Juta 2002. "Domenico Trezzinist Eesti maaehitisteni". Suitsutare 3. Valitud artiklid. Selected articles. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 87–121.
- Sepp, A 1925. "Talu elumaja". Väikepõllumehe kirjavara nr 20, lk 1–12.
- Sinberg, Toomas 1936. "Uue asundustegevuse arengust 1929–1935. a" – Konjunktuur 8/9, lk. 510
- Sjöqvist, Kerstin 1970. "Att skura golv". Fataburen, 131–142.
- Soar, Reedik 1975. "Esimesilt päevilt". Loomingu Raamatukogu, nr 14–16 (906–908). Tallinn. Perioodika.
- Солодовников, А. 1895. "Жилище эстонцев в его постепенном развитии". Труды Эстляндского Губернского Статистического Комитета, том XII. Кн. II. 1894 год. Временник Эстляндской губернии. Ревель, 119–142.
- Tammekann (toim) 1925. "Tartumaa. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus". Tartu. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Tammekann (toim) 1930. "Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus". Tartu.
- Tammik, Richard 2005. "Kadrina kihelkond läbi aegade".
- Tarvel, Enn 1983. "Lahemaa ajalugu". Tallinn. Eesti Raamat.
- Tartumaa 1938 = Tartumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1938.
- Teinburg, Eduard 1926. "Talu elumajad". Põllumees, nr 20, lk 642–644.
- Teder, K. 1939. "Millest avalikult ei räägita". Päevaleht, nr 190, 17. juuli.
- Tiideberg, Aksel 2004. "Halliste enne ja nüüd".
- Tohvri, Epi 1999. "Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest". Eesti puitarhitektuur/Estonian Wooden Architecture. Eesti Arhitektuurimuuseum. Eesti Muinsuskaitseinspeksioon. Tallinn, lk 73–112.
- Tomson, O. 1917. "Puhtuse puudus Eesti talumaja ees ja sees". Talu, nr 4, lk 121–124.
- Toomani 2005 = Toomani. Erika Nõva mälestused. Toomani Talumuuseum.
- Troska, Gea 1976. Mulgimaa suurvalu häärber. – Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957–1972. Tallinn, Valgus, lk 139–155
- Troska, Gea 1985. Sotsiaalne diferentseerumine Mulgimaa suurvalude peredes 19. sajandil. – Eesti külaelu arenguhooni. Toim. Ants Viies. Tallinn, lk 5–31
- Troska, Gea 2000. Rebala, Parasmäe ja Vandjala küla ajaloo ja ehitistest. – Suitsutare 2. Valitud artiklid 1975–1999, Eesti Vabaõhumuuseum, Tallinn, lk 249–287.
- Tuulik, Harry. "Viki küla ja Mikhli talu ajalugu". Saaremaa Muuseumi Toimetised 5. Kuressaare.
- "Uus eestipärane talu 1937. Pilk Hageri valla Adila Mikuri talu peremehe K. Tamme elumaja". Kaunis Kodu nr 1, lk 11.
- Valgamaa 1933 = Valgamaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1933.
- Vassar, Artur 1977. "Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX teisel poolel". I. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX saj. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, lk 124–186.
- Velberg, H. 1935. "Jooni meie taluelamuist". Põllumajandus. Rahvalik põllumajanduse ajakiri, 17. juuli nr 27, lk 627–628.
- Walgus 1897 = Walguse põlluteadusline lisaleht, 4. veebruar, nr 1, lk 4–6.
- Weske, Mihkel 1874. "Eesti elumajadest". Eesti Põllumees, nr 1.
- Weske, Mihkel 1876. Der Culturfortschritt im Leben der Esten. Dorpat
- Viies, Ants 1962. "Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel". Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII. Tallinn. lk 99–123.
- Viies, Ants 1971. "Esimene katse Eesti taluelamuid parandada". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn. Eesti Raamat, lk. 55–86.
- Viies, Ants ja Vunder, Elle (toim) 1998. "Eesti rahvakultuur". Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn
- Viljandimaa 1933 = Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1933.
- Virumaa 1931 = Virumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1931.
- Vitismann, Therese 1914. "Puhtus ja ilu meie taludes". Talu nr 2, lk 61–63.
- Volberg, A. "Väiketalu elumaja." Uus Talu nr 1, lk 29–32.
- Võrumaa 1932 = Võrumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1932.